109. ÉVFOLYAM 1996 DECEMBER 4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Tóth Sándor László

A honfoglalás előtti magyar kalandozások

Csetri Elek

Francia hadifoglyok Erdélyben 1800–1815

Martin Kornél–Ugron István

Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből, II. rész

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * BUDAPEST, MH KÖZPONTI NYOMDA * * * * *

ALAPÍTVÁNY A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László, a Hadtudományi Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Antal László műfordító, az Európa Könyvkiadó nyugalmazott irodalmi vezetője, dr. Dombrády Lóránd hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet nyugalmazott igazgatója, Fodor Lajos vezérőrnagy, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, dr. Kószó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, Perjés Gábor, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi docens, dr. Sáringer László főkonzul, dr. Szakály Ferenc történész, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főtanácsadója.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004–20171993, devizaszámla: B–82191. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H–1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: (00-36-1) 15-69-522, (00-36-1) 15-69-970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

109. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 1996. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Balla Tibor százados, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest); *Bojtásné Damó Csilla,* a Hadtörténelmi (Hadtudományi) Könyvtár tudományos főmunkatársa (Budapest); *Bolyósné Újfalusi Éva,* a Hadtörténelmi (Hadtudományi) Könyvtár tudományos munkatársa (Ercsi); *Csetri Elek,* a történelemtudomány doktora, az MTA külső tagja, ny. egyetemi tanár (Kolozsvár, Román Köztársaság); *dr. Domokos György,* a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest); *Fodor Pál,* a történelemtudomány kandidátusa, MTA Történettudományi Intézet, Orientalisztikai Intézet (Szentendre); *dr. Hermann Róbert,* a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest); *dr. Markó György* ezredes, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatója (Budapest); *dr. Martin Kornél* ny. vegyészmérnök (Budapest); *dr. Nagy Domokos Imre* ny. középiskolai tanár (Budapest); *dr. Pollmann Ferenc,* a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest); *dr. Stanisław A. Sroka* történész, a krakkói Jagello Egyetem Történelemtudományi Intézetének munkatársa (Krakkó, Lengyel Köztársaság); *Szegzárdy-Csengery Klára* szerkesztő (Budapest); *Tóth Sándor László,* a történelemtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori Magyar Történeti Tanszék (Szeged); *Ugron István* ny. ezredes (Budapest); *dr. Veszprémy László,* a történelemtudomány kandidátusa, a Hadtörténelmi (Hadtudományi) Könyvtár igazgatója (Budapest); *Zachar József* ezredes, a történelemtudomány doktora, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyettese (Budapest)

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Felelős szerkesztő:
Csákváry Ferenc

Szerkesztő bizottság:
Bona Gábor, Czigány István, Dombrády Lóránd (a szerkesztő bizottság elnöke), Korsós László, Markó György, Nagy László, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Szabó Miklós, Szakály Ferenc, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Urbán Aladár, Zachar József

Szerkesztőség:
Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250
Telefon: 156-9522

A kiadásért felel a Zrínyi Kiadó főigazgatója

Kiadja:
A Zrínyi Kiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 133-1170
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 400,– Ft, negyedévre: 100,– Ft.

Terjeszti:
a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest XIII., Lehel u. 10/a – 1900 –, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98636/021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Külföldön a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149) terjeszti.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

MH Központi Nyomda, felelős vezető: Benke Károly alezredes

TANULMÁNYOK

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A HONFOGLALÁS ELŐTTI MAGYAR KALANDOZÁSOK

E tanulmányban a magyar törzsszövetség honfoglalás előtti kalandozó akcióit vizsgáljuk. Sorra vesszük az ismert, illetve kimutatható IX. századi magyar portyázásokat, majd általános megállapításokat teszünk a honfoglalás előtti akciókkal kapcsolatban, összevetjük őket a X. századi kalandozásokkal és megkíséreljük meghatározni a IX. századi magyar portyák főbb jellemzőit, kereteit. Nem tárgyaljuk a 899–900-ra tehető itáliai kalandozást, jóllehet ez is IX. századi akciónak minősül, de a történeti kutatásban elfogadott álláspont szerint ezt a hadjáratot már a Kárpát-medencei új hazából vezették a magyarok, vizsgálatunk azonban csak az Etelközből (és Levediából) indított, vitathatatlanul honfoglalás előtti portyákra terjed ki. Elemzésünket egyrészt az indokolhatja, hogy bár sokat írtak a magyar kalandozásokról, jobbára a honfoglalás utáni akciókkal foglalkoztak.[1] Másrészt azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar törzsszövetség éppen ezen támadásaival hívta fel magára a

1 Erre a kalandozó akcióra összefoglalóan l. *Gombos F. Albin:* A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). *Hadtörténelmi Közlemények* (28) 1927. (a továbbiakban: *Gombos,* 1927) 429–519. o.; a kalandozásokkal foglalkozó nemzetközi irodalomból l. pl. *Fasoli, G.:* Le incursioni ungare in Europe nel secolo X. Firenze, 1954.; *uő.:* Points de vue sur le incursions hongroises en Europe au Xe siecle. *Cahiers de la Civilisation Médievale,* 1959. 29–33. o.; *Bogyay, T.:* Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. Müchen, 1955.; *uő.:* L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady. Modena, 1966. 32–36. o.; *Musset, L.:* Les invasions: Les second assault contre l'Europe chrétienne (VIIe–XI vagues^e siecles) *„Nouvelle Clio",* L'Histoire et ses problemes. No. 12., Paris, 1965. 40., 60., 63–64. o.; *Vajay, Szabolcs:* Der Eintritt des ungarischen Stammebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968. (a továbbiakban: *Vajay,* 1968.); a magyar irodalomból l. pl. *Szabó Károly:* A vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest, 1869. (a továbbiakban: *Szabó,* 1869) 103–105. o.; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900 (a továbbiakban: *Pauler,* 1900). 47–49. o.; *Marczali Henrik:* A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. I. k. (Szerk.: *Szilágyi Sándor*) Bp., 1895 (a továbbiakban: MNT I.) 137–206. o.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet I. k. Bp., 1928. (a továbbiakban: MT I.) 131–157. o.; *Deér József:* A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928. (a továbbiakban: *Deér,* 1928). 14., 25., 30–31. o.; *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp., 1949[2] (a továbbiakban: *Molnár,* 1949). 87., 117–120. o.; *Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György:* Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv I. k. Bp., 1965[2] (a továbbiakban: MT ET). 50., 52–54. o.; Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk. *Székely György,* szerk.: *Bartha Antal*) Bp., 1984. (a továbbiakban: Mtört. I/1.) 651–676., 685–701. o. (*Györffy György* írta); Magyarország hadtörténete két kötetben. (Főszerk.: *Liptai Ervin*) I. A honfoglalástól a kiegyezésig. (Szerk.: *Borus József*) Bp., 1984. 21–25. o. (*Borosy András* írta); *Bálint Csanád:* A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséhez. *Valóság,* 1970. 2. sz. 71–74. o.; *Györffy György:* Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: *Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977. (a továbbiakban: *Györffy,* 1977) 142–156. o.; *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. (a továbbiakban: *Kristó,* 1980) 229–392. o.; *uő.:* Magyar kalandozások–kalandozó magyarok. In: *Makk Ferenc* (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. k. Bp., 1981. (a továbbiakban: *Kristó,* 1981). 37–53. o.; *uő:* A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1993. (a továbbiakban: *Kristó,* 1993) 83–92. o.; *uő:* A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. (a továbbiakban: *Kristó,* 1995) 177–197. o.; *Kordé Zoltán–Petrovics István:* A magyar kalandozások. Hadtörténelem fiataloknak. Bp., 1989.; *Engel Pál:* Beilleszkedés Európában. A kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. k. Bp., 1990. 107–110. o.; *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1993. (a továbbiakban: *Makk,* 1993) 9–25. o.

korabeli Európa figyelmét, e hadjáratok révén lépett „a világtörténelem színpadára", s érdemelte ki a későbbi történetírás érdeklődését is.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell a *kalandozás* fogalmát. E szó – hasonlóképpen a szintén archaikus hon szavunkhoz (pl. honfoglalás) – a múlt századi romantikus történetszemlélet jegyében fogant, de a magyar történeti kutatásban teljességgel és kiirthatatlanul gyökeret vert, ezt elismerve jobbára magunk is e fogalommal éltünk. Emellett használtuk a hadjárat, a portyázás és az akció kifejezéseket; a leginkább elfogadható terminusnak a zsákmányszerző (portyázó) hadjáratot véljük.[2] A pozitív csengésű kalandozás szó olyan akciót jelöl, amelynek során magyar csapatok nyomultak be más nép országába, ott dúltak, zsákmányt szereztek, esetleg csatákat is vívtak, majd visszavonultak saját országukba. A kalandozás lényegében egy lovasnomád nép jellemző megnyilvánulása volt, szervezett rablás, amelynek fő célja döntően javak elsajátítása erőszakos úton, és nem irányult más népek területének elfoglalására. A zsákmányszerző akciók mellett kisebb részben olyannal is találkozunk, amely arra irányult, hogy a megtámadott népet rendszeres adófizetésre kényszerítse. E portyázó akciók külpolitikai háttérrel is rendelkeztek, a magyarok esetenként felkérésre, szövetségesként jelentek meg az adott területen és meghatározott feladatot is teljesítettek.[3] A történeti kutatás hosszú ideig csak a honfoglalás után számolt kalandozásokkal, jóllehet ismerte a 895 előtti kevés számú magyar portyáról beszámoló forrásokat is. Feltehetőleg éppen ez a tény; ti. hogy 895 után számos kalandozással találkozunk, míg 895 előtt csak néhányról van tudomásunk, vezette a kutatókat arra, hogy az előbbi időszakot a kalandozások korának nevezze el.[4] Újabban többen is hangsúlyozták azt, hogy a IX. században is folytak portyázások, így 895 nem jelent e vonatkozásban sem cezúrát.[5]

A továbbiakban részletesen vázoljuk az ismert IX. századi magyar kalandozó akciókat. A legkorábbi ismert hadjárat szorosan kapcsolódik a magyarok írott forrásokban való megjelenéséhez, úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a magyarok kalandozó népként bukkantak fel a történelemben, adtak életjelet magukról. A Krum bolgár kán által áttelepített makedón hadifoglyok 836–838 táján, feltevésünk szerint 838-ban[6] felkelést indítottak, mert vissza akartak menni hazájukba. Az esemé-

2 A kalandozás, a kalandozó hadjárat fogalmára l. pl. *Szabó,* 1869. 103–105. o.; *Pauler,* 1900. 47–49. o.; *Marczali Henrik,* MNT I. k. 143–144., 198–199. o.; *Hóman Bálint,* MT I. k. 148–150. o; rablóháborút, rabló kalandot említett már *Bibó István:* Nomád népek lángelméi. Árpád. Szeged, 1932. 8–9. o.; ugyanezt a kifejezést használta egyértelműen pejoratíve a marxista történetírás is, l. pl. MT ET I. k. 50., 52., 54. o.; *Molnár,* 1949. 87., 116–118. o.; a kalandozás fogalmát helytelennek nevezte *Herczeg Géza:* Magyarország külpolitikája 896–1919. Bp., 1982. (a továbbiakban: *Herczeg,* 1982) 13–14. o.; zsákmányoló és adóztató hadjáratokat említett *Györffy György,* Mtört. I/1. 651. o.

3 A külpolitikai motivációkra a kalandozásokban l. *Vajay,* 1968. 81–83. o.; *uő.:* Honfoglalók, kalandozók, vasverők. *História,* 1996/2. sz. 13–16. o; v. ö. még *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. Bp., 1972. 67–69. o.; a felkéréseket hangsúlyozta a IX. századi vállalkozásokban *Benkő Loránd:* A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levédi és Etelköz kapcsán. *Magyar Nyelv,* 80 (1984) (a továbbiakban: *Benkő,* 1984) 418. o.

4 A korábbi álláspontra l. pl. *Pauler,* 1900. 47–48. o.; *Marczali Henrik,* MNT I. k. 137–206. o.; hadjáratoknak nevezi *Hóman Bálint,* MT I. k. 131. o.

5 A kalandozások korának kiterjesztésére a honfoglalás előtti időszakra l. *Vajay,* 1968. 82–83. o.; v. ö. még *Györffy,* 1977. 142–144. o.; *Kristó,* 1980. 349–350. o.; *Kristó,* 1981. 37. o.; *Kristó,* 1995. 277., 282. o.; *uő.:* Rendszerváltás az első ezredfordulón. In: *Kristó Gyula–Makk Ferenc* (szerk.): Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéből. Szeged, 1996. (a továbbiakban: *Kristó–Makk,* 1996) 97. o.

6 836–838-ra tette pl. *Moravcsik Gyula:* Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok,* 4 (1957) 282–285. o.; *Czeglédy Károly:* Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához) In: *uő.:* Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. (a továbbiakban: *Czeglédy,* 1985). 119. o.; *Bartha Antal,* l. Mtört. I. k. 526. o.; 836-ra l. pl. *Vajay,* 1968. 11., 87. o.; 837-re l. *Moravcsik, Gy.:* Byzantium and the Magyars. Bp., 1970. 44. o.; 838-ra l. *Tőlh, S. L.:* Hungarian-

nyeket Georgius Monachus Continuatus alapján rekonstruálhatjuk. A bizánci történetíró szerint „Theofilosz császár napjaiban egy Kordülisz nevezetű volt a katonai kormányzó Makedóniában. Volt egy fia is, név szerint Várdasz, igen vitéz, akit ott hagyott maga helyett, hogy a Dunán túl levő makedónok főembere legyen. Ő maga pedig valamilyen fortélyos módon eljött Theofiloszhoz, aki örömmel fogadta őt, és megtudván, hogy mit akar, hajókat küldött, hogy felvegyék és a fővárosba vigyék őket. A nép pedig, mielőtt a hajók megérkeztek, elhatározta, hogy asszonyostul és gyermekestül elvonul Romaniába (ti. római = bizánci területre – T. S. L.). Amidőn a bolgár Mihály Thesszaloniké alá vonult, megkezdték az átkelést javaikkal együtt." Az idézett forrásból kiderül az, hogy a Dunán túlra (kb. a későbbi Havasalföld, illetve a mai Románia déli, délkeleti részei) telepített makedónok megmozdulása, visszatelepülésre irányuló kísérlete idézte elő, robbantotta ki a bizánci–bolgár háborút. A fő kezdeményező Kordülisz, Makedónia kormányzója volt, akitől feltehetőleg a hazatelepítés ötlete és lebonyolításának megtervezése származott. Theophilosz császár a jelek szerint „csak" a Dunához küldött hajókkal támogatta a „Kordülisz-tervet", de így is bolgár támadást váltott ki lépése. A háború menetéről a bizánci történetíró azt jegyezte fel, hogy „a főparancsnok megtudván ezt, átkelt a túlsó partra, hogy szembeszálljon velük. A makedónok kétségbeesve vezérükké tették Tzántziszt és Kordüliszt, és megütközvén, sokakat megöltek, egyeseket pedig el is fogtak."[7]

A bolgárok kétfrontos háborúra készültek; Mihály thesszaloniki akciója felbátorította a makedón hadifoglyokat arra, hogy a kért bizánci hajók megérkezése előtt megkíséreljék az átkelést. Minden bizonnyal ebben próbálta őket megakadályozni a bolgár vezér. A Konstantinápolyból időközben visszatért Kordülisz és Tzántzisz vezérletével a makedónok legyűrték a helyi bolgár ellenállást. A makedón–bolgár összecsapás a Dunánál zajlott le. Feltehetően a makedónok a bolgárok folyamátkelésének nehézségeit használták ki; a szöveg ugyanis hangsúlyozza, hogy azok a bolgárok folyamodtak az ungrokhoz (magyarokhoz), akik nem tudtak átkelni. Maga az átkelés azonban sikerült a bolgár vezérnek, aki átkelt csapataival a túlsó partra, de legyőzték a makedónok. Nem lehettek túlságosan távol a magyarok, mert hamar megjelentek a hívásra. Georgius Monachus Continuatus leírása szerint a császári hajók megérkezése nagyjából egybeesett a magyarok feltűnésével. A forrás szerint a magyarok nem teljesítették teljesen vállalt kötelezettségüket, mert a csatarendben felsorakozott makedónokkal nem akartak megütközni, hanem felajánlották nekik, hogy „adjátok nekünk mindazt, amitek van és menjetek, ahová akartok." A makedónok nem fogadták el az ajánlatot, három napig farkasszemet néztek az ellenséggel, majd megpróbáltak hajókra szállva távozni. A magyarok ekkor támadtak és egész napos heves harc bontakozott ki. A csata makedón győzelmet hozott, a magyarok menekültek. Másnap azonban a visszaforduló makedónok ellen újból felvet-

---

Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: Hungaro-Bulgarica V. (Szerk.: *H. Tóth Imre*) Szeged, 1994. (a továbbiakban: *Tóth*, 1994) 72–73. o.

7 *Györffy György* (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp.,1986.[3] (a továbbiakban: MEH) 104–105. o.; *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp., 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 54–55. o.; legújabban l. *Kristó Gyula* (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (a továbbiakban: HKIF) 143–144. o.

ték a harcot a magyarok. Ekkor is felülkerekedtek a makedónok és megint megfutamították őket.[8]

Több kérdés is felmerülhet az első ismert magyar kalandozó akció értékelésekor. Az elsőt a portyázás eredménytelensége kapcsán vethetjük fel. Kristó Gyula megfogalmazása szerint a megjelenő magyar törzsszövetség nem sikeres akciókkal tette le névjegyét Kelet-Európa asztalára.[9] Ez vitathatatlan tény, hiszen a magyarok sem a bolgárok kérését nem tudták teljesíteni, – ti. hogy akadályozzák meg a makedónok visszaszállítását – sem pedig az általuk inkább követett célt, ti. hogy a makedónokat javaik átadására bírják szép szóval, vagy erőszakkal. Mindez felveti az erőviszonyok kérdését is. A makedónok erejére csak következtethetünk abból, hogy a forrás szerint Krum kán tízezer makedón férfit telepített át a Dunán túlra.[10] Még ha ezek mindegyike nem is jöhetett számba harcosként, néhány ezer fő harcolhatott mind a bolgárok, mind pedig a magyarok ellen. A makedónok erejét fémjelzi az is, hogy legyőzték az ellenük támadó bolgárokat is, noha ezek gyaníthatóan nem is a főerőket jelentették. A másik oldalon a magyarokról azt lehet elmondani, hogy jóllehet a forrás szerint „végtelen tömegben" jelentek meg a „hunok", bizonyosan túlzásról van szó. A megjelenő magyar csapatok létszáma a makedónokéhoz hasonló lehetett, azaz legfeljebb néhány ezer harcos. Egy vagy esetleg néhány törzs által lebonyolított alkalmi portyára gondolhatunk.[11] Érdemes még azt megjegyezni, hogy a bizánciak azért nem tudták nagyobb erőkkel támogatni a végül is sikerrel járó makedón felkelést, mert 837-től Mutaszim arab kalifa ellen kellett háborút viselniük. Ez kezdetben bizánci sikerekkel is járt, de 838-ban vereségek érték őket.[12] Így, ha valóban 838-ban (vagy akár 837-ben) volt a makedón felkelés, érthető, hogy Theophilosz császár csak szállító hajókkal tudta segíteni a visszatelepülési akciót.

Arra is utalnunk kell, hogy a kalandozó akció többé-kevésbé sejteti a magyarok szállásterületének fekvését is. A történeti szituáció megengedi azt a következtetést, hogy a magyarok egy része közel lakott a bolgárokhoz, vagy legalábbis az adott időpontban elég közel lehetett ahhoz, hogy felhívja magára a figyelmet. Az Annales Bertiniani híradása szerint a 838-ban útnak induló rusz követség még elért Konstantinápolyba, de vissza már nem tudott menni ugyanazon az útvonalon.[13] A bolgárok – Theophilosz császárhoz hasonlóan, aki továbbküldte a rusz követséget saját követségével együtt Jámbor Lajos frank császárhoz – tisztában lehettek e népmozgásokkal, s a magyarok Al-Dunához közeli jelenlétével, ezért fordultak hozzájuk. Valószínű egyébként, hogy minden felkérés nélkül, a zsákmány reményében is megrohanták volna a magyarok a Dunán túlra letelepített makedónokat. Az a felte-

8 L. az előző jegyzetet!

9 *Kristó,* 1980. 79., 230., 335–336. o.; *uő.:* Hungarian History in the Ninth Century. Szeged, 1996. (a továbbiakban: *Kristó,* 1996) 15. o.; *uő.:* Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Bp., 1996. (a továbbiakban: *Kristó,* 1996[2]) 30–32. o.; v. ö. még *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantin-legendában. *Magyar Nyelv,* 70 (1974) (a továbbiakban: *Király,* 1974) 6., 9. o.

10 MEH 105. o.; ÁMTBF 54. o.; HKIF 143. o.

11 V. ö. *Kristó,* 1980. 78. o. Megfogalmazása – mely szerint az Al-Dunánál tűnnek fel kisebb csoportjaik – kisebb méretű kalandozást sejtet. Máshol a törzsszövetség katonai gyengeségére következtetett a vereségből, v. ö. *Kristó,* 1996. 135. o.

12 L. pl. *Toynbee, A.:* Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973. (a továbbiakban: *Toynbee,* 1973) 388. o.; *Dupuy, R. E.–Dupuy, T. N.:* The Encyclopaedia of Military History. New York, 1986.[2] 263., 265–266. o.

13 *Waitz, G.* (rec.): Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Bertiniani. Hannoverae, 1883. (a továbbiakban: SRG AB) 19–20. o.; fordítására l. HKIF 183–184. o.

vés is megkockáztatható talán, hogy éppen *a magyarok felbukkanása a térségben volt a döntő tényező, amely Kordüliszben a visszatelepedés gondolatát megérlelte, annak ellenére, hogy Theophilosz császár a már folyó, s bizánci szempontból éppen rosszul alakuló arab háború miatt nem tudott igazán számottevő segítséget adni.* A bolgárok a makedónok távozásával vesztették el az Al-Dunán túlra nyúló és talán a Dnyeperig terjedő befolyásukat, s egy őket védelmező katonai segédnép helyére egy veszedelmes „szövetségest" kaptak, amely, ahogy a vázolt események is mutatták, egyáltalán nem bolgár érdekeket képviselt. Az a lehetőség is fennáll, hogy a magyarok nemrégen bukkanhattak fel az Al-Dunához közeli térségben. Ide vonhatjuk Kristó Gyula honfoglalás kapcsán tett megjegyezését, miszerint azután egy ideig csak a szomszéd országokba, tehát közelre vezettek kalandozó akciókat a magyarok, s csak később terjesztették ki portyáik hatósugarát.[14]

Hasonlóan 838 körüli időpontot sejtethet Sarkel felépítése is. Theophilosz császárhoz a kazárok követséget küldtek, hogy építtesse fel számukra Sarkel várát. A bizánci uralkodó Petronászt bízta meg a feladattal, aki végrehajtotta azt, majd a Krím-félszigeten Kherszón körül katonai–közigazgatási körzetet (themát) szervezett. A Kazária elleni magyar fellépésre ugyan csak Ibn Rusztánál találunk adatot, de okkal tételezhetjük fel, hogy Sarkel felépítése előtt, de valószínűleg utána is egy ideig a magyarok támadhatták a szomszédos Kazáriát.[15] A magyarok dél-orosz steppén való megjelenése némi felbolydulást váltott ki az érintett népeknél. A ruszok követet küldtek Theophilosz császárhoz, úgyszintén a kazárok is. Mindkét követséget nagyjából 838 körüli időre datálhatjuk.[16] Bizánci – kazár – rusz összefogás kezdett kibontakozni a magyarokkal szemben, akik mindössze egy kérészéletű, inkább alkalmi bolgár „szövetséget" tudtak felmutatni. Utóbbival kapcsolatban meg kell említeni, hogy a bolgárokat is hátrányosan érintette a magyarok megjelenése, mert egyrészt siettették a makedónok távozását, másrészt az Al-Dunától északra-északkeletre kiterjedő bolgár befolyást, fennhatóságot is feltehetően felszámolták. A keletkező hatalmi vákuumot a magyarok a következő években, évtizedekben betölthették, hiszen 870–880 táján már bizonyosan az Al-Dunáig terjedtek ki a magyar törzsek szállásterületei.[17]

A következő, konkrét kalandozásra utaló adat 862-ből származik. Az Annales Bertiniani bejegyzésében ezt olvashatjuk: „a népek számára korábban nem ismert ellenségek, akiket magyaroknak (Ungri) hívnak, feldúlják annak (ti. Német Lajos

14 *Kristó,* 1981. 40–41. o.

15 A kazárok védekezésére a magyarokkal szemben, l. Ibn Ruszta, MEH 88.; HKIF 34.; a Sarkel felépítését kérő kazár követségre l. ÁMTBF 43.; a két tudósítást összekapcsolták és a magyarokhoz kötötték, illetve az is felmerült, hogy Sarkelt a ruszok ellen építették, az elméletekre v. ö. összefoglalóan l. *Tőth Sándor László:* A magyarok „etelközi honfoglalása". *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica,* 98 (1993) (a továbbiakban: *Tőth,* 1993) 8–10. o.; l. még *uő.:* Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet–Európában. *Életünk,* 1996/6–7. sz. (a továbbiakban: *Tőth,* 1996) 574. o.

16 A rusz követségre l. pl. *Artamonov, M. I.:* Isztorija Hazar. Leningrád, 1962. 344. o.; *Czeglédy,* 1985. 54. o.; *Ludwig, D.:* Struktur und Gesellschaft des Chazarenreiches im Licht des schriftlichen Quellen. Inaugural Dissertation zur Elangung des Doktorgrades des Philosophischen Fakultat der Westfalischen Wilhelm-Universitat zu Münster, 1982. 259. o.; *Toynbee,* 1973. 431., 444–445. o.; a kazár követséget és Sarkel felépítését 838-ra tette pl. *Ludwig, D.:* i. m. 221., 258. o.; *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 475. o.; *Fodor István:* Kazárok és kabarok. In: *Szombathy Viktor–László Gyula* (szerk.): Magyarrá lett keleti népek. Bp., 1988. 81. o.; *Tőth,* 1993. 10. o.; *Kristó,* 1996. 16–17. o.; összefoglalóan a kérdéskörre l. *Wozniak, F. E.:* Byzantine Policy on the Black Sea, on Russian Steppe in the Late 830's. *Byzantine Studies,* 2 (1975) 56–62. o.

17 V. ö. MEH 88.; HKIF 33. o. (Ibn Ruszta), 36–37. o. (Gardizi); értelmezésére l. pl. *Kristó,* 1980. 146–148. o.; *Tőth,* 1994. 74. o.

keleti frank uralkodónak – T. S. L.) az országát."[18] A történeti kutatás azt mutatta ki, hogy ekkor a magyarok feltehetőleg Német Lajos császár és fia, az Ostmark (a későbbi Ausztria) élén álló, Karlmann viszályába avatkoztak bele az utóbbi oldalán a keleti frank belügyekbe. Vajay Szabolcs feltevése szerint Rasztiszláv morva fejedelem is Karlmann szövetségese volt e harcok során.[19]

Az időben következő datálható portyázásra 881-ben került sor. A Salzburgi Évkönyvek folytatása (Continuatio Iuvavensium Maximorum) azt jegyezte fel erről az évről, hogy „A nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között. Az első háború a magyarokkal (cum Ungaris) volt Wenia-nál. A második háború a kabarokkal (cum Cowaris) volt Culmite-nél."[20] Érdekes, de a korabeli annalesek logikájába illő, hogy előbb említi a napfogyatkozást (amelyet a kor égi csodaként értelmezett), s csak utána a magyarokkal, illetve a kovárokkal (kabarokkal) folytatott harcokat. A három idézett mondat időrendi, logikai, ok-okozati kapcsolata nem egyértelmű. Vajay Szabolcs vetette fel azt a lehetőséget, hogy időrendi sorrendet tételezzünk fel a tudósításban. Ezek szerint előbb volt a napfogyatkozás és utána történt a magyar kalandozás. Mivel a napfogyatkozás kimutathatóan 881. augusztus 22-re esett, ezért Vajay arra következtetett, hogy a magyarokkal való csatározásra ősszel került sor.[21] Vajay gondolatmenetét követve és kiegészítve arra gondolhatunk, hogy a magyarokkal való összecsapásra augusztus 22-ét követően, talán még augusztusban vagy szeptemberben kerülhetett sor, s ezt követhette a kabarokkal való harc. Nem tudhatjuk azonban, hogy a három eseményt mennyi idő választotta el egymástól. Azt sem lehet persze kizárni, hogy nem ebben a sorrendben történtek ezek az események.

Fentebb kalandozásnak minősítettük a 881. évi akciót. A Salzburgi Évkönyvek a „bellum" szót használják, amelyet többnyire „háború"-nak fordítanak, itt azonban helytállóbb, ha csatára, összecsapásra gondolunk. Az Évkönyvek nem tesznek említést ugyanakkor a magyarok dúlásairól, fosztogatásairól, amelyeket okkal feltételezhetünk. Az elmondottak alapján *881 késő nyarán, kora őszén két csatát* is *vívtak a magyarok, illetve a kabarok ellen*, ezek kimeneteléről azonban sajnálatos módon nem értesülünk. Talán feltételezhető, hogy sem a magyarok, sem pedig ellenfeleik nem szenvedtek komoly vereséget, mert ezt az Évkönyvek írója megemlítette volna. Kik ellen harcoltak a magyarok? A történeti kutatás azt tételezte fel, hogy a keleti frankok ellen küzdöttek, „bizonyára nem saját kezdeményezésükből, hanem felkérésre, méghozzá a legnagyobb valószínűséggel Szvatopluk morva fejedelem megbízásából."[22] Hozzá kell ehhez fűznünk, hogy az idézett szöveg e probléma megoldásában nem segít. A „cum Vngaris", illetve a „cum Cowaris" szerkezet ugyan – ahogy azt Vajay Szabolcs hangsúlyozta – lehet társhatározói jellegű is, de a bajor annalisztikában valaki elleni küzdelmet jelöl.[23] A keleti frank uralkodó, Arnulf fő ellensége ekkor e térségben Szvatopluk morva fejedelem volt, így kézenfekvő,

18 A tudósításra l. SRG AB 60. o.; fordítására l. HKIF 184. o.

19 *Vajay*, 1968. 14. o.; *Kristó*, 1980. 93. o.; *Kristó*, 1996. 133. o.; *Kristó*, 1996[a]. 73–74. o.

20 Monumenta Germaniae Historica. Scriptores I–XXXII. ed. Bresslau, H. Hannoverae–Lipsiae, 1826–1934. XXX/2. 742. o.; fordítására l. HKIF 209. o.

21 *Vajay*, 1968. 15. o. 23. jegyzet, 90. o. – Utóbbi helyen szeptembert említi a csata idejeként.

22 L. pl. *Vajay*, 1968. 16. o.; *Kristó*, 1980. 149. o.; *Kristó*, 1981. 37–38. o.; *Kristó*, 1996. 175. o.; *Kristó*, 1996[a]. 85. o.

23 *Vajay*, 1968. 16. o.

hogy ő bérelhette föl a kalandozó magyarokat ellenségei megtámadására.[24] Nem zárhatjuk ki természetesen azt a lehetőséget sem, hogy a portyázó magyaroknak semmi köze sem volt Szvatopluk Arnulf elleni küzdelméhez. Ez ellen az a megfontolás szólhat, hogy a magyarok ritkán merészkedtek távoli nyugati portyára anélkül, hogy szövetségesük ne lett volna a térségben, aki felkérte őket egy akcióra, s akinek támogatására számíthattak. Fontos szempont az is, hogy hol került sor a kalandozókkal való összecsapásokra. Kristó Gyula ennek kapcsán arra mutatott rá, hogy bár „Weniát általában Béccsel szokták azonosítani, de nem teljesen kizárt, hogy egy ma már ismeretlen helyre, esetleg folyóra vonatkozhat. Culmite lehet Kulmberg Bécstől nyugatra Melk és Pöchbarn vidékén, vagy Kollmitz Ardeggernél."[25] Az azonosítási nehézségek ellenére az bizonyosnak látszik, hogy mindkettő a mai Ausztriában lelhető fel. Valószínű az is, hogy a magyarokkal és a kabarokkal való csaták nemcsak időben nem estek egybe, hanem térben is jókora távolságra voltak egymástól az összecsapások színhelyei.

A következő kérdés, hogy a 881. évi kalandozás milyen keretek között zajlott; törzsszövetségi vállalkozás volt-e vagy törzsek egymástól független akciója? A történeti kutatás eddig jobbára törzsszövetségi kalandozást tételezett fel.[26] Kristó Gyula szerint „az idő- és térbeli egybeesés amellett szól, hogy a magyarok a kabarokkal együtt indítottak nyugati irányú kalandozó hadjáratot, de a kabarok nem tartoztak bele a Hétmagyar törzsszövetség keretébe, s mint annak katonai segédnépe a háború más arcvonalán bocsátkoztak csatába."[27] Fentebb utaltunk idő- és térbeli eltérésekre, így a morva szövetséghez hasonlóan bizonytalannak véljük a kalandozás törzsszövetségi jellegét. Bizonyos az, hogy egyfelől magyarok, másfelől kabarok jelentek meg a mai Ausztria területén és ott csatákat vívtak. Korántsem egyértelmű az, hogy felkérésre jelentek-e meg, a magyarok és a kabarok egyszerre hajtották-e végre akciójukat, s végezetül azt sem tudjuk, hogy az Ungri név alatt egy vagy több törzsből származó csapatok harcoltak-e Bécsnél. Pusztán tehát a kabarok jelenlétét nem tartjuk arra nézve bizonyító erejűnek, hogy összehangolt törzsszövetségi kalandozást folytattak morva felkérésre a magyarok 881 késő nyarán, őszén. Bizonyosnak csak azt tekinthetjük, hogy a hétmagyar törzsszövetség és a kabarok csapatai megjelentek a keleti frank birodalom Ostmark tartományában és külön-külön harcolni kellett ellenük. Szvatopluk bizonyára felhasználta a magyarok jelenlétét, akárcsak közvetve – tehát hogy ellenségeit gyengítette a magyar betörés –, akár pedig közvetlenül, úgy hogy alkalmi szövetséget kötött a váratlanul felbukkanó magyarokkal. Mivel az Ostmark térségében két, látszólag vagy valóságosan is külön utakon járó sereg működött, számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy nem egyeztetett akcióról van szó, hanem *két önálló kalandozó sereg portyájáról.*

Még egy feltevést kell itt még említenünk, amely már korábban is felbukkant a történeti irodalomban. Lehetséges, hogy Metód, a morvák püspöke nem konstantinápolyi útja során, az Al-Dunánál 882-ben találkozott egy magyar „fejedelemmel",

24 L. 22. jegyzet; v. ö. még *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986 (a továbbiakban: *Kristó,* 1986). 8. o.
25 V. ö. *Vajay,* 1968. 16. o.; *Kristó,* 1980. 149. o.; HKIF 209. o. 657. jegyzet; az idézetre l. *Kristó,* 1996[a]. 85. o.
26 *Györffy,* 1977. 143. o.; *uő.,* Mtört. I/1. 587. o.; *Kristó,* 1980. 149., 350. o.; *Kristó,* 1981. 44. o.; *Czeglédy,* 1985. 55. o.
27 *Kristó,* 1980. 149. o.; *Kristó,* 1996. 150. o.

ahogy azt a történeti kutatásban jelenleg uralkodó álláspont feltételezi.[28] Nézetünk szerint valószínűbb ennél, hogy nem Metód haladt az etelközi magyar szállásterületek al-dunai határai felé, hanem a kalandozó magyar, vagy kabar csapatok érkeztek el a morvák püspökének lakhelyéhez.[29] A Metód-legenda is egy ilyen hipotézist enged megkockáztatni, hiszen azt állítja, hogy „a magyar király, elérkezvén a Duna mentére, látni akarta" Metódot. Eszerint tehát a magyar „király", vezér jött a Duna vidékére, s nem Metód. A magyar uralkodóval való találkozást ugyan a Metód-legenda XIII. fejezetében szereplő konstantinápolyi utazáshoz szokták kapcsolni, de maga a legenda nem enged meg egy ilyen következtetést. A konstantinápolyi út után a Szentírás ószlávra való lefordítását említi a legenda, és csak utána a magyar „királlyal" való beszélgetést.[30] H. Tóth Imre 884 őszére tette a nevezetes eseményt, de ő is úgy vélekedett, hogy a találkozóra a Duna középső folyása mentén került sor, s arra a magyar fejedelem jött el, nem pedig Metód.[31] Újabban Kristó Gyula is feltételesen elfogadta a 884-es időpontot, s Pozsony környékére helyezte a találkozót. Érvül azt hozta fel egy 881–től független 884. évi kelet–ausztriai vagy pannóniai magyar kalandozás mellett, hogy 884–ben Szvatopluk betört Pannóniába, így a magyarok szövetségesként avatkozhattak be ebben az évben is a frank–morva viszályba.[32] Másokhoz hasonlóan úgy véljük, hogy a 881-es kalandozás vehető e szempontból is gyanúba, egy 884–es akció ugyan nem kizárt, de a Metód–legenda alapján nem bizonyítható. A kétesnek tekinthető, de nem kizárható morva szövetség mellett is jó érv lehet, hogy a magyar „fejedelem" Metódot szívesen látta. A morva püspök „meghívása" lehet a már említett vagy esetleg a megkötendő magyar – morva alkalmi szövetség jele is.[33]

881 után csak 11 évvel később találkozunk a következő datálható kalandozással. A 892-es évnél az Annales Fuldenses azt jegyezte föl, hogy Arnulf király elhatározta, hadat indít Szvatopluk, a morvák fejedelme ellen. „A király tehát maga mellé véve a frankokat, bajorokat és alemannokat, július havában Morvaországba ment, és itt, miután a magyarok (Ungri) is hozzá csatlakoztak a hadjáratra, azt forgatta a fejében, hogy ekkora sokasággal négy hét alatt felperzseli, elpusztítja ezt a vidéket."[34] A XVI. századi humanista történetíró, Aventinus jóval korábbi források alapján birodalmi tanácskozásról számolt be, amelyen a meg nem jelent Szvatoplukot ellenséggé nyilvánították. Aventinus szerint a tanácskozáson megjelentek „az európai Szarmataföld meg nem határozható vidékein kóborló magyarok királyának, Kuszalnak a követei, akik felajánlották minden haderejüket Suatebog (Szvatopluk – T. S. L.) ellen, ha megkapják, mintegy hadi zsold fejében azt a földet, amelyet fegyverükkel

28 A Metód-legenda adatára l. MEH 128. o.; *Király,* 1974. 1–2. o.; l. HKIF 161. o.; 882-re l. pl. *Király,* 1974. 1–2. o.; *Kristó,* 1980. 149–150. o.; 881-re l. *Deér,* 1928. 13. o. 20. jegyzet; *Moravcsik Gyula:* Bizánc és a magyarság: Bp., 1953. 38. o.; *Czeglédy,* 1985. 55. o.; *Kristó,* 1993. 73. o.

29 Metód utaztatására a magyar szállásterület felé, l. *Király,* 1974. 10–11. o.; *Kristó,* 1980. 150. o.; a magyar csapatok jöttek Metód lakhelye közelébe, l. *H. Tóth Imre:* Konstantin-Cyrill és Metód élete és működése. Bp., 1981 (a továbbiakban: *H. Tóth,* 1981). 176. o.; l. még *Czeglédy,* 1955. 55. o.; HKIF 161. o. 489. jegyzet.

30 V. ö. MEH 128. o.; *Király,* 1974. 1–2. o.; HKIF 161. o.

31 *H. Tóth,* 1981. 177. o.

32 *Kristó,* 1996[a]. 86–87. o.

33 Metód szerepére a szerinte már 880-ban megkötött morva–magyar szövetségben l. *Vajay,* 1968. 16. o. 25. jegyzet, 90. o.

34 Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum. Annales Fuldenses. (Rec. *Kurze, F.*) Hannoverae, 1891 (a továbbiakban: SRG AF). 121–122. o.; MEH 210. o.; HKIF 188–189. o.

elfoglalnak." Arnulf „beleegyezett kérésükbe, s elhatározta, hogy a morvákat három oldalról támadják meg a seregek. Kuszalnak és az ő magyar népének a számára Dáciát jelölte ki, Vratislavnak (a lengyel uralkodó – T. S. L.) pedig megparancsolta, hogy venédjeivel támadja hátba az ellenséget. Arnulf a frankokkal, svábokkal és bajorokkal egyenesen rájuk tör: egy teljes hónapon keresztül, vagyis egész július havában keresztül-kasul száguldozik egész Morvaországban, mindenütt gyújtogat, gyilkol, rabol és mindent gyászba borít... Kuszal és a magyarok még sokkal dühösebben kegyetlenkednek; fellegként elárasztják mindkét Dáciát a Tiszán innen és túl, amerre csak a Garam folyótól, a Svév hegytől és a Duna folyamtól a Feketetengerig ez kiterjed."[35] A két forrás összevető elemzéséből kitűnik, hogy a kalandozás időpontját, körülményeit, lefolyását az előzőeknél jobban ismerjük.[36] *892 nyarán,* pontosabban *júliusban* került sor a keleti frank – morva háborúra, amelybe Arnulf oldalán a magyarok is bekapcsolódtak. A háború helyszíne Morvaország a Fuldai Évkönyvekben, viszont Aventinus szerint a Kuszál vezette magyarok a Dunától keletre levő térségben portyáztak, pusztítottak. A két tudósítást e vonatkozásban nehéz egyeztetni, bár Konsztantinosz X. század közepi Turkia leírása alapján nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a Kárpát-medence keleti fele, vagy legalábbis egy része morva fennhatóság alatt állhatott.[37] Ennek ellenére okkal tehető fel, hogy a magyar portyázás elsősorban a Dunától északra levő morva területek ellen irányult. Meglehetősen érdekes Arnulf és a magyarok „szövetségének" kérdése. A Fuldai Évkönyvekből kitűnően nem Arnulf bérelte fel a magyarokat, hanem azok csatlakoztak hozzá. Aventinusnál Kuszál követei ajánlják fel segítségüket. Mindkét forrás tehát a magyarokat tünteti fel az alkalmi szövetség *kezdeményezőinek.* Ezért úgy gondoljuk, hogy a térségben kalandozó magyarok „választottak" szövetségest, nem pedig őket bérelték fel.[38]

A következő ismert kalandozás a *894*-es évekhez köthető. A Fuldai Annalesben ezt olvashatjuk: „Ebben az időben az avarok, akiket magyaroknak (ungri) neveznek, a Dunán túl kóborolva sok borzalmas dolgot vittek végbe. Mert a férfiakat és az öreg nőket legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére mint a barmokat magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát mind egy szálig kiirtották."[39] E látszólag tömör és világos tudósítás értelmezése korántsem egyszerű, ezért több feltevés született a történeti irodalomban. Konszenzus mutatkozott abban a kérdésben, hogy miért indítottak 894-ben kalandozó akciót a magyarok. Az Anonymus és a Krónika leírására (v. ö. fehér ló monda)[40] épülő feltevés szerint szövetségkötést feltételezhe-

35 *Gombos F. Albin:* Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp. (1937–1938) (a továbbiakban: Catalogus). I. 343. o.; MEH 263. o.; HKIF 268–269. o.

36 A 892-es hadjárat elemzésére l. pl. *Marczali H.,* MNT I. 111. o.; *Vajay,* 1968. 22. o.; *Kristó,* 1980. 151–152. o.; *Kristó,* 1996. 175–177. o.; *Kristó,* 1996[a]. 100–103. o.; *Györffy,* Mtört. I/1. 587. o.

37 Konsztantinosz Turkia-leírására l. ÁMTBF 48. o.; elemzésére l. *Tóth Sándor László:* A konstantinosi „Turkia" értelmezéséhez. *Magyar Nyelv,* 1996/1. sz. 54–63. o.; a bizánci császár a DAI több passzusában a morvákat nevezte meg a magyarok kizárólagos ellenfeleiként (8, 38, 40, 41. caputokban), l. ÁMTBF 37, 45, 48, 50.; a Kárpát-medence déli részein levő ún. Nagy Morávia elméletre l. pl. *Boba, I.:* Moravia's History Reconsidered. The Haque, 1971.; magyarul is megjelent, l. *Boba Imre:* Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. (Ford. *Petrovics István.*) Bp. 1996.

38 Felbérelésre l. *Kristó,* 1980. 156. o.; a szövetség kezdeményezőinek a frankokat tünteti fel *Vajay,* 1968. 22. o.

39 SRG AF 125–126. o.; MEH 211. o.; HKIF 189–190. o.

40 A fehér ló mondára l. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (Ed.: *E. Szentpétery*) Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 54., 57., 287., 289. o.; MEH 130., 132., 147–148., 149–150. o.; legújabb elemzésére l. *Szegfű László:* Equus fabulosus. In: Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. (Szerk.: *Máder Béla*) Szeged, 1989. 31–46. o.

tünk Szvatopluk, illetve a morvák és a magyarok között.[41] Eltérés mutatkozik a felfogások között a kalandozás helyszínét, lefolyását illetően. Györffy György szerint egy Árpád-házi herceg vezette kabarok vettek részt a morvák szövetségeseként a hadjáratban, amelynek során Pannoniát dúlták föl, majd értesülve Szvatopluk haláláról, nem mentek vissza Etelközbe, hanem a Felső-Tiszavidékre vonultak és ott várták be a legkésőbb a következő év elején benyomuló Árpád honfoglaló seregét. E koncepcióban a 894-es pannóniai kalandozás egy előre nem látható esemény – a szövetséges morva fejedelem halála – következtében „előhonfoglalássá" válik. A Györffy-féle hipotézist több kutató is elfogadta.[42] Újabban Kristó Gyula az elmélet kapcsán utalt arra, hogy „a 894. évi pannóniai kalandozásban részt vevő seregek nyilván a honfoglalás célzatával hadakoztak, hiszen amikor – a nem igazolható feltevés szerint – a Felső-Tiszavidékre vonultak vissza, tudták, hogy rövidesen követnie kell ezt Árpád „diadalmas honfoglalásának."[43] Kristó szerint a Kárpát-medence meghódításának kezdete nem 894, hanem 892, amikor szerinte a katonai segédnépek egy része betelepedett a kalandozást követően vagy legalábbis fennhatósága alá vonta a Kárpát–medence keleti felét. E koncepció gyengéje, hogy a nem kortárs, XVI. századi humanista történetíróra, Aventinusra alapozódik, hiszen csak ő írt arról, hogy Kuszál földet kért Arnulftól a támogatás fejében.[44] Újabban Kristó azt hangsúlyozta, hogy „maga a honfoglalás, a terület birtokba vétele nem 892–ben kezdődött", bár fenntartotta azt a feltevését, hogy 892–893-ban a magyarok katonai értelemben uralmuk alá vonták a Kárpát–medence Garam–Duna vonalától keletre eső részét.[45] Eltérő nézetet hangoztatott Kristó Gyula a 894. évi kalandozást illetően is. Szerinte is Szvatoplukkal szövetkeztek a magyarok 892–894 között, tehát szövetségest cseréltek. Úgy vélekedett, hogy az annales „Dunán túl" (ultra Danubium) kitétele „Fuldából nézve csakis a Dunától keletre (esetleg északra) fekvő kárpát-medencei terület lehetett."[46] Ez a logikusnak tűnő értelmezés azonban ellentétben áll a Fuldai Évkönyveknek azzal az állításával, hogy a magyarok Pannóniát pusztították. Ezért vele ellentétben úgy véljük, hogy az annales a mai dunántúli régióra utalhat. Hogyan rekonstruálhatjuk a 894. évi kalandozást? Az Annales Fuldenses a 894-es évnél először Szvatopluk haláláról emlékezik meg, majd közli a magyar portyázó akcióra vonatkozó idézett tudósítást, végezetül megemlíti, hogy a frankok és a morvák ősszel békét kötöttek. Ha a 881-es évhez hasonlóan – bár némi fenntartással – elfogadjuk ezt időbeli sorrendnek is, érdekes következtetéseket tehetünk. Lehetséges ugyan, hogy Szvatopluk még életében szövetséget kötött a magyarokkal, de erre a Fuldai Évkönyv egyáltalán nem utalt, holott a 892-es eseményeknél kifejezetten említette a magyarok csatlakozását Arnulfhoz. Aventinus sem tudósított

41 *Zlatarski, V. N.:* Isztorija na balgarszkata drzsava prez szrednite vekove. Szófia, 1927. (a továbbiakban: *Zlatarski,* 1927) I/2. 291–292. o.; *Györffy,* 1977. 128. o.; *Kristó,* 1980. 154–155. o.; 893-ra tette a magyarok és Szvatopluk szövetségét, 894-ben Bánhida melletti magyar győzelemről emlékezett meg *Vajay,* 1968. 22. o.

42 *Györffy György:* A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7. sz. (a továbbiakban: *Györffy,* 1973). 9. o.; *Györffy,* 1977. 129. o.; *Dienes,* 1972. 6. o.; *Fodor István:* Verecke híres útján. Bp., 1975. (a továbbiakban: *Fodor,* 1975) 233. o.; a Felső–Tisza vidékre, vagy Etelközbe való visszatérést egyaránt lehetségesnek tartotta *Róna–Tas András:* Krónikák, évkönyvek, szájhagyomány. A 894–902. év eseményei. *História,* 1996/2. sz. 23. o.

43 *Kristó,* 1980. 170. o.: *Györffy,* elméletének bírálatára l. még *Tóth Sándor László:* A honfoglalás. In: *Kristó–Makk,* 1996. 47. o.

44 *Kristó,* 1980. 157–158., 166. o.; v. ö. MEH 263. o.; HKIF 268–269. o.

45 *Kristó,* 1996[a].103, 107. o.

46 *Kristó,* 1980. 157. o.

a morvák és a magyarok szövetkezéséről, Pannónia pusztításáról is csak későbbi esemény kapcsán emlékezett meg. Így az is elképzelhető, hogy a krónikás hagyomány tévesen kötötte Szvatopluk nevét a szövetségi rítus elemeit őrző fehérlómondához. Az a tény, hogy Szvatopluk halála után indult a pusztító magyar támadás a keleti frank hűbéres terület, Pannónia ellen, ezt a lehetőséget is megengedi. Az bizonyos, hogy a frankokat megijesztette 892-es szövetségesük fellépése, ezért kötöttek sietve békét a morvákkal, akiket szintén megrémíthetett a magyar pusztítás mértéke. A szemben álló felek ideiglenes megbékéléséhez bizonyára hozzájárulhatott a magyar kalandozás „sikere" is. Lehetséges az is, hogy a frankok a morvákkal kötött békével próbálták leszerelni azok potenciális vagy valóságos szövetségeseit, a magyarokat. Mivel a frank–morva békét 894 őszén kötötték, a magyar kalandozást Pannónia ellen *894 nyarára* (esetleg kora őszére) tehetjük.

Szvatopluk halála után fiai egy ideig békében éltek, és nem tört ki közöttük belháború, amely ürügyet, lehetőséget adott volna a morvák ellenfeleinek beavatkozásra. Arnulf császár a feldúlt Pannóniát hűbéresére, Brazlavra bízta. A 892-ben kiépített frank–bolgár szövetség is felbomlott, amely morvaellenes volt. Egyrészt a bolgár fejedelmet, Vladimirt 893-ban Simeon váltotta fel, s Arnulf ellenfele, Szvatopluk is elhalálozott. Másrészt a frankok is békét kötöttek a morvákkal 894 őszén, így a magyarok átmenetileg potenciális szövetséges nélkül maradtak.[47]

Az utolsó datálható magyar kalandozás a honfoglalás előtt Bulgária ellen folyt. Ennek, a honfoglalás szempontjából is fontos, ahhoz közeli eseménynek a lefolyása, körülményei ismertek a legjobban. A bizánci–bolgár ellentétek háborúvá szélesedtek. Ennek fő okát Georgius Monachus Continuatus alapján a történeti kutatás a bolgár szempontból hátrányos bizánci vámpolitikában kereste. Mivel VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) – apósa is érdekelt lévén néhány korrupt kereskedő nyerészkedésében – nem tett semmit a jogos bolgár panaszok orvoslására, Simeon bolgár uralkodó háborút indított.[48] Újabban Kristó Gyula a Fuldai Évkönyvek megjegyzése alapján a „magyar kérdésnek" is szerepet juttatott a bolgár–bizánci viszony megromlásában.[49] Az annales szerint „a görögök ... békét kötöttek az avarokkal, akiket magyaroknak (Ungri) neveznek; ezt a velük szövetséges bolgárok rossz néven vették és ellenséges haddal felkeltek ellenük (ti. a görögök vagy bizánciak ellen – T. S. L.)". Nem világos azonban az, hogy miért került sor békekötésre a bizánciak és a magyarok között, hiszen nem tudunk háborúskodásról ezekben az években a két fél között.[50] Súrlódási felületet egyébként is csak a bizánci kézen levő krími területek és Etelköz közelsége kínálhatott volna. Így véleményünk szerint nem annyira békére, mint inkább szövetségre (szerződésre) kell gondolnunk. Lehetséges, hogy Bölcs Leó kezdeményezett egy olyan „északi" politikát, amelynek fő jellemzője az lehetett, hogy a magyarokat igyekezett Bizánc szolgálatába állítani. Előfutára lett így utódainak, elsősorban fiának, VII. Konsztantinosznak, aki a magyarok helyébe nyomult besenyőkkel szemben alkalmazta e politika „továbbfejlesztett" változatát.

47 V. ö. SRG AF 129–130. o.; MEH 211. o.; a diplomáciai–külpolitikai háttérre l. még *Vajay*, 1968. 21–22. o.

48 MEH 106. o.; ÁMTBF 58–59., 62. o.; a szakirodalomban l. pl. *Marczali H.*, MNT I. 112. o.; *Zlatarski*, 1927. I/2. 283–287. o.; *Györffy*, 1977. 128. o.

49 *Kristó*, 1980. 174. o.; *Kristó*, 1996. 182. o. ; *Kristó*, 1996[a]. 112. o.

50 SRG AF 129. o.; MEH 211. o.; HKIF 190. o.; háborút feltételezett a bizánciak és magyarok között *Kristó*, 1996. 182. o.

Érdemes ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy Konsztantinosz a De Administrando Imperio címen ismert munkájában részletesen kitért a besenyőkkel szembeni viselkedésre, politikára. Ezek bizonyítják, hogy a X. század közepén Bizánc a besenyőkkel évi ajándékon (adón) megvásárolt békét és szövetséges kapcsolatot tartott. A bizánci uralkodó e békével egyrészt krími tartományát biztosította, másrészt északi ellenségei (oroszok, magyarok, bolgárok) ellen támaszt nyert a rettegett portyázó népben.[51] Kérdés, hogy azonosíthatjuk-e a konsztantinoszi besenyő–bizánci, illetve a Bölcs Leó korabeli magyar–bizánci kapcsolatrendszert, illetőleg feltételezhetjük-e, hogy a X. század közepi besenyő–bolgár viszony többé-kevésbé visszatükrözi a 890-es évek magyar–bolgár kapcsolatait. Úgy véljük, hogy fő elemeiben, alapjában véve alkalmazhatjuk az analógiát. Gardizi szerint „amikor a magyarok a folyó (Duna –T. S. L.) partján vannak, ezeket a n.nd.r.-okat (bolgárokat – T. S. L.) látják."[52] A bolgárokhoz való közelségre utal már a 838-ra tett al-dunai kalandozás is, s a 895. évi bolgáriai akció is. Konsztantinosztól tudjuk, hogy a magyarok helyére költözött besenyők Jazikapan törzse félnapi útra volt Bulgáriától, ami megfelelhet a magyarokat, illetve egyik törzsüket a bolgároktól elválasztó távolságnak.[53] Ennél is lényegesebb, hogy Gardizi szerint a nándorok „többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek náluk."[54] Ez a megállapítás burkoltan azt sejteti, hogy a magyarok nagyobb katonai erőt képviseltek, mint az egyébként nagyobb létszámú bolgárok, s ez feltehetően összecsapásokból derülhetett ki. Bár az Al-Dunán való átkelés korántsem lehetett egyszerű, ahogy azt éppen e kalandozás is mutatja, a besenyőkhöz hasonlóan a magyarok is megbirkózhattak ezzel, s fosztogathatták a bolgárokat, mégha ezeket az akciókat a fejletlen bolgár írásbeliség nem is jegyezte fel. Így érthetővé válik, hogy a magyarokkal való bizánci szövetségkötés valóban bolgár támadást válthatott ki. Kérdés persze az, hogy mi történt előbb: a bolgár támadás a Georgius Monachus Continuatus által említett gazdasági sérelem miatt, vagy pedig a bizánci–magyar szövetségkötés megelőzte a bolgár fellépést (Fuldai Évkönyvek). Nézetünk szerint valószínűbb, hogy a háború kiindulópontja a bolgár kereskedők sérelmes megkülönböztetése volt.

A háború kezdeti szakaszában Simeon megverte az ellene küldött bizánci hadvezért, Krinitiszt Makedóniában. A csatában a bizánci fővezér és számos előkelőség is elesett. A bizánci had főerejét Bölcs Leó testőrsége alkotta. A bizánci történetíró szerint Simeon fejedelem az elfogott testőrök orrát levágatta és így küldte őket vissza Konstantinápolyba.[55] A Fuldai Évkönyvek tömören csak arról tudósítanak, hogy a bizánciakkal „szövetséges bolgárok ellenséges haddal felkeltek ellenük, s a konstantinápolyi kapuig terjedő egész területet pusztítva, üldözőbe veszik őket."[56] Bölcs Leó Taktika című művében azt említette meg, hogy a „bolgárok megszegték a békeszerződést és Thrákia vidékeit lerohanták."[57] Az idézett forrásokból kitűnik, hogy a bizánciak és a bolgárok között békeszerződés (v. ö. Annales Fuldenses szövetsége)

51 V. ö. pl. *Moravcsik Gyula:* Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp., 1950 (a továbbiakban: DAI). 50–53., 56–57., 64–65. o. stb.; a besenyőkkel szembeni bizánci politikára l. még *Toynbee,* 1973. 458. o.

52 MEH 88. o.; HKIF 37. o.

53 DAI 168–169. o.

54 L. 52. jegyzet.

55 MEH 106. o.; ÁMTBF 59., 62–63. o.; HKIF 146–147. o.; v. ö. még *Zlatarski,* 1927. I/2. 288–289. o.

56 L. az 50. jegyzetet!

57 MEH 109. o.; ÁMTBF 17. o.; HKIF 103. o.

volt érvényben. A bizánci felfogás szerint a bolgárok szegték meg a békét, míg a bolgár álláspont (a Fuldai Évkönyvek tükrözik ezt a frank–bolgár szövetség miatt) szerint a bizánci fél hibáztatható, mivel a magyarokhoz közeledett. A bizánci–bolgár háború első szakasza egyértelmű bolgár sikereket hozott.

A vereség ellenére Bölcs Leó nem akart békét kötni Simeonnal. Elküldte a bolgár uralkodóhoz Konsztantinákiszt tárgyalni, de közben előkészületeket tett az ellentámadásra. A bolgár fejedelem ezt megtudva börtönbe vetette a követet. A bizánci ellenakció egyszerre indult szárazföldön és vízen. Egy újonnan állított, tartományi csapatokból álló sereget vezetett Fókasz Nikiforosz patrícius. Fókasz hada Bulgáriáig – azaz valószínűleg a bizánci–bolgár határig – nyomult. E szárazföldi hadra feltehetően diverziós feladat hárult, hiszen a bizánci főerők – ahogy Bölcs Leó is megjegyzi – a szaracének (arabok) ellen harcoltak Kisázsiában. Az ellenakció másik részét Efsztáthiosz (Eustathios) tengernagy irányította, aki a tengeren keresztül a hajóhaddal a Dunáig nyomult.[58] Efsztáthioszra várt az a feladat, hogy az időközben megnyert magyarokat átszállítsa a Dunán a bolgárok hátába. Nikiforosz Fókasz és Efsztháthiosz összehangolt „akcióját" megelőzte a magyarokkal való szövetségkötés. Georgius Monachus Continuatus szerint a bizánci császár haragra gerjedt, amikor megcsonkított kazár testőreit megpillantotta, s elküldte a „Szklírosznak nevezett Nikitaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékot a türköknek, és Simeon ellen harcra késztesse őket. Ez elmenvén és találkozván ezek fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván, visszajött a császárhoz."[59] Az idézett tudósítás párhuzamát találjuk a DAI 8. fejezetében, amelyben Konsztantinosz beszámol arról, hogyan lehet szövetséget kötni a magyarok helyére került besenyőkkel. Eszerint a bizánci megbízottat csapatszállító hajókkal ahhoz a besenyő néphez küldik, amely Bulgária táján, „a Dnyeper, Dnyeszter és a többi ott lévő folyó vidékén lakik." A bizánci császár szerint a megbízott „anélkül, hogy Cherszónba menne, *rövidesen és gyorsan* (kiemelés tőlem – T. S. L.) megtalálhatja itt ezeket a besenyőket, akiket fellelvén, a császári megbízott embere útján üzen nekik, maga pedig a csapatszállító hajókon marad, őrizve a csapatszállító hajókon a magával hozott császári ajándékokat. És azok lemennek hozzá, és amint leértek, a császári megbízott túszokul adja nekik embereit, és maga is vesz ezektől a besenyőktől más túszokat, azokat ott tartja a csapatszállító hajókon, s akkor egyezséget köt velük; és amikor a besenyők az ő törvényeik szerint leteszik az esküt a császári megbízott kezébe, átadja nekik a császári ajándékokat, és barátokul fogad közülük, amennyit jónak lát, és visszatér."[60] A két leírás számos közös elemet tartalmaz: „megbízott", „hadihajók", „ajándékok", „kezesek" („túszok"). Ezek alapján joggal tételezhetjük föl, hogy *a bizánci diplomácia ugyanúgy bérelte fel a magyarokat* a Simeon elleni hadjáratra, mint *ahogy azt a besenyőkkel tette* a X. században.

A bolgár–bizánci háború második szakaszában a bolgárokat észak felől a magyarok támadták bizánci segítséggel, dél felől pedig a bizánci tartományi csapatok harcoltak velük. Az első fontos hadműveletet a Dunán való átkelés jelentette. A DAI 40.

58 MEH 106. o.; ÁMTBF 59–60., 63. o.; HKIF 147–148. o.

59 Uo.; l. még *Marquart, J.:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. (a továbbiakban: *Marquart,* 1903) 521–526. o.; *Zlatarski,* 1927. I/2. 291, 293. o.

60 MEH 116. o.; DAI 56–57. o.; v. ö. még *Pálóczi Horváth András:* Besenyők, úzok, kunok. In: *László Gyula–Szombathy Viktor* (szerk.): Magyarrá lett keleti népek. Bp., 1988. 111. o.

fejezete erről csak annyit közöl, hogy Leó császár „hívására átkeltek a Dunán." Egy másik fejezetben (51. c.) viszont Konsztantinosz részletesen tárgyalja ezt az eseményt. Eszerint Efszthathiosz tengernagy szállította át a türköket. Simeon, amikor megtudta, hogy a hajóhad a folyóhoz érkezett, és hogy a türköket a hajóhad készül átszállítani őellene, vesszőfonadékokat, azaz igen erős és szívós fonott sövényeket készíttetett, hogy a türkök ne tudjanak átkelni, s ezzel a fortéllyal eleinte meg is akadályozták a türkök átkelését. „Efszthathiosz első kormányosa, Varkalász és két másik tengerész kiugrott a csapatszállító hajóból, átvágta a vesszőfonadékot."[61] Bölcs Leó is megemlíti, hogy a hajóhad „segítséget nyújtván, átszállította a türköket az Isztroszon."[62] Georgius Monachus Continuatus nem említi az átszállítást, hanem a türkök átkeléséről emlékezik meg. A Fuldai Évkönyvek úgy tudósítanak, hogy a bolgár pusztítás megbosszulására „a görögök az avarok elé küldik nagy ravaszul a hajóikat és átszállítják őket a Dunán, a bolgárok országába."[63] Forrásaink alapján bizonyosan állíthatjuk azt, hogy a Nikétasz Szklírosszal kötött egyezség azt tartalmazhatta, hogy a magyarok az ajándék fejében vállalják Bulgária megtámadását, pusztítását, a bizánciak pedig a magyarok seregének átszállítását és a magyarok által ejtendő bolgár foglyok átvételét, megvásárlását. Valószínű, hogy Efszthathiosz szállította a bizánci megbízottat a Duna folyóhoz, s így a gyorsan megkötött egyezmény után a bizánci hadiflotta meg is kezdhette a magyarok átszállítását, amelyet a bolgárok sikertelenül próbáltak akadályozni.

A magyar–bolgár harcok kezdetben sikeresen folytak. Georgius Monachus Continuatus szerint „mialatt Simeon Fókasz seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták (ti. a magyarok – T. S. L). Megtudván ezt Simeon, a türkök ellen indul. Azok pedig átkelnek a túlsó partra, megütköznek a bolgárokkal, és Simeon megfutamodik, úgy hogy alig tud épségben Disztrába eljutni. A türkök azt kérték a császártól, hogy küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, elküldve a fővárosbelieket, hogy váltsák ki azokat."[64] A bizánci tudósítás világos képet ad a történtekről, mindössze az a zavaró, hogy úgy tünteti fel, mintha a magyarok kétszer keltek volna át a Dunán. Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében azt írja erről, hogy a magyarok „megtámadván Simeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre."[65] Az orosz őskrónika úgy foglalja össze az eseményeket, hogy „a magyarok pedig érkezvén, pusztították az egész bolgár földet. Simeon azonban a magyarok ellen fordult, de a magyarok ellene indultak és megverték a bolgárokat, Simeon alig menekült meg Szilisztriában."[66] Bölcs Leó csak annyit ír a háborúról, hogy a magyarok „három csatában tönkreverték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét."[67] A Fuldai Évkönyvekben a következőket olvashatjuk: „miután átszállították őket, erős sereggel megtámadták a bolgárok népét, s egy

61 MEH 120–121. o.; ÁMTBF 250–252. o.; HKIF 135–136. o.; *Karlin-Hayter, P.* (Studies in Political History, Sources and Controversies. London, 1981. 27. o.) szerint Efszthathiosz harcolt is a magyarokkal együtt.

62 V. ö. a 57. jegyzettel!

63 SRG AF 129. o.; MEH 211. o.; HKIF 190. o.

64 MEH 107. o.; ÁMTBF 59–60., 63. o.; HKIF 148. o.; v. ö. még *Zlatarski,* 1927. I/2. 297–301. o.; *Kristó,* 1980. 178–179. o.

65 MEH 120. o.; DAI 174–175. o.; ÁMTBF 47. o.; HKIF 128. o.

66 MEH 127. o.; HKIF 175–176. o.

67 V. ö. az 57. jegyzettel!

részüket a halálba küldték. Amikor ezt a (görög) hadjáratba bevetett bolgárok meghallották, teljes sietséggel visszatértek, hogy hazájukat az ellenségtől megszabadítsák. Nyomban megütköznek velük, de vereséget szenvednek. Másodszor is megpróbálják hasonló módon megszerezni a győzelmet, de másodszor is nélkülözniük kellett azt."[68]

A magyar–bolgár háború újabb rekonstrukciói közül kettőt idéznénk. Györffy György szerint „miközben Nikiforosz Fókasz görög hadvezér délről támadta Bolgárországot, Levente serege sikeresen szállt partra északon, több ütközetben megverte a bolgárokat, úgy hogy maga Simeon cár is alig tudott Disztra (Szilistria) várában menedéket találni. A kalandozó sereg Preszláv és Madara körül sok foglyot zsákmányolva indult haza. Az Al-Dunánál várakozó görög hajók útján olyan üzenetet küldtek Leó császárnak, hogy váltsa ki a bolgár foglyokat. A császár erre a fővárosból megbízottakat indított Etelközbe, és teljesítette kérésüket."[69] Kristó Gyula értelmezése szerint „a Fókasszal harcoló Simeon a magyarok átkelésének és a magyarok dúlásának következtében visszafordult a déli frontról, és északra, a magyarok ellen sietett." Utal arra, hogy az összecsapások számát s győztesét illetően nem egyeznek a források; Bölcs Leó csak a három magyar győzelmet említi, míg a Fuldai Évkönyvek két sikeres magyar ütközetről és egy döntő vereségről emlékeznek meg. A helyszínt illetően is ellentmondások mutatkoznak szerinte a forrásokban. Végkövetkeztetése szerint a magyarok „legalább két csatát nyertek bolgár területen Simeon ellenében, az egyiket a Duna mellékén, Szilisztra táján a másikat pedig bent az országban, Preszláv és Madara vidékén." Ha pedig csatának, katonai sikernek tekintjük azt, hogy a magyarok át tudtak kelni a Duna jobb partjára, igaza lehet Bölcs Leónak, hogy a „magyarok három csatában tönkreverték" a bolgár sereget. Kristó szerint ezután a magyarok kiváltatták foglyaikat s kivonultak Bulgária területéről, azaz visszatértek a Duna bal partjára.[70]

Nézetünk szerint a bolgár–magyar összecsapások számát és helyeit illetőleg csak bizonytalan feltevéseket tehetünk. Georgius Monachus Continuatus, Konsztantinosz és az orosz őskrónika csak egy bolgár vereségről tudósít, de az első és a harmadik forrás szerint Szilisztrába (Disztra), a második szerint pedig Mundraga várába szorult be Simeon. Az Annales Fuldenses előbb arról ír, hogy a magyarok pusztítást vittek végbe a bolgár nép között, s csak ezután került sor arra, hogy a bizánciak elleni hadjáratból visszatérő bolgárokat két ütközetben megverjék. Az események egyik kortárs kulcsfigurája, Bölcs Leó pedig egyenesen három győztes magyar csatáról tudott, bár ezek helyét a Fuldai Évkönyvekhez hasonlóan nem nevezte meg. Mindkét idézett kutató szerint előbb történt Simeon menekülése Szilisztrába, s utána a magyarok benyomulása Bulgária belsejébe, a preszlav-madarai akció és ezután – kiváltatva foglyaikat szövetségeseikkel – elhagyták Bulgáriát. Úgy véljük, hogy az események másfajta rekonstrukciója is lehetséges. Mivel Simeon serege a magyarok átkelése idején Makedóniában hadakozott Nikiforosz Fókasszal; valószínűtlen, hogy olyan gyorsan vissza tudott volna érni, hogy a magyarokat még az Al-Duna közelében, Szilisztra táján találhatta volna. Okkal tehető fel, hogy a magyarok átkelésük után szinte akadály nélkül nyomulhattak előre. Ezt a dúlást érzékelteti az Annales

68 SRG AF 129–130. o.; MEH 211–212. o.; HKIF 190–191. o.
69 L. *Györffy*, 1977. 128. o.; *uő.*: MEH 33. o.; *uő.*, Mtört. I/1. 589. o.
70 *Kristó*, 1980. 176–181. o.; *Kristó*, 1986. 8. o.; *Kristó*, 1996. 185. o.

Fuldenses, valamint az orosz őskrónika is. Az előrenyomulás mértékét Konsztantinosz adta meg legjobban, aki szerint iramukban Preszlavig hatoltak és Simeont beszorították Mundraga várába. Feltehetően Preszláv, illetve Mundraga környékén találkoztak össze először a magyarok a magyar dúlás hírére visszafordúló Simeonnal, mintegy „félúton". Ezt tekinthetjük tehát az első győztes magyar csatának. Ezután a magyarok visszafordultak és az Al-Duna felé vonultak. Simeon feltehetően követte őket és Disztra (Szilisztra) közelében került sor egy második összecsapásra, amely újfent magyar győzelemmel végződött. A magyarok Efsztáthiosz tengernagy útján bolgár foglyaikat kiváltatták és ezzel részükről befejezettnek tekintették a hadjáratot. Véleményünk szerint az sem egyértelmű, hogy a magyarok visszatértek volna Etelközbe. Ezt csak Konsztantinosz császár állítja a DAI 40. fejezetében, a többi forrás nem utal erre. A bizánci–bolgár háború második fázisában tehát a kétfrontos harcra kényszerülő bolgárok vereségeket szenvedtek a benyomuló magyar csapatoktól. A magyar kalandozás sikeresnek bizonyult, s csak Simeon diplomáciai húzásai fordították meg a háború menetét. A bolgár uralkodó békekötési manőverei hatására Bölcs Leó visszavonta Nikiforosz seregét és Efsztáthiosz hajóhadát. Így a kalandozó magyarok magukra maradtak, s Simeon végső győzelmet arathatott felettük, feltehetően még Bulgáriában.

A magyarok bolgáriai kalandozásának két fontos problémáját kell még érintenünk. Az egyik kardinális kérdés a bolgár–bizánci, illetve a magyar–bolgár háború kronológiája, időrendje. A kevés rendelkezésre álló, s többnyire bizonytalan kronológiájú források miatt tág tér nyílt a különböző kombinációk számára. Általánosságban 893 és 897 között jelölhetjük ki a bizánci–bolgár, illetőleg a bolgár–magyar háborúk időpontját. A történeti irodalomban két fő nézettel találkozunk. Györffy György és őt követően mások is 894-re tették a bolgár–bizánci háború kitörését, majd a magyarok bolgáriai kalandozását, a besenyő–bolgár ellencsapást pedig 895-re datálták. Györffy koncepciójában Georgius Monachus Continuatus belső kronológiájára alapozott. Eszerint a bizánci történetíró a háborút István pátriárka halála (893) és egy 891-re tehető napfogyatkozás után tárgyalja, így ezt nagy valószínűséggel 894-re tehetjük. Utána viszont Simeon hosszú időt igénybevevő diplomáciai akciókba kezdett, így a bizánci–bolgár–magyar háború újabb, immár a besenyőket is bekapcsoló és a magyar honfoglalásba torkolló „felvonása" 895-re tolódott át.[71] Egy másik álláspont szerint 895-ben, illetve 895–896-ban volt e háború. A Pauler Gyula, illetve újabban Kristó Gyula nevével fémjelezhető felfogás a Fuldai Évkönyvekre épített.[72] Külön probléma, hogy az Évkönyvek a 895-ös évnél is említettek egy bulgáriai magyar kalandozást, amelyet visszavernek a bolgárok, a 896-os évnél pedig részletesen leírtak egy kezdetben sikeres, később vereséggel záruló magyar–bolgár háborút.[73] Már a millennium táján kibontakozott ennek kapcsán egy vita, hogy vajon egy vagy két magyar–bolgár háborúval kell-e számolnunk. Pauler Gyula ma is mérvadónak vehető álláspontja szerint nem két különböző kalandozás emlékét őrizték meg az Évkönyvek, hanem két bejegyzést tettek két különböző évben ugyanazon háborúról. A 895-ös évnél csak röviden emlékeztek meg a harcról, míg a

71 L. a 69. jegyzetet!

72 *Pauler,* 1900. 32., 150. o. 61. jegyzet; *Marquart,* 1903. 521., 526. o.; *Kristó,* 1980. 196–199. o.; *Kristó,* 1996. 194. o.; *Kristó,* 1996[a]. 133–134. o.

73 SRG 129–130. o.; MEH 211–212. o.; HKIF 190–191. o.

896-os évben hosszú tudósításban számoltak be erről, hála az Arnulf udvarában megforduló bizánci követnek, Lázár püspöknek.[74] Pauler okfejtése ma is helytállónak tűnik, még ha meggondolkoztató is az a körülmény, hogy olyan bolgár eredetűnek tűnő információk is szerepelnek a 896-os tudósításban, mint például az, hogy a bolgárok második vereségük után az öreg, lemondott exkirálytól, Simeon apjától, Borisztól (Mihály) kértek tanácsot. Egészében véve számunkra meggyőzőbbnek tűnik a bizánci–bolgár–magyar háború 895-896-ra datálása. Ezt azzal indokolhatjuk, hogy a Fuldai Évkönyvek az egyetlen forrásunk, amely pontos, konkrét évet (jóllehet kettőt is!) ad meg, a többi forrás vagy pontatlan (az orosz őskrónika bizánci éra szerinti évszáma 902-nek felel meg), vagy nem tünteti fel az események időpontját (Bölcs Leó, Konsztantinosz, Georgius Monachus Continuatus). Györffy György érvelése számunkra nem meggyőző. A Georgius Monachus Continuatus szövegéből kikövetkeztethető adatok csak arra az egyébként is valószínű következtetésre jogosítanak fel, hogy a háború 893 után zajlott le, de ez éppúgy lehetett 895, mint 894. Így Györffyvel ellentétben úgy véljük, hogy nem kell hosszabb tengeri utakat igénylő intézkedésekkel magyarázni a háború átnyúlását a 895-ös évre, hanem a Fuldai Évkönyvek alapján éppenhogy 895-re tehetjük azt. Mivel a magyar kalandozások általában nem télen, hanem tavasz és ősz között zajlottak le (ami megfelelt lovasnomád voltuknak), s a magyar csapatok Dunán való átszállítása is legkorábban késő tavasszal (legkésőbb kora ősszel) történhetett, a következő logikai és időrendet állíthatjuk fel. 895 tavaszán Simeon háborút indított, késő tavasszal Nikétász Szklírosz a magyarokhoz ment és felbérelte őket, miközben Fókasz serege délen támadásba lendült Simeon ellen. Efszthathiosz tengernagy flottája átszállította a magyarokat, akik 895 kora vagy késő nyarán pusztították Bulgáriát és legalább két csatában megverték seregét. A fentiek alapján a bolgár ellenakció, illetve a besenyők támadása is 895 őszén lehetett, esetleg áthúzódhatott 896 tavaszára, nyarára.[75]

A másik alapvető kérdés, hogy milyen keretek között folyt a magyar kalandozás. E problémát illetően is két fő válasz született a magyar kutatásban. Az egyik álláspont szerint a magyarok viszonylag csekély erőkkel vettek részt a bizánciak oldalán ebben a háborúban. J. Marquarttól származik a DAI 40. fejezetére építő koncepció, amely Leventét, Árpád fiát nevezi meg a kalandozást lebonyolító kabarok főnökeként. Újabban Györffy György fejtett ki hasonló nézetet. Eszerint Levente – a kabarok arkhónjaként (seregvezérként) – egy–két kabar törzs egy–két ezer főre tehető harcosával kalandozott Bulgáriában.[76] Felvetették azt is, hogy két törzs had-

74 Egy háborúval számol *Pauler*, 1900. 150. o. 61. jegyzet; v. ö. még *Macartney, C. A.*: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930 (a továbbiakban: *Macartney*, 1930). 185–186. o.; újabban l. *Kristó*, 1980. 197. o.; két háborúra gondolt *Salamon Ferenc*, l. pl. Millenárium az Akadémiában. *Századok*, 17 (1883) 201–203. o.

75 894–896 közé tette a bolgár–bizánci, 895–896-ra a bolgár–magyar háborút alapvető fontosságú munkájában *Zlatarski*, 1927. I/2. 288–313. o.; hasonlóan l. még The Cambridge Medieval History, IV. The Byzantine Empire. Part I. Byzantium and its Neighbours. (*Obelensky, D.* és *Moravcsik Gy.* írta) Cambridge, 1966. 282–283. o.; 893–896 közé helyezte az eseményeket *Macartney*, 1930. 185–186. o.; 894–895-re datálta ezeket *Györffy Gy.*, l. 69. jegyzet; 895 januárja és májusa közé tette *Marquart*, 1903. 526. o.; 895-re (esetleg áthúzódhatott 896-ra) l. *Kristó*, 1980. 196–199. o.; *Kristó*, 1996. 194–195. o.; *Kristó*, 1996[a]. 134–135. o.

76 *Marquart*, 1903. 52., 522. o.; v. ö. még *Zlatarski*, 1927. I/2. 297. o. 2. jegyzet; *Györffy*, 1973. 8. o.; *Györffy*, 1977. 128. o.; l. még *Harmatta János:* A magyar honfoglalás írásos kútfői. *Rubicon*, 1996/7. sz. 29. o. – Két sereget feltételezett újabban *Várady L.*, s csak az elsőt kapcsolta a kabarokhoz, a másodikat pedig a magyarokhoz (Revision des Ungarn–Image von Konstantinos Porphyrogennetos. *Byzantinische Zeitschrift*, 90 [1988] 134–135. o.).

ereje vett részt a bulgáriai hadjáratban.[77] Az is felmerült, hogy jóval nagyobb arányú hadjáratot föltételezhetünk, amelyről törzsszövetségi elhatározással döntöttek, és törzsszövetségi keretek közt folyt le. Többek között Hóman Bálint, Makk Ferenc és Kristó Gyula vélekedett így.[78]

Bár korántsem egyértelmű, hogy a bizánci megbízottal tárgyaló Árpád és Kuszán (Kuszál) pontosan milyen tisztségeket viseltek, a történeti kutatás túlnyomórészt a törzsszövetség vezetőinek tekintette őket.[79] Ha ez így van, meg kell kérdőjeleznünk Györffy György feltevését, aki csak a kabarokat részeltette a kalandozás dicsőségében, zsákmányában és persze kudarcában is.[80] Ha valóban törzsszövetségi szintű döntés előzte meg a kalandozást, mindenképpen furcsa lenne, ha csak egy törzsnek, a kabaroknak juttattak volna szerepet. Ugyanakkor Györffy György is elfogadta azt, hogy a törzsszövetség két vezetője, szerinte Kurszán kende és Árpád gyula tárgyalt a bizánci követtel a bolgárellenes szövetségről.[81] Nézetünk szerint nem elfogadható az a nézet, hogy csak kis létszámú sereg, egy törzs vett részt a bulgáriai hadjáratban. Ezt voltaképpen közvetve az is cáfolja, hogy Simeont többször is legyőzték. Igaz, hogy a bolgár uralkodónak Fókasz serege lekötésére csapatokat kellett hátrahagynia Makedóniában, s így kezdetben csak serege egy részével harcolhatott a magyarok ellen. A törzsszövetségi jellegű kalandozás így valószínűbb feltevésnek tűnik, de néhány megjegyzést ehhez is kell fűznünk. A bizánciak – a X. századi besenyő törzsszövetség esetében is – elsősorban azokhoz a törzsekhez fordultak, amelyek szállásterülete „közel" volt Bulgáriához. Az etelközi magyar törzsek szállásterületei vizsgálata kapcsán a X. századi besenyő törzsek szállásföldjeit analógiaként használva feltételeztük, hogy volt egy olyan nyugati törzs, amely Bulgáriához közel lakott, egy pedig a Kárpát-medencéhez közeli szállásterülettel rendelkezett. Hipotézisünk szerint talán a Kér lakott Bulgáriához közel, a Megyer pedig a Kárpát-medencéhez legközelebbi szállásokkal rendelkezett. A Dnyepertől nyugatra még két törzsi szállásterületet véltünk felfedezni, a Kabart és a Tarjánt.[82] A bizánci követtel való tárgyalások a Duna közelében folyhattak, ezért valószínűleg Árpád és Kuszán nyugati törzsek főnökei lehettek. Kézenfekvő ezért, ha feltesszük, hogy elsősorban e két törzsfő törzse – hiszen ők kapták az ajándékot – vett részt a bulgáriai kalandozásban. Tehát legalább két, esetleg több – a „nyugati" törzsek – vállalkozásának tekinthetjük a 895. évi „nyári" akciót. Levente „vezérsége" – erre csak Konsztantinosz utal – további érv lehet az Árpád-törzs részvétele mellett, amennyi-

77 *Padányi Viktor:* Dentumagyaria. H. n., 1956. 376., 421–427. o.; Két törzs részvételét feltételezte még *Tóth Sándor:* Kabarok (kavarok) a IX. századi magyar törzsszövetségben. *Századok,* 118 (1984) (a továbbiakban: *Tóth,* 1984) 110. o.

78 *Hóman B.,* MT I. 89. o.; *Kristó,* 1980. 179–180. o.; *Makk F.:*

ben az „Árpád fia Liuntika" leszármaztatás helytálló.[83] Joggal gondolhatunk Kuszán részvételére is az akcióban. Ha ez utóbbi vezér esetében a kündü tisztséget feltételezzük, szakrális fejedelemként nyilvánvalóan nem vehetett részt a kalandozásban.[84] Ha viszont a gyula méltóság viselőjeként tartjuk számon, feltételezhetjük, hogy nagyobb sereg vonult Bulgáriába és ő vezette a hadat.[85] Véleményünk szerint Kuszán legfeljebb gyula lehetett, de ez sem tekinthető bizonyosnak, törzsfőként viszont vezethette törzsének csapatait a bulgáriai akcióban. Ha valóban csak két törzs kalandozott Bulgáriában, a hét magyar és a három kabar törzs arab források által 20 ezer főre tett haderejéből minimálisan 4 ezer, maximálisan pedig – ha a kabarok jelentették az egyik felbérelt fejedelem népét – 8 ezer főre becsülhetjük a bulgáriai hadakozók létszámát.[86]

A fenti hat, datálható nyugati portyázás korántsem jelenti az összes IX. századi kalandozást, azok száma jóval nagyobb lehetett. Ahogy arra a 895-ös akció kapcsán röviden kitértünk, Bulgária ellen bizonnyal több kisebb portyát is feltételezhetünk. Az írásbeliség határolja be voltaképpen a IX. századi kalandozásokat illetően ismereteinket, mivel a kelet-római (bizánci) és a keleti frank (német) birodalmakon kívüli területek meglehetősen kevés „megvilágítást" kaptak, így a magyarok csak e „limest" átlépve, jórészt a honfoglalás után kerülhettek „reflektorfénybe" mint kalandozó nép.

Gyakran kalandozhattak a magyarok az etelközi szállásterülettől északra lakó szlávok ellen. Ibn Ruszta több helyen is ír ezekről az akciókról: „Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk és úgy kezelik őket, mint foglyaikat". „Meg-megrohanják a szlávokat"...„Állandóan portyára mennek a szlávok ellen."[87] A XI. századi Gardizi egy helyütt a szlávok mellett az oroszok (ruszok) megrohanásáról is említést tett.[88] A történeti irodalom jobbára nem kérdőjelezte meg a fenti információkat, s elfogadta azt, hogy az etelközi magyarok portyákat vezettek a szomszéd keleti szláv törzsek ellen.[89] Perényi József utalt azonban arra, hogy az orosz őskrónika csak a kazár–szláv (rusz) konfrontáció és a kazároknak való adózás emlékét őrizte meg. Ilyen értelemben tehát Perényi –talán saját kora aktuálpolitikai célzatosságától sem mentesen – kétségét hangoztatta az arab tudósítás hitelességét illetően, s inkább a magyar-szláv együttműködés lehetőségét hangsúlyozta.[90] Perényi lényegében Molnár Erik nyomdokain haladt, aki hozzá hasonlóan hangsúlyozta, hogy míg a gyengébb szláv törzsek feletti magyar fennhatóság elképzelhető, addig a legerősebb polján törzs való-

83 Liuntika-Levente alakjára összefoglalóan l. *Makk*, 1985.; legújabban *Tóth Sándor László*: A Liuntika-rejtély. *Magyar Nyelv*, 90 (1994) 168–176. o.; l. még *uő.*, in: *Veszprémy*, 1996. 173–174. o.

84 Kurszán kündü voltára l. *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. Bp., 1959. (a továbbiakban: *Györffy*, 1959) 127–160. o.

85 Kurszán alakjára és gyula voltára l. *Kristó*, 1980. 220–227. o.; legújabban l. *Kristó*, 1994. 53–93. o. – e munkában a Kurszán név helyett a Kuszál nevet javasolja a források alapján.

86 A kündü 20 ezer lovassal vonul ki, l. MEH 87. o.; HKIF 32. (Ibn Ruszta), 35. (Gardizi), 41. (Hudud al-Álam), 44. (Marvázi) o.; a Bulgáriában harcoló csapatokat 10 ezer főre tette *Padányi*, 1956. 376., 421–427. o.; a 4–8 ezres becslésre l. *Tóth Sándor László*: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz. *Századok*, 130 (1996) 4. sz. 899. o.

87 MEH 88. o.; HKIF 33. o.

88 Uo.

89 V. ö. pl. *Pauler*, 1900. 16. o.; *Macartney*, 1930. 111–112. o.; *Györffy*, 1959. 68., 107., 123. o.; *Kristó*, 1980. 121., 145. o.; *Kristó*, 1996[3]. 83–84. o.

90 *Perényi József*: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: *Kovács Endre* (szerk.): Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Bp., 1956. 18., 24., 27–28. o.

színűleg katonai fölényben volt a magyarokkal szemben.[91] A történeti irodalom a fenti két forráscsoport (muszlim tudósítások, orosz őskrónika) ellentétes jellegű információiból, kombinálva ezt Konsztantinosz kazár –magyar szövetségről szóló többször idézett adatával, arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok a kazárokkal együttműködve adóztatták a szlávokat. Györffy György felvetette, hogy talán elsősorban a kazár kabarok adóztatták a szláv törzseket.[92] Kristó Gyula nézete szerint a kazárok csak úgy adóztathatták a 859-es évben a Dnyeper két partján, Kijev közelében lakó polján törzset, ha előbb a magyarokat vonták fennhatóságuk alá.[93] Más munkájában a portyázás célpontjaiként a poljánokat, a vjaticsokat és „más" keleti szláv törzseket jelölte meg.[94]

Több vitás kérdést vethetünk föl a keleti szlávok elleni portyák kapcsán. Az első fontos probléma, hogy mikor folytak a kalandozások. Ibn Ruszta tudósítása elfogadott álláspont szerint 870, esetleg 880 körüli időpontra vonatkozik. Ezzel szemben az orosz őskrónika adatai 852, illetve 859-re teszik a szlávok adózását a kazároknak.[95] A két tudósítás között tehát legalábbis tíz, akár húsz év különbség is mutatkozik, ráadásul az időben későbbi esetben a magyarok, az időben korábbi esetben pedig a kazárok adóztatnak. Ezenkívül tudjuk azt is, hogy különböző adót szedtek; a magyarok élelmiszeradót vetettek ki és foglyokat ejtettek, míg a kazároknak mókusprémadót fizettek.[96] Okkal merülhetnek fel tehát kétségek abban a vonatkozásban, hogy vajon kapcsolatba hozhatók-e egyáltalán ezek az adatok, s elfogadható-e az idézett feltevés, amely szerint a magyarok a kazárok szövetségeseiként vagy alávetett katonai segédnépként, azok érdekeit is előmozdítva fosztogatták volna a szlávokat.[97] Nézetünk szerint lehetséges és nem zárható ki, hogy a 850-es években a magyarok a kazárokkal együtt harcolva a kaganátusnak való adózásra bírták rá az említett keleti szláv törzseket. A muszlim tudósításban azonban valószínűleg nem a korábbi, mindenképpen feltevésszerű közös akciókra utaltak, hanem a magyarok önálló, a kaganátus terjeszkedését egyáltalán nem szolgáló, hanem önérdekű és öncélú portyáira. Ezek a kalandozások a 870-es évekhez kapcsolhatók, de nem kizárt, hogy már korábban is folytak, s folytatódhattak egészen a honfoglalásig. Kik ellen irányultak ezek az akciók? Ibn Ruszta szerint azok ellen a szlávok ellen, aki *közel* (kiemelés tőlem – T. S. L.) laktak hozzájuk.[98] Konsztantinosz császár 950 körül megnevezett egy besenyő törzset (Erdim), amely „Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, devleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz *van közel* (kiemelés tőlem – T. S. L.)".[99] Analógiás alapon úgy véljük, hogy elsősor-

91 *Molnár Erik:* A magyar nép östörténete. Bp., 1953. 100–103. o.

92 *Györffy,* 1959. 68., 107., 123. o.

93 *Kristó,* 1980. 121. o.; *Kristó,* 1996[a]. 71–72. o.

94 *Kristó,* 1981. 39. o.

95 Az Ibn Ruszta tudósítás datálására l. pl. *Czeglédy,* 1985. 118. o.; *Kristó,* 1980. 87.; az orosz őskrónika adataira l. *Hodinka Antal:* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916 (a továbbiakban: *Hodinka,* 1916). 36–37. o.; értelmezésére l. pl. *Boba, I.:* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague, 1967. (a továbbiakban: *Boba,* 1967) 157–159. o.

96 A különbséget hangsúlyozta *Tóth,* 1984. 98. o.; v. ö. még *Tóth,* 1996. 581–582. o.

97 L. pl. *Macartney* ,1930. 111–112. o.; *Czeglédy,* 1985. 119. o.; *Kristó,* 1980. 121. o. *Györffy Gy.* felvetése szerint – Mtört. I/1. 653. o. – a kazárokat is felkérő szövetségesnek tekinthetjük.

98 MEH 88. o.

99 DAI 168–169. o.; *Perényi József,* (v. ö. 90. jegyzet) és *Kristó Gyula,* (v. ö. 93. jegyzet) szerint lényegében ugyanazon törzseket adóztatták a magyarok: a 850-es években a kazárok, a 870–880-as években pedig a saját maguk számára.

ban az említett három szláv törzs jön számításba a magyarok portyáinál, jóllehet a név szerint nem szereplő többi szláv törzsre is gondolhatunk. Nem zárhatjuk ki természetesen a poljánokat, szeverjánokat és vjaticsokat sem a magyaroknak adózók közül,[100] de hangsúlyoznunk kell, hogy a Dnyepertől keletre eső szláv törzsek esetében több jogalappal következtethetünk – magyarok által esetleg támogatott – kazár adóztatásra. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Oleg rusz fejedelem a 880-as években a kazároknak adózó szlávok egy részét hódoltatta és csak a legkeletebbre elhelyezkedő vjatics törzs maradt kazár fennhatóság alatt a X. században is.[101] Felfogásunk szerint tehát inkább a Dnyepertől nyugatabbra lakó szlávokra vonatkoztathatjuk az állandó magyar portyázó akciókra és a rendszeres adózásra vonatkozó arab híradást. A források alapján úgy véljük, hogy feltehetően minden évben folyt a szlávok elleni rablóháború. E rendszeres kalandozások célja egyrészt a szlávok élelmiszerfeleslegének elsajátítása, másrészt foglyok szerzése lehetett. Erre utalt Ibn Ruszta, amikor megjegyezte, hogy „meg-megrohanják a szlávokat és addig mennek a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek K.r.kh (Kercs) a neve. Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci kabátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat."[102] A fenti tudósításból kitűnik, hogy a magyarok lényegében azért kalandoztak észak felé, hogy szláv foglyaik révén bizánci luxusárukhoz, tehát általuk másként meg nem szerezhető termékekhez jussanak. E kalandozó akciók tehát egyszersmind kereskedelmi célokat is szolgáltak.

Déli irányú kalandozó akciókról nincs tudomásunk, pontosabban legfeljebb egy esetben merülhet föl ennek lehetősége. A 860–861 körüli Cyrill-misszióra utalhatunk, amikor a kazárok a Krím félszigeten egy várost ostromoltak, s a bizánci követség később magyarokkal találkozott.[103] E tudósításból arra is lehet következtetni, hogy a magyarok kazár szövetségesként részt vettek a krími hadjáratban.[104] Mivel azonban más bizánci források nem utalnak a kherszóni théma elleni magyar támadásokra, így okkal tehetjük fel, hogy – talán leszámítva a kezdeti időszakot – a X. századi állapotokhoz hasonlóan, amikor békés kapcsolat volt a bizánci kézen levő Krím és a besenyők között, a magyar törzsszövetség, illetve a Krímhez közeli törzs jóviszonyt ápolt e területtel, illetve városaival. Lehetséges, hogy e békés kapcsolatot Bizánc ekkor is alkalmi ajándékaival tartotta fenn. A jóviszonyt illető feltevésünket megerősítheti az a már említett körülmény, hogy a magyarok kereskedelmüket

100 V. ö. pl. *Kristó,* 1980. 148. o. Éppen 880 k. feltételezi az északi irányú hódítást és a keleti irányú terjeszkedést, s a szlávok ellenállásának gyengülését. A vjaticsok, szeverjánok és a poljánok szállásterületeivel való érintkezést is említette, tehát e törzsek adóztatására célzott.

101 *Hodinka,* 1916. 38–39., 48–49. o. 884-ben a szeverjánokat, drevljánokat, 885-ben a radimicseket adóztatta Oleg, valamint a poljánokat is. A vjaticsok viszont még 964-ben is a kazároknak adóztak. V. ö. még *Pauler,* 1900. 22. o.; *Boba,* 1967. 66. o.

102 MEH 88–89. o.; HKIF 34. o.

103 MEH 127. o.; *Király,*1974. 1–11., 157–173. o.

104 V. ö. pl. *Vajay,* 1968. 12–13., 88. o.; *Artamonov,* 1962. 345. o.; *Czeglédy,* 1985. 119. o.; *Kristó,* 1980. 92–94. o.; *Kristó,* 1995. 126. o.

éppen a Krím félszigeti Kercsben bonyolították le, így érdekükben állt e terület megkímélése és a rabszolgapiac fenntartása.[105]

A délkeleti irányú portyázásokról csak a muszlim források emlékeztek meg, amikor megemlítették, hogy a kazárok korábban védekeztek a magyarok támadásaival szemben.[106] Ezek az akciók talán a 830-as évek második felére eshettek. Mivel a kaganátussal a későbbiekben szövetség állt fenn, nem valószínű, hogy kalandozások folytak volna a kezdeti időszakot leszámítva ebbe az irányba. Hasonlóképpen bizonytalan, hogy keleti irányba, a Volga és Urál folyók közt lakó besenyők ellen vezettek-e portyázásokat a magyarok. A történeti irodalomban van olyan feltevés, amely szerint a kazárok valamikor átköltöztették a magyarokat Kazáriába és itt, a kaganátus Volga menti határterületein a besenyők elleni rendszeres akciókban kellett részt venniük.[107] Nézetünk szerint az „együttlakásra" utaló konsztantinoszi megjegyzésből nem következik feltétlenül a magyarok átköltöztetése, hasonlóképpen a besenyők elleni közös magyar–kazár portyázások sem bizonyíthatóak. Azt természetesen nem lehet kizárni, hogy ne lettek volna magyar beütések besenyő, s besenyő akciók magyar területekre, de erre vonatkozó adataink nincsenek.

A szegényes forrásanyag adta lehetőség szerint számbavéve a IX. századi kalandozó magyar akciókat, általános következtetéseket próbálunk meg levonni ezekből. Kristó Gyula azt állapította meg ezekkel kapcsolatban, hogy jóllehet a gyér forrásanyagban összesen hat kalandozó hadjárat emléke őrződött meg, „ez az arány nem lehet mérvadó a magyar katonai akciók sűrűségére nézve, ugyanis aligha szabad merev számtani művelet eredményeképpen arra gondolnunk, hogy a magyarok átlag tíz évenként vezettek volna egy katonai akciót. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a forrásanyagban való megörökítésnek és a források ránk maradásának szeszélye alakította ilyenné az arányt. Hogy nem járunk rossz nyomon, azt az valószínűsíti, hogy a 892–895 közti négy évből a kútfők három hadjáratról is hagytak ránk információkat. A 890-es évek első felében tehát csaknem évenként vezetett portyázó hadjáratokról van tudomásunk."[108] Kristó Gyula ezzel kapcsolatban utalt a rendszeres, állandó portyázásokra a szlávok ellen, amelynek idevétele jelentősen megemeli a IX. századi kalandozások számát.

A fenti megállapításokkal egyetérthetünk. Az a körülmény, hogy a X. századból kb. 47, míg a IX. századból csak hat datálható kalandozást ismerünk, valószínűleg egyáltalán nem áll összefüggésben a törzsszövetség erejével, s nem tükrözi a portyázások intenzitásának változásait. Inkább azt jelezheti, hogy a honfoglalás előtt a magyarok olyan területen éltek, amelyet a korabeli írásbeliség csak kevéssé világított meg.[109] Így a magyarokról túlnyomórészt csak úgy kapunk képet, ha azok nyugati irányba elhagyták szállásterületüket (kalandozások), vagy ha szállásterületükön

105 A besenyők szomszédságát Kherszónnal, s ezért velük a béke fenntartásának szükségességét hangsúlyozta Konsztantinosz császár a DAI-ban, v. ö. DAI 48–49. o.; a magyarok Krím-félszigeti kereskedésére l. Ibn Ruszta, v. ö. *Wiet, S.*: Ibn Rusteh. Les autours précieux. La Caire, 1955. (a továbbiakban: *Wiet,* 1955) 160. o.; MEH 88. o.; HKIF 34. o.

106 MEH 88.o.; *Wiet,* 1955. 160. o.; HKIF 34. o. ; interpolációnak tartja *Zimonyi István:* A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni hagyomány. In: A honfoglaláskor írott forrásai. (A honfoglalásról sok szemmel II. (Főszerk. *Györffy György*) Szerk.: *Kovács László–Veszprémy László.* Bp., 1996. 57. o.; l. még *uő.,* HKIF 34. o. 50. jegyzet (*Kmoskó Mihályra* hivatkozva).

107 V. ö. *Czeglédy,* 1985. 120. o.; *Kristó,* 1980. 94–96., 100., 103–104., 109–111. o. ; *Kristó,* 1996. 134–135. o.; *Kristó,* 1996[3]. 46–49. o.

108 *Kristó,* 1981. 38. o.

109 A nyugati írásbeliség szerepére l. *Kristó,* 1980. 299–300. o.

keresztény vagy mohamedán utazók, misszionáriusok vagy kereskedők haladtak keresztül. Ha közelebbről megvizsgáljuk a kalandozó akciókat, időben nagy szóródást tapasztalunk. A 890-es évekből három portyáról is van tudomásunk, így a 830-as és a 880-as évek között (kb. öt évtized) csak három, tehát ugyanennyi datálható kalandozás marad. Ez utóbbi is úgy oszlik meg, hogy a 830-as évek végéről (838 k.) egy, a 860-as évek elejéről szintén egy (862), s a 880-as évek elejéről (881) is egy portyáról tudunk. Tehát 838 után több mint két évtized „kimarad", hasonlóképpen „üresek" a 70-es évek, a 862 és 881-ben lebonyolított kalandozásokat egyébként szintén két évtized választja el egymástól. Hangsúlyozni kell persze azt, hogy ez csak a nyugati kalandozásokra vonatkozik, lehetséges, hogy az egyéb irányba (főleg az északi szlávok ellen) vezetett portyák betöltik ezt az „űrt". A 890-es évek nagyobb gyakoriságú kalandozásait magyarázhatjuk a közép- és délkelet-európai politikai helyzettel; a keleti frank–morva, illetve a bizánci–bolgár ellentétek egybeesésével. Arra is fel kell figyelnünk, hogy a hat ismert akcióból négy „nyugati" – azaz keleti frank, illetve morva területen – kettő pedig Bizánchoz kapcsolódó aldunai, illetve bolgár területen folyó dél-nyugat irányú portyázás volt. Mivel a X. században jóval több nyugat-európai kalandozásról van tudomásunk, mint balkáni, Bizánchoz valamilyen módon kötődő akcióról, azt mondhatjuk, hogy itt korántsem véletlenről, hanem törvényszerű jelenségről van szó. Nem is annyira arra kell gondolnunk, hogy a nyugati országok, területek dúsabb zsákmányt kínáltak volna, mint a keleti (bizánci) területek, hanem inkább arra, hogy a nyugati és keleti frank birodalom területén levő nagyszámú kolostorban művelt annales és krónika műfaja, s maga az írásbeliség is jóval alkalmasabb volt a magyar kalandozások regisztrálására, mint a bizánci krónikás írásbeliség. A kevés „nyugati" portyát rendszeres északi kalandozással kell kiegészítenünk. Ezekkel együtt *a IX. századi (830-as évektől 895-ig) kalandozások száma feltehetőleg megközelíthette a X. századi (900–970) portyázó akciók számát.*

Több *különbség* is mutatkozik a IX. és X. század kalandozásai között. Az egyik a már többször emlegetett forrásszegénységből adódik; az arab forrásoknak köszönhetjük, hogy egyáltalán fennmaradt a magyarok szláv portyáinak emléke, különben említést is alig érdemlő kivételnek vélhetnénk a kalandozásokat, amelyek jobbára a leendő haza felderítését, azaz a honfoglalást készítik elő.[110] A másik az, hogy a portyázások zöme a IX. században viszonylag szegény, a gazdasági-társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjén levő népek –törzsek ellen irányult. Ennek megfelelően az elsajátítható javak is szegényesek voltak: élelmiszer, illetve rabszolga.[111] Az utóbbi eladása révén jutottak másféle javakhoz a magyarok a Krím félszigeti közvetítő kereskedelem segítségével. Feltehető, hogy a magyarok nagy számban vitték szláv foglyaikat a rabszolgapiacra, s ennek köszönhették azt a gazdagságot, amelyet velük kapcsolatban Gardizi emlegetett.[112] A X. századi nyugati kalandozásokban a magyarok közvetlenül is hozzájutottak ipari termékekhez, thezaurált kincsekhez stb. A harmadik különbség a kalandozások orientációjában keresendő. Míg a X.

110 A leendő haza felderítésére szolgáló akcióknak vélte pl. *Hóman Bálint:* A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve I/7.Bp., 1923. 30–33. o.; *uő.:* MT I. 73–74. o.

111 V. ö. MEH 89. o.; *Wiet,* 1955. 160. o.; HKIF 33–34., 38. o. – Érdemes megemlíteni, hogy a marxista történetírás a szlávok (főleg a poljánok) nagyobb gazdasági-társadalmi fejlettségét emlegette, v. ö. 90. és 91. jegyzetek.

112 MEH 89. o.; *Wiet,* 1955. 160. o.; HKIF 34., 38. o.

században – eltekintve itt most a forrástípusokból adódó bizonytalanságoktól – egyértelműen a nyugati, *a IX. században az északi útvonal volt a domináns*, ahogy arra a történeti kutatás is rámutatott.[113]

Közismert az, hogy a X. századi kalandozások esetében történtek időről időre módosulások a „preferált" kalandozási útvonalat illetően. A 950-es évek elejére kezdett lezárulni – s Augsburggal tetőződött a folyamat – a nyugati útvonal. Ezután déli-délkeleti irányba folytak portyák 970-ig, az arkadiupoliszi kudarcig.[114] Kérdés, hogy vajon a IX. századi kalandozásoknál ki lehet-e mutatni változásokat az orientációt illetően? Feltehető, hogy a 830-as években a magyarok támadásokat intéztek a kaganátus ellen. Elterjedt feltevés szerint Sarkel felépítésével Kazária megállította a magyar törzsek portyáit, sőt hamarosan saját szolgálatába állította őket.[115] *A keleti irányú portyák valószínű lezárulása után előtérbe kerülhettek az északi irányú kalandozások*, talán kazár szövetségben. Az orosz őskrónika a 852-es és 859-es évnél is említi, hogy egyes szláv törzsek a kazároknak adóznak. A Konstantin-Cyrill legenda 861-re vonatkozó adata is kazár szövetséget sugall. A 862-es nyugati kalandozással érdekes módon egybeesik az, hogy az orosz őskrónika szerint Aszkold és Dir ebben az évben szállta meg az addig a kazároknak adózó Kijevet.[116] A muszlim tudósítások 870–880 körülre való datálásából, s a nyugati kalandozások hiányából következik, hogy *a 862–881 közötti két évtizedes időszakot az északi irányú, szlávok elleni rendszeres és feltehetően önálló portyák időszakának* tekintsük.[117] Ez, ahogy arra már utaltunk, inkább a Dnyepertől nyugatra elhelyezkedő, magyar törzsekhez közeli szláv törzsek ellen irányult, nem pedig a Dnyepertől keletre lakó, továbbra is inkább kazár fennhatóság alatt lévő szláv törzseket érintette. E két évtized tehát nem jelentett olyan mértékben orientációváltást, mint a Sarkel felépítése utáni időszak, hiszen továbbra is a szlávok elleni északi akciók domináltak, csak feltehetően nem ugyanazok a törzsek voltak a magyarok célpontjai, mint 862 előtt, s főleg nem a kazárok szövetségeseiként folytatták e portyáikat. A 881-es nyugati kalandozás esetleg újabb orientációváltás kezdeteit jelezheti. Oleg rusz fejedelem 882-ben megszállta Kijevet az orosz őskrónika szerint és a vjaticsok kivételével hódoltatta a kazároknak eddig adózó szláv törzseket.[118] A rusz előrenyomulás a 880-as években az északi irányú magyar kalandozásokat legalábbis veszélyeztethette, hátráltathatta. A 890-es évek gyakori nyugati magyar kalandozásai erre is utalhatnak – a közép- és dél-európai térség belső viszályain kívül – hogy *északi irányba lezárulhattak vagy legalábbis beszűkülhettek a kalandozási lehetőségek*. A történeti irodalom a IX. század második felének, vagy még inkább a 90-es éveknek szaporodó nyugati kalandozásaiban a honfoglalás előzményét kereste. Hóman Bálint szerint a nyugatabbra telepedést célzó tudatos akciókról, a leendő szállásterület felderí-

113 *Kristó*, 1981. 39. o.

114 L. pl. *Kristó*, 1980. 284., 370. o.; *Kristó*, 1986. 38–39., 44–45. o.; *Kristó*, 1993. 88–89. o.

115 V. ö. *Kristó*, 1980. 79., 86. o.; *Kristó*, 1996. 129., 135. o.

116 *Hodinka*, 1916. 36–37. o.; v. ö. még *Novoszelcev, A. P.*: Khazarszkoje goszudarsztvo i evo rol v isztorii vosztocsnoj Evropi i Kavkaza. Moszkva, 1990. (a továbbiakban: *Novoszelcev*, 1990) 200., 208. o.; l. még *Tőth*, 1996. 585–586. o.

117 *Kristó*, 1980. 144. o.; *Kristó*, 1995. 127. o.

118 *Hodinka*, 1916. 36–39. o.; v. ö. még 101. jegyzet; *Novoszelcev*, 1990. 209–211. o. – Szerinte a besenyők és a ruszok szövetségben álltak a 880–890-es években, a magyarok pedig a kazárokkal szövetkeztek.; v. ö. még a kérdésre *Tőth*, 1996. 586. o.

téséről van szó.[119] Bartha Antal szerint ezek a jelenségek azt mutatják, hogy a magyar törzsek vezetőinek külpolitikai érdeklődése változóban volt.[120] Kristó Gyula úgy vélte, hogy a Kazáriától való függetlenedés, s a besenyő fenyegetés hatására valószínűleg megindult a magyar törzsek lassú mozgása nyugati irányban.[121] Nézetünk szerint e nyugati irányú kalandozásokat el kell különíteni a honfoglalástól, a 890-es évek szaporodó nyugati portyái mindössze azt jelezhetik, hogy kedvező lehetőségek nyíltak a magyarok számára nyugaton, míg valószínűleg északon ezeknek esélyei a korábbiakhoz képest romlottak.

Itt kell szólnunk egy másik fontos kérdésről; hogy vajon spontán akcióknak tekinthetjük-e a kalandozásokat, amelyek elsősorban az adott gazdasági–társadalmi szervezetből adódtak; avagy a szervezettség, a tudatos „külpolitika" jeleként kell-e értékelnünk ezeket az akciókat. A X. századi kalandozásokat illetően mindkét álláspontnak vannak hívei a történeti kutatásban. Újabban Vajay Szabolcs hangoztatta azt, hogy a magyar akciók (862–933 között) többnyire felkérésre történtek, s szövetségesként harcoltak a magyar csapatok.[122] Kristó Gyula ezzel szemben azt a véleményt fejtette ki, hogy jóval kisebb az olyan kalandozások száma, ahol a magyarok előzetes felkérésnek tettek eleget, s egészében a magyar portyázások – jóllehet az egymással vetélkedő külországi fejedelmek felhasználták őket saját céljaikra – sokkal inkább rabló, zsákmányoló akciók voltak, mint külpolitikai indíttatású háborúk.[123]

Ha megvizsgáljuk a IX. századi magyar kalandozásokat a fent említett szempont szerint, a következőket állapíthatjuk meg. A hat datálható nyugati kalandozás közül három (838, 892, 895) bizonyosan, három pedig feltehetően (862, 881, 894) felkérésre, valamilyen uralkodóval szövetségben történt. *A szállásterületüktől távolabbi akciók esetében tehát a magyarok valószínűleg minden esetben szövetségest kerestek, vagy találtak.* Le kell szögezni azt, hogy a kapcsolat ezekben az esetekben sem politikai térnyerés vagy befolyás biztosítására irányult, hanem azért fogadtak el felkérést vagy kerestek segítőtársat a magyarok, mert szövetségessel hátukban érezték biztosítottnak a kalandozás sikerét. *Alapvető céljuk ekkor is a zsákmány-, illetve fogolyszerzés volt.* Ahogy említettük, 838 körüli al-dunai kalandozásuk alkalmával a makedónoktól javaikat követelték, 895-ben pedig ajándékot kaptak a bizánciaktól és bolgár foglyaikat kiválttatták velük.[124] 894-ben a feldúlt Pannóniából hurcoltak el fiatal nőket.[125] Feltehetően 862-ben, 881-ben és 892-ben is a zsákmány motiválta a kalandozókat. Az északi irányba folytatott, szlávok elleni rendszeres portyák során foglyokat szereztek, illetve élelmiszeradót is szedtek tőlük.[126] E hadjáratok esetében legfeljebb kazár szövetséget tételezhetünk fel, azt is inkább a 850-es években. Az említett példák alapján úgy véljük, hogy a IX. századi kalandozások a X. századiakhoz hasonlóan elsősorban belső indíttatásúak voltak; a magyarok ilyen

119 *Hóman B.*, MT I. 73–74. o.; l. még *Deér*, 1928. 14. o.

120 *Bartha A.*, Mtört. I/1. 528. o.

121 *Kristó*, 1980. 148. o. Szerinte a nyugati orientáció „alkalmas időpontban északi irányú hódítással vagy... keleti irányú terjeszkedéssel" kapcsolódott össze.

122 *Vajay*, 1968. 81–83. o.; *Dienes*, 1972. 67–69. o.; *Herczeg*, 1982. 10. o.

123 *Kristó*, 1980. 335–336., 348–349., 367. o.; *Kristó*, 1981. 41–42. o.

124 MEH 105., 106–107. o.; v. ö. *Kristó*, 1980. 335., 340–341. o.; hasonlóképpen l. *Makk*, 1993. 24. o.

125 MEH 211. o.

126 MEH 88. o.

módon tettek szert olyan termékekre, amelyeket saját maguk nem, vagy csak csekély mértében állítottak elő. A magyar hadjáratoknak külpolitikai vonatkozásai annyiban voltak, hogy a magyarok érthető módon a könnyebb ellenállás irányába portyáztak, ha nagyobb ellenállásba ütköztek, más útvonalat választottak. Lehetőség szerint közös kalandozásokat is végeztek (pl. kazár felkérésre), illetőleg hajlottak arra, hogy a kalandozásra „kiszemelt" térségben valamelyik fejedelem szövetségében harcoljanak, mivel ez az óhajtott zsákmány megszerzését az ellen álló erők megosztásával megkönnyítette.[127] „Együtt harcoltak" a magyarok a bolgárokkal (838 táján), a bizánciakkal (895-ben), a frankokkal (881-ben és 892-ben), a morvákkal (894-ben) és a kazárokkal („három évig" a konsztantinoszi híradás szerint). A közelebb lakó és katonailag gyengébb szlávok irányába sűrűbben kalandoztak és befolyásuk alá vonták őket (élelmiszeradó), míg távolabbi nyugati akciók esetében beérték alkalmi zsákmánnyal.

Foglalkoznunk kell a IX. századi kalandozások *„kereteinek"* kérdésével is. E problémára már utaltunk az egyes nyugati kalandozások ismertetésekor is. A IX. századi kalandozásokkal e vonatkozásban is keveset foglalkozott a történeti kutatás. Kristó Gyula egyértelműen törzsszövetségi jellegű akcióknak minősítette ezeket.[128] Három érvet hozott fel állítása mellett. Az elsőt Dzsajháni, illetve az őt követő muszlim források (Ibn Ruszta, Gardizi) tudósítása szolgáltatta, amely szerint minden magyar a gyula nevű királyuknak engedelmeskedik katonai ügyekben.[129] A két további érvet Kristó két kalandozó akcióból merítette. A 881-es akció szerinte – a kabarok és a magyarok együttes szereplésével, együttharcolásával – egyértelműen törzsszövetségi vállalkozás volt.[130] A 895-ös bulgáriai hadjáratot illetően a bizánci követ a magyarok fejeivel – Kristó véleménye szerint Álmos kündü fiával, Árpáddal és Kurszán (Kuszál) gyulával – egyezett meg, ennélfogva a Hétmagyar törzsszövetség katonasága vett részt a Simeon elleni háborúban.[131] Hasonlóképpen törzsszövetségi akcióknak tekintette a IX. századi kalandozásokat Györffy György is, azzal az alapvető különbséggel, hogy ő a IX. és a X. század között e vonatkozásban nem tett különbséget, míg Kristó Gyula szerint a X. század 10-es éveitől egyre gyakoribbá váltak a törzsi keretű portyázások.[132] Györffy a X. században egy hatalmi központtal számolt, s rámutatott arra, hogy az Árpádok minden esetben képviseltették magukat a kalandozásokban is. A Györffy-féle koncepció szerint Árpád feltételezett 904. évi hatalomátvétele (nagyfejedelem lett) után egyre inkább egy központból ellenőrizték a kalandozásokat, míg a korábbi IX. századi kettős fejedelemség korában a döntés két fő, a kündü és a gyula kezében volt. További sajátossága Györffy elméletének, hogy bár szerinte a törzsszövetség vezetése határozta el a kalandozó akciókat, ezzel nála összefér az, hogy különböző irányokba vezettek egyazon időben hadjáratokat. Így például Györffy szerint 894-ben egy Árpád-házi herceg vezette sereg Pannóniát dúlta, majd a Felső-Tisza vidékén maradt Szvatopluk halála után,

127 L. pl. *Györffy*, 1977. 145. o.; *uő.*, Mtört. I/1. 653–654. o.

128 *Kristó*, 1980. 349. o.; *Kristó*, 1981. 44. o.; *Kristó*, 1993. 90. o.

129 MEH 88. o.; HKIF 31–33., (Ibn Ruszta) 35. (Gardézi) o.

130 *Kristó*, 1980. 149., 350. o.

131 *Kristó*, 349–350. o.; *Kristó*, 1981. 44. o.; *Kristó*, 1996. 186. o.

132 *Györffy*, 1977. 143–144. o.; *uő.*: István király és műve. Bp., 1977. 40–41. o.; *Kristó*, 1980. 365–366. o.; *Kristó*, 1981. 44–46. o.; *Kristó*, 1993. 90–91. o.

hogy bevárja Árpád 895 elején elinduló honfoglaló seregét. Ugyanekkor 894-ben – a pannóniai akció után – Kurszán és Árpád megegyezett a bizánci követtel a bulgáriai akciót illetően, amelyet Levente vezetésével a kabarokra bíztak.[133] Tehát a törzsszövetségi vezetés (a kündü és a gyula) hozzávetőlegesen egyidőben két akciót is szervezett két sereg részvételével, holott tudatában lehettek annak, hogy hamarosan egy harmadik, a főseregis útnak fog indulni Árpád gyula vezetésével. Bár fel lehet vetni e koncepció mellett azt, hogy a Kárpát-medencét befolyásuk alatt tartó morvák és bolgárok meggyengítése lehetett a cél, illetve a bolgáriai kalandozást tekinthetjük egyfajta diverziónak is, mégis azt kell mondanunk, hogy az erők ilyen szétforgácsolása, a két- vagy többfrontos háború vállalása nézetünk szerint ellentmond nemcsak az elvárható racionalitásnak, hanem a törzsszövetségi vállalkozás koncepciójának is. Deér József úgy foglalt állást, hogy a kalandozások elsősorban törzsi jellegű akciók voltak és jórészt a határmenti törzsek vettek részt ezekben, a centrális helyzetű fejedelmi törzs zömében kimaradt ezekből, a többi törzs kalandozási irányát, útvonalát pedig meghatározta szállásterületének fekvése.[134]

Kétségtelen tény, hogy a X. századi kalandozások esetében sem egyértelmű, hogy törzsi, vagy pedig törzsszövetségi akcióról van szó. Egyes források az előbbi, mások az utóbbi mellett látszanak tanúskodni. Ezért érthető, hogy legutóbb például Makk Ferenc olyan álláspontot foglalt el, hogy a X. századi kalandozások ugyan általában törzsszövetségi vállalkozások voltak, de az egyes törzsek is kalandoztak, illetve több ízben néhány törzs alkalmi összefogására került sor.[135] Korábban Bartha Antal is rámutatott, hogy az integrációs (azaz törzsszövetségi) illetve a dezintegrációs (azaz törzsi, nemzetségi) tendenciák túlhangsúlyozása egyaránt rejt magában veszélyeket.[136] A IX. századot illetően a már többször is emlegetett forrásszegénység miatt fokozott óvatossággal kell eljárnunk e vonatkozásban is. A hat datálható nyugati kalandozás közül két esetben (881, 895) vannak részletesebb adataink a kalandozás kereteit illetően. A 881-es akciót a történeti kutatás törzsszövetségi vállalkozásnak tekintette;[137] míg a 895-ös bulgáriai kalandozást egyesek törzsszövetségi hadjáratként kezelték, mások pedig olyan háborúnak, amelyet ugyan a törzsszövetség vezetése határozott el, de egy-két törzs (kabarok) harcosai bonyolítottak le.[138] Ugyancsak a törzsszövetségi keretek mellett szóló bizonyítékok sorába vették Ibn Ruszta megjegyzését a gyuláról, akinek minden magyar engedelmeskedik a „háború dolgában, védelemben és más ügyekben."[139] Ezzel a forráshellyel többnyire szembeállították azt a X. század közepi állapotot tükröző konsztantinoszi passzust, miszerint a törzsek nem engedelmeskednek fejedelmeiknek, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, együtt harcolnak.[140] Bár az utóbbi szöveg értelmezését illetően megoszlik a kutatás, mégis úgy tűnik,

133 *Györffy*, 1977. 128–129. o.; *uő.*, MEH 33–35. o.; *uő.*, Mtört. I/1. 588–591. o.

134 *Deér*, 1928. 15., 30–31. o.; megkérdőjelezte *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika 896–1196. Akadémiai doktori értekezés. Szeged, 1990. (a továbbiakban: *Makk*, 1990) 34. o.

135 *Makk*, 1990. 28–35. o.

136 *Bartha Antal:* A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 161. o.

137 L. pl. *Kristó*, 1980. 149., 350. o.; *Györffy*, 1977. 143–144. o.

138 Törzsszövetségi hadjáratra l. a 78. jegyzetet, 1–2 kabar törzs hadjáratára l. a 76. jegyzetet.

139 V. ö. a 129. jegyzettel!

140 MEH 87., 121. o.; DAI 178–179. o.; ÁMTBF 48. o.; értelmezésére a legújabban l. *Tóth S. L.*, A honfoglaló magyarok... i. m. In: *Veszprémy*, 1996. 163–164. o.

hogy Konsztantinosz korában, talán a védelmi háborút kivéve, egyik főfejedelem (kündü, gyula, karkhasz) sem rendelkezett a törzsek összessége felett, szemben a IX. századi helyzettel. Nehéz egyértelműen eldönteni, hogy vajon a IX. században a gyula irányító szerepe érvényesült-e a támadó hadjáratokban, erre vonatkozik-e Ibn Ruszta „háború dolgában" kitétele. Ha elfogadjuk a kazár analógiát – ahol a tényleges uralkodó, az 'j.s d (bég) „maga vezeti a hadjáratokat és katonáival maga elmegy a portyákra"[141] – a gyulának kulcsszerepet kell tulajdonítanunk a kalandozó hadjáratokban. További probléma, hogy vajon a kalandozás helyének és idejének eldöntése kapcsolható-e a gyulához, vagy maga vezette személyesen a sereget, esetleg mindkettőt neki tulajdoníthatjuk. Mindkét álláspontra találunk példát a történeti irodalomban. Györffy György az általa 894-re tett bulgáriai kalandozás esetében úgy vélekedett, hogy a vállalkozásról a gyula címet viselő Árpád és a kisebb hatalmú Kurszán kende döntött együttesen, de a hadjáratra küldött kisebb sereg vezetését Árpád fia Leventére (a kabarok „hercegére") bízták.[142] Kristó Gyula szerint Álmos kündü fia, Árpád és Kurszán gyula egyezett meg a bizánci követtel, s a kalandozásban a Hétmagyar katonasága vett részt. Levente seregvezetői szerepét elvetette, de nem foglalt állást abban, hogy ki vezette a bulgáriai hadjáratot.[143] A 892-es és a 894-es kalandozásokat Aventinus alapján Kurszánhoz kötötte. Utóbbi akciók esetében azt említette meg, hogy *„a rendkívül nagy kiterjedésű magyar szállásterület nyugati felében lakó magyar törzsek Kurszán vezetésével"* (kiemelés tőlem – T. S. L.) behatoltak a Kárpát-medencébe.[144]

Ehelyt hangsúlyoznunk kell, hogy rendkívül nagy a bizonytalanság a történeti irodalomban a magyar hadjáratok (kalandozások) kereteit illetően. Maga a *törzsszövetségi jelleg* értelmezése is eltérő. Ahogy azt láttuk, Györffynél ez pusztán azt jelenti, hogy az adott hadjáratot a törzsszövetség vezetése, a két fő méltóság hagyta jóvá, kezdeményezte. A centrális döntéssel nála jól megférnek a különböző irányokba vezetett egyidejű akciók, s az is, hogy a seregeket nem a hadvezéri funkciót betöltő gyula vezeti, legfeljebb a döntő fontosságú hadjáratot (895-ös honfoglalás). Györffy koncepciójában a gyula rendelkezésére álló, elővéd szerepet ellátó kabar katonai segédnép kap nagy hangsúlyt. E hipotézis gyengéje, hogy a törzsszövetségi vezetés – némi túlzással – legfelső „engedélyező – jóváhagyó" szervnek tűnik, amely ilyen minőségben nyilvánvalóan korlátozza is a törzsek kalandozásait, amelyek inkább tudatos politikai akcióknak, semmint spontán megnyilvánulásoknak tűnnek e beállításban. A Györffy-féle felfogást szó szerint követve fel kellene tételeznünk, hogy túlnyomórészt nem is a Hétmagyar, hanem a gyula irányítása alatt lévő katonai segédnép (pl. szlávok ellen, 881-ben a frankok ellen Ausztria területén, 894-ben Bulgáriában és Pannóniában) kalandozott,[145] ami többek között azért is problematikus, mert akkor a szerzett zsákmány is a kabarokat gazdagította volna szinte kizárólagosan. Forrásszerűen is bizonyítható azonban, hogy 881-ben Ungrik, azaz magyarok is kalandoztak, s a nyugati hadjáratokat említő forrásokban csak

141 MEH 90. o.; a kazár másoduralkodó és a gyula közti párhuzamra l. *Tóth S. L.*, A honfoglaló magyarok ... i. m. In: *Veszprémy*, 1996. 168–169. o.

142 *Györffy*, 1977. 128. o.; *uő.*, MEH 33. o.; *uő.*, Mtört. I/1. 588–589. o.

143 *Kristó*, 1980. 176., 182., 350. o.; *Kristó*, 1996. 186–187. o.

144 *Kristó*, 1980. 170–171. o.; l. még *uo.* 158., 167–169. o.

145 A kabaroknak a kalandozásokban és a honfoglalásnál a szakirodalom túlzott jelentőséget tulajdonít, erre l. *Tóth*, 1984. 110–111. o.

magyarokra utaló népnevek szerepelnek. A másik koncepció nemcsak törzsszövetségi döntést, hanem a törzsek együttes részvételével lebonyolított vállalkozásokat tételez fel a IX. században. Itt sem egészen világos azonban az, hogy mit tekinthetünk törzsszövetségi kalandozásnak, melyek a kritériumok; a gyula (s esetleg a kündü) döntése, a gyula tényleges vezető szerepe a hadjáratban, s az összes törzs (beleértve a kabarokat is) részvétele a hadjáratban? Ha a felsorolt kritériumok mindegyike feltétele annak, hogy törzsszövetségi akcióról beszéljünk, felmerülhet a kétely, hogy talán egyetlen IX–X. századi kalandozás esetében sem tudjuk kimutatni valamennyi feltétel meglétét. A X. század legjobban ismert kalandozása, a 955. évi augsburgi hadjárat esetében legalább három, maximálisan öt törzsfő részvételét tételezhetjük föl, s a hadjáratot nem a gyula, hanem a harmadik fejedelem, Bulcsú karkhasz vezette.[146] Szigorú mércével mérve tehát ezt sem tekinthetnénk törzsszövetségi hadjáratnak, holott nagy valószínűséggel az volt.

Lehetséges persze, hogy a IX. században inkább számolhatunk törzsszövetségi kalandozásokkal, mint a X. században. A két, leginkább gyanúba vehető kalandozás közül a 881. éviről azt állapítottuk meg, hogy bár kabarok és ungrik egyaránt részt vettek benne, korántsem biztos, hogy „egyeztetett" akció volt, s valamennyi magyar törzs harcosai bekapcsolódtak e hadjáratba. A 895-re tehető bolgár kalandozás esetében sem bizonyos, hogy az Árpáddal és Kurszánnal való megegyezés magával vonta volna az egész törzsszövetség haderejének felvonulását Simeon ellen. Nézetünk szerint a kalandozásokban nem vett részt feltétlenül az összes törzs, a kalandozások irányát megszabta az egyes törzsi szállásterületek fekvése is.[147] Így a nyugati hadjáratokban elsősorban azon törzsek részvételét valószínűsíthetjük, amelyek határosak voltak a morvákkal és a bolgárokkal. Hasonló a helyzet a szlávok elleni portyákkal is; a hozzájuk közel lakó törzsek, elsősorban a kabarok, valamint a többi nyugati törzs (a Tarján, a Megyer és a Kér) vehetett részt a szlávok elleni rendszeres hadjáratokban.[148] 881-ben a kabarok és legalább egy (esetleg több) „nyugati" magyar törzs kalandozhatott Ausztria területén, 892-ben és 894-ben szintén a nyugati törzsek (vagy csak Kurszán törzse) részvételét feltételezhetjük. 895-ben Árpád és Kurszán törzsére gondolhatunk főként a bulgáriai hadjárat kapcsán. Véleményünk szerint törzsi jellegű kalandozásról akkor beszélhetünk, ha csak egy törzs; törzsszövetségi jellegű vállalkozást pedig akkor tételezhetünk föl, ha legalább két törzs részvételét valószínűsíthetjük ugyanarra a területre vezetett egyidejű akcióban. Ilyen értelemben törzsszövetségi jellegű hadjáratnak tekinthetjük a 881. és a 895. évi hadjáratokat. Az előbbi esetben két törzsszövetség, a Kabar és a Hétmagyar (Hetumoger) közös vállalkozását gyaníthatjuk. Az utóbbi akció talán azért is törzsszövetségi jellegűnek tartható, mivel a törzsszövetség fő fejedelmével, Árpáddal is megegyezett a bizánci követ.

Álláspontunknak, ti. hogy *a IX. században is egyaránt voltak törzsi keretű kalandozások és több törzs által közösen lebonyolított „törzsszövetségi" méretű vállalkozások*, két forrás mond némileg ellent. Az egyik Ibn Ruszta már többször idé-

146 A 955-ös kalandozás legutóbbi elemzésére l. *Kristó*, 1986. 40–44. o.; l. még *Kristó*, 1980. 288–292., 370. o.

147 *Makk*, 1990. 34. o. – Szerinte nem állapítható meg, hogy a X. századi kalandozások során a Kárpát-medence nyugati részén lakó törzsek csak a nyugati, a déli és a keleti részen levő törzsek pedig csak a balkáni kalandozásokban vettek részt.

148 A nyugati magyar törzsek etelközi szállásaira l. *Tóth*, 1995. 482. o.

zett szövege, amely szerint minden magyar a gyulának nevezett királyuk parancsait követi háború dolgában. E tudósítás – összhangban a kazár isad által vezetett kazár portyázásokról szóló muszlim híradással – közvetve megengedi a gyula által személyesen irányított nagyszabású kalandozásokat. Így lehetséges, hogy néhány IX. századi kalandozást (881 és 895?) a gyula vezetett. Másik, törzsszövetségi jellegű kalandozásra közvetve utaló forrásunk a DAI 40. fejezete, ahol Konsztantinosz császár megemlíti, hogy a türkök hadjáratra mentek, s a Simeon által felbérelt besenyők csak családjaikat és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket találták a szállásterületen.[149] E passzus megengedi annak feltételezését is, hogy a magyarok a besenyő háború idején törzsszövetségi hadjáratot vezettek valahova.[150] Meg kell említenünk, hogy a törzsszövetségi kalandozás koncepcióját valló Kristó Gyula is úgy emlékezett meg a 892-es hadjáratról, hogy abban a Kurszán vezette „jobbszárny" volt érdekelt, s az elővéd szerepét játszó kabarok telepedtek be ekkor a Kárpát-medencébe.[151] Így szoros értelemben véve ő sem tekintette e portyázást az egész törzsszövetség akciójának. A törzsszövetségi jellegű kalandozások mellett szól viszont még egy konsztantinoszi szöveghely. A DAI 39. fejezetében Konsztantinosz megemlíti a kabarokról, hogy „a háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül".[152] Mivel védelmi háborút a magyarok tudomásunk szerint csak a besenyők ellen viseltek 895 táján, így egyértelműen a kalandozásokra gondolhatunk, amikor a kabarok együtt harcolhattak a hét törzzsel vagy azok egy részével és megmutathatták vitézségüket. Ennek egyik, de feltehetően korántsem kizárólagos példája lehetett a 881. évi kalandozás.

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy gyér adataink nem engedik meg, hogy a bizonyosság igényével állapítsuk meg a IX. századi magyar kalandozások kereteit. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek – a IX. századi magyar „politikai alakulat" jellegének megfelelően – *egyszerre lehettek törzsi és „törzs-feletti", azaz több törzs, esetleg az egész törzsszövetség részvételét feltételezhető hadjáratok.* Egyes adatok (muszlim források a kündü és a gyula funkcióiról, a DAI. 39. és 40. fejezetének passzusai, a 881. és 895. évi kalandozások legalább két törzs akciójára utaló adatai) arra engednek következtetni, hogy a IX. században fontosak, talán valóban dominánsak lehettek a törzsszövetségi jellegű hadjáratok, amelyek mellett bizonyára egyes törzsek is vezettek portyázásokat szállásterületük közvetlen szomszédjai ellen. Gyanítható, hogy a távolabbra vezetett és nagyobb ellenállásra számítható kalandozások voltak inkább törzsszövetségi jellegű, több törzs együttes fellépését és haderejét igénylő akciók.

A IX. századi hadjáratok során a magyarok nemcsak dúltak, zsákmányoltak és foglyokat ejtettek, hanem időnként csatákra is kényszerültek. Így sikertelenül csatároztak a makedónokkal 838 táján az Al-Dunánál, két csatát is vívtak 881-ben a mai Ausztria területén, 895-ben kétszer is legyőzték a bolgárokat, majd a harmadik csa-

149 DAI 176–177. o.; ÁMTBF 47. o.; *Koestler, A.* (A tizenharmadik törzs. A kazár birodalom és öröksége. Bp., 1990. 79. o.) szerint a IX. században meglehetősen gyakran volt távol a magyar sereg zöme a szállásterülettől.

150 E probléma elemzésére l. *Tóth*, 1988. 562–563. o.

151 V. ö. a 144. jegyzettel!

152 DAI 174–175.; MEH 120. o.; ÁMTBF 46. o.

tában döntő vereséget szenvedtek.[153] Az ismert nyugati hadjáratok felében tehát egy vagy több csatára is sor került, míg más hadjáratok esetében nem tudunk ilyenről (862, 892, 894). A hadműveletek az ismert nyugati kalandozások esetében nyárra, kora őszre estek (881-ben augusztus vége után, 892-ben júliusra, 894-ben ősz előtt).[154]

A csatában, illetőleg a hadjáratban résztvevő magyar haderő létszámát illetően egy kalandozás esetében vannak megbízhatónak tűnő adataink. Ez a IX. századi, de feltehetően a honfoglalás után, már a Kárpát-medencéből indított itáliai hadjárat. Egyik forrásunk szerint a Berengár itáliai királlyal 899. szeptember 24-én vívott brentai csatában az ellenfél létszáma 15 ezer fő volt, egy másik forrásunk szerint háromszoros fölényben voltak a magyarokkal szemben, mégis a magyarok kerekedtek felül.[155] E két adat kombinálásából már Pauler Gyula 5 ezres kalandozó seregre következtetett.[156] Más vélemény szerint csak 2 ezerre tehetjük az itáliai portyában résztvevő magyar hadat.[157] Felmerült e mindenképpen kisebb létszámot sugalló forrásadatok alapján, hogy a „dél-pannóniai csoport" vagy az „elővéd" bonyolította le az olaszországi portyát, amelyben ugyanakkor „honfoglalási kísérletet" is felfedezni véltek egyes kutatók.[158] Mivel a mohamedán források 20 ezer főre tették a kündü rendelkezésére álló magyar haderőt, a jelentősebbnek vélt és elterjedt vélemény szerint 900-ra is áthúzódó itáliai vállalkozás becsülhető 5 ezres kontingense egy olyan törzsi szintet meghaladó, több törzs részvételét feltételező „törzsszövetségi jellegű" hadnak minősíthető, amelyhez hasonló nagyságú seregek vehettek részt a korábbi, törzsszövetségi kalandozásokként (pl. 881, 892, 894 és 895. évi) értelmezett nyugati hadjáratokban. Ha ez az analógia helytálló, akkor okkal állíthatjuk, hogy hozzávetőlegesen a törzsszövetségi haderő negyede, azaz két–három törzs fegyveres ereje volt jelen a jelentősebb, a szállásterülettől távolabbra vezetett hadjáratokban. Természetesen esetenként ennél jelentősebb haderővel is számolhatunk. Feltételezzük azonban azt, hogy a kalandozásra vonuló haderő aligha haladhatta meg a szállásterület őrzésére hátrahagyott csapatokat, különben komoly kockázatot vállalt volna a kalandozást lebonyolító törzsszövetség, hiszen szállásterületén maradt, elégséges védelem nélkül maradt népét támadás érhette volna. E fejtegetésünknek ellentmondani látszik, hogy Konsztantinosz császár a DAI 40. fejezetében éppen olyan szituációt mutat be a magyar honfoglalás előzményeként, amely szerint a magyarok hadjáratra mentek és a besenyők Simeonnal együtt a szálláterületen maradottakra támadtak, a magyarok családjait megsemmisítették, a földjük őrzésére hátrahagyott magyarokat pedig kiűzték.[159] Véleményünk szerint azonban

153 A harmadik bolgárok elleni vesztes csatára l. Georgiosz Monachosz Continuatus, ÁMTBF 60–61., 64. o.; MEH 107. o.; HKIF 149. o.; Fuldai évkönyvek, l. SRG AF 130. o.; MEH 212. o.; HKIF 191. o.; a csatára l. még *Kristó,* 1980. 188–189. o.; *Tóth,* 1988. 564. o.; *uő.,* A honfoglalás. In: *Kristó–Makk,* 1996. 49–50. o.; *Kristó,* 1996. 188–189. o.

154 A X. századi kalandozások túlnyomó többségét ezzel szemben az év elején, január–februárban indíthatták, v. ö. *Kristó Gyula:* A magyar kalandozó hadjáratok szezonalitása. In: *Pálfy György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika* (szerk.): Honfoglaló magyarság Árpád kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szeged, 1996. 11–15. o.; tél végi–tavaszi indulást tételezett fel *Vörös István:* A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: *Veszprémy,* 1996. 133. o.

155 Berengár 15 ezres seregére l. János pap krónikája, Catalogus II. 1313. o.; MEH 215. o.; HKIF 239. o.; Berengár serege háromszorosa volt a magyarokénak, l. Liudprand, Catalogus II. 1471. o.; MEH 227. o.

156 *Pauler,* 1900. 36. o.

157 L. *Gombos,* 1927. 470. o.

158 Dél-pannóniai csoportra l. *Gombos,* 1927. 470., 503. o.; elővédre l. *Kristó,* 1980. 212. o.

159 DAI 178–179. o.; MEH 120. o.; ÁMTBF 47. o.; HKIF 128. o.

ebből nem következik feltétlenül az, hogy a magyar csapatok zöme kalandozott volna, s csak egy kisebb kontingens, a „kabar határvédők" vagy a „szakrális fejedelem katonasága" próbálta volna feltartóztatni a besenyő törzsszövetség egész haderejének rohamát.[160] Úgy véljük, hogy a besenyők, amennyiben valóban kalandozó hadjáratot intéztek Etelköz ellen, kisebb sereggel jöttek, s mivel a törzsszövetség első számú fejedelme, Árpád is a szállásterületen tartózkodott, jelentősebb ellenállásba ütközhettek. Lehetséges, hogy a haderő nagyobb része nem vett részt a kalandozásban és Etelközben, a folyók gázlóinál vette fel a harcot a támadó besenyőkkel és több csatában alulmaradt.[161]

A IX. századi kalandozások fontos szerepet játszottak az etelközi magyar törzsszövetség életében. Az állandó, szinte évi rendszerességű zsákmányoló akciók elsősorban a közelebb lakó szlávok ellen irányultak, őket évi adózásra kényszerítve a magyarok állandó jövedelmi forrásra tettek szert és a szlávokat szinte bevonták a magyar–kabar „nomád birodalmi" keretekbe.[162] Emellett távolabbra is vezettek jóval kevésbé rendszeresen hadjáratokat. Ezen „nyugati" hadjáratok során a magyarok felbérelt szövetségesként léptek fel „ajándékok" és zsákmány fejében. A kalandozó hadjáratok a magyarság életmódjának szerves részét alkották. Jellemző módon későbbi Kárpát-medencei honfoglalásukat is a terület elleni kalandozó akciók (892, 894) készítették elő, s Etelköz elvesztésében is bizonyos fokig része volt annak, hogy a 895 körüli besenyő kalandozás idején a magyarok, vagy inkább egy kisebb részük maga is hadjáraton volt. Kalandozó hadjárat és honfoglalás így kapcsolódik össze, szinte szétválaszthatatlanul.[163]

160 Kabar határvédőkre l. *Györffy,* 1973. 10. o.; *Györffy,* 1977. 130. o.; *uő.,* Mtört. I/1. 593. o.; *László Gyula:* A „kettős honfoglalás". Bp., 1978. 191. o.; a szakrális fejedelem katonaságára l. *Kristó,* 1980. 189. o.

161 Erre l. *Tóth,* 1988. 566–568. o.

162 A magyar–kabar kettős törzsszövetségi rendszerre l. *Tóth,* 1984. 112. o.; v. ö. még *Tóth S. L.,* A honfoglaló magyarok ... i. m. In: *Veszprémy,* 1996. 165. o.

163 A magyar honfoglalásra vonatkozó újabb nemzetközi szakirodalomból kiemelendő *Cave, C.:* L' arrivo degli ungheresi in Europa e la Conquista della Patria. Fonti e letteratura critica. Centro Italiano di Studii Sull' altro Mediaevo. Spoleto, 1995.; az európai honfoglalások összefoglalására l. *Müller-Ville, M.–Schneider, R.* (Hrsg.): Ausgewählte Probleme der europaischer Landnahmen das Früh- und Hochmittelalters. Metodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archaologie und Geschichte. Bde 1–2. Sigmaringen, 1993.

Sándor László Tóth

HUNGARIAN RAIDS BEFORE THE CONQUEST OF HUNGARY

Summary

The author first analyzes the known incursions of the 9th century, mentions the marauding enterprises against the Eastern Slavic territories in the neighbeurhood of the Hungarian tribes as well as the actions in other directions. Later he makes a comparison between the 9th and 10th century raids and states that the raids before the Conquest were not less scarce than those during the first seven decades after the settlement on the territory of Hungary. Most of the 9th century raids were led against the Slavs and we have data only about 6 campaigns to the West. However in the first part of the nineties of the 9th century, as a consequence of the advance of the Rus tribes and the inner problems of Central and Eastern Europe the raids towards the West came into prominence. The western raids were probably enterprises in confederacy of tribes, while those against the considerably weaker – and near-by – Slavic tribes could be actions of single tribes, too. It can be stated that the armed force of a greater enterprise in the West could be about 4–5000 warriors, the total mobilizable force of 2–3 tribes.

Sándor László Tóth

LES INCURSIONS DES HONGROIS AVANT LA CONQUÊTE DU PAYS

Résumé

L'auteur fait d'abord une analyse des incursions connues des Hongrois du IXe siècle, puis il fait allusion aux invasions contre les tribus slaves orientales, habitant au voisinage des tribus hongroises, après il pose la possibilité de campagnes menées dans d'autres directions. Ensuite, il compare les invasions hongroises du IXe siècle avec du Xe. Il n'est pas du tout certain que les tribus d'Etelköz aient mené moins de campagnes avant la conquète du pays qu'au cours des sept décennies suivant cet événement. La plupart des actions des Hongrois au IXe siècle ont été menées contre les Slaves, on connaît seulement 6 campagnes occidentales. Dans la première partie des années 890 les campagnes occidentales se sont avancées au premier plan, ce qui est une conséquence possible du mouvement en avant russe et des conflits intérieurs d'Europe de l'Est Centrale. Les campagnes occidentales devaient ètre les entreprises de plusieurs tribus, alors que contre les Slaves, qui habitaient plus proche et n'offraient qu'une faible résistance, une seule tribu voisine hongroise était capable de mener une campagne, sans ètre aidée par d'autres tribus. Si nous supposons la participation de deux tribus au moins, nous pouvons parler déjà de campagne menée par le fédéralisme tribal, la participation de toutes les tribus n'est pas nécessaire pour que la campagne soit nommée de cette manière. Du contingent militaire, qui comptait 20 mille personnes, au moins 4–5 mille (la force militaire de 2–2 tribus à. p. p.) devaient participer à une invasion occidentale importante.

Sándor László Tóth

DIE STREIFZÜGE DER UNGARN VOR IHRER LANDNAHME

Resumee

Der Autor analysiert zunächst die bekannten Streifzüge der Ungarn im 9. Jh., dann weist er auf ihre Einfälle in ostslawische Gebiete in ihrer Umgebung hin, schließlich hält er auch ähnliche Aktionen in andere Richtungen nicht für unmöglich. Dem folgt ein Vergleich der ungarischen Streizüge des 9. Jh. mit denen des 10. Jh. Es ist keinesfalls sicher, daß die Stämme von Etelköz (Zwischenstromland) weniger Streifzüge geführt hätten als die Ungarn in den sieben Jahrzehnten nach ihrer Landnahme. Sie richteten ihre Aktionen im 9. Jh. überwiegend gegen die Slawen, uns sind lediglich sechs Streifzüge in Richtung Westen bekannt. Die westlichen Streifzüge werden gemeinsame Unterfangen des Stämmebundes gewesen sein, gegen die näher wohnenden Slawen jedoch, die wohl einen geringeren Widerstand geleistet hatten, konnte auch ein einziger ungarischer Stamm einen Streifzug führen. Vom gesamten militarischen Kontingent, das etwa 20.000 Mann umfaßte, können an einem bedeutenderen westlichen Streifzug mindestens 4–5000 Mann, d. h. das Kontingent von 2–3 Stämmen, teilgenommen haben.

Шандор Ласло Тот

НАБЕГИ ВЕНГРОВ В ПЕРИОД ДО ОБРЕТЕНИЯ РОДИНЫ

Резюме

Вначале автор дает анализ венгерских набегов, известных в IX веке, затем делает упоминание о о венгерсках рейдах против восточно-славянских племен, проживавших вблизи венгров. Он указывает также на возможность акций, проводившихся в других направлениях. Исследователь сопоставляет рейдовые набеги венгров в IX и X веках. Отнюдь не известно достоверно, что до обретения родины племена Приднестровья проводили меньше набегов, чем в последовавшие затем семь десятилетий. Большинство военных набегов в IX веке венгры вели против славян, нам известно всего лишь о 6 походах, проводившихся в западном направлении. В первой половине 890-х годов. пожалуй в результате экспансии русов и внутренних раздоров в Центрально-Восточной Европе на первом плане оказались военные походы на запад. Рейды на запад могли быть предприняты союзами племен, тогда как против живших по соседству славянских племен, оказывавших меньшее сопротивление, набеги могли проводить и отдельные венгерские племена. О союзническом походе племен можно говорить и в том случае, когда в нем участвовали не все венгерские племена, а можно предполагать участие по крайней мере двух племен. Из 20-тысячного военного контингента в одном более крупном западном набеге могло участвовать по крайней мере 4–5 тысяч человек (вооруженные силы примерно 2–3 племен).

CSETRI ELEK

FRANCIA HADIFOGLYOK ERDÉLYBEN, 1800–1815

Ismeretes, hogy a francia háborúk időszakában jelentős számú francia hadifogoly került Magyarországra s ezeknek egy részét a Bánságba, illetve Erdélybe irányították és ott őrizték. Noha a kérdés katonai vonatkozások mellett számos politikai és társadalmi problémát is felvet, összegező, átfogó feldolgozása mai napig sem történt meg. A megjelent részletmunkák (különösen az 1792–1800 közötti szakaszra vonatkozólag) számos lényeges kérdést vetettek fel és oldottak meg.[1] A kutatás mai állapotában magunk is csak töredékes adatokat igyekszünk formába önteni és közölni. A közölt részletek talán arra is alkalmasak, hogy a francia hadifoglyok magyarországi és erdélyi hétköznapjaiba nyújtsanak betekintést, életszerűbbé tegyék itteni jelenlétüket és emberközelbe hozzák sorsuk alakulását.

Erjesztő szerepükről a történetírók eddig is szóltak, de súlyuk nő, ha létszámukat próbáljuk megállapítani. Az egyik szerző az 1792–1815 közötti időszakban az osztrák fogságba került francia hadifoglyok létszámát 55 670 katonára, 2057 tisztre és törzstisztre, valamint 27 tábornokra teszi (közülük 10–11 000-ren 1793 végéig kerültek fogságba). Ebből 36 075 katona és tisztes, 1864 tiszt és törzstiszt, valamint 5 tábornok az osztrák birodalom délkeleti tartományaiba, jelentős részük a Bánságba és Erdélybe került. Abban, hogy az osztrák hatóságok ide irányították őket az volt az irányadó szempont, hogy Franciaországtól minél távolabb, a polgári lakosságtól elzárt helyen legyenek; másrészt, hogy meg legyenek a feltételek elhelyezésükre és eltartásukra.

I. Georgescu szerint az Erdélybe és Bánságba szállított francia hadifoglyok közül Lugoson 2630, Csákován 2195, Aradon 5110, Temesvárott 6115, Nagyszentmiklóson 5660, Váradon 460, Brassóban 680, Kolozsvárott 370, Medgyesen 200, Fogarasban 300, Déván 890, Gyulafehérvárott pedig 750 főt tartottak fogságban. Marosvásárhelyt is létesült fogolytábor.[2]

Látni fogjuk, hogy a valóságban az Erdélybe szállított francia hadifoglyok száma sokkal nagyobb volt. Pontos számukat nehéz meghatározni, sokkal inkább azt a létszámot, amennyien az egyes háborúk zajlása nyomán transzportjaik hullámaival a kijelölt fogolytáborokba várásokba, stációkra érkeztek.

Számuk, menetirányuk és helyzetük megállapítására a helyi források sok értékes anyagot szolgáltatnak számunkra.

Elhelyezésük mind a katonai, mind a polgári hatóságoknak igen nagy gond volt. Ne felejtsük el, hogy olyan jelentős városokban, mint pl. Kolozsvár, ekkor még nem volt kaszárnya, a várakban pedig az osztrák hadsereg állománya mellett a foglyok

1 Közülük elsőnek *Barcsay-Amant Zoltán:* A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon, idetelepítésük első esztendejében, 1793. Budapest, 1934. említendő, továbbá *Markó Árpád:* A francia forradalom és napoleoni idők magyar katonája *Hadtörténelmi Közlemények,* 1939. Újabban *Lenkefi Ferenc* a francia hadifoglyok magyarországi jelenlétének 1793–1795-i szakaszáról készült disszertációjából közölt részleteket: Francia hadifoglyok Magyarországon. 1793–1795. *Levéltári Szemle,* 1995. 2. sz. 35–49.o., valamint *ő:* A lelkigondozás problémái a francia hadifoglyok körében Magyarországon, 1794–1795. címen *Hadtörténelmi Közlemények,* 1994. 3. sz. 3–18. és 1995. 4.sz., 110–115.o. A román történetírás képviselői közül l. *Ion Georgescu:* Les prisonniers francais dans les camps du sud-est de l'Europe au temps des guerres de l'Autricha avc la France, 1792-1815. c. tanulmányát. *Revue roumain d'histoire,* 1/1976. nr. 3. 509–520. o.

2 *I. Georgescu:* i. m. 509–510. o.

részére már nem volt elegendő hely. Időmegjelölés nélkül közli egyik tanulmány szerzője a következőket: Arad katonai parancsnoka azt kénytelen jelenteni, hogy az aradi várban csak 1530 személy számára van hely, holott végül is 5110 embert zsúfoltak ott össze.[3]

Az előző hadi események után, különösen az 1809. évi háborút követő időszakra állnak rendelkezésünkre részletesebb adatok, mikor mind a német, mind az osztrák és olasz területeken folyó nagyarányú hadműveletek során jelentős számú francia hadifogoly került osztrák fogságba.

1809. május 28-án a bánsági főhadparancsnokság tudatja Temes vármegyével, hogy az Itáliában foglyul ejtett 9000 francia közül 4000-et a Bánságba irányítottak és gondoskodtak ellátásukról.[4]

A hadszíntérhez közelebb lévő Bánságból azonban a foglyok egy részét mindjárt a távolabbi Erdélybe irányították. A nagysze-beni Generalcommandótól rövidesen megérkezett Szentkereszti ezredes 1809. június 20-i átirata. Ebben értesítette az erdélyi Guberniumot, hogy Szlavóniából francia hadifoglyokat irányítottak Erdélybe, akik megérkeztek Temesvárra és hét menetoszlopban rövidesen indulnak Károlyfehérvár (Gyulafehérvár) irányába. Mivel a Maros völgyében fognak úti céljuk fele haladni, Zaránd és Hunyad vármegyéknek a szokásos élelmezésen és elszállásoláson kívül arról is gondoskodniok kell, hogy a fogoly menetoszlopok őrizetét nemesi felkelők fegyveres erői biztosítsák.[5] Július 5-én aztán megérkezett az erdélyi Generalcommandótól, a „Fő Hadi Vezér" Kollowrat pontosítása a Guberniumhoz, miszerint az Erdélybe érkezendő hadifoglyok száma 800 közlegény és 60 tiszt, akik közül 500-at Gyulafehérvárra irányítanak, a maradék 300-at és 60 tisztet pedig Fogarasra. Egyben felhívja a figyelmet, hogy biztonságos fegyveres kíséretükről az erdélyi hatóságok méltóképpen gondoskodjanak.[6] Bánffy György gubernator az elvárásnak megfelelően június 14-én válaszolt a Generalcommandónak s még ugyanazon nap átiratban fordult az érdekelt két vármegye főispánjához. Egyrészt Kollowrat főhadparancsnokot biztosította teljes támogatásáról és a szükséges intézkedések megtételéről, ugyanakkor arra hivatkozva: a fővezérség kívánsága, „hogy ezen foglyoknak a Hazában való megőrzése és kísérése iránt a Provincia részéről rendelést" tegyen, felszólította Hollaki István zarándi és Lázár János hunyadi főispánokat a szükséges lépések megtételére. „Nehogy tehát az Őfelsége szolgálatja valami hátramaradást szenvedjen – írta Bánffy főkormányzó –, megtörténhető elszökésre, egyéb kedvetlenségre alkalmatosságot szolgáltathasson, [a főispánt] ezen környül állásról a végre tudósítani kívántam, hogy midőn a szomszéd vármegyétől az említett foglyoknak az oda való nemes vármegyében léjendő megérkezése iránt tudósíttatnék, a felfegyverkezett nemességet illendő számmal kirendelni, s a foglyokat általa az elégséges számmal kirendelendő köznéppel együtt nemcsak általvétetni, hanem szoros vigyázat alatt Déváig (Károlyfejérvárig is) elkísértetni ne terheltessék."[7]

3 I. Georgescu: i. m. 510., 515. o.

4 Uo. 515–516. o.

5 Magyar Országos Levéltár (ezután: OL). Erdélyi Gubernium Levéltára. Praesidialia (ezután: Erd. Gub. Praes.) 649/1809.

6 Uo. 572/1809. sz.

7 Uo.

Az említett levelezésben két mozzanat külön is figyelemre méltó: egyfelől a félsz, nehogy a foglyok kereket oldjanak, másfelől a nemesség bevonása (sőt kizárólagos igénybevétele) a fogolycsoportok kíséretének műveletébe. Az 1809-es háború ugyanis hadi potenciálja maximális igénybevételére kényszerítette a Habsburg Birodalmat, hiszen hadserege állandó visszavonulóban volt, sőt május 13-án Napóleon Bécset is elfoglalta. Az inszurrekció meghirdetése a nemességet amúgy is hadi lábra állította és a fogolycsoportok kísérete céljára történő igénybevétele katonai feladatnak számított. A fogolykíséret őrségváltásakor „elégséges számmal kirendelendő köznép"-re talán azért volt szükség, hogy az osztrák katonai vereségek körülményei között a hadifoglyok látása valamelyes erkölcsi erőt, bizakodást öntsön a népbe.

A következő alkalom, amikor nagy számban érkeztek a Habsburg Birodalomba francia hadifoglyok, a Napóleonra zúduló VI. koalíció 1813. évi háborúja volt.

Az Erdélyi Provinciális Főbiztosság 1813. október 17-én jelzi, hogy „Erdélybe 4000, nevezetesen ezen városra (Kolozsvárra) 600 francia foglyok érkeznek".[8]

Az ide érkezettek számát ma már nehéz meghatározni. Tájékoztatóul szolgál azonban a francia kormány kérése Bécshez, amelyben a háborúban eltűnt, vagy meghalt személyekről igyekezett 1819. január 26-án tájékozódni. Ennek során Caraneu márki, bécsi francia nagykövet azzal a kéréssel fordult Metternich kancellárhoz, hogy az 1813. évben Ausztria katonai, vagy polgári kórházaiban elhalt francia foglyokról készítsenek jegyzőkönyvet, azok nevének feltüntetésével. A diplomáciai lépés nyomán Metternich felhívta az erdélyi udvari kancelláriát, az pedig az erdélyi főkormányszéket utasította a rendelet végrehajtására. A guberniumnak a szebeni Generalcommando is segítségére sietett azzal, hogy megküldte azokat a katonai menetleveleket, melyeknek alapján a foglyokat 1813-ban Erdély különböző törvényhatóságaiba és városaiba naponként elszállásolták.[9]

1814. évi menetlevelek szerint az 1813-as háború idején fogságba esett 1571 altiszt és közember, 113 felsőbb és lovastiszt fogoly került Erdélybe. A béke megkötése után Kolozsvár felé 521, Károlyfejérvár felé 609, összesen 1130 tért vissza hazájába, illetve menekült el vagy telepedett meg, 554 francia fogolyról pedig nincs adat.[10]

Igen nagy volt a bánsági és erdélyi fogolytáborokban őrzött tisztek száma. Lugoson, Csákován, Aradon, Temesváron, Nagyszentmiklóson, Brassóban, Medgyesen, Fogarason, Déván és Gyulafehérváron összesen 4 tábornokot, 86 törzstisztet, 1354 tisztet és 6 katonaorvost őriztek, összesen 1450 tiszti rangú francia hadifoglyot.[11]

De nemcsak a foglyok nagy száma, táborokba osztása, hanem azok oda szállítása is sok gondot okozott. Hiszen a foglyoknak a harctér színhelyétől a táborokig sok száz, néha azonban 1000–2000 km-es utat kellett megtenniük, az úton elszállásolásukról, ellátásukról kellett gondoskodni, osztrák katonai eszkort kísérte őket a fogolytáborokig. Amíg az idő kedvező volt, a foglyok egy részét a Dunán szállították, a szárazföldön pedig gyalog, forspont segítségével. A szállítási és ellátási költségek

8 Állami Levéltár, Kolozsvár. Kolozsvár város lvt. Protocollum oeconomico-politicum (ezután Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol.) 3245/1813. sz.

9 Erd. Gub. Praes. 87/1819. sz.

10 Kincses Kolozsvár. Budapest, 1987. 308. o.

11 *I. Georgescu:* i. m. 513. o.

a kincstárat terhelték, de az ellátás biztosítása a törvényhatóságok kötelessége volt, azok segítettek a forspont kiállításában is. Az osztrák katonaság menetelési rendjének megfelelően a fogoly-transzportokat is stációk (megállóhelyek) szerint osztották be, ahol a foglyok elszállásolásáról is gondoskodtak. A szállítás az udvari haditanács megszabta útvonalon történt, mind ennek, mind a megállóhelyeknek a kijelölésénél politikai szempontokat is figyelembe vettek. Az irányadó cél az volt, hogy a foglyoknak minél kevesebb kapcsolata legyen a polgári lakossággal. Azért a foglyokat menetközben kirendelt osztrák katonaság fogta közre és kísérte. Az 1809. július 15-én Pusztacsánba és Szentmártonba érkező és a kolozsvári Fellegvár felé tartó 600 főnyi francia hadifoglyot az erdélyi első román határőrezred (75. cs. kir. gyalogezred) 57 katonája kísérte. A szebeni Generalcommando arra kérte Torda vármegyét, hogy számukra szállásról, kenyérről és húsról gondoskodjék.[12] Az 1814. március 8–10 között Tordáról Pusztacsánon át a kolozsvári Fellegvárbra tartó 173 főnyi fogolytranszportot pedig a román-illir határőrezred (72. cs. kir. gyalogezred), valamint a Splényi- és Benyovszky regimentek 16 katonája őrizte egy zászlótartó vezetésével. A foglyokat és a kísérőszemélyzetet kenyérrel Károlyfehérváron látták el egészen Kolozsvárig, húsról viszont a vármegyének kellett gondoskodnia a falvakban helységbeli áron, készpénzért. Szükséges volt a transzport számára 5 négyökrös szekér (egyenként 15 kr-os áron), és 4 kisebb ökrös szekér (12 kr-os áron).[13] Eszerint 10 fogolyra egy kísérő katona jutott, amiből a fegyveres őrizet hatékonyságára, biztonságára is következtetni lehet.

Menetközben ellátásukról részben a nagyobb katonai raktárak, részben a törvényhatóságok gondoskodtak. A mikéntről az említett, Torda vármegyén áthaladó fogolytranszportok példájából értesülünk. A fogolytáborokban lévők ellátásáról a katonai hatóságok kellett, hogy gondoskodjanak, azok azonban a törvényhatóságoktól, az utóbbiak pedig a köznéptől hajtották be a szükségeseket. Kenyéren, húson és egyéb élelmiszereken kivül, szalma, szalmazsák, ágynemű, pokróc és sok egyéb beszerzésével kellett törődniük. A foglyok eltartása sokba került. Annál inkább, mert idővel ruházatuk is tönkrement (ing, alsónadrág, bakancs, nadrág, zubbony, csákó stb.), s azt is helyettesíteni, pótolni szükségeltetett.

A szükséges dolgokat a katonai és polgári hatóságok együttesen teremtették elő, de sokszor közös erőfeszítésük sem volt elegendő és gyűjtéshez kellett folyamodniok. Hasonló értelemben szólította fel Torda vármegye tisztikara Torda városának főbíráját: „a mostani háborúban megsebesedett és beteg katonák, úgy a számos hadifoglyok számára", gyűjtésre hív fel s nyomaték kedvéért mellékeli az Erdélyi Gubernium 10 508. sz. rendeletéhez csatolt listát a szükségletekkel, melyen szalmazsák, párnak, lepedő, „takarózó" szerepel.[14] A foglyok elrongyolódott ruházatát a katonai hatóságok utasításainak megfelelően fehér posztóból készült öltözettel cserélték fel (hasonlót az osztrák hadsereg katonái is viseltek), hajtóka nélkül, ami mintegy megkülönböztetésül szolgált. A fehér öltözet megkönnyítette, hogy szökés esetén a francia foglyokat felismerjék és elfogják.[15] Kolozsvár város levéltárában is megtalálható az erdélyi Gubernium 9557/1813. sz. rendelete, amely szerint a francia

12 Állami Levéltár, Kolozsvár. Torda vármegye lvt. (ezután Torda vm. lvt.) 590/1809. sz.

13 Uo. 261/1814. sz.

14 Torda vm. lvt., szám nélkül. Torda vm. tisztikara Torda város főbírájának. Torda, 1814. jan. 18.

15 *I. Georgescu*: i. m. 512. o.; Torda vm. lvt., 1408/1813. sz.

foglyok, „kik nevezetesen vászon és mundér posztóban, minden hajtóka nélkül találtatnának", mint szökevények elfogattassanak.[16]

A foglyok egy részét munkára alkalmazták. 1809. május 21-én az udvari haditanács elrendelte, hogy francia hadifoglyokat is használhatnak munkára; ezeket közmunkára, ipari műhelyekben és a mezőgazdaságban foglalkoztatták. Az ipari műhelyekben alkalmazott francia foglyokról lista készült, hogy ellenőrizni lehessen őket. 1813 őszén a harctérre küldött román-illir határőrezred katonái helyett hadifoglyokat irányítottak a mezőgazdaságba.[17] Ebben az értelemben a Gubernium is értesítette Kolozsvár város tanácsát: „az olyan francia rabok, melyek itten maradni szándékoznak, ha élelmek módja elegendő bizonyítások lészen, elmaradhatnak; úgy mindazonáltal, hogy az ilyenekről tiszti tudósítások tétessenek, a másféle foglyok pedig fogságok helyére visszautasíttatni parancsoltatik".[18] Hasonló szellemben intézkedett a Gubernium Kolozsvár város vezetőségénél 1814-ben is, mikor közölte: a letelepedni óhajtó francia foglyok (különösen a mesterséget tudók) a Guberniumnak bejelentendők.[19]

Az Erdélyi Gubernium felsőbb parancsra rendelkezett így, hiszen a bécsi kormány becsülte a francia katonák mesterségbeli tudását, iparképességét. A Legfelsőbb Haditanáccsal egyetértésben az Erdélyi Udvari Kancellária 1814. március 11-én már figyelmeztette az Erdélyi Főkormányszéket, hogy mivel az Erdélyben maradt francia hadifoglyok közt jeles mesteremberek, művesek és gazdasági szakemberek vannak, kiknek ottmaradása az ország javát és hasznát szolgálja, hasonló mesteremberek és kertészek befogadásáról és alkalmazásáról gondoskodjék.[20] A rájuk fordított kiadások és az egyes szakmákban – különösen iparban – mutatkozó munkaerőhiány késztette az Erdélyi Guberniumot, hogy a francia foglyokat a termelésben foglalkoztassa. Jósika Miklós emlékirataiból tudjuk, hogy a francia hadsereg egyik osztrák fogságba jutott tisztje, Lenoir Dubignon az ő házitanítója volt, egy másik francia fogoly pedig atyja szurduki birtokán volt kertész.[21] Kiváló írónk sok szeretettel és elismeréssel ír francia nevelőjéről, annak szellemiségéről és oktatói módszereiről, szabadkőműves kapcsolatairól. Jósika azonban vagy atyja iránti tapintatból, vagy feledékenységből nem szól arról, hogy szülőapjának fia francia tanítójáról nem volt éppen azonos véleménye a tanítványával. Id. Jósika Miklós ugyanis 1809. november 17-én olyan írást terjesztett a Gubernium elnökéhez „Noir de Bignon" francia hadifogolyról, hogy azt „sok vakmerő cselekedeteiért" elbocsátotta. „Furiosus goromba, mindjárt halállal fenyegetőzik: egyszóval minden cselekedeteiből az néz ki, hogy soha egyéb nyelvtanítónál nem lehetett."[22]

Francia hadifogoly volt Antoine Rivage is aki Tordán a francia műveltségű és felvilágosult testőríró, br. Naláczi József szolgálatában állott.[23]

A Kolozsvárott foglalkoztatottakról alább részletesen szólunk. Jósika Miklós édesapjának szurduki francia kertésze nem volt egyedül mestersége erdélyi folytatásá-

16 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 3733/1813.sz.
17 *I. Georgescu:* i. m. 523–525. o.
18 Kolozsvár v. lvt. Prot.oec-pol. 3032/1809. sz.
19 Uo. 1631/1814. sz.
20 Kincses Kolozsvár, i. m. I. k. 308. o.
21 *Jósika Miklós:* Emlékirat. Pest, 1865. 63–54., 95., 127. o.
22 Erd. Gub. Praes. 1161/1809. sz.
23 Erd. Gub. Praes. 1079/1809. sz.

ban. Kővári Lászlótól, a kolozsvári Sétatér történetének krónikásától tudjuk, hogy a marosvásárhelyi Sétateret „Hochard a francia napóleoni fogoly" parkírozta (nyilván 1814-ben), amit aztán Elba-szigetének neveztek el. Mivel Hochardt „Marosvásárhelynek Elbát csinált, nekünk is Elba kellett" – írja Kővári. Így aztán a kolozsvári Sétatértől nyugatra eső rész, a Hangyásberek egyik darabja az Elba-sziget nevet kapta, a terület kertésze pedig egy francia fogoly volt.[24]

Alkalmunk volt közelebbről megvizsgálni a Kolozsvárra került francia hadifoglyok sorsát; a városba az 1790-es évek közepétől érkeztek, a napóleoni korszak végéig pedig ott áthaladtak, vagy hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak „francia rabok". Először 1794. január 6-án hallunk róluk, mikor Bánffy György gubernator levelében tudatta a kolozsvári városbíróval, hogy az Erdélybe érkezett francia foglyok forradalmi jelvényeket osztogatnak.[25] 1809-től aztán egészen Napóleon bukásáig többszáz francia hadifogolynak adott szállást Kolozsvár városa. Leginkább a XVIII. század elején épített Fellegvár erődítményének épületeiben helyezték el őket, de jutottak közülük sokan a város középületeibe és bástyáiba is. Így a Toronyként emlegetett bástyába, amely nem volt más, mind az Óvár egyik, maradékaiban ma is álló, akkoriban börtönnek használt épülete, illetve a Takácsok bástyája.

Már 1809. július 6-án közölte az erdélyi Generalcommando Torda vármegye tisztikarával, hogy a hónap közepén Pusztacsánba és Szentmártonba érkezik 600 francia hadifogoly és az őket kísérő 57 cs. kir. katona az erdélyi első román határőrezredből s felszólította a törvényhatóságot, hogy számukra szállásról és kenyérről gondoskodjanak. A fogolytranszport a kolozsvári várba igyekszik, azaz a Fellegvárba („ad arcem Claudi-politanem deducandam sunt.")[26]

1809-ben ennek a többszáz francia hadifogolynak őrizetét és ellátását bízták Kolozsvár városára s Lodgman kapitány személyében parancsnokot állítottak föléjük. 1809. szeptember 19-én a város tanácsa feljegyzi, hogy a Gubernium utasítása értelmében „a Fellegvárból az egészséges francia foglyok leköltöztetni rendeltettek a Belső-Szappan utcába s azoknak helyekbe a betegek az ispotályból felköltöztessenek, az ispotály az assentiora maradván."[27]

Azonban sem a kórházak, sem a városi, vagy katonai épületek nem voltak elegendőek az ide szállított francia foglyok befogadására. Azért idejekorán arra a megoldásra szánták el magukat a hatóságok, hogy a városi műhelyekben, háztartásokban hasznosítható foglyokat polgári házakba helyezzék ki. Így 152 fogoly talált ideiglenes otthonra Kolozsvárott 1809 júliusától-szeptemberétől egészen elszállításukig. A befogadók (92 személy) főleg mesteremberek és kereskedők, de találunk közöttük több arisztokratát, értelmiségit és tisztviselőt is. A legkirívóbb eset azonban mégis az, hogy a Habsburg-kormányzat legmagasabb rangú erdélyi tisztviselője, gróf Bánffy György gubernátor is házába fogadott egy francia hadifoglyot.[28]

24 *Szabó T. Attila:* Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 42., 54. o.; Kincses Kolozsvár, i. m. I. k. 309. o.

25 *Borbáth Károly:* A jakobinus káté másolójáról. *Korunk,* 1963. 259–261. o.

26 Torda vm. lvt. 590/1809. sz.

27 Kolozsvár v. lvt. Prot.oec-pol. 2299/1809. sz.

28 Erd. Gub. Praes. 942/1809. sz., v. ö. *Csetri Elek:* Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és napoleoni háborúk korában (1789–1815). *Magyar Tudomány,* 1993. 11. sz., 1321–1322. o.

Nem maradt el a megfelelő biztonsági intézkedés sem. A gubernátor 1809. augusztus 1-én Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári főbírót megkereste, „hogy azok a mesteremberek, kikhez némely francia foglyok dologra kibocsátva vagynak, az idevaló Politiae Commissariushoz elhivattatván, arról szorgalmatosan megkérdeztessenek, vajon az említett foglyok (...) illendőül viselik-é magokat, és sem cselekedeteik, sem pedig beszédjeik által akárminémű megbotránkoztatásra okot nem szolgáltatnak-é?"[29] A francia foglyok forradalmi propagandájától erősen tartott a kormányzat. Azért a Gubernium szeptember 26-án hivatalosan megkereste a foglyokat befogadó kolozsvári polgárokat és arra való hivatkozással, hogy „az ide rendelt francia foglyok felcseréltetés végett már ki fognak vitetni", arra kérte azok mindenikét: „a szolgálatjába engedtetett francia foglyot haladék nélkül az idevaló várkommendánsnak adattassa (adja) által." Hozzátette még, hogy amennyiben a nála lévő „francia fogoly továbbá ezen hazában megmaradni kívánkoznék, azon esetre megkérdezvén őket hogy ezentúl micsoda élelem-módot akar folytatni, engemet affelől töstént tudasítani ne terheltessék."[30]

A többség nyilvánvalóan haza vágyódott, akadt azonban három francia fogoly, akik legalábbis egy időre még a városban kívántak maradni. Az egyik, Lorenz Prohari „Borbé Diószegi Ferenc" műhelyében alkalmazott borbélylegény volt, a másik a tiszteletes Pataki Mihálynál „mint nyelvtanító" alkalmazást nyert Francois le Benox. Mindketten azzal indokolták itt maradási szándékukat, hogy munkájukkal még pénzt szeretnének gyűjteni, hogy aztán a következő transzporttal hazatérjenek. A harmadik, Epefanico Geranesi, Traner Adamo porceláncsiszoló szolgálatában állott, „mint mesterlegény úgy maradott, azon okból, hogy megbetegesedvén, ha kigyógyul, a következő transzporttal elmégyen".[31]

Volt azonban olyan francia hadifogoly is, aki élt döntési jogával és végleges Erdélyben maradása mellett nyilatkozott. Saját kezűleg franciául írott nyilatkozatával hasonló szándékát fejezte ki a már említett Antoine Rivage. Tordán 1809. október 13-án amellett nyilatkozott, hogy br. Naláczi József szolgálatában továbbra is „ebben az országban marad".[32]

Napóleon szerencsecsillagának hanyatlásával egyre nagyobb francia hadifogolyszállítmányok érkeztek Kolozsvárra is. 1813. október 11-én a Tartományi Főbiztosság előre jelezte, hogy „Erdélybe 4000, nevezetesen pedig ezen városra 600 francia foglyok érkeznek". A város a maga részéről afelől intézkedett, hogy mivel a hadifoglyoknak a Fellegvárban jelöltek ki szállást, onnan a katonákat a városba kell majd leköltöztetni. A felsőbb rendelet kapcsán a városi tanács aggodalmát fejezte ki: „ha a franciák ide szállíttatnak (s azok által a rossz ragadozó nyavalyák, valamint a múlt úttal is történt, béjönnek – úgymond – könnyen az egész város, sőt az ország is a rossz és veszedelmes nyavalyákkal *elboríttatik*". A városi tanács azt kérte a Guberniumtól, hogy a francia foglyokat rendelje más városba, már csak azért is, mert azoknak a Fellegvárban történő szállításával a rekrutákat a városba kell hozni s „ezek onnét, amint a helybéli commendáns jelentette, mind elszöknek." Ha pedig idehozataluk elkerülhetetlen, a város azt kívánja a Guberniumtól, rendelkezzen

29 Erd. Gub. Praes. 809/1809. sz.
30 Uo. 942/1809. sz.
31 Uo. 1011/1809. sz.
32 Uo.

„számokra ágyok, ágyleplek és egyéb szükséges requisitumok" biztosításáról más városok készleteiből.[33] November 17-én a Gubernium afelől rendelkezik, hogy „a Fellegvárból az ide jövendő 600 francia foglyok miatt a városra beszállítandó katonaságnak illendő szállás rendeltessék".[34] A város egy ideig még reménykedett, hogy a „francia rabokat" nem hozzák a városba s a Gubernium nyugtatgatta is a tanácsot, hogy „Kolozsvárra csak a legutolsó szükségben fognak francia foglyok szállíttatni".[35] 1814 tavaszán azonban – a tervezettnél kisebb számú csoport ugyan – de a francia hadifoglyok csak megérkeztek a városba. A Gubernium 1814. február 18-án csak annyit közölt, hogy részükre Szamosújvár városa 500 sing vásznat és 50 pokrócot gyűjtött, amit Kolozsvárra juttatnak. Erzsébetváros is küldött 80 Rft-ot a foglyoknak szükséges ágyleplek céljaira.[36]

Kolozsvárott már ez év január 17-én gondoskodtak ágyneműk gyűjtéséről katonáknak és hadifoglyoknak („sok hadifoglyok keresztyéni gondoskodásból való becsületes tartások érdekében")[37] A városi tanács március 29-i jegyzőkönyvéből aztán kiderül, hogy az Erdélyi Főhadvezérség 177 francia hadifoglyot küldött a városba, akiket a Fellegvárban helyeztek el, miután a katonaságot onnan kivonva Kolozsvár hostátjaiban (külvárosaiban) kvártélyozták el. Mellékük az Erdélyi Generalcommando július 6-án Odenwald nevű „pensionatus hadnagyot rendelte".[38] Kolozsvári tartózkodásuk augusztus közepéig tartott. A városi jegyzőkönyv 1814. augusztus 13-i bejegyzéséből kiderül, hogy a Gubernium már intézkedik a Fellegvárból elszállított francia foglyok helyébe hozandó katonaság ügyében; a városban lévő jagerek Monostorra rendeltettek „a városi népnek könnyebbségére".[39] A későbbiekben a kolozsvári iratanyagban már csak az osztrák hadifogságból megszökött foglyokra vonatkozó adatok találhatók. Az 1814–15-ös években ugyanis befejezéséhez közeledett a napóleoni háborúk időszaka és a foglyokat már nem szállították hazájuktól ilyen távoli területekre.

A foglyoknál sokkal nagyobb gondot okozott Kolozsvár városának a soraikból kikerülő egyre nagyobb számú beteg elhelyezése és ellátása. Láthattuk már előbb, hogy mennyire tartott a város a foglyokat sújtó „rossz és veszedelmes nyavalyák"-tól (azaz a „francia betegség", a szifilis, a nép nyelvén „franc" terjedésétől.) A foglyok elszállásolásának és ellátásának mostoha körülményei, gyenge ruházatuk, az otthoninál zordabb időjárás, a hadviselés és a harctérről a táborokig vezető néha sok ezer kilométeres menetelések miatt tömegesen betegedtek meg és pusztultak el a francia foglyok. A várak termei és kazamatái, szobái nyirkosak és hidegek voltak. Kolozsváron mind a Fellegvár, mind a várfal bástyái ugyanígy alkalmatlanok voltak emberek befogadására. A sokszor nyirkos földön hálás, a vastag, hideg falak, a nyirkos-dohos helyiségek egészségtelen levegője csak növelte a betegek számát. A nem megfelelő körülmények miatt a Bánságban működő három kórház és két hadifogolytábor beteg foglyainak állítólag 58 %-a meghalt. A franciákkal szövetséges

33 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 3245/1813. sz.
34 Uo. 3257/1813. sz.
35 Uo. 3801/1813. sz.
36 Uo. 582., 940/1814. sz.
37 Uo. 101/1814. sz.
38 Uo. 2241/1814. sz.
39 Uo. 2474/1814. sz.

bajor hadifoglyok majdnem fele a bánsági táborokban pusztult.[40] Úgy tűnik, hogy Erdélyben is sokan elhaltak. A Gubernium vizsgálata szerint 1813-ban 1684 közember és altiszt érkezett ide, 1814-ben pedig mindössze 1130-ról tudunk, kb. egyharmadukról (pontosan 554 hadifogoly) sorsáról pedig semmi adat nem maradt fenn.[41] Lehetséges, hogy ezek meghaltak, eltűntek, vagy megszöktek.

A beteg foglyokat – lehetőség szerint – katonai kórházakban helyezték el, de ezek hiányában polgári házakba utalták őket, s ha nem volt katonaorvos a polgári orvosi ellátást is igénybe vették.

Kolozsvár 1809. augusztus 18-i tanácsülési jegyzőkönyve is megörökíti a Gubernium 5156/1809. sz. rendeletét, mely szerint az itteni „francia foglyok közt lévő betegek, nem lévén itten katona chirurgus, a civilis orvosok által gyógyíttassanak".[42] Négy nap múlva pedig a tanácsülés arra utasítja a városgazdát, hogy a francia foglyok számára „a feljegyzett szükséges szereket vásárolja meg és az árok kitételével készítendő quietancia mellett a katona ispotály commendánsának administralja." A pénzügyi bajokkal küzdő osztrák állam egy beteg hadifogolynak kisebb napi allokációt biztosított, mint az osztrák hadsereg katonáinak járó napi pénzösszeg. Gyógyszerekkel való ellátásuk csak a garnizonok orvos parancsnokának engedélyével volt lehetséges.[43] Nagyszentmiklóson mintegy 1000 beteg fogoly volt a kórházban, a két katonaorvos nem volt elég egészségügyi ellátásukra s engedélyezték a fogságban lévő francia katonaorvosok bevonását is a betegek ellátására.[44]

Kolozsvár iratanyaga érzékelteti azt az erőfeszítést, amit a városnak kellett tennie a beteg foglyok tisztességes ellátására. A beteg hadifoglyok 1809-ben az ispotályban kaptak helyet, szeptember 19-én azonban a tanács a katonai sorozások miatt a Fellegvárba költöztette őket.[45] A beállott ősz és közeledő tél azonban nehézségeket támasztott. A kérdést az október 9-i tanácsülésen tárgyalták: „A francia foglyok commen-dánsa, kapitány Lodgman úr jelenti, hogy a Fellegvárban lévő kemencék mind rosszak, kéri azért egy fazekast egy néhány kályhákkal együtt oda felküldeni, kinek a sánc káplár meg fog fizetni". A nyilván kályhásként dolgozó fazekast ki is rendelték.[46] A beteg foglyok életfeltételeinek biztosítása körül azonban még később is bajok lehettek, mert Kolozsvár város közgyűlésén 1809. november 6-án guberniumi rendeletet mutattak be, amely utasította a városvezetést, „hogy a foglyok ispotálya számára a szükséges requisitumokat a tanács szolgáltassa ki".[47]

1813-ban, mikor francia hadifoglyok újabb csoportja érkezett, a kórház és a betegek kérdése ismét napirendre került. Az ellátási gondok sorában 1813. június 15-i közgyűlésen felmerült „az ispotály számára vásárolt 2400 sing vászonból vonatott lepedők, szalmazsákok" sorsa.[48] Július 12-én kiderült, hogy a felelősségre vont Kecskeméti János az „1809-ben a francia betegek számára felszabatott 2400 sing

40 *I. Georgescu:* i. m. 519., 424. o.
41 Kincses Kolozsvár, i. m. I. k. 308. o.
42 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 1994/1809. sz.
43 *I. Georgescu:* i. m. 517., 520. o.
44 Uo. 520. o.
45 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 2299/1809. sz.
46 Uo. 2479/1809. sz.
47 Uo. 2559/1809. sz.
48 Uo. 1842/1813. sz.

vászonról semmit sem tud", amiért kivizsgálást rendelnek el és három nap múlva feleletet várnak. A vizsgálatot „Politiae commissarius Csáth Lajos" vezette.[49] A vizsgálat eredményéről nincs tudomásunk, az 1814. április 5-i közgyűlésen mindenesetre a katonai ispotály hiányainak számbavételekor kiderült, hogy hiányzott 107 párna és 360 lepedőből csak 140 találtatott, „egy ágyra alig jut egy", váltásra egy sem maradt.[50] Lehetséges, hogy a vászonnemű elrongyolódott, elfoszladozott, vagy pedig a lepedők és párnák a kórház személyzetének kezén tűntek el. De nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy a kórházból szabadult és hazafele tartó hadifoglyok használták fel azokat szegényes ruházatuk kiegészítésére. Megállapítható viszont, hogy a katonai kórház ekkoriban 140 ágyas volt.

A kórház bútorzatának kiegészítéséről már 1809-ben intézkedett a kolozsvári közgyűlés.[51] 1814. március 26-án 50 ágy készítéséről rendelkeznek.[52]

Az 1814. április 5-i közgyűlés tárgyalásának követésekor értesülünk, hogy 1814 nyarán a beteg foglyok nagy száma miatt még sok gondja volt a városnak a kórház felszerelésével. Kiderül, hogy hiányzott 160 „pökőláda", 30–40 ágyba való és 12 „gyalog szék". Lejegyzik, hogy „a betegek száma naponként nevekedvén" kívántatik még 2 fözőüst. Végkövetkeztetésül a városatyák kénytelenek voltak megállapítani, hogy a katonai ispotályban, kórházban „régolta igen nagy a fogyatkozás".[53] A gondok lényegében csak akkor szűntek meg, mikor Napóleon első lemondása után a foglyokat elszállították a városból.

Nemegyszer megnyilvánult a francia foglyok sanyarú sorsuk miatti növekvő elégedetlensége. Jellemző esetet beszél el Bethlen Elek, az erdélyi nemesi insurgens hadsereg hadsegéde. Miközben Miksa főherceggel 1809-ben a Fogaras-vidéki nemesi gyalogság fölött szemlét tartott, Fogaras váránál francia foglyokkal találta magát szemben: „Itt a vár teli volt francia rabokkal – írja Bethlen Elek –, kiknek jóllehet bizonyosan nem volt rosszabbul állapotjok, mint a mieinknek francia rabságban, szüntelen panaszolkodtanak s a hercegnek alkalmatlankodtak."[54]

Elégedetlenség mutatkozott a francia foglyok körében a temetések során követett osztrák eljárás miatt is, különösen azért, hogy az elhalt tiszteket diszkréten, katonák részvétele nélkül temették el. De még ezt a szerény formát is kifogásolta a bécsi katonai vezetés. Az Udvari Haditanács 1795. januárjában azt nehezményezte a bánsági Generalcommandónál, hogy Csákován egy francia tiszt temetése alkalmából a holttestet hat osztrák katona vitte és a kísérő francia tisztek francia gyászdalokat énekeltek. Megtiltotta, hogy egy fogolytemetés ilyen „tüntetéssé" alakuljon át. Elégedetlenség uralkodott a Csákován fogolytáborban őrizetben tartott francia tisztek körében, akiknek becsületszó ellenében, (hogy nem szöknek meg) szabad kijárásuk volt a városba s most szabadságukat megszigorították. Ugyancsak a nem megfelelő bánásmód miatt támadt elégedetlenség a Lugoson őrzött foglyok körében, akiket az 1801. évi lunévillei békekötés ellenére még 1804-ben sem bocsátottak szaba-

49 Uo. 1959/1813. sz.
50 Uo.
51 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 1959/1809. sz.
52 Kolozsvár v. lvt. Közgyűlési jkv., 1814. márc. 26-i bejegyzés.
53 Uo. 1814. ápr. 5-i bejegyzés.
54 *Bethlen Elek* feljegyzései az 1809. inszurrekcióról. 213. o.

don. Elégedetlenségük jeléül a tábor foglyai felgyújtották lakhelyük bútorzatának egy részét.[55]

Mikor honvágyuk, elégedetlenségük vagy kétségbeesésük már kibírhatatlan volt, a foglyok szökéssel próbáltak sorsukon segíteni. A Gubernium intézkedéseinek egész sora igazolja, hogy gyakran folyamodtak ehhez az eszközhöz. Bizonyára előbb is előfordultak, de a szökött foglyok elleni nyomozásra első ízben az 1804. évi levéltári anyagban bukkantunk. Ekkor egy Gutdeutsch vagy Skuttich nevű „francia szökevényt" nyomoz a Gubernium, aki feleségét és három gyermekét elhagyva szökött meg a Parndorf nevű (Pándorf, Pándorfalu) Moson megyei faluból.[56] A következő évben a francia foglyok gyarapodásával együtt a szökevények száma is megnőtt.[57]

1809-ben a rendőrminisztérium ír át az erdélyi kancellárnak, hogy az osztrák hadifogságból megszökött francia hadifoglyokra fokozottan figyeljenek.[58] Francia foglyok, vagy francia szimpatizánsok lehettek azok a rabok, akik a francia csapatok előnyomulása idején a brünni Spielberg börtönéből megszöktek.[59] Az osztrák fogságból megszökött francia hadifoglyok között voltak olyan fontos beosztású tisztek, akiknek nyomozására külön is gondot fordítottak a hatóságok. Közéjük tartozott a rendőrminisztérium által 1813. szeptember 19-én nyomozott Girandaux vagy Girandou francia hadbiztos („französische Kriegskommisär), aki 1809-ben, mikor a francia csapatok Pozsonyba bevonultak, az őrizet éberségét kikerülve megszökött.[60]

Az 1813-1815 közötti években, mikor a napóleoni hadiszerencse hanyatlásával egyre több francia katona esett fogságba, a szökések sokat foglalkoztatták a katonai és polgári hatóságokat. Ekkor rendelték el azt is, hogy a lerongyolódott francia foglyok ruháját fehér gyolcsból, posztóból és vászonból készített ruhával cseréljék ki, hajtóka nélkül.[61] 1813 decemberében arról értesülünk, hogy az aradi várból 3 francia fogoly szökött meg, akiket még 1814-ben is nyomoztak. 1814. augusztus 5-én a bánsági Generalcommando megrótta a nagyszentmiklósi táborparancsnokságot, hogy nem elég éberek, mert foglyok szöktek meg onnan.[62] 1814. április 28-án a Gubernium egy olyan francia fogolynak személyleírását közli, aki a verseci kaszárnyából szökött meg és azzal vádolják, hogy 100 forintot is magával vitt.[63] A nyomozást az összes Napóleonnal szövetséges országokból származó hadifogoly katonákra kiterjesztették. 1815-ben a Gubernium már „a francia, olasz és neapolisi hadifogságból elszökött személyek" ellen folytat nyomozást.[64]

A hatóságok a francia foglyok kézrekerítőinek 6 rénes forintot ígértek.[65] Bármilyen kecsegtető is volt ez a summa az aszály és éhínség miatt elszegényedett lakos-

55 *I. Georgescu:* i. m. 522. o.

56 Torda vm. lvt. 612/1804. sz.

57 Uo. 1190/1805. Idézünk a szövegből: „Cum observatum sit, desertionem militum Gallicanarum in Italia stativantium tantam esse, ut nati etiam Galli exercitium Gallicum deserant, tales autem desertores, in modernis rerum circumstantiis, in magis dissitis etiam Suae Majestatis Sacratissimae Provinciis tollerari periculosum sit."

58 OL Erdélyi Kancelláriа Levéltára (ezután Erd. Kanc. Lvt.) Praesidialia. Fasc. L/53. sz.

59 Uo. Fasc. L/69., 70., 73. sz.

60 Uo. Fasc. KK/11. sz.

61 *I. Georgescu:* i. m. 512. o.; Torda vm lvt. 1408/1813. sz.

62 *I. Georgescu:* i. m. 523. o.

63 Torda vm lvt. 711/1814. sz.

64 Kolozsvár v. lvt. Prot. oec-pol. 298/1815. sz.

65 Uo. 34/1814. és 298/1815. sz.

ság számára, csak legritkább esetben fordult elő, hogy a szökött francia foglyokat elfogták és a hatóságoknak átadták. Az elfogottak sorában találjuk Querin Binnet-t, aki a pozsonyi táborból szökött meg és elfogatása után a csákovai fogolytáborba vitték szigorú őrizet mellett. A szállítás közben megszökött foglyokat a legközelebbi táborban internálták helyzetük megoldásáig. Így például 1810-ben a menetben lévő fogolytranszportból megszökött francia foglyokat Temesvárra internálták s szigorú megfigyelés alatt tartották.[66]

Gyakoribb lehetett az, hogy a transzportokból megszökött francia foglyokat a lakosság rejtegette. A Gubernium 1815-ben felsőbb utasításra parancsolja, hogy „az olyan hadifoglyokat kik vagy az őket kísérő katonaság elől elszöktenek volna vagy valamely lappangó helyeken találtatnának, fogattassanak el."[67] A foglyokat rejtegetőkre és leveleiket külföldre juttató emberekre hivatkozás arra vall, hogy a hazájuktól olyan messze került, szerencsétlen sorsú francia katonák mindig találtak támogatókra a helyi lakosság körében.

Az osztrák hadsereg nagy vérveszteségei miatt és a francia foglyok nehéz helyzetét kihasználva 1809-ben az Udvari Haditanács megengedte, hogy a táboraiban fogva tartott franciák jelentkezhessenek a cs. kir. hadseregbe. Annak ellenére, hogy a fogolytáborokban mostoha viszonyok uralkodtak, a franciák közül nagyon kevesen léptek osztrák katonai szolgálatba: mindössze 27 francia tiszt és 137 katona, akiket a birodalom belsejében teljesítendő szolgálattételre osztottak be. Bécsnek a franciák által történt elfoglalása után ismét lehetett jelentkezni, serkentésül még 15 rénes forint foglalót is ígértek nekik. Sőt 1809. augusztus 10-én a foglalópénzt 25 forintra emelték azoknak, akik 6 évre jelentkeznek. Azoknak viszont, akik csak a háború végéig vállaltak szolgálatot, 15 forint járt. Az újabb felhívásokra 1810-ben mindössze 95 katona és 4 tisztes jelentkezett a Bánságban.[68] A jelentkezők igen kis száma jelzi, hogy a forradalmi szellemtől és hazafiságtól fűtött francia foglyok inkább elviselték a fogolytáborok nélkülözéseit és megpróbáltatásait, semhogy hazájuk ellen harcoljanak.

Noha az az előbb megkötött békekötések után is folyt, mégis a francia hadifoglyok nagyobb arányú hazaszállítása 1814-ben történt. A bécsi Udvari Haditanács megszabta rend szerint történt a hazatelepítés. A tiszteknek nyilatkozatot kellett aláírniok, hogy nem szolgálnak többé Ausztria ellen harcoló francia hadseregben. Nagyobb arányú hazaszállításuk idején a bánsági Versec, Csákova, Temesvár, Nagyszentmiklós és Lugos táboraiban még 6727 francia fogoly szerepelt a nyilvántartásokban. Közülük hazaszállítottak 10 főtisztet, 157 tisztet és 5086 katonát, tisztest és altisztet. Betegség miatt a táborokban maradt még 1474 francia hadifogoly.[69] Hazavonulásuk még 1815-ben is folyt. Akkor aztán véget ért a Bánságban és Erdélyben őrzött francia hadifoglyok itteni tartózkodása. Sokan meghaltak azonban a táborokban és kórházakban, s a táborhelyek temetőinek földjében alusszák örök álmukat.

Külön kell szólnunk a francia hadifoglyok azon tiszti csoportjáról, akik a forradalom idején menekültek el Franciaországból, futottak át az ellenséghez és kértek

66 *I. Georgescu:* i. m. 523. o.
67 Torda vm. lvt. 1399/1815. sz.
68 *I. Georgescu:* i. m. 523–525. o.
69 Uo. 526. o.

menedékjogot az osztrák hatóságoktól és akiket osztrák hadifogolytáborokban helyeztek el. 1814-ben, Napóleon császár első lemondása után kérték, hogy szállítsák őket haza Franciaországba, mert a felkelők ellen harcoltak és hűségesen fogják szolgálni XVIII. Lajos francia királyt. 1814-ben a csákovai táborban is számon tartottak egy tiszti csoportot, amely a Bourbonok mellett agitált és vállalta, hogy szolgálni fogja a Napóleon utáni államrendet. Egy másik tiszti csoport Dumouriez tábornokkal együtt szökött meg a francia forradalmi hadseregből és egységük 1793 tavaszán már Temesváron tartózkodott. Ezek 1799-ben kérték hazaszállításukat. Az Udvari Haditanács csak 1804-ben válaszolt: egy részüket (27 tisztet) besoroztak a hadseregbe és cs. kir. belső szolgálatra rendelték őket. A többieknek engedélyezték a hazatérést azzal, hogy nem fognak ismét harcolni Ausztria ellen. A másik Udvari Haditanácsi rendelet azon törzstisztek és tábornokok nevét tartalmazta, akiknek megengedték a hazatérését. Feltüntették azoknak a francia emigráns tiszteknek a nevét, akik a Bourbon-légióba állottak (*La Légion des Bourbons)* és tisztként szolgáltak a francia hadseregben.[70]

A háború negyedszázados időszakában még több alkalommal érkeztek hadifoglyok a Habsburg-, illetve Osztrák Birodalom keleti tartományaiba, békekötés után azonban rendszerint hazaengedték őket. Volt azonban eset, amikor francia hadifoglyok hosszabb ideig vagy véglegesen itt maradtak. Közöttük is lehettek olyanok is, akiknek a nyugdíját megfelelő igazoló papírok ellenében a Birodalom biztosította.[71]

A hatóságokat sokat foglalkoztatta a francia hadifoglyok jelenléte miatti politikai nyugtalanság. A bécsi Udvari Haditanács már 1793-ban pejorativ jelzőkkel mutatja be a francia hadifoglyokat,[72] s emögött nem nehéz felismerni a forradalomban felszabadult, öntudatos, magabiztos katona típusát. A Habsburg háborús propagandához hozzátartozott a francia katona lebecsülése, embertelennek, kegyetlennek, alacsonyrendűnek feltüntetése. Mikor ilyen, s ehhez hasonló megbélyegző jellemzéssel ámítottak, riogattak, valójában a francia foglyok politikai gondolkodásától, forradalmi eszméitől igyekeztek távol tartani a polgári lakosságot. Az osztrák hadvezetés tele volt aggodalommal amiatt, hogy a magyarországi és erdélyi lakosság nincs megelégedve a bécsi kormányzás módszereivel s tartott a franciák elbeszéléseitől, szellemi-politikai befolyásától. Siettek tehát olyan rendeleteket kiadni, amelyek segítségével a hadifogolyszállítmányokat már útközben szigorúan megfigyelték, majd pedig zárt helyeken, a Habsburg Birodalom keleti és délkeleti részében fekvő táborokban helyezték el őket.

Mivel nagy tömegben tartózkodtak ezeken a területeken, a hatóságok veszélyesnek tartották a francia hadifoglyok jelenlétét és hatását a lakosságra. Nagy gond volt elszigetelésük, elzárásuk a polgári lakossággal való érintkezéstől. A fogolytranszportok útvonalát lehetőleg úgy szabták meg, hogy minél kevesebb érintkezésük legyen a lakossággal; tilos volt a foglyok minden kapcsolata a polgári lakossággal; hasonlóképpen megtiltották, hogy élelmiszert, gyümölcsöt, vagy más terméket vásároljanak. Erősen korlátozták a hadifoglyok levelezését az otthoniakkal. Levelüket előbb

70 Uo. 528–529. o.

71 Az egykori Erdélyi Múzeum Levéltárának anyagában lévő, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában őrzött Nyomtatott Oklevelek Gyűjteménye. 8264/Kolozsvár 1806. nov. 3. rendelete értelmében: a Francia Birodalom kívánságára a Franciaországból ideszármazott személyek, akik pensiot „esztendei censust vésznek", kötelesek voltak francia, német, olasz vagy latin nyelvű bizonyságlevelet bemutatni.

72 *Markó:* i. m. 56. o.

az Udvari Haditanácshoz küldték ellenőrzésre, mert a foglyok leveleikben a rossz bánásmód miatt panaszkodtak.[73] A foglyok természetesen minden utat-módot megkerestek, hogy leveleiket hozzátartozóikhoz eljuttassák. 1794-ben például a Magyar Helytartótanács arra kérte Arad várának parancsnokságát, ahol számos foglyot őriztek, hogy tiltsa meg a foglyok kapcsolatait az iparosokkal és kereskedőkkel, akik azok leveleit külföldre juttatják.[74] Tudjuk azt is, hogy az osztrák katonai hatóságok lefoglalták a foglyok poggyászaiban talált tiltott könyveket.[75] A foglyok elszigetelésére irányuló hatósági példaként idézzük az Erdélyi Gubernium 1814. február 14-i 1039. számú rendeletének óvatosságra intő részletét: „Midőn az ezen tartományba rendeltetett francia hadifoglyok a kegyelmetek megyéiken keresztül fognak vitetni, nehogy az ők által vitelek alkalmatosságával valamely kedvetlenség történjék és a hadifoglyok között történni szokott némely ragadó nyavalyáktól is a föld népe ment lehessen, szükségesnek találta ezen Királyi Fő Igazgató Tanács az Udvari Főhadi Tanácsnak az országbeli katona commandókhoz" szóló rendeletét másolatban megküldeni.[76]

Bármennyire is törekedtek azonban a hatóságok a francia foglyok elszigetelésére, a polgári hatóságokkal való érintkezésük elkerülhetetlen volt s elkerülhetetlen a kormányzat szempontjából értékelt „kedvetlenség" is. A fogolytranszportok útvonala falvakon-városokon át haladt, ahol parasztok, polgárok, értelmiségiek éltek. A menetelésük alatt, de különösen a pihenőhelyeken a foglyoknak nyújtott edény víz, darab kenyér, néhány gyümölcs vagy zacskó dohány, egy beteg vagy elgyengült fogoly franciának nyújtott pihenőhely, a forspontos szekér, amelyet a falvak jobbágyai biztosítottak és hajtottak, a számukra hivatalból szolgáltatott, de lakosság által adott kenyér és hús, a lovaknak meg széna és zab átadása megannyi lehetőséget nyújtott a foglyok és a lakosság közti kapcsolat teremtésére. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a foglyokat kísérő katonák közt voltak hadviselt, franciákkal kapcsolatba került hadfiak, akik ha nem is ismerték a francia nyelvet, de ellestek néhány szót és többet-kevesebbet értettek beszédükből, s a háborúban nemcsak kegyetlenséget, gyűlöletet, hanem emberséget és bajtársiasságot is tanulhattak, maguk is hajlottak arra, hogy szemet hunyjanak a foglyok és a lakosság közti kapcsolatok, közvetítések felett.

Tudjuk, hogy a foglyok egy részét munkára is alkalmazták. Sokan dolgoztak köztük a mezőgazdaságban, földeken és ipari műhelyekben, ahol az érintkezés a hazai lakos és fogoly között egy bizonyos fokon szükségszerű volt, de kialakulhattak közöttük közvetlenebb, emberi kapcsolatok is. Voltak olyanok is, akik munkahelyeken, birtokokon, műhelyekben dolgozva jóformán szabadon jártak-keltek. Jósika Miklós emlékirataiból tudjuk, hogy atyja szurduki birtokán egy francia alkalmazott is volt, a kolozsvári Fellegvár fogolytáborából kihelyezett „igen ügyes fiatal kertész, Darrigard nevű, ki rémséges hiperbolákkal szólt hazájáról."[77] A birtokosok udvaraiban helyezkedtek el nemegyszer a fogolytáborokból kiengedett francia tisztek, sőt törzstisztek is. Ugyancsak Jósika értesít, hogy ifjúkori nevelője, házitaní-

73 *I. Georgescu:* i. m. 511., 525. o.
74 Uo. 74. o.
75 *Markó:* i. m. 58. o.
76 Torda vm. lvt. 278/1814. sz.
77 *Jósika:* i. m. 127. o.

tója ilyen francia törzstiszt, ki „magát Lenoir Dubignon, baron d'Armand-nak mondta, hozzá tévén, hogy ezredes és részese Kleber és Bonaparte-val a híres egyiptomi hadjáratnak. Anyai részről, – mindig saját szavai után, – közelrokona volt a Beauharné [!] családnak, s így némileg rokonságban a már akkor császár Napóleonnal."[78] Jósika azt mondja róla, hogy: „Nagyon művelt férfiú s a legkellemesebb társalgók egyike" s hozzáteszi, hogy nevelői közül „ami a műveltséget illeti, egyiknek sem köszönhettem többet, mint neki." Jómodorú, kifinomult módszereket használó nevelő volt Lenoir Dubignon ezredes, aki „félreérthetetlen szabályosság és kitartás által" szorította tanulásra tanítványait.[79] Lenoir politikai-eszmei tartásához tartozik azonban, hogy szabadkőműves volt, sőt a szabadkőműves páholyban főméltóságot viselt. Jósika feljegyzi: a francia szabadkőműves ezredes azt mondta, hogy belőle „szabad kőművest fog nevelni" s tudott a nagyszebeni páholy létezéséről, sőt annak egyes tagjairól is. Ez akkor derült ki, mikor a Jósika-udvarból történt távozása után, végrendeletében „egy keményen bepecsételt iratot br. Naláczi Józsefnek hagyta végrendeletében, ki miként ő állítá, szabad kőműves és Maitre volt."[80] A leírás alapján elég világos képet alkothatunk a napóleoni hadsereg egy ezredeséről, Lenoir Dubignonról s bátran állíthatjuk, hogy környezetére gyakorolt hatásán túlmenőleg szerepe volt nagy regényírónk, a liberális-patriota Jósika Miklós szellemi-politikai-lelki arculatának kialakításában. Mint ahogyan a szurduki kertész „hiperbolái", túlzásai mögött nem nehéz megérezni a fogoly katona Franciaország iránti szeretetét, hazafiságát, ami szintén nem lehetett hatástalan környezetére. De ez nem is történhetett másként, hiszen ismeretes a forradalmi szellemtől lelkesített francia hadsereg erkölcsi színvonala, lelkesedése, amire különben az ott harcoló katonáink is felfigyeltek.[81] Ezt a szellemet, a hazájuk iránti lelkesedést magukkal hozták a francia foglyok, még a napóleoni korban is, hiszen a francia hadsereg forradalmi lendülete, hazafisága – ha nem is olyan egyértelműen mint azelőtt – még érvényesült. Hatásuk a foglyok által bejárt területen mindenütt érződött, különösen a napóleoni korszak első felében. Csak később vált ismertté (s akkor is inkább a nemesség, polgárság és értelmiség körében, mint a parasztságéban), hogy a polgári haladás eszméje mellett Napóleon zsarnoki, elnyomó célokat is követ. „Napóleon híré"-ről Erdélyben a francia hadifoglyoktól nyert információkról eddig is megemlékeztek.[82]

Jeleztük már, hogy a francia kormány 1819-ben diplomáciai lépést kezdeményezett Bécsben az 1813. évi háború során osztrák fogságba esett és eltűnt foglyok kinyomozására. Erdélyben a Gubernium a törvényhatóságokat és városokat kereste meg az eltűnt foglyok ügyében. Az említett hatóságok aztán elrendelték, hogy az illetékes papok az egyházi anyakönyvek alapján az általuk eltemetettekről hiteles bizonyítványt állítsanak ki, amelyben tüntessék fel az elhunyt nevét, előnevét, születési helyét és ezredét, ahol szolgált, s az eredményt közöljék a főkormányszékkel. Ennek során Kolozsvár város tanácsa három francia fogoly ottani halálát állapította

78 *Jósika:* i. m. 63. o.; *Csetri Elek:* Egy elfeledett időszak. I. m. 1321–1322. o.

79 *Jósika:* i. m. 64. o.

80 Uo. 64–66. o.

81 *Fölföldy Sándor:* A francia forradalom és a magyarok. Kolozsvár 1914. 30., 36. o.

82 *Csetri Elek–Dani János:* Napóleon híre Erdélyben. Korunk, 1969. 1705–1706. o.; *Szabó Miklós:* Das Eindrigen Revolutionärer Ideen in Siebenbürgen durch das Schifttum. 1789–1815. In.: La révolution francaise et les roumains. Publ. A. Zub. Iaşi 1989. 180. o.

meg, s annak bizonyítványai megvannak a városi levéltárban. A három elhalt francia fogoly a következő:

1. Michel Fointau, 28 éves, a IV. tengerészezred 1. zászlóaljából, meghalt 1814. március 19-én, eltemettetett 23-án.

2. Louis Calipe,17 éves, született Párizsban, a Szajna megyei IV. ezred fődobosa, meghalt 1814. június 23-án, eltemettetett 24-én.

3. Jean Jacques Rousseau,24 éves, a francia gárdában szolgált, meghalt 1818. június 28-án, eltemettetett 30-án.

A temetést végző pap mindhárom esetben Boér Ignác római katolikus káplán volt.[83]

Házsongárdi sírjukról Jakab Elek, a kiváló erdélyi történész és levéltáros is megemlékezik: „Sírjok francia feliratú koporsókővel jelölve a köztemető bejáratánál jobbra alig 50 lépésre volt, ifjúkoromban sokszor néztem meg, szívemben iránt tuk kegyelettel, nemzetök iránt, melynek Európa újjászületését köszönti, mély rokonszenvet érezve...".[84]

Házsongárd sok sírkeresztjével, tombájával, emlékével együtt sajnos a fogságban elhalálozott francia katonák „koporsóköve" is megsemmisült. Szerencsére a felirat szövege megmaradt. A két évtizeddel ezelőtt megjelent közleményből azonban kiderül, hogy a kolozsvári francia foglyok sírfelirata nem francia, hanem latin nyelvű volt.[85] Az ifjúkora élményére félévszázad távlatából emlékező Jakab Elek nyilván nem tudhatta pontosan az epitaphium nyelvét, ezért ír franciát, latin helyett.

Az alábbiakban közöljük a sírfelirat latin szövegét és annak magyar fordítását:

Gallia quos genuit Cives virtute celebris
In placido claudit Claudia terra sinu.
Captivos dedit hos nostratibus alea Belli:
Iam libertatem nox diuturna dedit.

(Magyar fordításban:

Nagyszerű francia tájról jöttek e jó hadi népek
S nékik e Város nyújt földjében pihenőt.
Messze sodorta fogolyként őket a harci szerencse,
Ám most már szabadok: álmukat őrzi a sír.

Szabó György fordítása.)[86]

A sírfelirat eredeti kéziratából egyértelműen kiderül, hogy az Kriza János munkája. Kriza a torockói és székelykereszt- úri iskolák után 1829-től a kolozsvári Unitárius Kollégium diákja volt s ebben az időszakban készíthette a francia foglyoknak szánt sírfelirat latin szövegét. Latin szövegek – versikék komponálása akkoriban a

83 Kincses Kolozsvár, i. m. I. k. 309. o.

84 *Jakab Elek:* Kolozsvár története. Budapest, 1888. III. k. 722. o.

85 *Csetri–Dani:* i. m. 1708–1709. o.

86 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. (Volt Erdélyi Múzeum Egyesület Könyvtára). Kézirattár. Ms. 2991. sz. Az epithaphium kéziratának eredetijére Szabó György hívta fel figyelmemet, fogadja ezért őszinte köszönetemet. A fordítás is az ő munkája. A kézirat palliuma jelzi, hogy a feliratot: „Írta: Kriza János." Az egyetlen levélből álló kézirat Kriza írása s a latin sírfelirat szövege után is ez szerepel: „J. Kriza." A szöveg felett címként ez áll: „A Kolosvári temetőben nyugvó Franczia foglyok sírfelirata."

kollégiumi oktatásnak szerves része volt. Az viszont, hogy Kriza készítette, igen lényeges személyiségének, felfogásának és környezetének megítélése szempontjából. A sírfelirat megírása Kriza költői habitusának a jele. Az viszont, hogy polgári Franciaország Kolozsváron, fogságban elhalt katonái epitaphiumának megírását magára vállalta, arra vall, hogy közel érezte magához ezeket a hazájuktól távol sírbaszállt napóleoni katonákat s az ügyet, melynek szolgálatában álltak. Ismeretes az Unitárius Kollégium diákságának szimpátiája a francia forradalom és a magyar köztársasági mozgalom iránt. Ebből szinte szervesen következik, hogy az ott tanuló Kriza ezt a gondolatot társaival együtt tovább vitte. Hiszen a Házsongárdi temetőben örök nyugodalmat talált francia foglyok sírfeliratából az író mélységes tisztelete és rejtett rokonszenve érződik a francia nép iránt. Puszta rokonszenv azonban nem lett volna elegendő a „Koporsókő" elkészítésére, ami mögött talán a kollégiumi ifjúság anyagi alapot szervező és gyűjtő munkája állhatott. Ez a rokonszenv aztán tovább élt az ugyancsak a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult Jakab Elekben s ezt idézett szavaiban ki is fejezte.

Elek Csetri

FRENCH PRISONERS OF WAR IN TRANSYLVANIA 1800–1815

Summary

It is known that a significant number of French priseners of war get into Hungary during the years of the French wars and a part of them were transported to and aud interned in the Banat and Transylvania. Though the fact of their presence starts a let of social, military amd political questions, the intensive elaboration of their problem is not completed even today. However there are a lot of particular studies concerning the period between 1792 and 1800 which solved numerous important questions. In the present state of researches this study tries to collect and arrange the fragmentary data. This way we can get an inside wiew of their everyday life in Transylvania and we can share their ene-time fortune.

Elek Csetri

PRISONNIERS DE GUERRE FRANÇAIS EN TRANSYLVANIE 1800–1815

Résumé

Il est connu qu'au cours des guerres françaises un grand nombre de prisonniers de guerre français est arrivé est arrivé en Hongrie. Une partie de ces prisonniers a été transportée est gardée au Banat et en Transylvanie. Bien que la question – à côté des aspects militaires – pose beaucoup de problèmes politiques et sociaux, jusqu'à nos jours son analyse synthétique n'a pas été faite. Les études partielles parues (surtout au sujet de la période entre 1792 et 1800) ont posé et résolu beaucoup de questions essentielles. Dans l'état présent de la recherche l'auteur essaie également de rédiger et de publier seulement des détails. Mais les détails publiés sont peut-être bons également pous faire voir la vie quotidienne des prisonniers de guerre français en Hongrie et en Transylvanie, pour rendre leur présence en Hongrie plus réaliste, et pour apporter plus près de nous la formation de leur sort.

Elek Csetri

FRANZÖSISCHE KRIEGSGEFANGENE IN SIEBENBÜRGEN 1800–1815

Resumee

Wie bekannt, gelangte zur Zeit der französischen Kriege eine bedeutende Anzahl französischer kriegsgefangene nach Ungarn. Zum Teil wurden sie ins Banat bzw. nach Siebenbürgen geführt und dort gehütet. Obwohl diese Frage außer ihrer militärischen Bezüge auch zahlreiche politische und soziale Probleme aufwirft, fehlt es bis in unsere Tage an ihrer komplexen, zusemmenfassenden Bearbeitung. In den bis jetzt erschienen Teilarbeiten wurden viele bedeutende Fragen aufgeworfen und gelöst, vor allem, was die Epoche zwischen 1792 und 1800 anbelangt. Im heutigen Stand der Forschung vermag auch der Autor der vorliegenden Studie nur fragmentarische angaben zu verüffentlichen. Trotzdem gewähren sie Einblick in den Alltag der französischen Kriegsgefangene in Ungarn bzw. Siebenbürgen, sie machen ihren hierigen Aufenthalt lebensnah, ihr Schicksal menschlicher.

Элек Четри

ФРАНЦУЗСКИЕ ВОЕННОПЛЕННИЕ В ТРАНСИЛЬВАНИИ 1800–1815 ГГ.

Резюме

Известно, что в период французских войн в Венгрии очутилось большое количество французских военнопленных, часть которых была направлена в Банат или в Трансильванию, где их содержали под надзором. Хотя этот вопрос наряду с военными аспектами выдвигает ряд политических и общественных проблем он до сего времени не получил всеохватывающей, подытоживающей разработки. Опубликованные до наших дней научные работы, анализирующие частные вопросы (особенно касательно периода между 1792–1800 годов) выдвинули и разрешили ряд существенных вопросов. В современном состоянии исследований мы также стремимся разработать и опубликовать лишь частичные данные. Опубликованные частные исследования все же дают возможность заглянуть в повседневную жизнь французских военнопленных в Венгрии и Трансилвании, сделать более ощутимым их тогдашнее присутствие здесь и приблизить на человеческое расстояние складывание судеб этих людей.

KÖZLEMÉNYEK

MARTIN KORNÉL–UGRON ISTVÁN

FEJEZETEK A SZENT LÁSZLÓ HADOSZTÁLY TÖRTÉNETÉBŐL*

II. rész
1945. A Garamtól Karintiáig

Munkánk első részében[1] – az irodalmi előzmények, források áttekintése után – ismertettük a Szent László hadosztály 1944. X. 12-én elrendelt felállításának körülményeit, az alakulat hadrendjét, szervezetét. Bemutatva a hadosztály 1944. XII. 04–XII. 19. közötti felvonulását – hányattatását –, kitértünk a már október végétől külön-külön harcba vetett egyes alakulatai – ejtőernyősök, aknavető tüzérek – hírnevet hozó küzdelmeire.

A továbbiakban a Szent László hadosztály első – egyben legnevezetesebb – együttes alkalmazásáról, az 1944. XII. 19–XII. 27. közti Ipoly parti és Ipoly–Garam közti harcokról számoltunk be. Ennek keretében írtuk le – vázolva az általános hadihelyzetet és a hadosztály harcbavetésének indokát – a letkési hídfő s az Ipoly-part egy héten át tartó, súlyos véráldozatot követelő védelmét és a Helemba–Garamkövesd Duna-partszakasz utóvédharcait. Végül néhány résztvevő személyes emlékeinek tükrében igyekeztünk képet adni a váratlan Garam-balparti É–D irányú szovjet betörés folytán bekerített alakulatok felmorzsolódásáról.

A következőkben a hadosztály további – 1945. évi – sorsát, történetének egyes fejezeteit követjük nyomon, a karintiai lefegyverzésig, feloszlatásig 1945 nyarán.

A garami utóvédharcok, 1944. XII. 28–1945. I. 7.

A Szent László hadosztály megpróbáltatásai az egyhetes hősies, de annál veszteségteljesebb[2] Ipoly-védelemmel korántsem értek véget. A bekerített-felmorzsolt alakulatok túlélőit szovjet hadifogság sújtotta, a Garamon túlra jutott – átkelt, átlábolt, átúszott – testileg, lelkileg kimerült alakulattöredékekre pedig a

* A szerzők ez alkalommal is szívből köszönik *dr. Bonhardt Attila* alezredes úrnak, a hadtudomány kandidátusának, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóhelyettesének az archív anyagok terén adott mindenkori segítségét és a gyümölcsöző diszkussziókat.

Őszinte köszönetünk illeti *Bakay Zoltán, v. Kövesdy Dezső* és *v. Kozma László* bajtársainkat írásos emlékeik, illetve az utász zászlóalj naplójának átadásáért, *Simon Istvánnét* pedig *Nagy Árpád* eje. főhadnagy harctéri feljegyzéseiért.

A kéziratot 1996. március 26-án fejeztük be.

1 *Martin Kornél–Ugron István:* Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből. *Hadtörténelmi Közlemények* (HK) 1995. 3. sz. 78–149. o. (A továbbiakban: *Martin–Ugron.)*

2 A *Hgr. Süd* (Heeresgruppe Süd = Német Déli Hadseregcsoport) *KTB* (Kriegstagebuch = Hadinapló) 1944. 12. 27-én az alábbi bejegyzést tartalmazza: „LVII. Pz. Korps: Der heldenhalfte Widerstand der Division Szent László ist am gestrigen Nachmittag und in der vergangenen Nacht infolge sehr hohen blutigen Verluste und weitaus überlegenen Feindangriffe zusammengebrochen. Die Division hat sich in zusammenhanglos kämpfende Gruppen aufgelöst, die ohne Verbindung z. T. völlig eingeschlossen ihren Widerstand fortsetzen und sich z. T. in westlichen Richtungen durchkämpfen." Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Filmtár, 897/a tekercs.

megérdemelt pihenő helyett legnagyobbrészt – azonnal, vagy hamarosan – újabb bevetés várt.

A szovjet erők már XII. 28-án – két helyen is átjutva a Garamon – Kicsind és Garamkövesd magasságában képeztek a további támadások kiinduló pontjául szolgáló hídfőket. V. Szügyi Zoltán ezredes, hadosztályparancsnok még ugyanaznap, $1^h35'$-kor intézkedett harcálláspontján – Béla községben – a Garam védelméről,[3] arcvonalként Kőhídgyarmat D-től követve a folyót Garamkövesdig, majd a párkányi vasútvonal mentén. Parancsnokként az alárendelt Altorjay ezredest jelölte meg. Jobbszomszéd – parancsnoksága alatt – a 2. páncélos hadosztály, balszomszéd a 6. német páncélos hadosztály. A hadosztályparancsnok a német Reimann-csoportot és a Bernolák-rohamtüzér osztályt (7 Hetzerrel) hadosztály-tartalékként Kőhídgyarmatra rendelte, így mindössze a megfogyatkozott Altorjay csoport és a Pálfi századossal átjutott testőr-lövészek, valamint a még számottevő erőt képviselő hadosztálytüzérség[4] maradt a harcra.

A Kéméndnél és Kőhídgyarmatnál gyülekeztetett „átúszók" – repülő-lövészek, ejtőernyősök, a felderítő osztály töredékei – szusszanásnyi, megérdemelt pihenőjüket töltötték. A Kőhídgyarmaton lévő utászzászlóalj-maradék – az „Intézkedés" szerint egyelőre a német 6. páncélos hadosztály kötelékében – parancsnoka, Koppány alezredes vezetésével ekkor még egyedül harcolt a községbe betörő szovjet erők ellen.[5] A délután beérkező német rohamlövegekkel az utászoknak sikerült

3 *Dárday Vilmos* ezredes, a Szent László hadosztály tüzérparancsnoka naplója (a továbbiakban: *Dárday*-napló. Bővebben: *Martin–Ugron:* 84. o. 27. jegyzet.) 77. sz. melléklet: 377/Szent László ho. I. a. 44. XII. 28. Intézkedés a Garam védelmére.

4 A 6. gk. tü. o. 5 db 10,5 cm-es lövege, a 2. gk. tü. o. 4 db 10,5 cm-es lövege, a VIII. gv. tü. o. 4 db 15 cm-es lövege, 1 német lgv. á. üteg, a német 6. páncélos hadosztály „Richter-csoportja" (2 db 15 cm-es löveg, 1 db 10,5 cm messzehordó ágyú).

5 Szent László hadosztály utász zászlóalj, napló. 1944. XII. 28. A „M. kir. 53. Honvéd Utász-zászlóalj Parancsnokság Napló" címet viselő kötet (a továbbiakban: *utász-napló)* az utolsó zászlóaljparancsnok, *Mersich András* százados Ausztráliában élő özvegyétől jutott el v. *Kozma László* fhdgy., egykori századparancsnokhoz Magyarországra 1993-ban. Ő adta a kötetet a szerzők kezébe 1995. II. 8-án.

Jóllehet a napló idézett mellékletei hiányoznak, a nagy gondossággal vezetett napi feljegyzések így is számos eddig ismeretlen részletet tartalmaznak a zlj., egyben a ho. történetéből. Néhány – munkánk első részét kiegészítő – adatot, eseményt az alábbiakban vázolunk.

A mosonmagyaróvári m. kir. 53. honv. utász zlj. 1944. IV. 24-i indulással került a Kárpátok előterébe, ahol 3 hónapig az Árpád-vonal erődítési munkáiban vett részt, majd Sátoraljaújhely térségében erődített. X. 19-én Pécelre irányítva Budapest körvédelmének kiépítésében – szerelés hídrobbantáshoz, hídőrségek, műszaki zárak telepítése, váltóállások építése – működnek közre. XI. 1-től az 5217/44. X. 31. sz. HM rendeletre a Szent László hadosztály utász zászlóaljaként szerepelnek. Zászlóaljparancsnok: *Koppány Ernő* alez. (már VII. 25-től.), 1. századparancsnok: *Szalay Béla* fhdgy., 2. századparancsnok: *Mersich András* szds., 3. századparancsnok: *Bóra Gyula* szds. (XI. 3-tól.). Zászlóalj segédtiszt: *Kozma László* fhdgy. Személyi feltöltésre a zlj. XI. hó folyamán, három részletben, 9 tiszt + 475 fő legénység pótlást kap.

XII. 9-én előkészület vasúti szállításra Nagykanizsa térségébe, a Szent László hadosztály közvetlen alárendeltségébe. XII. 13-án a menetcél Kisbér–Mór területre változtatva. A XII. 16–17-én induló két vasúti szerelvény még úton volt, amikor XII. 19-én Füle–Jenő térségébe, majd 20-án a – Bodajkon lévő, illetve a székesfehérvári állomáson ellenséges tűz alatt álló – szerelvényeket Esztergomba irányította a ho. I. a. vk. tisztje. Végül XII. 23-án Tokodon rakodtak ki, ahonnan 24-én Esztergomon át Garamkövesdre menetteltek. $18^h30'$-kor az utász zlj. l. szd-át a hop. személyesen a felderítő osztálynak – *Nyéki–Takáts* szds.-nak – rendeli alá: a 2. szd. tartalék, a 3. szd. foglaljon reteszállást Ipolyszalka DK-en. A zlj. pk. kérésére a ho. vkf. kiegészíti hiányos fegyverzetüket. XII. 25-én a 2. szd. Fenékpusztán épít ki reteszállást. Mivel az oroszok Ipolykiskeszinél hidat vertek, *Győry Lajos* szds. (I. a) elrendeli a felderítést É-i irányba. A két járőr az Ipoly–Garam közti hátságon ellenséggel nem találkozik, csak visszavonuló, főleg német csapatokkal. A rosszul robbantott Ipolyszalkai hidat *Kovács Ferenc* hdgy. éjszaka újból robbantja. Még XII. 25-én este a zászlóalj a hop.-tól parancsot kap a 751. német utász zászlóalj (140 fő) felváltására. XII. 26-án reggelre a zlj. pk. a 2. szd.-ot jelöli ki. (Itt a naplóbejegyzés aligha nem téves. Az Ipoly-parton a 3. szd. került bevetésre [*Martin–Ugron-Palágyi* nyomán – 132–134. o.] A 3. szd.-ról többé nem esik szó a naplóban, a 2. szd.-ról viszont azt találjuk, hogy erdei harcban áll, félő, hogy bekerítik. Tény, hogy Mersich szds. átjutott a Garamon, Bóra szds. és százada azonban nem.) A napló ezután a Kicsindnél épített hadihídról szól. XII. 26., 0^h. A ho. műszaki parancsnok távmondata: „Szt. László ho. u. zlj. 1 szakaszával XII. 26-án estig készítsen szabvány hadihidat Kicsind és Kőhidgyarmat között, a Garamon át. A ho. hadihíd-oszlopnak 44. XII. 26-án 12^h-ig Kőhíd-

kiszorítaniuk az oroszokat. Később – éjfél felé – német parancsnokok is megjelentek, nevezetesen Quentin ezredes és Göttke százados, 5 db Pz. IV. harckocsival, Kőhídgyarmat minden áron való tartásának parancsával. Az utász zászlóalj maradéka – 43 fő(!) – velük működött együtt a következő három napban; a községet váltakozó harcban megtartották. XII. 30-án Koppány alezredest a hadosztályparancsnokságra rendelték. A zászlóaljparancsnokságot Mersich századosnak adta át. XII. 31-én délután a zászlóaljat a harcokból kivonva Muzslára szállították.

Altorjay ezredes szakaszán XII. 28-án az ellenség az esti órákig elérte Nánát. 21^h-kor a hadosztályparancsnokság parancsot adott a védelmi sáv – a Duna–Garam háromszög – visszafoglalására. Éjfél körül Nána, majd Párkány saját kézre került, de másnap, XII. 29-én a szovjet ellentámadás visszavetette Altorjayékat. Este egy német zászlóaljjal karöltve újabb támadást indítottak, eljutottak a Garam partra, majd tüzérségi előkészítéssel[6] Nána irányába. A német gyors él a felrobbantott garamkövesdi hídig hatolt, de a Párkány–Nána útvillánál és Nána községben erős ellenállásba ütközött.[7] A következő napon, XII. 30-án a szovjet ellentámadásban Káptalanpuszta felé előre törve már harckocsik is részt vettek.

A hadosztályparancsnokság, felmérve a veszteségeket és a megmaradt harcos állományt (XII. 29-én összesen 264 fő, hét különböző alakulattól) szembe került a „hogyan tovább?" kérdésével. Lajtos Árpád vezérkari főnök „katonahalált" fontolgatott.[8] Szügyi egyoldalas memorandumot intézett a LXXII. német hadtestparancsnok-

---

gyarmatra való előrevonására intézkedtem..." A hadihíd 50 m-es, ezért Szalay fhdgy. keskeny Garamszakaszt keres, tekintet nélkül az utakra. Noha a hídverés helyét biztosítják, Szalay főhadnagy megsebesül – később belehal – és a hídépítést Kozma fhdgy. és százada veszi át (személyes közlés). A ho. vkf. 5 db Pz. IV. hk-t ígér a hídfő védelmére. Közben a híd előtt mintegy 100 m-re összetorlódott jég a már kész hidat megnyomja. A hídparancsnokságot Medgyessy fhdgy. veszi át. Kozma fhdgy. pihenőben. A hídon a rep. löv. ezred vonata kel át. Ekkor – XII. 27-én hajnalban – szovjet közeltámadás éri a hidat. Kozma fhdgy. Endrődy zls.-sal utolsónak megy át. A hídparancsnok eltűnik. A zlj. pk. $7^h30'$-kor a híd megsemmisítésére ad parancsot, de a híd elg. aknavetőtűz alatt áll. Schepelmann német őrnagy kéri hogy ne rongálják a hidat. A hop.-tól érkező pcs.: visszafoglalni a hidat és minden eszközzel megsemmisíteni. Az utász zlj. védje Kőhidgyarmatot. A zlj. pk. jelenti a hop.-nak a német óhajt, mire a vkf. úgy módosít hogy csak szovjet átkelés esetén robbantsanak. Közben $15^h35'$-kor az 1. szd. Kicsindtől északra mozgást, harci zajt észlel. (Ez az 1/II. eje. zlj. végső harca volt – M.–U.) 17^h után Győry szds. (I. a) telefon-parancsa: a hidat egyelőre nem kell robbantani. A partot biztosítani! 20^h-kor újabb parancs: robbantani! $21^h45'$-kor a robbantó részleg elindul, de egy német hadnagy kérésére leáll. A túloldalon német járművek. A németek a híd jobbparti bejáratánál aknákat telepítenek. Végül XII. 28-án hajnali $3^h05'$-kor sikerül a Barta Ernő hdp. őrm. vezetése alatt álló csoportnak – erős ellenséges tűz dacára – a hidat robbantania. Ez tehát az omonózus kicsindi hadihíd eddigi leghitelesebb története. Itt kapcsolódunk Kőhídgyarmat védelméhez. Az orosz támadók nem a hadihídon, hanem attól délre keltek át a Garamon és az utász zlj. jobb szomszédja Reiner német őrnagy által biztosított területen törtek be a községbe.

6 Könnyű ütegek csövenként 20, közepes üteg csövenként 10 lövés Nána DNy és Kastély területére. (*Dárday*-napló, XII. 29.)

7 Az egyhetes Ipolyság körüli közdelmekben leharcolt német 8. páncélos hadosztály, valamint a német 3. és 6. páncélos hadosztályok lövészalakulatai az LVII. páncélos hadtest (Kirchner páncélos tábornok) parancsnoksága alatt XII. 24-étől fokozatos visszavonulásra kényszerültek. A 3. és 8. páncélos hadosztály a hadtestparancsnoksággal együtt a Bénynél vert hadihídon kelt át XII. 28-án. A 3. páncélos hadosztály azonnal parancsot kapott a garamkövesdi szovjet hídfő felszámolására. Medicus őrnagy önjáró páncéptörő ágyúkból (Selbstfahrlafetten) és páncélgépkocsikból alkotott csoportja ugyan elfoglalja a Nánától északra eső hídfőt, de a községben elrejtett szovjet páncélosok a kísérő gyalogságot szétlövik. A XII. 29-én kudarcba fulladt támadás XII. 30-án sem jut előre. „A 3. német páncélos hadosztály ereje a végét járja..." (Geschichte der 3. Panzer-Division, Berlin–Brandenburg, 1935–1945. 1967. 454. o.) A német páncélos hadosztályok tüzérezredeihez egy osztály – 3 üteg – önjáró páncéltörő ágyú tartozott. Két típus volt rendszeresítve. A Marder II. a Pz. II. alvázára épített 7,5 cm-es német pct. ágyúval, a Marder III. a Skoda 38. alvázra épített 7,62 cm-es szovjet löveggel készült. (Die 6. Panzer-Division [1937–1945.] Bildband. H. n., 1975. 146. o.) A német 6. páncélos hadosztály Ipolyszalka felé vonult vissza és a garamkövesdi hídon kelt át XII. 26-án. Ily módon került a német LXXII. hadtest alárendeltségébe, ahová akkor a Szent László hadosztály is tartozott. (A német páncélos hadosztályok visszavonulásáról további részletek a következő fejezetben találhatók.)

8 *Lajtos Árpád:* cím nélküli kézirattöredék a Szent László hadosztályról. HL Tgy. 3403. sz., 52–53. o. (A továbbiakban: *Lajtos).*

sághoz,[9] kérve a hadosztály kivonását a Garamvédelemből, újjászervezés céljára. Indokként felemlítette, hogy a csaknem teljesen felmorzsolt Szent László hadosztály eddigi harci szelleme csak akkor őrizhető meg, ha a kiképző keretet a hadosztály maradéka alkotja. Új emberekkel ez elképzelhetetlen. A megmaradtak nagy része nem tudta fegyvereit áthozni a Garamon és lelki, fizikai okokból is legfeljebb néhány napig alkalmazható. Időt igényel az is, hogy a hadosztályparancsnokság kitüntetésekkel és más módon legalább morális elégtételt adjon számukra. Az emberek teljes kiszipolyozása viszont ellenkező hatást érne el és – az új magyar ellenkormány propagandája hatására – átállásokhoz vezethetne... A jelenleg a hadosztálynak alárendelt erők idegenek, főleg a magyar 2. páncélos hadosztályhoz, illetve a német 6. páncélos hadosztályhoz tartozók, így a parancsnokváltás nem jelenthetne gondot...

A memorandum – bizonyára az általános hadihelyzet miatt – a LXXII. hadtestnél süket fülekre talált. Sőt, XII. 29-én óránként kértek a hadosztálytól harcjelentést.[10] A Párkány pu.–Nána–Garamkövesd térségben egész napon át hullámzó – már érintett – véres harcokról, ellenséges harckocsik kilövéséről a Heeresgruppe Süd hadinaplója is említést tesz, azzal, hogy a magyar 2. páncélos hadosztály sávjába eső Párkány elveszett.[11]

XII. 30-án folytatódtak a hullámzó harcok, a hadosztály pedig – felváltás helyett – a Kirchner páncélos tábornok vezette LVII. német páncélos hadtest alárendeltségébe került, új védelmi feladattal: Muzsla É–Párkány D, illetve Duna sávhatárokkal, Párkány pu. – 133. magassági pont fő ellenállási vonallal.[12]

Ezt még csak „lenyelte volna" Szügyi, de amikor a LXXII. hadtest parancsnokságtól írásbeli parancs érkezett, hogy a magyar Fővezérségtől utánpótlásként a hadosztály rendelkezésére bocsátott – valahol Bátorkeszitől Ny-ra elhelyezett – 1000 fő fiatal újoncot a német 3. páncélos hadosztály kötelékében vetik be, a harcoló csapatok között, akkor azonnal írásban tiltakozik. Ebben – elfogadva, hogy a súlyos általános helyzet miatt a hadosztályhoz beérkező pótlás sürgős – eltekint az eredetileg javasolt, a felfegyverzés utáni egyhetes kiképzéstől, de legalább fegyverenként egy-egy napot kér az átképzésre és éleslövészetre: ha ezt nem biztosítják, megtagadja az újoncok bevetését, mert nem járulhat hozzá kiképzetlen magyar embertömeg lemészárlásához. Egyben kéri felmentését a hadosztályparancsnok szolgálati helyéről és magyar hadbíróság elé állítását. A Lajtos által fogalmazott, néhány értelemzavaró hibával is terhelt szöveget[13] „Szügyi ezredes habozás nélkül írta alá, hozzáfűzve azt is, hogy »nem bánjuk, ha főbe is lőnek bennünket« ennek a parancsnak a megtagadásáért". Schmidt altábornagy hadtestparancsnok – megértve, hogy miről van szó – „személyesen jött ... sietve és kijelentette, hogy »ha nem, hát nem«. Dehogy indít ő hadbírói eljárást »a hős Szent László és Züdji ellen« "– írja Lajtos.

9 *LXXII. A. K.* (Armee Korps = hadtest) *KTB* (Kriegstagebuch = hadinapló) 1333. Az itt és a 13. fejezetben idézett három irat – hadinapló melléklet – és a 10. alatti *KTB.* adat *Ungváry Krisztián* gyűjteményéből való.

10 *Dárday*-napló, 1944. XII. 29. *LXXII. A. K. KTB.* 28. 12. 44.

11 *Hgr. Süd KTB.* 19. XII. 44.

12 *Dárday*-napló, XII. 30. L. a 7. sz. jegyzetet is.

13 1/a, 1/b szövegmelléklet, *Ungváry K.* gyűjteménye. Így pl. a 3. sorban „Ersatz" helyett „Einsatz" szerepel, „verzichtet" helyett „abgesehen", eltekintve néhány további nyelvtani, ill. fogalmazási hibától. Lajtos maga írja – morbid humorként –, hogy a „megtagadom" szó senkinek nem jutott eszébe, így került a szövegbe a „widerspreche" = ellentmondok szó; (a „verweigere" helyett.) *Lajtos,* 53. o.

A Schmidt által aláírt válaszlevél már nem volt ilyen kedves, de a puskás lövészek azonnali arcvonalba küldése mellett mégis legalább két napot adott a német „Sachsen" géppuskás zászlóalj fegyvereivel való kiképzésre és éleslövészetre. Szügyi kérelmét döntésre felterjesztette, de addig a hadosztályt tovább kell vezetnie. A két történelmi érdekességű iratot fakszimilében közöljük. *(1. a, 1. b szövegmelléklet, 61–62. o.)*

Előzőleg, ugyane napon, XII. 30-án Szügyi a hadosztály új – de még a LXXII. hadtesttől kapott – védelmi feladatára három oldalas intézkedést adott ki.[14] Ennek kapcsán a hadosztályparancsnokság és szűkebb vezetési törzse Muzslán éjjelezve XII. 31-én Szentgyörgyhalma-pusztára (Nyersgesújfaluval átellenben, a Dunától 3,5 km-re) települt át.[15] Az intézkedésből tudjuk meg, hogy a védőállást Altorjay ezredes harccsoportja – a német Sachsen géppuskás zászlóalj, a 2. páncélos hadosztálytól alárendelt utász század, a 2. felderítő zászlóalj részei és a 3. gépkocsizó lövész ezred zászlóaljainak maradéka – szállta meg. A 2. páncélos hadosztályparancsnokságtól alárendelt harckocsik – 3 Pz. IV. és a Bernolák-rohamtüzér osztály 6 db Hetzer rohamlövege Káptalanpusztán hadosztálytartalék. Ugyancsak a tartalékhoz tartoztak a Szent László hadosztály egységeinek Köbölkúton gyülekeztetett, rendezés alatt álló részei.

A német 6. páncélos hadosztály alárendeltségéből kivont utász zászlóalj maradéka Muzslán, Kozma főhadnagy parancsnoksága alatt századdá alakult, majd Ebedre irányítva feladata páncéltörő ágyú tüzelőállás kiépítése, tányéraknatelepítés lett. Támogató tüzérség a VIII. gépkocsizó tüzérosztály 5 löveggel és a 6/1. üteg, 3 löveggel. (A 2. gépkocsizó tüzérosztály még a 6. páncélos hadosztály alárendeltségében volt. A 6/2. és 6/3. ütegek 5 lövegét a hadtestparancsnokság Ebed É-ra a német 3. páncélos hadosztály harckocsizárához rendelte. A hadosztály addigi védőállását német páncélgránátos alakulatok vették át. A 394. páncélgránátos ezred és a 3/II. páncélgránátos zászlóalj.) A védőállás Altorjay ezredes által készített vázlata is megmaradt a Dárday anyagban.[16]

Eközben a szovjet vezetés gyalogos erőket zárkóztatott fel a Garam mentén. Kirchner tábornok csoportjának már említett éjszakai támadása a nánai hídfő megtisztítására a Garamon áthozott, harckocsikkal megerősített két szovjet gyaloghadosztályba ütközött.[17]

A Szent László hadosztály gondosan megtervezett,[18] megszállt védőállásában a gyalogos harctevékenység kölcsönösen szünetelt, csupán a tüzérségek működtek mindkét oldalról, néhány lövés erejéig. 1945. I. 1-én a szovjet a garamkövesdi hídtól nyugatra 1 km-re új hidat verve ott is megkezdte az átkelést. A szórványos tüzérségi párbaj folytatódott. I. 2-án a hadosztály tüzérsége a Dunától délre megindult, Karva vonaláig jutott német nagytámadáshoz is adott tűztámogatást.

14 411./Szt. László ho. I. a. 44. XII. 30. *Dárday*-napló 44. XII. 30., 81. sz. melléklet.

15 Uo. és *Lajtos*, 55. o.

16 Uo. 92. sz. melléklet.

17 *Hgr. Süd. KTB.* 30. XII. 1944.

18 Az előzőkön (14., 16. sz. jegyzet) kívül a hadosztály-tüzérparancsnok is kiadta védelmi tűztervét: (297/Szt. László ho. tpk. 45. I. 1.; *Dárday*-napló 86. sz. melléklet.)

K.T.B. 1343

1 Abschrifts-Ausfertigung.

do. kgl.ung.Div. "Szent Laszlo" Div.Gef.Std., 30.12.1944.
Abt. Ia Nr. 405/44 geh.Kdos.

Geheime Kommandosache!

Bezug: LXXII.A.K. Nr. Ia 3001/44 geh.

An

Generalkommando LXXII.A.K.

In Anbetracht der ernsten allgemeinen Lage wird es zugegeben, dass der Einsatz des zu der Div. Szent Laszlo eintreffenden Einsatzes sehr dringend ist.

Darum wird abgesehen der vom Chef des Stabes der Div. dem Generalkommando / Ia / vorgeschlagenen 1-wöchigen Ausbildungszeit / gerechnet von Ausgabe der Waffen / und wird zur Zeit gebeten, je 1 Tag bis zum Einsatz für Umbildung auf deutschen Waffen und zum Scharfschiessen zu genehmigen.

Ich melde, dass wenn diese Zeit für die Umbildungauf deutschen Waffen nicht gesichert wird, ich dem Befehl für sofortigen Einsatz der Rekruten widerspreche, denn ich nehme es nicht an, unausgebildeten ungarischen Massen abschlachten zu lassen.

Ich bitte ebenfalls um Aufhebung von meiner Div.Kdr.-Dienststelle, bitte mich vor ein ungarisches Kriegsgericht zu stellen.

Es wird vorgelegt: dem LXXII.A.K. und
dem Chef des ung. Gen.Stabes.

goz. Unterschrift
Oberst i.G. und Div.Kdr.

F.d.R.d.A.:

Oblt.

1/a. szövegmelléklet

Geheime Kommandosache!

K.T.B. 5 1944

Generalkommando LXXII.A.K. E K.Gef.Std., den 30.12.1944.
Ia Nr. 552/44 g.Kdos.

Betr: Div. "Szt.László" / Ia 4 Ausfertigungen.
Nr.405/44 g.Kdos. v. 30.12.44. 4 Ausfertigung.

An den
Kommandeur der Kgl.ung.Div. "Szt.László", = 1.Ausf.
über D.V.K. 118. = 2.Ausf.

1.) Der Ausbildungsstand des erwarteten Ersatzes ist sofort nach Eintreffen festzustellen und dem Gen.Kdo. zu melden.

2.) Es ist sicherzustellen, dass die ausgebildeten Gewehrschützen nach Gliederung in Einheiten und nach Unterweisung am deutschen Gewehr unverzüglich an die Front vorgeführt und zum Einsatz in Zusammenwirken mit den schweren Inf.-Waffen des M.G.Btls. "Sachsen" gebracht werden.

3.) Für die Ausbildung am deutschen M.G. und zum Scharfschiessen werden die beantragten 8 Tage zur Verfügung gestellt.

4.) Bezüglich der Divisionsführung wird Ihr Antrag zur Entscheidung weitergeleitet. Bis zu dieser Entscheidung haben Sie das Kommando über die Division weiterzuführen.

Nach Abgang:
Korpsgruppe Kirchner = 3.Ausf.
K.T.B. = 4.Ausf.

1/b. szövegmelléklet

Újév napján úgy tűnt, hogy a Szügyi-„memorandum"[19] mégis hatott. A hadosztályparancsnokság – az LVII. páncélos hadtest parancsnokságtól kapottak alapján – „Előzetes értesítést" adott ki a német 3. páncélos hadosztály csapatai által történő felváltásra,[20] azzal, hogy a páncélozott részek és a tüzérség egyelőre visszamaradnak. A hadosztályparancsnokság I. 2-án Bátorkeszire települ át. A tüzérparancsnok a hadosztálytüzérség újjászervezése és meglévő egységei feltöltése érdekében I. 3-án útbaindult a tüzérségi kiképző és felállító központ (Kikfek.) parancsnokságához valamint a tüzérségi felügyelőséghez.

Hamarosan kiderült, hogy mindez hiú remény. A Heeresgruppe Süd hadvezetése már 1945. I. 1-én azt fontolgatta,[21] hogy a Garamvédelemben álló 6. és 8. páncélos hadosztályt a 211. VGR[22] hadosztállyal és a Szent László hadosztály részeivel váltja fel, a 8. hadosztályt tartalékba teszi, a 6.-at pedig szükség szerint a Dunától délre, a Budapest felmentésére irányuló támadás (Konrad) mögöttes erejeként alkalmazza. I. 2-án – a támadás megindulása után – már a 6. páncélos hadosztály azonnali felzárkóztatását és a 3. páncélos hadosztály kivonását látta szükségesnek a Balck-csoport vezérkari főnöke, noha megjegyezte, hogy ebből a Garamnál baj is származhat. A Heeresgruppe Süd vezérkari főnöke, v. Grolmann altábornagy azzal válaszolt, hogy ezt már a hadsereg vezérkari főnökségének is szóba hozta, de döntés nem született.

A Heeresgruppe Süd hadműveleti naplója január 3-án már az arcvonalból kivont Szent László hadosztály Bátorkeszi–Bucs–Köbölkut térségében történt „felfrissítésről" tudósít, a mellékletek között pedig létszámadatai is szerepelnek.[23] Ezek – a rohamtüzérség (Hetzerek) és a hadosztály tüzérség nélkül – tisztre – legénységre bontva:

egy ezred	11+ 66 fő	} [24]
egy ezred	13+106 fő	}
Utászok	2+ 86 fő	
II. eje. zlj.	3+110 fő	
I. eje. zlj.	18+350 fő	

amihez 630 fő 14 napos kiképzésű pótlás járul. A hadosztályparancsnok viszont: „sehr gut".

Így azután a Heeresgruppe Süd január 4-én – tehát három nap múlva (!) – a német 3. páncélos hadosztálynak a Szent László hadosztállyal történő felváltását ren-

19 L. 9. sz. jegyzetet.

20 2/Szt. László ho. I. a. 45. I. 1. sz., *Dárday*-napló, 88. sz. melléklet.

21 *Hgr. Süd. KTB.* 1. I. és 2. I. 1945. Erwägungen, Entschlüsse, Befehle. Hl Filmtár, 897/c. tekercs.

22 Volksgrenadier = népi gránátos.

23 *Hgr. Süd. KTB.* 3. I. 1845. Verlauf. A. Gr. Balck: uo. Hg. Süd. KTB. Anlagen, 3/b. Hl Filmtár, 898/a tekercs. Ugyanitt 3/d. alatt: Nagy hiányosság, hogy a három „Hetzer" részlegnek (16. és 24., valamint a Szent László ho. 20. rotü. o.) nincs karbantartó szolgálata.

A „felfrissítés" (Auffrischung) a feltöltés helyett használt megtévesztő kifejezés. Tartalma – mint láttuk – néhány nap pihenő és a hirtelenjében összeszedhető – korántsem elegendő – tartalék beállítása a hadosztályba.

24 További megjelölés nélkül (a lehetséges összetételt l. alább.)

delte el. Ez, a hadosztályparancsnokság még aznap kiadott intézkedése alapján I. 5-én meg is történt.[25]

Az intézkedés sávhatárokként D-en a Dunát, É-on a Köbölkut–Libád–Kőhídgyarmat–Bajta(?) – mindenütt D – szegélyt, fő ellenállási vonalként a hadosztály alakulatai – É-i védőkörlet – részére (D-en alárendelt német alakulatok védtek) lényegében a Kőhídgyarmat–Párkány pu. közti vasútvonalat adta meg. Véd az ejtőernyős zászlóalj, Tassonyi százados (sic) parancsnoksága alatt. Tüzérség: a VIII. gépvontatású közepes tüzérosztály, a 76/3. könnyű tarackos üteg, I. 5. estétől pedig az 1/2. közepes aknavető üteg. Délen 3 német üteg. Hadosztály tartalék: a) Pálfi százados[26] parancsnoksága alatt az újonnan szervezett repülő lövészzászlóalj, egyelőre Bélán; b) a hadosztály felderítő osztályból egy kerékpáros és egy páncélrém-szakasz Muzslán – mindkét alakulat bevetésre készen. c) Utász század Muzslán, műszaki alkalmazásra készen, d) 20. rohamtüzér osztály „ütőkész önjárótalpas páncéltörőágyús ütege" („Hetzer" rohamlövegek – M.-U.) egyelőre Muzslán, bevetésre készen. Az a)–d) alattiak egyelőre Koltay főhadnagy parancsnoksága alatt, a hadosztályparancsnokságnak alárendelve. Páncélelhárításra a) a német légvédelmi tüzérség páncélfelfogó vonalat létesít, Muzslától ÉK-re a 125–135 magassági pont között, b) az ejtőernyős zászlóalj maga szervez, c) 4 saját páncéltörő ágyú német alárendeltségbe kerül, D-en, d) a felderítő osztály 3 német páncéltörő ágyúját Ebed DK, ÉK-en telepítve mélységben a rohamtüzér osztály Hetzerjei egészítsék ki. A hadtest tartalékot képező páncélos csoport – a magyar 2. páncélos hadosztály 4 Pz. IV. harckocsija és a 16. rohamtüzér osztály 4 önjáró páncéltörő ágyúja – Muzslán. A január 4-én $22^{h}40'$-kor fogant 5 oldalas intézkedés a továbbiakban a hadosztályparancsnokság helyéről – ismét Béla – az összeköttetésről és hírközlésről, s a felváltás részleteiről szól. Hogy mindez a gondosan felépített, de a támadókhoz és a támadás körülményeihez képest szánalmasan gyenge védelem mire volt elegendő, az hamarosan megmutatkozott.

A német hadvezetés még I. 4-én észlelte a Garam balpartján erős ellenséges kötelékek eltolását déli irányba, 5-én pedig már a 6. gárda-harckocsihadsereg támadásától tartott a párkányi hídfőből, az LVII. páncélos hadtest déli szárnya ellen. Emiatt az eredetileg a német 8. hadsereggel való összeköttetés helyreállítására, északra szánt német 8. páncélos hadosztályt – az Ipolyságtól visszavonult leharcolt alakulatot – zárkóztatta fel a Szent László hadosztály mögé, azonnali támaszként („Stütze").[27]

Ez magyarul annyit jelentett, hogy a várható szovjet monstre támadás felfogására az éppen csak lélegzethez jutott – és csupán az ugyancsak leharcolt 1/I. ejtőernyős zászlóaljjal és néhány száz újonccal feltöltött – Szent László hadosztály maradékát szánták...

A következő 48 óra infernójának részleteiről több kézirat, levél nyújt szemléletes, noha korántsem teljes képet. Az eddigieknél is aránytalanabb feladat elé állított – a gyalogos védelem gerincét képező – ejtőernyősök küzdelméről, sorsáról nyomta-

25 22/Szt. László hó. I. a. 45. I. 4. sz. Intézkedés a 3. német pc. hó. felváltására és az új védelmi feladatra. *Dárday*-napló, 1945. I. 4., 95. sz. melléklet. *Hgr. Süd. KTB.* 4. I. 1945. Erwägungen, Entschlüsse, Befehle, 7. HL Filmtár, 897/c tekercs.

26 A testőr-gránátos ezred zászlóaljparancsnoka, valójában a gránátos és rep. löv. e., maradék, valamint újoncok élén.

27 *Hgr. Süd. KTB.* 5–5. I. 1945. Erwägunagen, Entschlüsse, Befehle, uo.

tásban is olvashatunk Huszár János írásaiban[28] a résztvevők emlékein, de a Szerző személyes tapasztalatain is nyugvó, tárgyilagosságában is megrendítő fejezetet. A Dárday-napló, az utász-napló és a Heeresgruppe Süd hadműveleti naplója egyaránt tartalmaz említésre méltó adatokat. A történteket mindezek alapján – a terjedelem szabta korlátok közt – az alábbiakban kíséreljük meg összefoglalni, szembeállítva az egymásnak nem egyszer ellentmondó leírásokat.

Láttuk, hogy a hadosztálymaradék összes – az elsővonalbeli gyalogsági védelemre szánt – ereje mintegy 50 tisztből és 1350 fő legénységből állt. Utóbbiak fele újonc volt, másik felének egy részét az Ipoly–Garam menti harcokat túlélt, testileg, lelkileg megviselt emberek tették ki.[29] Tassonyi Edömér ejtőernyős ezredparancsnok „csapata" a dicsőséges soroksári, isaszegi szereplés után még a kéthelyi harcokban is derekasan helytállt,[30] de az ottani újabb 40%-os veszteséget már nem sikerült feltölteni, így néhány száz főjével leharcoltnak számított.

Az újoncok közül egyedül az ejtőernyősök előéletéről tudunk részleteket Huszár idézett művéből. A néhány hete bevonult, alig kiképzett, XII. 27-én felszerelt menetszázad újév napján indult Komáromon át frontközelbe és Köbölkúton éjjelezve a II. zászlóalj maradékkal együtt vonultak át Bátorkeszire. I. 3-án Tassonyi Edömér őrnagy, ezredparancsnok „keserű humorú", hamis biztatástól mentes szemlét tartott. Nyíltan szólva a szökésekről is, azt kérte: aki menni akar, ne a veszedelem idején hagyja cserben bajtársait.[31] Az újoncokat szétosztotta a két megfogyatkozott zászlóalj századai között. Fegyvert csak itt kaptak kézbe, közös éleslövészethez, téli felszereléshez is csak itt jutottak. (Az előbbiekben megadott I. 3-i ejtőernyős létszámban már az újoncok is szerepelnek.)

Az utászzászlóalj-parancsnok – egyúttal újonnan megbízott hadosztály műszaki parancsnok[32] – I. 4-én kapott tájékoztatást a Dunától délre újévkor indított német támadás elakadása miatti erőátcsoportosításról s az alig kivont Szent László hadosztály emiatti újbóli bevetéséről. A hadosztályparancsnokság intézkedésének megfelelően utasította az egyesített utász századot az Ebedről Muzslára való menetelésre. Ott egyelőre tartalékot képeztek.

28 *Huszár János:* A pápai ejtőernyős ezred háborús szereplése 1945-ben. HK 1988. 4. sz. 701–706. o. (A továbbiakban: *Huszár* 1988.) *Uő.:* Honvéd ejtőernyősök Pápán. A Magyar Királyi „vitéz Bertalan Árpád" Honvéd Ejtőernyős Ezred története. Pápa, 1993. 154–160. o. (A továbbiakban *Huszár* 1993.)

29 A garami „átúszók" között jó néhány harcedzett – a Kárpátokat, vagy Nagyvárad–Tiszafüredet megjárt – tiszthelyettes és tisztes volt. Ők nehezen nyugodtak bele a zászlóalj legnagyobb részének elvesztésébe. Sanna „Harryt" külön is sajnálták és az elkésett XII. 27-i visszavonulás – a „garami debakli" – miatt a hadosztályparancsnokságot hibáztatták. (Utóbbira l. *Tassonyi* Edömér leveleit Duska Lászlóhoz: 1980. VI. 18., VIII. 3. HL Tgy. 3064.)

30 *Huszár János:* A magyar ejtőernyős alegységek harci tevékenysége 1944-ben. HK 1987. 2. sz. 295–302., 305–311. o. (A továbbiakban: *Huszár* 1987.), valamint *Huszár* 1993. 124–133., 138–145. o., *Martin–Ugron,* 95–100. o.

A német rohamlövegparancsnok lelkendezve áradozott Kéthelynél az ejtőernyősök harci szelleméről s közelharcukról: „So, wie in den alten Zeiten". *Tassonyi Edömér:* kézirat 32–43. o. Harcok a Garamtól nyugatra, a Csallóközön. 1982., 34. o. (Másolat *Ugron István* birtokában, a továbbiakban: *Tassonyi*-kézirat.)

31 Ehhez kapcsolódik egy – Tassonyit oly annyira jellemző – történet. Néhányan valóban megszöktek, de nem jutva át a vonalon, fegyvereiket elásva szétoszlottak. Tassonyi felvétette a szökési beadványokat és megtiltotta, hogy a jövőben akár csak a nevét is említsék valamelyiküknek. A vezetőjük, egy kitüntetett tizedes „csellengőként" más alakulathoz kerülve, Godó főnadnagyhoz írt bánatos levelében visszahelyezését kérte. Tassonyiék kérésére visszaindították, de a hadosztály-hadbíró kezébe került, aki közölte, hogy kivégzés vár rá. Erre Tassonyi: „Ő az életét a kezünkbe helyezte, amikoris nyugodtan lapulhatott volna ebben a káoszban az alakulatnál, tehát, ha halálra ítélik, én megostromoltatom az ejtőernyősökkel a hadosztály fogdát és szélnek eresztem." Szügyivel folytatott kellemetlen eszmecsere után a fiú visszakerült – lefokozták, 3 évre ítélték. (*Tassonyi*-kézirat, 42–43. o.)

32 Az utász zászlóalj parancsnokát helyettesítő Mersich százados I. 5-én a hadosztály műszaki oszlop élén található. (Az utász-napló napi bejegyzéseit folyamatosan Koppány alezredes írta alá zlj. parancsnokként 1945. III. 1-i áthelyezéséig. Ettől kezdve végig – 1946. XI. 30-ig! – az új zászlóaljparancsnok, Mersich százados.)

I. 5-én a hadosztály védőkörletében – Pálfi százados szakaszán – reteszállást kellett volna kiépíteni (kitűzés estig), a D-i védőkörlet német parancsnoka, Schuhmann főhadnagy pedig aknatelepítést kért, de a hadosztálynak nem volt záróharcanyaga, így az „I. c" a németekről igényelt, 17^h után. (Alig tíz órával a nagy szovjet támadás megindulása előtt!)

A két, a létszámfelsorolásban meg nem nevezett ezred-töredéket és a nagyszámú újoncot illetően csak egyetlen utalásuk van, a későbbiekben még szereplő hadosztályparancsnoki távmondat.[33] A 77 fős „ezred" a repülő-lövészek és a felderítő osztály maradványaiból állhatott, a 119 fő a testőr-lövészezred maradéka lehetett Pálfi Sándor százados parancsnoksága alatt. Ezekhez csaphatták hozzá a többi újoncot.

Az alakulatok I. 3-áról 4-ére virradóra, német sürgetésre váltották fel a német 3. páncélos hadosztályt,[34] elfoglalva annak fészekszerűen kiépített védőállásait a hegyfarok és Kékitőhegy előtt, a Garammal párhuzamos műúttól nyugatra,[35] nagyjából Kőhídgyarmat Ny. és Káptalan-puszta között. Január 4-én és 5-én az arcvonalban csend honolt. *(A hadosztály védősávjának terepvázlata az 1. ábrán látható, a bal alsó sarokban, 67. o.)*

A január 6-án éjjel 2^h után meginduló hatalmas erejű szovjet támadás, közel 200 páncélossal – harckocsival és rohamlöveggel – az élen, órák alatt tört át a Szent László hadosztály-maradék és a német páncélos zár, de a mögötte álló német 8. páncélos hadosztály védelmén is és 30 km-t maga mögött hagyva hamarosan elérte Komárom–Érsekújvár vonalát. *(Az áttörés-visszavonulás térségének vázlata a 2. ábrán látható, 68. o.)*

A hadosztályparancsnokság működéséről a támadás kapcsán Tassonyi – később érintett – bírálatától eltekintve a Lajtos-töredék az egyetlen forrás.[36] Előbbi ismeretében válik érthetővé, miért hatnak Lajtos sorai mentegetődzésként. A hadosztály vezérkari főnök – közölve Tassonyival, hogy a németekért nem enged több vért kiontani – leírja, hogy Kirchner páncélos tábornok, az elöljáró német hadtestparancsnok a bélai kastélyban, ahová Szügyi és vezérkari főnöke ismét parancsmegtagadást latolgatva mentek eligazításra, komoran fogadta őket. Tudtukra adta, hogy Budapest felmentése forog kockán a Dunától délre indított német támadással. Így azután a hadosztályparancsnok elrendeli a felváltást s az a 3. német páncélos hadtest gépkocsijain gyorsan le is zajlik. A vezérkari főnök szerint – noha a szemben álló szovjet erőkről nem kaptak tájékoztatást – a támadás helye, iránya, ereje tudható volt, egyben az is, hogy feltartóztatására a csekély páncélelhárítás okán még az

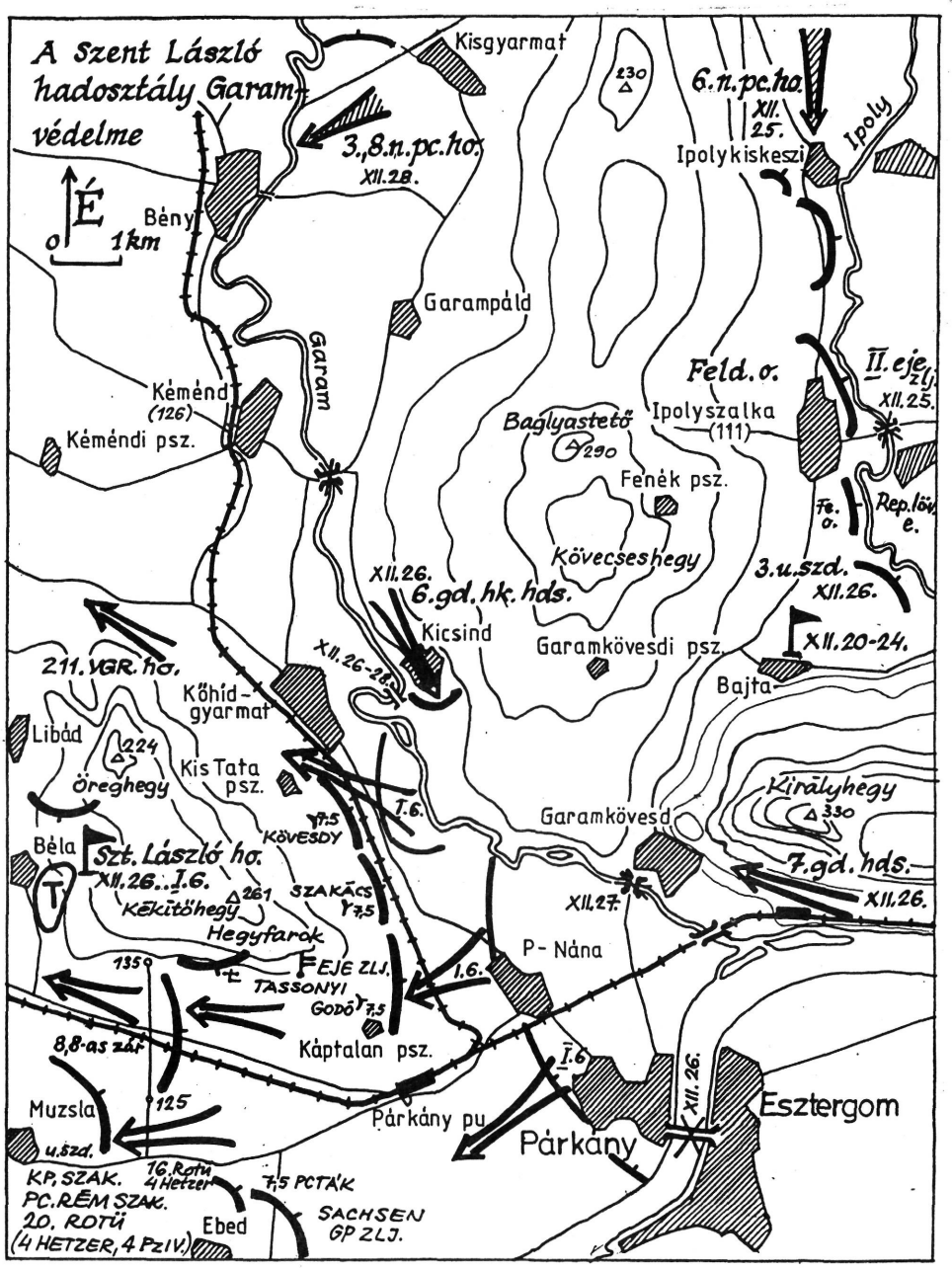
33 *Tassonyi*-kézirat, 38. o.

34 „Die ungarische P. D. »László« löst... unsere Truppe ab, die am 5. 1. gegen 21 Uhr über die Donau marschiert." Az élekkel Bakonycsernyére érkezett német hadosztályt az I. 6-i szovjet áttörés miatt megállítják, de végül nem fordítják vissza. A köbölkúti kötözőhelyről még éppen sikerül a sebesültjeiket kimenteni. Néhány egységük harcba keveredik. (Geschichte der 3. Panzer-Division... 318. o., l. a 7. sz. jegyzetet.) A szövegben a Szent László hadosztály „páncélos" ho.-ként szerepel.

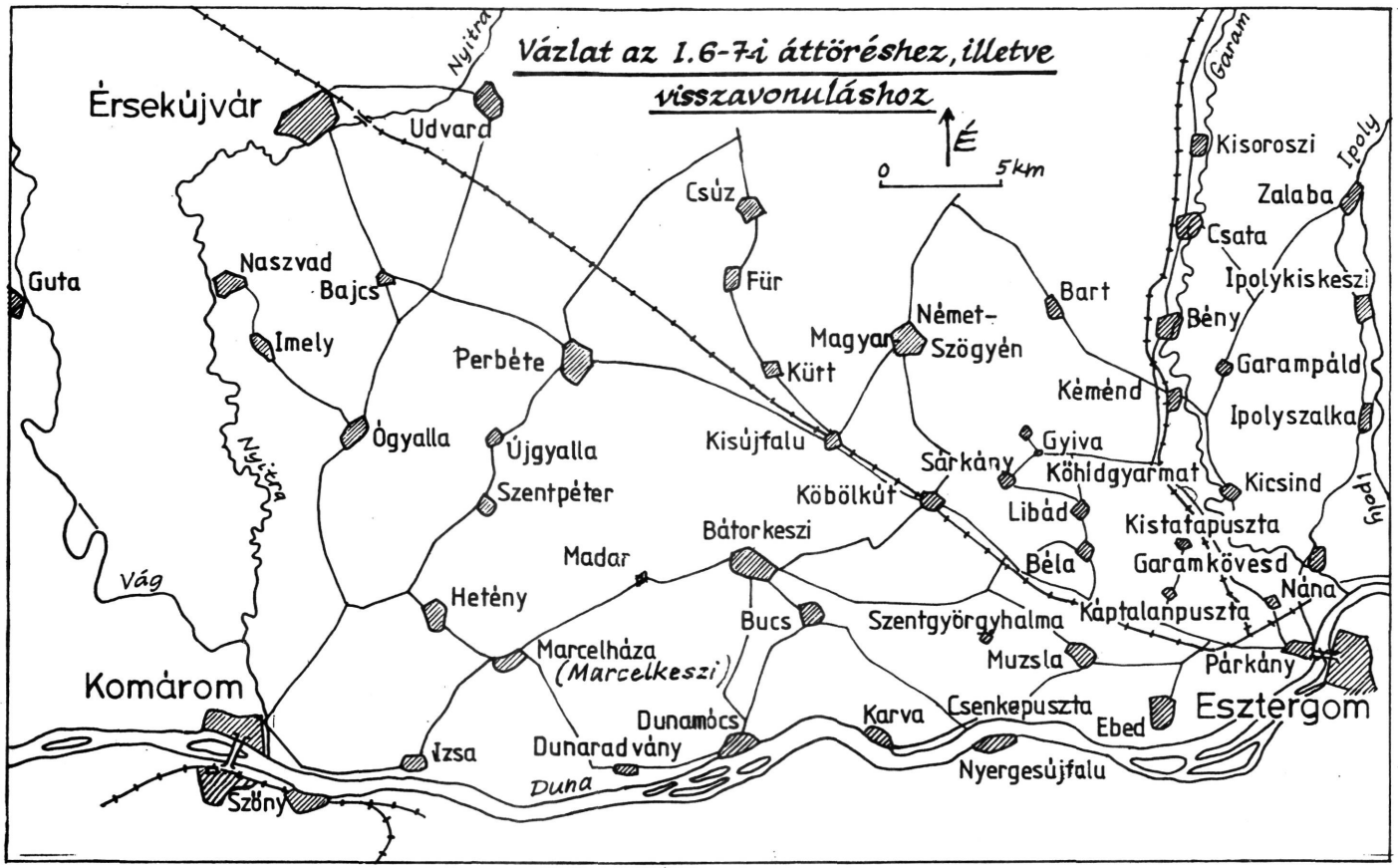
Tassonyi írja: (-kézirat, 36. o.) „...sötét lett, a német parancsnoknak javasoltam, hogy egy pár fészek felváltását hagyjuk reggelre, de közölte, hogy határozott parancsa van, így koromsötétben fejeztük be a leváltást."

35 *Tassonyi*-kézirat, uo., *Kövesdy Dezső* 1995. VII. 18-i levele *Martin*nak.

36 *Lajtos*, 54–61. o.

A Szent László hadosztály Garam-védelme
É
0 1km
Kisgyarmat
3.,8.n.pc.ho.
XII.28.
Bény
Garampáld
Garam
Kéménd (126)
Kéméndi psz.
230
6.n.pc.ho.
XII. 25.
Ipolykiskeszi
Ipoly
Feld.o.
II. eje zlj.
XII.25.
Ipolyszalka (111)
Baglyastető 290
Fenék psz.
Fe. o.
Rep.lövegek
Kövecseshegy
XII.26. 6.gd.hk.hds.
3.u.szd. XII.26.
Kicsind
Garamkövesdi psz.
XII.20-24.
Bajta
211.VGR.hó.
XII.26-28.
Kőhíd-gyarmat
Libád
224
öreghegy
Kis Tata psz.
Kövesdy
I.6.
Garamkövesd
Királyhegy 330
Béla
Szt. László hó.
XII.26..I.6.
261
Kékitőhegy
Szakács
Hegyfarok
XII.27.
7.gd.hds.
XII.26.
P-Nána
135
Feje zlj.
Tassonyi
Godó
I.6.
8,8-as zár
Káptalan psz.
Muzsla
125
Párkány pu
Párkány
Esztergom
u.szd.
KP.SZAK.
PC.RÉM SZAK.
20. ROTÜ
(4 HETZER, 4 PzIV.)
16.Rotü 4 Hetzer
7,5 PCTÁK
Ebed
SACHSEN GP ZLJ.

1. ábra

Vázlat az 1.6-7-i áttöréshez, illetve
visszavonuláshoz
É
0
5km
Érsekújvár
Nyitra
Udvard
Guta
Naszvad
Bajcs
Imely
Perbéte
Csúz
Für
Kürt
Magyar
Német-
Szögyén
Bart
Kisoroszi
Garam
Ipoly
Zalaba
Csata
Ipolykiskeszi
Bény
Garampáld
Kéménd
Ipolyszalka
Ógyalla
Újgyalla
Szentpéter
Nyitra
Kisújfalu
Sárkány
Gyiva
Köhídgyarmat
Kicsind
Köbölkút
Libád
Kistapuszta
Garamkövesd
Bátorkeszi
Madar
Béla
Nána
Vág
Hetény
Bucs
Szentgyörgyhalma
Káptalanpuszta
Marcelháza
(Marcelkeszi)
Muzsla
Párkány
Komárom
Dunamócs
Karva
Csenkepuszta
Ebed
Esztergom
Izsa
Dunaradvány
Duna
Nyergesújfalu
Szöny

2. ábra

ejtőernyősök sem lesznek képesek. A német 8. páncélos hadosztály felvonulásához szükséges halogató harc érdekében mozgó támpontokat építettek ki, ahonnan – parancsra, vagy az összeköttetés megszakadása esetén öntevékenyen – a csapatokat időben vissza lehet vonni. A bélai Ullmann kastélyban települt hadosztály-harcvezetés távbeszélő összeköttetése a harccsoportokkal a szovjet támadás megindulása után hamarosan megszakadt.[37]

A páncélvédelmi zárakat, kezdve a várható támadás fő irányában elhelyezett német 8,8 cm-es légvédelmi ágyúkkal, a támadó szovjet harckocsik a sötétben lerohanták. A hadosztály páncéltörő támpontjaihoz beosztott német kezelők a 7,5 cm-es ágyúkat otthagyva ugyancsak szinte azonnal megfutamodtak, írja Lajtos. „Igaz ugyan, hogy a mieink sem soká késlekedtek. Néhány szovjet harckocsi megsemmisítése után különösebb veszteségek nélkül visszavonultak. Nem úgy azonban Tassonyiék, velük egészen hajnalig megvolt az összeköttetés".[38]

A hadosztályparancsnokság a támadó harckocsiélek túlhaladtával, a kísérő gyalogság közeledésének hírére Béláról ÉNy-ra tért ki egy Botond félrajkocsin, az utakat elfoglaló szovjet harckocsik miatt a terepen. Szügyi a motorház tetején ülve vezette ki törzsét[39] Sárkányfalva mellett, a már ellenséges kézen lévő Köbölkúttól északra, Szőgyénig, a német 8. páncélos hadosztály harcálláspontjáig. Ott értesültek a Hegyfarok és Duna közötti páncélos zár csődjéről. „Kora délután jelent meg Tassonyi segédtisztje, üzenetével. Ők kitartanak a 8. páncélos hadosztály ellentámadásáig, de lőszerutánpótlást kér. Intézkedtünk." Délután az LVII. páncélos hadtest parancsnoka Tassonyiékat futártiszt útján a 8. páncélos hadosztálynak rendelte alá, a Szent László hadosztályparancsnokságát egyidejű Ógyallára településre utasítva. Onnan már másnap – gyalogsági tűzre ébredve – Gutára települtek át, ahol I. 14-ig maradtak.[40]

A hadosztály tüzérség az északi védőkörlet déli szárnya elleni szovjet támadás megindulásakor Nána és az ettől északra lévő arcvonalak elé erőteljes tűzcsapásokat mért,[41] de ezzel a harckocsik áttörését nem tudta megakadályozni. A hadtestparancsnokság által bevetett német 8. páncélos hadosztály sem tudta a páncélos rohamot feltartóztatni. Ezért a 80/III. német tüzérosztály el sem tudta foglalni eredetileg szemrevételezett állását, hanem Béla Ny-on ment tüzelőállásba, éjjel 3^h-kor. Ide csatlakozott a hadosztály visszavonuló VIII. gépvontatású tüzérosztályának négy lövege is.

37 Lajtos következetesen távbeszélő összeköttetésről, Tassonyi mindenütt rádiókapcsolatról ír.

38 „Az ejtőernyős csapatok valószínűtlenül különleges eredményeit igazában csak az értheti meg, aki velük együtt harcolt" – írja *Lajtos* (58. o.) „Ezek az emberek mintha csak sportból csinálták volna a dolgukat. Az éjjel folyamán előfordult, hogy Tassonyi, aki éppen helyzetjelentést adott nekem, hirtelen bocsánatot kért, kis időre távozott a telefontól, mert a harcálláspontját közeltámadás érte. Mintegy 10 perc múlva jelentkezett, hogy minden rendben van; még a segélyhelyet is közeltámadás érte, de *Farkas dr.*, orvos százados félbeszakította a sebesültek ellátását és az egészségügyi katonákkal együtt visszaverte a rohamozókat."

39 Hadosztályparancsnok és segédtisztje, tüzérparancsnok, vezérkari főnök, hadműveleti vezérkari tiszt, írnok. Lajtos két híradó rajról is ír, de ezek aligha fértek fel a Botondra (*Lajtos*, 59. o.; *Dárday*-napló, I. 6.)

40 *Lajtos*, 59–60. o. A leírás több adata eltér a *Tassonyi*-kéziratban foglaltaktól. Minthogy mindkét esetben emlékiratról van szó, mindegyikükből idézünk, Lajtos néhány komponáltnak ható, önigazoló mondatának mellőzésével.

41 A VIII. gv. közepes tüzérosztály 70 lövést adott le. (*Dárday*-napló, 1945. I. 6.)

Szemléletes képet nyújt az áttörés egy részletéről Bakay Zoltán hadnagy emlékirata és korabeli harctudósítása.[42] A Garamon 1944. XII. 27-én sikeresen átjutott ütegparancsnok[43] I. 6-án éjjel vette át az újjászervezett 2. közepes aknavető üteg parancsnokságát Bátorkeszin, de a feladata szerinti tüzelőállást Muzsla vasúti megállónál nem tudta elérni; ott már T-34-esek támadtak. Ezért az üteget visszafordítva Köbölkúton szándékozott állásba menni. Bakayt idézzük:

„Az orosz harckocsik észrevették az ezalatt már pánikszerűen visszavonuló német-magyar alakulatokat, s a műutat világító-robbanó lövedékekkel lőtték. Az országos járművek négyes oszlopban, még az árok területén is, vágtában akarták egymást megelőzni s így a forgalmat csak gátolták. Köbölkútra beérve a házakból kihajtó német gépkocsik teljesen eltorlaszolták az utat és egy ojm-et az árokba szorítottak, összetörve. Ennek lovait, kifogva, magunkkal hoztuk. Egy lőszereskocsinkon egy sebesült alezredes urat ismeretlen helyre vittek. Harmadik lőszereskocsim találattól elpusztult." Bakay végül is összegyűjtve ütegét, Rutkay vk. százados, a hadosztály anyagi vezérkari tisztje ismételt parancsára – 13 fő, 3 országos jármű és 4 hátasló veszteséggel – Marcelkeszin át Ógyalla körzetébe vonult vissza.

A hadosztály tüzérparancsnok törzse hasonlóan keserves körülmények között került ki az áttörésből. Erről Szepessy főhadnagy, oszlopparancsnok jelentése szól, korabeli hitelességgel.[44] A Dárday ezredes rendelkezése szerint I. 6-án reggel 3/4 5-kor Bélán összeállított menetoszlop – 4 személygépkocsi és egy motorkerékpáros – Muzsla felé már nem tudott kitérni, így Libádon, Gyiván, Köbölkúton át vonultak Bátorkeszi felé, szórványos ellenséges tűzben. „Köbölkút–Bátorkeszi–Kis-Újfalu útelágazáshoz érve az ellenséges tűz erősödött. Gépkocsiról szálltam és a teljesen eltorlódott utat akartam rendezni, a gk-at fedezésbe állítva... Negyedórai időzés után 8[h] körül T-34-esek rohantak be a községbe hevesen tüzelve. Az első páncélos a vasút mellett kilövődött, a második átgázolt a tpk. Steyr kocsiján és azt teljesen összelapította. A mellettem álló sebesültszállító kocsit a T-34 szétlőtte, de pár másodpercen belül a harckocsit egy német katona páncélrémmel kilőtte. ...A községen hat orosz harckocsi ment (akkor) át. ..." Szepessy végül, Ógyallát és Udvardot érintve, 7-én reggel érkezett be a hadosztályparancsnoksághoz, Gutára.

A Dárday-napló még egy – szervezetszerűleg a hadosztályhoz tartozó, de 1944-ben meg nem kapott – tüzéralakulat, a 76. tüzérosztály[45] 3. ütegének sorsáról, részvételéről tudósít[46]: 1945. I. 2-án az üteg a Szent László hadosztály parancsnokságtól kapott parancsra Dunamócsról Muzslára menetelve a község keleti szegélyén foglalt

42 Uo. 99. sz. melléklet: M. kir. 1. honv. av. tü. osztály. – *Harctudósítás,* az 1/2 üteg harcairól. 1945. I. 6. *Bakay* Zoltán hdgy.; *Bakay Zoltán:* Harctéri emlékeim. Kézirat. Másolat a szerzők birtokában. 1993. 6–7. o. (A továbbiakban: *Bakay)*

43 *Dárday*-napló, 1945. I. 6. 98. sz. melléklet. *Martin–Ugron,* 134–136. o.

44 *Dárday*-napló, 1945. I. 6. 100. sz. melléklet.

45 *Martin–Ugron,* 105. o. A tüzérosztály sorsáról 1944. XII. 12-ig.

46 76/3. ü. 45. I. 14. Harctudósítás, 1944. XII. 1–1945. I. 10. *Gereben* szds. üp. *Dárday*-napló, 104. sz. melléklet.

Az 1944. XII. 12-én Tahiban, illetve Dunabogdányban állásban lévő, Nagymaros–Alsógöd irányban az orosz felvonulásra tüzelő osztály 3. ütege XII. 21-én Pilismarótra települ, hasonló feladattal. Útközben egy lövege szakadékba csúszik, legénységéből pedig többen megszöknek. XII. 25-én este, a 2. páncélos hadosztálytól kapott parancsra, a fenyegető szovjet bekerítés miatt az – általa támogatott – v. Gerke-zlj-al Esztergomon át Párkányra menetel. Az üteg XII. 26-án reggel 7 órakor halad át a hidon, amelyet a németek 10 perccel később robbantanak. Még aznap Káptalan-pusztán, XII. 27-én Szentgyörgyhalma-pusztán, majd XII. 30-án Szentjános-pusztán (Dunamocs É.) megy tüzelőállásba. Feladata mindenütt a Duna déli part (Nyergesújfalu–Neszmély) szovjet forgalmának bénítása. Az ütegparancsnok még XII. 26-án értesült, hogy az osztály többi részét Budapestre parancsolták.

tüzelőállást.[47] Az I. 6-i szovjet támadás megindulásakor Párkányra és Nánára zavaró tüzet adva reggel 6^h-kor Muzslára települt, de 8^h-ra az orosz páncélosok is a község keleti szélén álltak. Mire a német parancs Csenke-pusztára történő áttelepülésre megérkezett, már helységharc dúlt és a legénység egy része 6 országos járművel, 8 hátaslóval eltűnt. A Csenke-pusztán délben tűzkész üteg újabb német parancsra Dunamócsra, onnan – hosszú pihenő után – Marcelkeszire, majd Heténybe menetelt; közben a szolgálatvezető is megszökött 3 fővel. A hajnalban – I. 7-én – Komárom felé továbbinduló üteg ellenséges harckocsi- és gyalogsági tűzbe, majd német és orosz harckocsik kereszttüzébe került. A lovakat kilőtték, egy löveget az árokba nyomtak. Az ütegparancsnok, Gereben százados, miután sikertelenül kísérelte meg a szétfutott legénység összeszedését, 5 fővel gyalog vonult vissza a terepen, mert az utat a nagyszámú előnyomuló szovjet harckocsi foglalta el. Komáromba végül – egy előrement félszakaszon kívül – az ütegparancsnok, 1 hadapród őrmester, 9 fő legénység, 10 ló és 1 löveg érkezett be. A töredék üteget Gereben százados I. 16-án, hadosztályparancsnoki parancsra, Nagymegyeren az 1. közepes aknavető tüzérosztályba olvasztotta és átvette az osztály parancsnokságát.

A hadosztály ebed-muzslai védelmi csoportosításából sem a rohamtüzérek, sem a felderítő osztály maradéka (kerékpáros és páncéltörő szakasz) harcáról, sorsáról nincsenek részleteink.[48]

Az utász század küzdelméről, viszontagságairól a zászlóalj hadinaplója tudósít.[49] Kozma főhadnagy utászait I. 6-án 4 órakor riadóztatták, majd $4^h30'$-kor Lajtos személyes parancsára Muzsla K-es foglaltak védőállást. Mire erről Koppány alezredes, utászzászlóalj-parancsnok – de egyben a hadosztály műszaki parancsnoka – tudomást szerzett, már ellenjavaslatot sem tehetett, mert Szügyi azonnal útbaindította Béláról – ellenséges tűzben – Köbölkútra, majd Bátorkeszire. Itt azután a már előbb odaérkezett Rutkay vk. százados az I. c-vel együtt Ógyallára indította tovább. A zászlóaljparancsnok a gh-t és az 1. század vonatát Marcelkeszire rendelte I. segédtisztjével, a Mersich százados parancsnoksága alatti hadosztály-műszaki oszlophoz, s egyben riadóztatta is azt. A műszaki oszlop a már ugyancsak tűz alatt álló Hetényen át jutott Ógyallára, ahonnan a zászlóaljparancsnok Naszvadra irányította, miközben sem a hadosztályparancsnokságról sem utászszázadáról semmit nem tudott.

Kozma főhadnagy[50] – a vezérkari főnök parancsának megfelelően – Muzsla K-re és Muzsla É-ra rendelt utászait 6^h-kor érte a szovjet támadás, mire tüzelés közben egy Zrínyi rohamlöveggel együtt a falu közepére vonultak vissza. A községbe betörő két T-34-es közül az egyik a Zrínyit az árokba nyomta. Az ellenséges harckocsit

47 Jellemző a német hadvezetésnek a Duna D-i Konrád hadművelettel, illetve a fenyegető Duna É-i szovjet támadással kapcsolatos kapkodására, hogy az I. 2-ára a 6. gépkocsizó tüzérosztálynak alárendelt üteg I. 4-én éjjel egy német tüzér osztály, I. 5-e folyamán pedig egy másik, a német 80/II. gépkocsizó tüzérosztály alárendeltségébe került, ugyanabban az állásban, vezetékes összeköttetésben a Szent László hadosztály tüzérparancsnokával.

48 A 20. rohamtüzérosztály Koltay fhdgy. vezette rohamlövegeinek harcáról minden további adat hiányzik. A január elején a Csallóközben – Magyardiószegen – kirakodott 3. üteg vk. főnöki eligazítás után kapcsolódott be azonnal a harcokba. Lőszer és üza. ellátása folyamatos volt. (*Kárpáty* Tasziló Tamás fhdgy. emlékirata, 11. o. Közelebbi dátum nélkül. – HL Tgy. 3463. A továbbiakban: *Kárpáty.)* A Muzslánál alkalmazásra került felderítő osztály maradékról pedig csupán annyit hallottunk, hogy a Garamon átjutott mindhárom ht. tisztje – Puky Endre fhdgy., Lelkes Károly hdgy. és v. László András hdgy. – elesett. *(Martin–Ugron,* 133. c., 261. sz. jegyzet. (A magyar rohamtüzérek megmaradt löveg – „Hetzer" – állományáról a hadosztály újjászervezése kapcsán szólunk.

49 Utász-napló, 1945. I. 6–8.

50 V. Kozma László ny. utász őrnagy (egykori főhadnagy) utólagos (1995) naplóbejegyzése, 1945. I. 10-hez.

Székely hadnagy, az I. szakasz parancsnoka egyetlen páncélöklével kilőtte. A falu kijáratához telepített saját 7,5 cm-es páncéltörő ágyú két T-34-est lőtt ki. A túlerejű ellenség előnyomulását eredményesen lassítva – a századparancsnok is géppisztolyt ragadott – a Duna túloldaláról áthallatszó déli harangszókor szakadtak el a községtől. Állandó harcérintkezésben az ellenséggel érkeztek meg végül Komáromba, ahol Perczel ezredes városparancsnok pihenőt rendelt el a megfogyatkozott századnak. Kozma László főhadnagy, századparancsnok I. 10-én jelentkezett a zászlóaljparancsnokságon és jelentette, hogy százada (7+81 fő) Tany községbe beérkezett.[51]

A hadosztályparancsnokság, a tüzéralakulatok és az utász század felvázolt sorsa, harcai némi képet adhatnak a szovjet támadás-áttörés méreteiről, hevességéről. A Hegyfarok és a Duna közti síkságon a támadó harckocsik számához viszonyítva gyenge – és a sötétben eleve korlátozottan alkalmas – német légvédelmi lövegekből álló páncélos zár áttöréséről nincsenek adataink a résztvevőktől, még a lövegek számát sem ismerjük.

Annál többet tudunk a Szent László hadosztály Tassonyi őrnagy parancsnokolta, zömmel ejtőernyősökből álló – a már vázolt sávban *(1. ábra, 67. o.)* védelembe, illetve tartalékba rendelt – alakulatai küzdelméről.

Az előzőekben említett forrásokhoz egy frissen előkerült írás, Nagy Árpád ejtőernyős főhadnagy, századparancsnok naplószerű füzete ad korabeli kiegészítést.[52] A kárpáti, majd a soroksári, isaszegi, kéthelyi harcokban részt vett aknavetős tiszt „jegyzetei" 1945. I. 6-tól folytatódó részének címe: „... és amikor már nem voltunk többé fejesek..." Úgy véljük, ennél találóbban aligha lehetne jellemezni az ejtőernyősök – és egyúttal az egész Szent László hadosztály – további sorsát, történetét, még ha a Karintiáig menetelő, akkor már javarészt más összetételű hadosztály ismételt hírnévre tett is szert.

Tassonyinak az I. 4-én hajnalban elfoglalt védőállásban fogalma sem volt (sic!) a helyzetről, tájékoztatást nem kapott.[53] Emlékiratában így folytatja: „...Este 10 óra tájban Párkány–Nána irányából harckocsi gyülekezés kezdődött, majd rövidesen a zaj kb. 2 km-re, a műút mentén a védőállásunk előtt egyre erősbödött. Jelentettem Lajtosnak, rádión, hogy mi a helyzet, hogy nagy harckocsi gyülekezés van, áttörésre készülnek és kb. 60–80 harckocsi állásunk előtt már készenléti helyet foglalt. Lajtos válasza az volt, hogy: »Na-na...« Erre a jelentést bezártam azzal, hogy még gyülekeznek és én »figyelmeztettelek«. A századokat figyelmeztettem rádión, a jobb szárny parancsnokának, Godónak parancsot adtam, hogy állítson fel »kazalügyeleteseket« és a tanyán a két nagy kazlat gyújtsák fel, amikor az orosz támadás, ami hajnalban várható, megindul".

Az ejtőernyősök balszárnyán – Kis-Tata-puszta körül – Kövesdy Dezső főhadnagy csökkent létszámú százada foglalt védőállást két, 500 m-el hátrább elhelyezett 7,5-es páncéltörő ágyúval. A Tassonyi által ígért páncélöklökből egy darab sem jutott el

51 Az I. 3-án 2+86 fővel jelentett (l. a 23. sz. jegyzetet) és a harcokban megfogyatkozott század „gyarapodására" nincs adtunk. (Kozma őrnagy az első adatot véli túl alacsonynak. A hét tiszt az elfogyott és összevont századokból adódott.)

52 Dátum szerinti feljegyzések, oldalszámozás nélkül. (*Simon Lászlóné* úrasszony – *Nagy Árpád* ejtőernyős főhadnagy özvegye – szívességéből, betekintésre kölcsönözve.)

53 *Tassonyi*-kézirat, 36–37. o.

hozzájuk.[54] Középen Szakács József főhadnagy – szintén a volt 1/II. zászlóaljból – helyezkedett el századával. Délre – a legkritikusabb helyre – Káptalan-pusztához Godó Ferenc főhadnagy százada került. Nagy Árpád aknavetőseit Tassonyi a századok mögé osztotta szét háromfelé a mintegy 5 km széles szakaszon. Az éjfélkor nyugovóra tért parancsnokot a rádióügyeletes Bárczy János százados, segédtiszt keltette fel 3 óra után, azzal, hogy Godónál tucatnyi harckocsi áttört. Az áttörés hevességét – sorozatvető-, aknavető-, lövegtűz és azonnali harckocsitámadás! – Marosújvári Géza zászlóst idézve Huszár szemlélteti.[55] A tűzcsapás és az átrohanó harckocsik után élve maradt ejtőernyősök egy ideig félig-meddig vaktában tüzeltek, majd a sötétben, összekeveredve a kísérő szovjet gyalogsággal, a fegyverek hangja nyomán kerestek hátrább, egy kukoricásban menedéket.

Mire Tassonyi a helyszínre ért, a kazlak égtek, a fényükön belül semmi, a közelben harci zaj. Személyes rádiójelentésére a harckocsik áttöréséről Köbölkút irányába Lajtos derűsen közölte: „nagyszerű, egyenesen belerohannak egy német harckocsizárba". A valóságban a tucatnyi lövegből álló német reteszt is lerohanták a sötétben a szovjet harckocsik, sőt – még reggel 6 óra előtt – a 15 km-el hátrább elhelyezett teljes hadosztályvonatot is.[56]

Kövesdyvel és Szakáccsal az összeköttetés megszakadt. Tassonyi törzsét a harcállászpont előtt tüzelőállásba rendeli. A kísérő gyalogságról leválva egy géppuskás őrmester kezelőkkel és golyószórós félrajával jelentkezik.[57] A laza alakzatban gyanútlanul közeledő orosz gyalogság rohamtávolságon tűzrajtaütést kap: „Ész nélkül megfutnak, sebesültjeiket, halottaikat hátrahagyva".

Nagy Árpád Szakács főhadnagyot keresve már csak a mögöttes páncéltörő ágyút találta. Tassonyi parancsára szétszedték és vállukon a závárzattal visszavonultak. 1 km-el hátrább találták Godót szakaszával,[58] amint a Libád felé vezető völgyet zárta le. Tassonyi világosodáskor vonult vissza. Új, ideiglenes harcálláspontja 200 m-el Godó mögött, a kőkeresztnél települt, a zászlóalj-segélyhellyel együtt. Az ugyancsak oda érkező Nagy Árpád írja: „Még meg sem kezdtük az összeszedelőzködést, amikor hátulról egynéhány orosz szakasz rajtunk ütött. – Nono, ott azért még nem vagyunk! Fél óra múlva a támadóknak csak maradványai voltak meg és a talpukat mutatták. Nagyon gyenge alapokon állhatott náluk a vitézség, hiszen a mögöttük húzódó műúton tizesével húztak Köbölkút felé, a hátunk mögé a T-34-esek."

Ekkor kapta Tassonyi a hadosztálytól az utolsó távmondatot:[59] „A 8. német páncélos hadosztály ellentámadást fog végrehajtani. Tassonyi őrnagynak a gránátos zászlóaljat, az újonckiképző zászlóaljat és a repülő lövész zászlóaljat alárendelem, ezekkel az erőkkel törjön előre és foglalja vissza a védőállást!" Ezután a rádiós tizedes jelentette, hogy kikapcsol, evvel az összeköttetés a hadosztállyal megszűnt.

54 V. Kövesdy Dezső 1995. VII. 18-i levele Martinnak. Kövesdy egy további – 96. V. 11-i – levelében ez áll: „Mint később megtudtam. T. E. útnak indította a kocsit, ezt azonban valószínűleg elfogták (esetleg eltévedt.)".

55 *Huszár* 1988. 703. o.; *Huszár* 1993, 157. o.

56 Tassonyi Rutkay Jenő vk. századost, a hadosztály anyagi vezérkari tisztjét is hibáztatja a hadosztály vonatnak a Harcászati Szabályzattal ellentétes összevonásáért. Így elveszett, többek között, az ejtőernyősök teljes vonata, lőszerkocsijai, az utolsó lóig. „Az orosz lerohanás a személyzetet gatyában találta". *Tassonyi*-kézirat 37. o.; Tassonyi Edömér 1982. I. 12-i levele Pályi Györgynek, 2. o. (HL Tgy. 3064.) (a továbbiakban: *Tassonyi,* 1982.)

57 „Nem hallottunk lövést és tudtuk, hogy az őrnagy úr lövés nélkül nem vonul vissza" így az őrmester. (*Tassonyi,* 1982. uo.)

58 „Összesen kb. 48 eje. maradt, a többi szétszaladt, elesett, fogságba került". *Tassonyi,* 1982. 2. o.

59 Uo. és *Tassonyi*-kézirat, 38. o.

„Mindezt magam hallottam, majnem megütött a guta! ...úgy látszik fogalmuk sincs, mekkora méretű az áttörés" írja Tassonyi.[60]

Reggel 7 óra volt, ekkor érkezett meg nyugati irányból az újonckiképző zászlóalj és Pálfi csoportja.[61] A helyzet ez után a következő: Godó harcban, déli irányban, szórványos aknatűzben, ellenség az erdőben gyülekezik, DK-ről egy szovjet zászlóalj harcalakzatban 18 harckocsival előnyomulóban a nyílt terepen. Pálfi két géppuskája a völgy Ny-i oldalába rendelve azonnal tüzet nyit. Az újonczászlóalj a szőlő szélén véd K felé. Tassonyi ellenséges tűzben – már harcálláspontját is géppuskával lövik – türelmesen vár a beígért német páncélos ellentámadásra.[62] Közben a műúton 63 ellenséges harckocsit számolnak meg, amint libasorban haladnak – védelmi vonalukat elhagyva – Komárom felé. Német ellentámadás sehol. A védők ezalatt egy nagyjából 400x400 m-es zsákba kerültek, közben csinn-bummal lövik őket.[63] Az elkerülhetetlen visszavonulás iránya csak Libád lehetett; reggel 8^{h}-kor rendelték el, harcalakzatban: új harcálláspont Libádtól D-re, az újonc zászlóalj az erdő szélén K-i irányban védelemben, bal szárnyukhoz csatlakozva a felvonult hadosztálytartalék többi része, Libádtól K-re. Az ejtőernyős szakasz tartalék az újoncok mögött. Egy német kerékpáros hadnagy jelentkezik,[64] őt a harcállásponttól DNy-ra rendeli Tassonyi, az erdő lezárására.

Késő délelőtt – az ejtőernyősök Szügyi által személyesen eligazított lőszertisztjével – írásban is megérkezett a hadosztályparancsnokság parancsa Tassonyiék német alárendeltségéről, azzal zárva, hogy „A hadosztály, további feladatok végrehajtására, ÉNy-i irányba áttelepül".

Tassonyi felháborodva fogadta, hogy a hadosztályparancsnokság tüzérségi támogatás, lőszer, élelem és egészségügyi ellátás nélkül hagyta ott őket. Mint írja, ezt a hadosztály vezetésének soha nem tudta megbocsátani.[65]

Egy váratlanul beérkezett aknavető 42 lövéséből széles vonalú gyorstüzet adatott le a parancsnok az újoncszázad elé, azzal, hogy az ellenséges gyalogtámadás megindulására tartson meg 6 lövést. A szovjet támadás 11 óra körül indult meg, de az aknatűzben és az újonczászlóalj tüzében összeomlott. „Ezekről a fiatal gyerekekről, akik talán először sütöttek el hadipuskát rohamozó oroszokra, csak a legnagyobb elismeréssel tudok nyilatkozni. Fagyos talajon – beásás nélkül –, éhesen 24 óráig tartották a vonalat" – írja Tassonyi. A nap folyamán újabb támadásra nem került sor. A parancsnoknak sikerült éjjel – egy Libádon talált német távbeszélő állomáson – a Sárkányfalván lévő német kerékpáros alakulattal beszélni. A készüléknél ért törzstisztnek fogalma sem volt a magyarok alárendeltségéről, így Tassonyi tájékoztatta,

60 Uo.

61 Tassonyi repülő-lövészezredbeliekre is emlékezett. Ezt Pályi – akkor kórházban – 1982-ben cáfolta. (*Tassonyi*-kézirat, uo.) Greth Ottó egykori résztvevő viszont tanúsítja, hogy vele együtt több RECSETI-s (Repülő Csapattiszthelyettes Képző Iskola, l. *Martin–Ugron,* 121. o.) is ott volt Béla–Sárkányfalva közt.

62 „Ekkor láttam Bárcsyt először megfélemlítve" – írja Tassonyi. – „Na nem csoda. Száját harapdálva kérdezte, hogy mikor vonulunk vissza".

63 *Nagy Árpád*-napló.

64 „Feltűztem az I. osztályú vaskeresztet, amit e célokra hordtam a zsebemben. Feszesen tisztelgett és eligazítást kért" – írja Tassonyi (1982. 2. o.)

65 *Tassonyi*-kézirat 39. o. és *Tassonyi,* 1982. 3. o. A Lajtos-emlékirat a kialakult helyzetet „megkerüli": az ipolygarami katlanon okulva elrendelt „mozgó védelemről" ír. (*Lajtos,* 56–60. o.) Tassonyi szerint viszont Szügyi lovagkeresztet ígért az ejtőernyős lőszertisztnek, ha parancsnokát megtalálja az új paranccsal. Itt ismét hiányzik a legilletékesebb – a hadosztályparancsnok. Szügyi – tanúsága.

azzal, hogy reggel 7^{h}-ig tartja az állást, de egy – a szovjet tartalék beérkezése utáni – „felszámoló" támadást képtelen kivédeni. Alparancsnokaival megbeszélte, hogy az utánpótlás nélküli tarthatatlan helyzetet feladva, kisebb csoportokban, a páncélos éket megkerülve Komárom térségében gyülekezzenek – hivatalos visszavonulási parancs nélkül. Az eleddig nem jelentkező német parancsnokság úgyis csak feláldozná őket. (Közben a Pálfi-csoportból már eltűnt egy század.) Ő maga legényével és 3 önként jelentkezővel visszamarad, utóvédként.[66]

A Garamvédelem északi szárnyán összeköttetés nélkül magukra maradt Kövesdyéknél kicsiben hasonló események játszódtak le, némileg szerencsésebb körülmények között. Az I. 6-án induló szovjet páncélos támadás harckocsijai észak felé is megkerülték a Kékitőhegy – illetve Öreghegy – csoportját, megszakítás nélkül vonulva a műúton, de a támpontszerű védőállások között is. A sötétben Kövesdy csak a kipufogók szikráit látta 10x50-es zsákmányolt távcsövén és a páncélosokon ülő kísérő gyalogságot is csupán sejteni lehetett, szabad szemmel jóformán semmi nem látszott. A hátrább elhelyezett páncéltörő ágyúk használhatatlanok voltak. A harckocsik áttörése még koromsötétben befejeződött. Gyalogsági támadásra, közelharcra nem került sor. Az emberek fedél nélkül, utánpótlás nélkül topogtak a kegyetlen hidegben. Kövesdy – továbbra is összeköttetés híján –, a második ellenséges lépcső biztos pusztulást hozó támadását be nem várva, délelőtt hírvivők útján parancsot adott a páncéltörő ágyúk és vontatók robbantására, a szakaszparancsnokoknak pedig kiscsoportonkénti hátraszivárgásra az ösvényeken, valószínű gyülekezőhelyül Komárom–Ógyalla vonalát adva meg.[67]

A legszerencsétlenebbül a középső ejtőernyős század parancsnoka, az állását először feladó Szakács József főhadnagy járt. Komáromhoz érve összetalálkozott a támadás hírére ott maradt Kiss Zoltán századossal, akit Tassonyi még I. 2-án visszaküldött Pápára, mint – Ugron kiesése után – az egyetlen „öreg" ejtőernyős tisztet, akire a továbbiakban építeni lehet. Kiss százados megfordult, s egy tehergépkocsin keletnek összeköttetést akart keresni Tassonyival. Hozzá csatlakozott Szakács is, de belefutottak egy orosz élbe. A nyugodtabb idegzetű Kiss Zoltán megadta magát.[68] Szakácsot, aki megpróbált elmenekülni az oroszok agyonlőtték.

A Tassonyi parancsára elszivárgó ejtőernyős csoportok közül Nagy Árpádék útját ismerjük a főhadnagy naplójából. A parancsnok I. 7-én hajnalban Macskás-pusztára küldte őket a vetőállással. A zászlóalj orvosa – Farkas dr. – mint mindig, most is az aknavetőkkel tartott. Még ki sem ásták a talp helyét, amikor megindul az ott lévő

66 Nem állhatjuk meg, hogy ne idézzünk legalább néhány mondatot Tassonyi hamisítatlan stílusából: „Én egy kis csoporttal Libádon maradtam. Kb. 7.30-kor meg is indult a támadás. Vagy 400 m-ről pofonlőttük az első lépcsőt majd mi is elpasliztunk. Nem akartam szarba hagyni a derék német kerékpárost, így még éjjel átmentem hozzá, megmagyaráztam a helyzetet, rábeszéltem (kellett kapacitálni), hogy ő is vonuljon vissza. Arra, hogy nem mehet támadás nélkül, azt mondtam, hogy a fene se tudja itt mi történik, mondjon egy nagy mesét. A libádiak mondták, hogy 7-kor teljes gázzal elkerékpároztak. Engem kis csoportommal majdnem kimiskároltak, mert az orosz a német kerékpáros órön át támadt, alig csúsztunk ki. A mezőn láttam egy német őrmestert félcsizmában szaladni, pár német lövöldözött Sárkányon." *Tassonyi,* 1982. 3. o.

67 Kövesdy főhadnagy csoportjával találkozott Szügyivel, aki elfogadta, hogy az adott helyzetben mást nem lehetett tenni és Komáromot jelölte meg gyülekező helyül, ahova a század végül nagyobb veszteség nélkül eljutott. *Kövesdy* Dezső levele, 1995. VII. 18.; *Huszár,* 1983. 704. o.; *Huszár,* 1993. 158. o.

68 Kiss Zoltán százados bekerült az új magyar „demokratikus" hadseregbe. Nevéhez fűződik az ejtőernyős csapatnem újjászervezése. 1951 őszén letartóztatták, majd koncepciós perben halálra ítélve 1952 tavaszán kivégezték. Felesége és három kiskorú gyermeke siratta. – 1992-ben rehabilitálták, majd alezredessé léptették elő. Személyét, mártíromságát az Új köztemető 298-as parcellájában emléktábla örökíti meg. (*Sáray Bertalan:* Az ejtőernyős fegyvernem újjászervezése a második világháború után. *Új Honvédségi Szemle,* 1993/7. 78. o.)

német csapatok általános menekülése.[69] Így ők is jobbnak látták összepakolni és hosszú menet után valahol Fürön túl aludtak, miután kikerültek a gyűrűből. Godó Franci is odaért. Közös elhatározás: irány Pápa.[70]

Tassonyi ötödmagával, 1 db páncélököllel, az orosz gyűrűn keresztüljutva, a szovjet által megszállt helységeket kikerülve I. 8-án jelentkezett Komáromban a német 8. páncélos hadosztály parancsnokságán. Jelentette, hogy alakulata „zersprengt",[71] létszáma 1 tiszthelyettes, 3 fő legénység, mire elbocsátották, hogy szedje össze embereit. Másnap a hadosztályparancsnokságot is megtalálta. Mint Lajtos írja: „...a hadműveleti szakasz végét január 9-ében jelöltem meg. Azért, mert ezen a napon érkezett be Gutára az elveszettnek hitt – általam már elsiratott – Tassonyi."[72]

Szügyi már elrendelte a Pápán való gyülekezést.[73] A hadosztálynak csak roncsai maradtak meg az ipolyi–garami harcokból.[74]

Még egyszer az Ipoly–Garam-menti harcokról, hadműveletekről[75]

Munkánk első részében már vázoltuk a Szent László hadosztály Ipoly-menti harcbavetését kiváltó hadihelyzetet.[76] A garami utóvédharcokkal záruló, alig több, mint kéthetes időszak kétségkívül a hadosztály legnevezetesebb, egyben legveszteségteljesebb – az eredeti harcos állomány csaknam teljes felmorzsolódásával járó – alkalmazását jelentette.

Ezért indokoltnak véljük néhány további feltáró részlet ismertetését, elsősorban az egykori német hadinapló és néhány szovjet és német irodalmi forrás alapján, valamint az ezekhez fűzött észrevételek keretében.

Támadási terveket – mint ismeretes – nem csak a hatalmas túlerő birtokában, helyi kudarcai ellenére is lépésről-lépésre előnyomuló szovjet hadsereg főparancsnoksága készített, hanem – szinte az utolsó pillanatig – a német vezéri főhadiszállás, a

69 „A németek gumi nélküli kerékpárokon, mezítláb **gurulnak hátra Köbölkút felé. Még** ilyet nem is láttam" írja Nagy Árpád főhadnagy.

70 Másnap ők is nekivágnak, de D-re tartva hamarosan ismét É-ra kényszerülnek. Csak Nagysuránynál sikerül D-re fordulniuk, majd Nyékvárkonyon, Dunaszerdahelyen át, a Medvei-hídon átkelve, Győrött éjszakázva jutnak el végül Pápára.

„Egy fejezete ismét lezárult a nagy mesének. Első fejezet, amelyik nem győzelemmel van tele és nem megelégedett fáradtsággal fejeződik be. Az első veresége a zászlóaljnak – és azt hiszem most már nem az utolsó. Csak meg kell az ilyesmit kezdeni, aztán fog az menni. A dicsőséges fejezetek sora véget ért." (*Nagy Árpád*-napló).

71 *Szétugrasztva.*

72 *Lajtos,* 60. o.

73 Az ejtőernyősök viszontagságos visszatéréséről Pápára Huszárnál találunk további részleteket. *Huszár,* 1988. 706. o.; *Huszár,* 1993. 160–161. o.

74 A libádi hátragyülekezésnek is voltak veszteségei, főleg a védőállást korán elhagyó, az orosz ékekbe beleszaladt ejtőernyősökből. (Szakács főhadnagy százada). Tassonyi hangsúlyozza, hogy ezért a veréségért nem kell az ejtőernyősöknek szégyenkezniük. A Godót lerohanó harckocsik egyike a tanyaházat nyomta be, ahol harcálláspontja volt; a századparancsnok a másik oldalon az ablakon ugrott ki. 12 harckocsi támadta meg Godó védelmi szakaszát. Az árva páncéltörőágyú a sötétben mit sem ért, mire a kazlak égtek, a páncélosok már áttörtek. Mégis, 3 órával később már foglyot is ejtettek az ejtőernyősök. Egyedül ezen a szakaszon és ettől délre I. 6. folyamán 5 részletben mintegy 100 harckocsi áttörését észlelték, a támadók közel felét. Hozzá kell tenni, hogy a sötétben – Bárczy írásával ellentétben – a harckocsik nem voltak láthatók, a közvetlen közel átrobogók kivételével. (Tassonyi e helyt is „az első szótól az utolsóig mesemondás"-nak minősíti Bárczy írását – hogy csak a legfinomabb jelzőt említsük – tényszerűen is cáfolva néhány személlyel kapcsolatos közléseit.) *Tassonyi*-kézirat, 40–41. o.; *Tassonyi,* 1982., 4. o.; *Bárczy* János: Zuhanóugrás. Budapest, 1981., 526–534. o.

75 A *Hgr. Süd. KTB.* és mellékletei (Anlagen), valamint a német és szovjet háborús irodalom idézett művei alapján.

76 *Martin–Ugron,* 108–109. o.

Führerhauptquartier is. Itt a döntő szó végül mindig Hitleré volt, akit Heinz Guderian vezérezredes, akkori vezérkari főnöknek ritkán sikerült jobb belátásra bírnia. A hitleri vezetés nem tudott elszakadni a támadásban való gondolkodástól, területek feladásáról pedig még a hatásosabb védelem jól felfogott érdekében sem akart hallani. Ez a szemlélet tükröződik a német déli hadseregcsoport – a Heeresgruppe Süd – hadinaplójában is, amikor az egyes napokat záró „Mérlegelések, döntések, parancsok" (Erwägungen, Entschlüsse, Befehle) fejezetekben a képzett parancsnokok józan, de erőtlen javaslatai mellett egyre inkább a hitleri megalomániát tükröző, a valóságban rendelkezésre álló erőket túlbecsülő helyi, vagy nagyobbszabású támadási tervek, célok szerepelnek.

Így például a német hadvezetés, miután a csapatoknak – köztük a magyar ejtőernyősöknek, aknavető tüzéreknek és más alakulatoknak is – sikerült 1944 novemberben Pest elfoglalását megakadályozniuk, XII. 10-én titkos iratot bocsátott ki.[77] Ebben komolyan mérlegelt egy Gödöllő térségéből, a 3., 6. és 8. páncélos hadosztállyal, valamint 2–3 Pz. V. harckocsiosztállyal Hatvan irányába indítandó „Nordlicht" fedőnevű támadást, az ettől a vonaltól északra előnyomult 5–5 szovjet gyors- és lövészhadosztály elvágására („Abschnürung") a főerőktől.

Ennek kapcsán rendelték a Szent László hadosztályt Székesfehérvár mögé, jóllehet a helyzet – s így a cél is – hamarosan megváltozott.

Ezzel csaknem egyidőben, XII. 12-én kelt a szovjet főparancsnokság direktivája.[78] Ebben, közelebbi célként a „budapesti ellenséges csoportosítás" bekerítését tűzték ki. Ehhez feladatként északról, a 2. Ukrán Front csapatai számára, az Ipolyságnál „hevenyészve kiépített ellenséges védelem" áttörésével – Szögyén irányában „csapást mérve" – a Neszmély–Esztergom közti Dunaszakasz elérését szabták meg. A 3. Ukrán Front feladatául pedig – a Velencei-tótól É-ra, Bicske felé támadva határozták meg – a kijutást a Duna jobbpartjára. Távolabbi célként, XII. 25–28-ig(!) a Nyitra–Komárom térség elfoglalását, majd innen támadva Pozsony elérését tűzték ki.[79]

Ezt a veszélyt látta át Guderian, amikor XII. 19-én elszánta magát az ismert, kétségbeesett lépésre: a már az ipolysági térségben harcoló teljes 8. páncélos hadosztály után a Dunántúlon bevetésre szánt, éppen felvonult 3. illetve 6. páncélos hadosztály gépkocsizó-lövész részei s egyben a Szent László hadosztály átdobására – az LVII. páncélos hadtest parancsnoksággal együtt – az ipolysági szovjet áttörés elrete-

77 Geheime Kommandosache, Chefsache, nur durch Offizier. (Beurteilung der Möglichkeiten einer Operation.) Angriff zur Vernichtung der im Einbruchsraum nordostwärts Budapest stehenden Feindverbände. *Hgr. Süd. KTB.* 1944. XII. 10. HL Filmtár, 897/a. tekercs.

78 A nagy honvédő háború története. Budapest, 1967. Negyedik kötet, 322. o.

79 XII. 16-án, amikor az orosz támadás már megindult Ipolyságnál, a Hgr. Süd még mindig a Budapesttől DNy-ra álló ellenséges erők szétverését szándékolja (beabsichtigt), a III. páncélos hadtest, az 1., 3. és 6. páncélos hadosztály, és három Párduc (Panther) osztály, valamint a 23. páncélos hadosztály és az ennek alárendelt Szent László hadosztály segítségével, az LVII. páncélos hadtest vezetésével a székesfehérvári folyosóból (Enge) kiindulva. („Spätlese" hadművelet.) Az ipolysági ellenséges betörés megtisztítására (Bereinigung) és az összeköttetés helyreállítására az É-on harcoló 8. (Wöhler-) hadsereggel elegendőnek tartja a 8. páncélos hadosztály bevetését, egyelőre a harckocsiezrede nélkül. Közben a térségben védekező „Rintelen" csoportnál áttör a szovjet, a harcbavetett – elítéltekből álló – Dirlewanger SS dandár egy része, parancsnokait lelőve, átfut az ellenséghez, a 8. páncélos hadosztály és a 24. páncélos hadosztály együttes támadása pedig elakad, sőt vissza is szorítják Ipolyságtól délre. Ugyanekkor a Duna balpartján támadó szovjet erők Váctól lépésről-lépésre Zebegényig törnek előre. Harckocsi gyülekezés és a Szécsénynél támadott Plijev csoport kivonása nagyszabású orosz támadás (Grossangriff) előkészületeire mutat. (*Hgr. Süd. KTB.* 1944. XII. 16–19. Uo.)

szelésére.[80] Rá kell mutatni, hogy már Komárom és Érsekújvár elfoglalása katasztrófális következményekkel járt volna a német haderőre, nem csak a Dunahíd és az északról és nyugatról ide vezető vasútvonalak miatt, hanem mert ez a két állomás rendelkezett a lánctalpasok kirakásához elengedhetetlen homlokrakodókkal. Ehhez járult még a bombázások ellenére is termelő jobb parti szőnyi olajfinomító veszélyeztetettsége. XII. 20-án már Hitler személyes parancsa tiltja meg a harc nélküli hátrálást az ipolysági „hegyi" arcvonalon.[81]

Ismeretes az is, hogy a Kisalföld mellett a lispei olajmezők megvédése, vagyis a Margit-vonal Balaton és Dráva közti szakaszának tartása volt a német védekezés másik kulcsfeladata. A 2. páncélos hadsereg parancsnoka, De Angelis tüzérségi tábornok táviratban jelezte a Heeresgruppe Südnek, hogy nem tudja az arcvonalat tartani, ha a kiváló harcértékű magyar ejtőernyős zászlóaljat[82] elvonják.

A német haderő harmadik kulcspozícióját Budapest jelentette. Így, amikor a 3. és 6. páncélos hadosztály gépkocsizó-lövész alakulatai Székesfehérvár térségéből kivonásra kerültek, a szovjetek számára egyenesen kínálkozott a tervezett bekerítő hadmozdulat lehetősége. A Szent László hadosztály – az utolsó tartalék – kivonása miatt a Heeresgruppe Süd sebtében a 2. páncélos hadsereghez tartozó német 4. lovasdandárt rendelte tartalékba a Margit vonal Balaton és Duna közti arcvonalszakasza védelmében. Amidőn azonban a 3. Ukrán Front támadása XII. 20-án délben megindult Székesfehérvár térségéből, a Veszprémben már részben kirakodott alakulatot a Führer, tartva egy az olajmezők felé irányuló szovjet támadástól, nem engedte bevetni. Ez is bizonyítja, hogy Budapest bekerítésének elhárítása a másik két kulcspozíció védelme mellett harmadrendű volt. Ennek csak látszólag mond ellent Hitler parancsa Budapest minden áron való védelméről.[83] Osztozunk Ernst Philipp véleményében: a későbbi felmentő kísérletekre sem azért került sor, hogy a védősereg az így képződő résen elmenekülhessen, hanem azért, hogy további erők juthassanak be a fővárosba.[84]

A Heeresgruppe Süd XII. 20-i jelentésében szerepel először Szent László hadosztálybeli alakulat az Ipoly-fronton: „Az ellenség ... Márianosztráról Letkésen át Ipolytölgyesig tör előre. Magyar ejtőernyősök a helységeket és az utat szabaddá teszik".[85] Egy német utász zászlóalj is támogat. Ugyanaznap olvashatjuk: „A Szent László hadosztály első részei 16[h]-kor beérkeztek a LXXII. hadtesthez."

80 Az LVII. páncélos hadtest egyúttal a parancsnokságot is átvette a LXXII. hadtest sávjának északi szárnyán. Guderian még ekkor is abban bízott, hogy É-on gyorsan és csekély veszteséggel megverve az ellenséget, majd az alakulatokat visszahozva a Dunántúlra, még decemberben elindíthatják a tervezett „Spätlese" hadműveletet. *Hgr. Süd. KTB.* XIII. 19., uo. (A Spätlese egyfajta aszúbort jelent és nem „késői szüretet" mint az egyes hazai írásokban olvasható.)

81 *„Führerbefehl:* ... Keinen Schritt Boden kampflos aufgeben, weiteres Absetzen im Gebirgsfront nur dort, wo Umfassung und Vernichtung droht! ..." *Hgr. Süd. KTB.* XII. 20., u. o. (Ezt a parancsadási formát csak rendkívül súlyos helyzetekben alkalmazta a német hadvezetés.)

82 „... in ihrem Kampfwert als besonders hochwertige und gut ausgerüstete Truppe" (*Hgr. Süd. KTB.* XII. 14., u. o. L. még *Martin–Ugron,* 99–100. o.) A 2. páncélos hadsereg vezérkari főnöke XII. 17-én – bizonyára a Hgr. parancsa nyomán – ragaszkodik a másnapi kivonáshoz. A valóságban ez még néhány napig elhúzódott. Huszár a kivonásra XII. 21-ét ír. Lajtos kijelentése azonban, hogy „Tassonyiék eljöttek", nem állja meg a helyét. *Huszár,* 1993., 144. o., *Lajtos,* 54. o.

83 *„Fernschreiben* – Geheime Kommandosache. An Armeegruppe Fretter Pico...

1. Auf Befehl des Führers ist die Stadt Budapest bis zum letzten Haus zu verteidigen... 1. 12. 1944. 21, 55' gez. Friessner Generaloberst, Oberbefehlshaber der Heeresgruppe Süd." *Hgr. Süd. KTB.* Anlagen. 1944. XII. 1–15.

84 Ernst Phillipp levele Gosztonyi Péterhez. 1985. 7. 23. In: *Ungváry Krisztián:* A budapesti csata utolsó felvonása. *Századok,* 129 (1995) 6. sz., 1277., 1301. o.

85 Minthogy az 1/II. ejtőernyős zászlóalj a *Feldherrnhalle* hadosztály alárendeltségéből és parancsára került XII. 19-én Fótról Ipolyszalkára bevetésre, a német hadijelentés „nem tudja" hogy szentlászlós alakulatról van szó.

Ugyanekkor az ellenség – a 6. gárda-harckocsihadsereg – páncélosai, gyalogos támogatással már Lévát lövik és a szovjet él Nagykálnánál hídfőt képez a Garamon.[86]

XII. 21-étől azután már nap mint nap szerepel a Szent László hadosztály a német hadinaplóban. E napon Letkésről indított ellentámadással elfoglalt tanyáról és Letkés–Ipolytölgyes térségében ismételt zászlóalj-, illetve század erejű támadások visszaveréséről olvashatunk. Ugyanitt panaszolja a napló: a 3. és 6. páncélos hadosztály felvonulását az ipolysági frontra veszélyezteti, hogy „a Börzsönyből kitörő ellenség elleni szárnyvédelmet átvett Szent László hadosztály az ejtőernyős zászlóalján kívül[87] a bevetés helyére még nem érkezett be". A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a Fretter-Pico-hadsereg vezérkari főnöke a Heeresgruppe Süd vezérkari főnökétől engedélyt kapott a Szob és Párkány közti valamennyi híd robbantására a Garam(-kövesdi) hídon kívül.

XII. 22-én a hadinapló már a Szent László hadosztály (a testőr-lövész ezred II. zászlóalja) Bajta térségéből indított sikeres ellentámadásáról számol be. A szovjet foglyok egy ezredük szétveréséről beszélnek. Ugyanezen a napon a felvonult német 6. páncélos hadosztály valamennyi alakulatával Kistompánál[88] oldalba támadja az előnyomuló szovjet erőket. A szovjet csapatok – 6. gárda-harckocsihadsereg és a Plijev-lovascsoport[89] – erejét mutatja, hogy Kistompa aznap négyszer cserélt gazdát, miközben a szovjet páncélosok tovább támadva elérték Lontót, ahol a Richter-tüzérosztály tartóztatta fel őket. Ugyanekkor a Garam keleti partján váratlanul 40–50 szovjet harckocsi tör előre, Zalabáig szorítva vissza a németeket, de a 6. páncélos hadosztály 11. harckocsiezredének utólag felvonuló II. osztálya visszanyomja a támadókat.[90]

XII. 23-án a Szent László hadosztály ellentámadásáról ad hírt a hadinapló az Ipolydamásdtól ÉK-re lévő ellenséges csoportosulással szemben, valamint az ipolytölgyesi támpont elleni szovjet támadás elhárításáról,[91] egyben arról is, hogy a hadosztály átvette a 2. magyar páncélos hadosztály addigi védelmi szakaszát.[92] Az

86 Ekkor születik a már a 81. sz. jegyzet alatt idézett „Führerbefehl".

87 Itt tehát már „tudja" a KTB., hogy az ejtőernyős zászlóalj a Szent László hadosztályhoz tartozik.

88 *Wolfgang Paul:* Brennpunkte. (Die Geschichte der 6. Panzerdivision) H. n. 1977. 438. o.

89 A nagy honvédő háború története. Budapest, 1967. Negyedik kötet, 322. o.

90 A szervezetileg 50 Pz. IV–Pz. V. harckocsiból álló osztályt egy nappal később – XII. 20-án – rendelte a Hgr. a hadosztály után és menet közben kapták rádión a hirhedt *„K.i.K."* jelzést. (Kamerad in Kessel.) *W. Paul:* i. m. 439. o.; *Hgr. Süd. KTB.* XII. 22. Tehát téves az az irodalomban többhelyütt található adat, hogy a Dunántúlról kizárólag a páncélos hadosztályok lövészegységeit dobták át É-ra. Egyébként a lövészalakulatokkal eleve átkerültek a páncélvadászok, páncélozott lövészkocsik és a felderítő osztály páncélgépkocsijai is. Mindezek azután hiányoztak a XII. 20-án a Dunántúlon induló szovjet bekerítő támadás elhárításához.

91 Előbbi a repülő-lövészezred II. zászlóalja lehetett, utóbbi az 1/II: ejtőernyős zászlóalj.

92 Ugyanerre a napra esnek a német hadvczetésben elrendelt személyi változások. Friessner vezérezredes helyét a Hgr. Süd élén Wöhler gyalogsági tábornok, a 8. hadsereg addigi parancsnoka veszi át, Fretter-Pico tüzérségi tábornokét a 6. hadsereg élén Balck páncélos tábornok, akinek alárendeltségébe a Szent László hadosztályt parancsnokló LXXII., majd LVII. (páncélos) hadtest is tartozik. A Hgr. Süd parancsnoksága Dobogókőről átmenetileg Pannonhalmára (Martinsberg), majd onnan Fertődre, az Eszterházy-kastélyba költözik. (*Hgr. Süd. KTB.* XII. 23. HL Filmtár, 897/a tekercs.)

Ezen a napon töri át a szovjet támadás az út és vasút védelmét Bicskénél. A Zámoly–Csákvár irányából végre ellentámadásra rendelt 4. lovasdandár még csak gyülekezik. Az OKH parancsa szerint Budapest politikai okból(!) tartandó, a keleti hídfő – Pest – sem adható fel, még ha az innen kivont 8. SS lovashadosztállyal a bekerítés esetleg el is lenne hárítható. Guderian vezérkari főnök minden fronton támadást sürget. „Es stehe das Schicksal des Reiches auf dem Spiel!"

esti jelentés szerint „a Szent László hadosztály igen jól harcolt és Helembát visszavette".

XII. 24-én „a Helemba–Ipolytölgyes szakaszon az ellenség nem csökkenő hevességű támadásait a bátran harcoló Szent László hadosztály ellentámadásai mindkét oldali nagy veszteségek árán állították meg" – írja a hadinapló. A letkési hídfőben súlyos harcok folytak, Ipolytölgyes elveszett. A német erők engedélyt kaptak Ipolykiskeszi feladására.

XII. 25-én nem esik szó a letkési hídfő kiürítéséről. Olvashatunk viszont az ipolysági „előretolt front" visszanyomásáról, minek folytán „az LVII. páncélos hadtest parancsot kap nyugati szárnya átcsoportosítással történő megerősítésére, hogy szembe tudjon szállni az ellenség Esztergom felé irányuló áttörési kísérletével". A Dunától délre, északnak támadó szovjetek pedig már betörtek Esztergom déli részébe, „a védelembe rendelt magyar Hetzer páncélos osztály nem található".[93]

XII. 26-án azután már kitűnik a hadinapló feljegyzéseiből az északról fenyegető szovjet áttörés nagysága, amikor három szovjet gyorshadtest erős páncéloskötelékekkel indított támadásáról szólnak, és arról, hogy a Garam keleti partján Kéménd térségéig előretört ellenséget a híd előtt megállították. (A valóságban a kéméndi hidat a németek ekkorra már felrobbantották, a szovjet páncélos él pedig elfoglalta Kicsindet.)[94] Ugyanekkor az Ipoly-szakaszon az ellenség Helemba Ny-on folyó, valamint Leléd elfoglalásával Bajtát elérő támadásaival szemben „a Szent László hadosztály itt is példaértékű kitartásával tűnt ki".[95] Lelédtől É-ra is még tartják az Ipolyvonalat. A Balck hadsereg viszont már döntési szabadságot kapott Heeresgruppe Südtől: az LVII. páncélos hadtest visszavonandó a fenyegető bekerítés elől a Garamtól nyugatra;[96] a Garampáldig előretört 14 harckocsi ellen a Szent László hadosztály egy zászlóalja és 7 Hetzer rohamlövege kerüljön bevetésre.[97] A Balck hadsereg az Ipolytölgyes és Oroszka közti elreteszelésre kért a 8. páncélos hadosztály számára a hadseregcsoporttól döntési szabadságot, nevezetesen hogy védelmében a 3. és 6. páncélos hadosztály átkelhessen a Garamon nyugatra, egy Sárónál indítandó újabb támadáshoz.[98] Noha a Heeresgruppe Süd vezérkari főnöke – Grolmann altábornagy – a visszavonulás engedélyezését feltételekhez kívánta kötni, Guderian az LVII. páncélos hadtest mindhárom hadosztályának azonnali visszavonását tartotta szükségesnek a Garam mögé.

A polgári lakosság elkeseredéséről szóló jelentésekre a válasz: „Diese Rage seit jetzt gleichgültig. Man müsse hart zupacken. Rücksicht auf die Bevölkerung dürfe in der gegenwärtigen Lage keine Rolle spielen!"

93 Jellegzetes példa a *KTB.* pontatlanságára és a felelősség magyarokra történő hárítására. Henkey–Hönig harcáról munkánk első részében szóltunk (*Martin–Ugron,* 120. o.) Ehhez csupán annyit: csak nem a néhány magyar rohamlövegtől várta a német hadvezetés a Velencei tótól Dorogig áttörő szovjet erők megállítását Esztergom előtt?!

94 *Martin–Ugron,* 131–136. o.

95 „Die Division Szent László hat sich auch hierbei durch beispielhafte Standhaftigkeit ausgezeichnet". Mindez is ékesen cáfolja a Balck féle állítást, miszerint az Ipolyságnál harcoló német erők bekerítése a Szent László hadosztályon múlt volna. (*Martin–Ugron,* 145. o.)

96 Az LVII. hadtest hadműveleti osztályvezető kérdésére a vezérkari főnök közli a hadihídoszlopok Garamhoz rendelését.

97 Ennek végrehajtásáról nincsen adatunk, hacsak a Pályi-zászlóaljmaradék Kéméndhez vezénylését nem tekintjük annak. Az alig félszáz fő csak nehezen jutott a Kicsindet is elfoglalt szovjet csapatok mellett a Garamig... (*Martin–Ugron,* 131. o.)

98 Jellegzetes *KTB.* fogalmazás. A visszavonulást támadási céllal indokolja.

XII. 27-én olvashatjuk a már idézett mondatokat[99] a Szent László hadosztály felmorzsolódásáról, miközben a 6. páncélos hadosztály „nehéz körülmények között küzdötte át magát DNy-i irányba, Nátától 3 km-re ÉNy-ra a Garamon." Minderről résztvevő szemtanú is beszámol.[100] XII. 25-én este, az ipolyviski hídfőt feladva, pokoli iramban törtek át ellenséges tűzben, saját harckocsik biztosítása mellett a már kialakult ellenséges gyűrűn és vonultak vissza (az Ipoly-partot védő szemtlászlósok mögött M.–U.) Garamkövesdig. Ott képeztek (XII. 26-án) hídfőt a Szent László hadosztállyal együtt, egész napos ellenséges tűzben. Egy Sherman harckocsi – tűztámogatással – a község széléig merészkedett, de a Hetzerek azonnal kilőtték. Aknavetőtűz a gyalogság közeledtét is jelzi. Este – pergőtűzszerű előkészítés után – a gyalogos támadást a géppuskások visszavették. A magyarok a német Stahl-harccsoport három páncélosát is kilőtték, mire a parancsnok maga ment gyalog előre, integetve. Éjfélkor az ellenség beszivárgott a községbe. $4^h30'$-kor érkezett a parancs: „elszakadni!" (Absetzen!) A 3. század biztosította a hidat, de az még a felvonulás során a levegőbe repült. Így kénytelenek voltak a jeges árban elérni a Garam Ny-i partját.[101] A 6. páncélos hadosztály beérkező részeit, hamarosan kivonva, előzetes gyülekeztetés nélkül a Dunától délre támadáshoz csoportosuló IV. SS páncélos hadtesthez csatlakoztatták.

Míg a 6. német páncélos hadosztály az Ipoly-parti úton – Ipolyszalkán át – vonult vissza a garamkövesdi hídhoz, addig a 3. és 8. német páncélos hadosztály a hadinapló szerint a túlerőben támadó ellenség nyomására harcolva Bényig hátrált. Itt történt a Balck páncélos tábornok által büszkén emlegetett hídverés.[102] Az általános helyzettel kapcsolatos leírás – elismerve a Szent László hadosztály szívós, bátor küzdelmét – mégis csak reá hárítja a felelősséget az ellenség betöréséért az LVII. hadtest keleti szárnyán, azt a látszatot keltve, hogy a három német páncélos hadosztálynak emiatt kell visszavonulnia.[103] Holott a német erők nem tudtak az Ipoly és Garam közt, É felé összefüggő arcvonalat alkotni, majd hamarosan kivéreztek, *ezért* kellett visszavonulniuk. Később szerepel a Heeresgruppe Süd vezérkari főnökének direktívája a Kéméndnél és Kicsindnél lévő ellenséges erők szétverésére – amire végül nem került sor – de arról nem esik szó, hogy azok hogyan kerültek oda.

A bényi átkelés részleteiről a 3. páncélos hadosztály történetét leíró műben olvashatunk.[104] E szerint a hadosztály páncélgránátosai, utászai, páncélvadászai XII. 25-én Ipolypásztónál reteszállásban védekeznek, már bekerítve a Garam mentén délre tört szovjet páncélosok által. Minthogy a szovjetek XII. 26-án is változatlan erővel támadnak és a hadtesttel az összeköttetés megszakadt, Philipp altábornagy a 3. és Fröhlich vezérőrnagy a 8. páncélos hadosztály parancsnokai úgy döntenek,

99 L. a 2. sz. jegyzetet!

100 W. *Paul:* i. m. 439–440. o. *„Hennig* Uffz., 3. Kompanie des Panzergrenadier Regiments 4. schreibt..."

101 Mindez Bakayékat erősíti meg a *Dárday*-naplóval szemben, hogy ui. a garamkövesdi híd már 27-én hajnalban – és nem este – robbant fel. (*Martin–Ugron,* 124., 135–136. o.) A szemtanú meglepve írja, hogy a „pokoli iramú", több, mint 30 km-es visszavonulás után máris újból harckosik támadják őket. Ezek azonban a Helembánál akkor áttört 7. gárdahadsereg kísérő harckocsijai lehettek.

102 *Martin–Ugron,* 145. o.

103 „Nördlich der Donau verschärfte die Lage sich dadurch, dass die ungarische Division Szent László, die 6 Tage lang in Angriff und zäher Abwehr den aus dem Börzsöny-Gebirge vordringenden, zahlenmässig weit überlegenen Infanterie-Feind immer wieder zum Stehen gebracht hatte, nach hohen Verlusten durchbrochen und in zusammenhanglosen Kampfgruppen aufgelöst wurde. Hierdurch geriet der Feind den LVII. Panzerkorps in die Ostflanke."

104 Geschichte der 3. Panzer-Division. Berlin-Brandenburg, 1967. 454. o.

hogy nem követik a 6. hadosztályt, hanem Bény felé törnek át. Állandó szovjet tüzérségi tűzben késő délután érték el a Garamot (amikor a Szent László hadosztály még az Ipolyt védte). A páncélgránátosok és a felderítők éjszaka hídfőt alakítottak ki. Ennek védelmében a 39. utász zászlóalj szükséghidat épített. A 314-es hadsereg közvetlen légvédelmi tüzérosztály fedezte a hídépítést. Az utászok tutajokon vitték át a sebesülteket és a lőszert a tulsó partra, a hadosztálytörzs Kisgyarmaton rejtőzködött. XII. 28-án 9^{h}-ra a 16 tonnás híd készen állt. A hadosztályok menetoszlopai sztálinorgona és tüzérségi tűzben keltek át. Az északról támadó szovjet harckocsikat páncélvadászok és páncélelhárítók állították meg. A 3. és 8. páncélos hadosztály ezen a napon mintegy 1400 járművet – köztük páncélosokat, gépvontatású lövegeket és két 21 cm-es mozsarat is – átvitt a Garamon. A hadosztályok emberanyaga azonban már a kistompai harcok során megfogyatkozott. A Balck-hadsereg XII. 28-i jelentése szerint ezredenként csupán mintegy 250 fő maradt. Mindazonáltal érdemes összehasonlítanunk, hogy a veszteségeik ellenére valamennyi szükséges csapatnemmel együttesen rendelkező német hadosztályok mennyire más feltételek között vonulhattak vissza és kelhettek át a Garamon, mint a magukra hagyott szentlászlós alakulat-töredékek XII. 26–27-én!

A 3. páncélos hadosztály Garamvédelemre történt azonnali bevetéséről – önjáró lövegei szovjet hídfő elleni XII. 29-i támadásáról – az előző fejezetben már szóltunk.[105] Ugyancsak szó volt róla, hogy a védőállásokban lévő gránátosait I. 3/4-én a Szent László hadosztály – Tassonyi őrnagy csapata – váltotta le.

A Nána és Párkány birtokáért napokig folyó harcokról a hadinapló is beszámol. XII. 28-án arról, hogy a 6. páncélos hadosztály, a Szent László hadosztály egy zászlóalja, valamint magyar rohamlövegek a Nánát és Párkányt elfoglaló szovjet támadást megállították.[106] Az ellenséges erőket számba véve a Garam-fronton ekkor már a 6. gárda-harckocsihadsereg 3 gyorshadtestét és – részben még felvonulóban – a 7. gárdahadsereg 8–11 hadosztályát, valamint a 23. páncélos hadtestet sorolja fel, egyben számol a német haderő szempontjából életfontosságú (lebenswichtig) komáromi térség elleni támadással.[107]

Itt kapcsolódunk az előző fejezetben leírt garami utóvédharcokhoz, ahol a hadinapló adatait XII. 29-től már figyelembe vettük.

A január 6-i szovjet áttörés néhány – a hadinaplóból megismert – részlete és következményeik a további napok tükrében még ide kívánkoznak.

A Heeresgruppe Süd $6^{h}20'$-kor kapja az első jelentést az áttörésről és a Szent László hadosztály szakaszán a 8. páncélos hadosztály ellentámadásáról(?) s parancsot ad 11 Pz. IV. és Hetzer ellentámadására É-i irányba, valamint az ejtőernyősöknek K-i irányba.[108] Guderian az É-ról vasúti szállítással érkező 20. páncélos hadosztály kirakását Zólyom helyett Érdekújváron rendeli el, az LVII. páncélos hadtest

105 L. a 7. sz. jegyzetet. A Csákberénynél I. 2-án bevetett hadosztálynak összesen már csak 3 db páncélosa – önjáró lövege – maradt.

106 L. az előző fejezetet.

107 A január 6-i áttörést a 6. gárda-harckocsihadsereg hajtotta végre a saját gépkocsizó-lövész alakulataival. A 23. szovjet páncélos hadtestet Budapest ostromához vonták el. A Szent László hadosztállyal az Ipoly mentén vívott harcokban súlyos veszteségeket szenvedett 7. gárdahadseregből a támadókhoz csak a 27. hadtest csatlakozott. (*Szabó Nándor* adatai.) – Noha – mint látjuk – a *Hgr.* az ellenséges gyülekezés erejét még túl is becsülte és a szovjet támadás várható volt, a német hadvezetés mégsem intézkedett kellő védelemről. Ez még inkább aláhúzza a Szent László hadosztálynak szánt „ágyútöltelék" szerepet.

108 A Lajtos-féle ominózus távmondat – Tassonyiék I. 6-án reggeli támadásba küldése – tehát ebből ered.

mielőbbi megsegítésére.[109] A Köbölkúthoz ellentámadásra rendelt 13. páncélvadász osztály és a 8. páncélos hadosztály páncélozott részei azonban nem érkeznek meg. A hadseregcsoport vezérkari főnöke $12^h25'$-kor azzal vigasztalja a Balck-hadsereg vezérkari főnökét, hogy a szovjet áttörés korlátozott célú(?!) és csupán a dunajobbparti német támadás utánpótlásának bénítását szolgálja. Az LVII. hadtest – vezérkari főnöke jelentése szerint[110] – Muzslától K-re kísérelt meg páncélos zárat építeni, de ezt egy 40 harckocsiból álló ellenséges csoport már délután áttörte és Bátorkeszi felé nyomul előre. A Szent László hadosztály Béláról kiszorított erői az ellenséges támadással szemben Libádot tartják. A 8. páncélos hadosztály már nem képes ellentámadásra. A páncélos rohamot a Karva–Bucs–Bátorkeszi vonalon sem sikerül az LVII. hadtestnek megállítania. Littau őrnagy $23^h51'$-es jelentése szerint Köbölkutat elfoglalva mindhárom községbe betört az ellenség. A 8. páncélos hadosztály vezetése csődöt mondott,a vezérkari főnök a leváltásukat kéri. A hadtestparancsnok a komáromi hídfőben riadókészültséget rendel el és megerősítésére a 208-as harckocsiosztályt javasolja. A védelem s egyben a 8. páncélos hadosztály maradékai parancsnokságával v. Roden vezérőrnagyot bízzák meg. Guderian kérdésére a Balck-hadsereg vezérkari főnöke már délben jelenti, hogy a 20. páncélos hadosztály bevetése elkerülhetetlen. Gyülekezési hely Érsekújvár.

Mindebből láthatjuk, hogy Tassonyi dühe, kifakadása jogos volt, jóllehet az alapjában hibás helyzetmegítélés s a Szent László hadosztályt végkép feláldozó védelmi csoportosítás létrehozása német parancsra történt és az ellentámadás is a német erő hiányában bukott el.

A szovjet páncélosok előretörése másnap – I. 7-én – is folytatódott. Délen Dunamócsot, északon Perbétét, majd Bajcsot foglalták el, középen Hetényig és Ujgyalláig jutottak. A komáromi hídfő azonban szilárdan tartotta magát, Érsekújvár előtt pedig már a 20. páncélos hadosztály elsőnek beérkezett alakulatai védtek.

A szovjet áttörés végül is „túlgyőzte" magát. Az elégtelen kísérő gyalogság a helyenkénti szívós védekezés[111] miatt nem tudott időben felzárkózni, az összesen 224 harckocsival véghezvitt 30 km áttörés a jelentős számú kilövés[112] és utánpótlási (lőszer, üzemanyag) nehézségek miatt kifulladóban volt. Így érte I. 10-én a 20. páncélos hadosztály É–D – Udvard–Ujgyalla – irányú első „leszeletelő" ellentámadása.[113] A következő hetekben a szovjetek a Garam elé szorultak vissza.[114]

109 Guderian I. 5–6-án – az elakadt, Budapest „felmentését" célzó támadás miatt – személyesen járt a Hgr. Süd. parancsnokságán, Pannonhalmán, illetve Eszterházán. A garami áttörésről értesülvén innen utasította Wenck tábornokot, a német vezérkar vezetési csoportja parancsnokát, hogy az intakt 20. pc. ho.-t – mintegy 53 szerelvényt – Érsekújváron rakják ki. (*Szabó Nándor* adata.)

110 Littau vk. őrnagy, az LVII. páncélos hadtest vezérkari főnöke jelentése. *Hgr. Süd. KTB.* 1945. I. 6.

111 A Szent László ho. alakulatai (ejtőernyősök és mások: Béla, Libád, utászok: Muzsla, rohamtüzérek.)

112 A hadosztályparancsnokság szerint az ellenség a Szent László hadosztály sávjában „kb. 60 harckocsit vesztett" (38/Szent László ho. I. a. 45. I. 7. sz. 1.; *Dárday*-napló 101. sz. melléklet) Tassonyi adatai: a német, illetve saját veszteségre 38-ból 31 páncélos, a szovjet viszont 224-ből 86. (Tassonyi levele Duskához, 1980. VI. 18., I. a 26. sz. jegyzetet.)

113 *Szabó Nándor* hadtörténet-kutató kéziratos tanulmánya (Hadszíntér: Magyarország. IV. rész, 8. fejezet. A harcok a Garamtól nyugatra 1945. I. 6–20.) szerint a 6. gárda-harckocsihadsereg I. 6-i támadása 179 harckocsival elsietten, a Szécsényi–Salgótarján–Rimaszombat arcvonalon bevetett négy lövész hadtest bevárása nélkül indult meg. Ezért sem a jobbszárnyon előretörő 9. gárda-gépesített hadtest (a 18., 30., 31. gárda-gépesített és a 46 gárda-harckocsidandár) nem tudta elfoglalni a támadási célként megjelölt Érsekújvárt, sem a balszárnyon előnyomuló 5. gárda-páncélos hadtest (a 20., 21., 22. gárda-harckocsi és a 6. gárda-gépesített dandár) Komáromot, az I. 7-én hozzájuk csatlakozó 4. gárda-gépesített hadtest 35 harckocsijával együtt sem. Így azután a kitűzött távlati cél, a Bécs–Brünn vonal elérése sem valósulhatott meg. (Adatok a 6. gárda-harckocsihadsereg emlékkönyvéből.)

114 A 6. gárda-harckocsihadseregnek január 20-ára mindössze 43 harckocsija maradt. Ezért a frontparancsnok I. 27-én a hadsereget tartalékba teszi.

Mindez a Szent László hadosztályt már nem érintette. I. 12-én ugyan még Grolmann altábornagy – a Heeresgruppe Süd vezérkari főnöke – le akarta váltatni a 357. német gyaloghadosztályt a Szent László hadosztállyal, de ekkor már a Balck-hadsereg vezérkari főnöke maga hivatkozott a hadosztály elégtelen erejére.[115]

Itt kell még megemlíteni, hogy a „Konrad" fedőnevű – a Budapesten bekerített erők felmentését célzó –, még I. 1-én este megindított hadművelet már a garami szovjet áttörés előtt lelassult, kifulladt.[116] A hadinaplóból kiderül, de Szabó Nándor is rámutat, hogy a támadás a szovjetek mélységben kiépített, kombinált harckocsizárain akadt el, még a 6. gárda-harckocsihadsereg garami áttörése előtt, így sikertelensége nem ez utóbbin múlt. Ehhez még hozzáfűzhetjük: inkább a fordítottja igaz, vagyis a „Konrád"-művelethez északról elvont erők hiánya segítette elő a garami szovjet áttörés sikerét s okozta a Szent László hadosztály maradékának és sebtében bevetett tartalékerőinek felmorzsolását-feláldozását.

A Szent László hadosztály teljesítményének német részről történt elismeréséről és a hadosztályparancsnok kitüntetéséről munkánk első részében már szóltunk.[117] Lajtos leírja,[118] hogy Hermann Balck páncélos tábornok, a 6. hadsereg parancsnoka személyesen jött el és adta át vitéz Szügyi Zoltán vezérkari ezredes hadosztályparancsnok számára a Vaskereszt lovagkeresztjét,[119] Lajtos Árpád vk. százados, vezérkari főnöknek az I. o. Vaskeresztet, hangsúlyozva, hogy ezzel a hadosztály teljesítményét kívánja elismerni. (Szügyi 1945. január 13-án – kimagasló érdemeire tekintettel – soron kívül vezérőrnaggyá lépett elő.[120]) További epizódként említi Lajtos, hogy berendelték az LVII. páncélos hadtest parancsnokságra, ahova egyedül ment el, szorongva. Majd így folytatja: „Érsekújváron, amikor beléptem, három tábornok és ugyanennyi vezérkari tiszt élén Kirchner tábornok fogadott, a tiszteknek vigyázzt vezényelt és közölte velük, hogy most annak a Szent László hadosztálynak a vezérkari főnöke áll előttük, amely hadosztály feláldozta magát a közös ügyért, és ha ezt nem tette volna meg, »akkor az urak nem lehetnének itt«. Hajoljanak meg tisztelettel a magyar hősök előtt. Kirchner tömören fogalmazott: a hadosztályunk valóban feláldozta magát".[121]

A hadosztály újjászervezése 1945. I. 8. – III. 18.

A Gutára települt hadosztályparancsnokság már I. 7-én este intézkedést adott ki a be nem vetett részek gyülekeztetésére[122] a Csallóközben. Ebben elrendelte a 16. és 20. rohamtüzérosztály megmaradt részeinek összevonását egy osztállyá, Bernolák

115 A Szent László hadosztály 125 főnyi(!) harcos létszáma a Kürtnél lévő reteszállásból nem vonható ki. *Hgr. Süd. KTB.* (További adatunk nincsen erről az alakulatról.)

116 Guderien szerint a hadművelet csődje arra vezethető vissza, hogy a január 1-én este megindított támadást a következő éjjel nem használták ki kíméletlen áttörésre. „Hiányoztak az 1940-es csapatok és parancsnokok" írja. *Heinz Guderian:* Erinnerungen eines Soldaten. IV. Aufl. H. n., 1960. 350. o.

117 *Martin–Ugron,* 142–145. o.

118 *Lajtos,* 61. o.

119 Szügyi, mint Hadiakadémia nélkül vezérkari törzstiszti vizsgát „B" minősítéssel tett tiszt – az érvényes rendelkezéseknek megfelelően –, ezredesi előléptetésével egyidejűleg kilépett a vezérkarból. Ezt azonban a németek nem tudták.

120 1944. XI. 1-i ranggal, 1945. I. 1-i hatállyal. (HL Akvi. lapok. Szügyi 2727/1896.)

121 *Lajtos,* 61. o.

122 L. a 112. sz. jegyzet *Dárday*-napló adatát.

őrnagy parancsnoksága alatt.[123] Az intézkedés a csapatok elhelyezésére 16 csallóközi községet jelölt meg.

A hadosztály tüzérségében a VIII. gépkocsizó tüzérosztálynak 12-ből 5 lövege, a 76/3. ütegnek 1 lövege, az 1/2. aknavető ütegnek 6 vetője maradt. Utóbbi két alakulatot Gereben százados parancsnoksága alatt összevonták.[124] Dárday ezredes a hadosztály súlyos harcaiban tüzérségi téren nyert tanulságok alapján „Tapasztalati jelentést" készített a tüzér felügyelőség, a tüzér lőiskola, valamint a tüzér és aknavető kiképző és felállító központ (Kikfek) részére.[125]

Alig, hogy a két rohamtüzér alakulat megmaradt részeit összevonták, a 20. rohamtüzér osztályt máris elvezényelték a hadosztálytól a 25. gyaloghadosztály kötelékébe. Az átadás az elöljáró magyar 3. hadseregnek I. 27-én történt. Amint az előző fejezetben említettük,[126] a magyar rohamtüzérek szerepéről a garami szovjet áttörés során nem maradtak résztvevőktől származó értekelhető adatok. Az elvezényelt osztály 3. ütegét azonban már 1945. II.. 12-én bevetették Lepsénynél. Az ütegparancsnok – Kárpáty Tasziló Tamás főhadnagy – harcjelentése ezúttal képet ad a csapatnem kiváló harckészségéről.[127] *(2. sz. szövegmelléklet, 87. o.)*

Január közepén valamennyi alakulat áttelepült a Dunántúlra – a hadosztályparancsnokság Pápára, a többiek Pápán kívül mintegy 50 környező községbe[128] – és megkezdődött feltöltésük, illetve a hadosztály újjászervezése.

Az ejtőernyősöket ismét két zászlóaljjá bővítették, ejtőernyős vadászezred elnevezéssel. Az újjászervezésről Huszár nyújt szemléletes képet, saját és mások emlékei alapján.[129] Az egységparancsnokok:[130]

Ezredparancsnok: Tassonyi Edömér őrnagy.

I. zászlóaljparancsnok: Ugron István százados (sebesüléséből felépült).

Századparancsnokok: Godó Ferenc főhadnagy,

123 Ez az intézkedés a *Hgr. Südnek* a m. kir. vezérkarhoz 45. I. 7-én 22 órakor küldött távmondatában is szerepel. E szerint a Koltay-osztály 11 és a Bernolák-osztály 14 megmaradt „Pz. Jäg. 38.(t)" rohamlövegéből egy 25 rohamlöveges osztály létrehozását javasolják a Szent László hadosztályba tagolva. (*Hgr. Süd. KTB.* Anlagen, 1–15. HL Filmtár 898/a tekercs.)

A *Dárday*-napló I. 9-i bejegyzése szerint azonban Koltay fhdgy-nak mindössze 2 üzemképes Hetzer rohamlövege maradt, mert az Ógyalláról Gutára vezető útján Pál-pusztánál német alakulatok visszavonulását kellett fedeznie. A 16. és 24. rohamtüzér osztálynak pedig 3 üzemképes rohamlövege van, a többit javítják. (*Dárday*-napló, I. 25.) Mindebből egyéb adat híján is következtethetünk a magyar rohamtüzérek veszteséges garami utóvédharcára.

124 334/Szt. László ho. tpk. 45. I. 8.; *Dárday*-napló, 1945. I. 9.

125 374/Szt. László Tpk. 45. I. 20.; *Dárday*-napló, I. 21. A négy oldalas összeállítás néhány fontosabb megállapítása. 1. Szervezés. c) vontatók: a VIII. gk. tü. o. vontatói korszerűtlenek (részben mezőgazdasági vontatók). Ez 4 löveg elvesztésébe került. d) híradás: az R/6 rádiók hiányoztak. 2. Lövésszak. A tűzvezetési alap lövés által való megteremtése bevált. A jelentés más egyenértékű eljárásokra is példát ad. 3. Harcászati kérdések. a) A ho. intézkedés tü. pontját a tü. pk-nak kell megszerkesztenie az érthetőség érdekében. b) A tüzér figyelők és felderítők helyzetjelentéseire nagy súlyt kell helyezni. (Többet, jobban, idejében.) c) a védelmi tűzterv szabályzata megfelelt. Fontos a kellő sűrűségű vonatkozási pontrendszer és az együttműködés a gyalogos parancsnokkal. d) Páncélvédelem. Közelharc-eszközöknek minden tüzéralakulatnál kell lennie. Még a tüzérparancsnok törzsét is támadták harckocsik.

126 L. a 48. és 123. sz. jegyzetet.

127 *Dárday*-napló, 115. sz. melléklet. A fakszimilében mellékelt harcjelentést Henkey Hönig őrnagy, a 20. rotü. oszt. pk. terjesztette fel, kísérőlevéllel, a 3. hds. pság-nak és a Szent László ho-nak, 45. II. 14-én. Ebben leírja, hogy az üp. a tád-i cél elérése után a visszaözönlő orosz gyalogságot követve soraikban súlyos veszteséget okozott, de egyik lövege műszaki hibából elakadt, a kivontatást megkísérlő pedig beásta magát a főellenállási vonal előtt 3 km-re. Kimentését célzó támadást a 25. ho. vkf. nem engedélyezett. A támadás során a 3. üteg 8 páncéltörő ágyút, 1 aknavetőt és 1 páncélvadász harckocsit semmisített meg. Henkey őrnagy felsorolja a „kiválóan bátor magatartást tanusítottak" neveit, élen az ütegparancsnokkal.

128 A hadosztály egyes alakulatainak elhelyezési körleteiről: *Dárday*-napló, 112. sz. melléklet. 1945. I. 20.

129 *Huszár,* 1988. 706–712. o.; *Huszár,* 1993. 162–170. o.

130 *Tassonyi*-kézirat, 42. o.; *v. Kövesdy* levél, 1995. VII. 18.

Lassu András hadnagy,
Nagy Árpád főhadnagy,
Porvay István hadnagy,
Remete Imre főhadnagy.

II. zászlóaljparancsnok: v. Makray Ferenc százados (visszahelyezve a Műegyetemről az ejtőernyős csapathoz).

Századparancsnokok: Kovács Ferenc főhadnagy,
Kövesdy Dezső főhadnagy,
Lazáry György főhadnagy,
Platthy Győző főhadnagy.

Bárczy János százados a hadosztályparancsnoksághoz került.

Tiszt, tiszthelyettes volt elég, mert ezeket eleve három zászlóaljas ezred szintjén tartották – írja Kövesdy – de a súlyos elhárító harcok után „öreg" – igazi régi ugró, kiválóan képzett – ejtőernyős alig maradt. A kiképzés ismét „sűrített" volt, arra azonban senki nem gondolt, hogy csak két hónap fog rendelkezésre állni. „Az alaki kiképzést kihagytam" – emlékezik Kövesdy –, „súlyt helyeztem a lőkiképzésre és a védelemre. Biztos voltam benne, hogy többé nem támadhatok. Ámbár a katonai hatóságok elrendelték a Szent László hadosztály azonnali felszerelését, az nagyon hiányos maradt."

Ugron az I. zászlóalj hadrendjét az alábbiakban adja meg.[131]

Zászlóalj törzs,

3 lövész század, egyenként 3 szakasz, 3 raj, 10 fő, 1 golyószóró.

1 géppuskás század 6 rajjal,

1 nehézfegyver század: 4/8 cm-es aknavető, 2/7,5 cm-es páncéltörő ágyú.

1 páncélromboló szakasz: 4 páncélrém, páncélöklök; a szakasz árkász kiképzésű.

1 híradó szakasz: 6 R-3 és 6 gyalogos távbeszélő állomáscsoport.

1 fogatolt vonatoszlop: 20 országos jármű.

Huszár szerint az elvonuló zászlóalj ennél valamivel erősebb volt.

„A szervezés és kiképzés minden időnket igénybe vette. A hangulat nyomott volt" – írja Tassonyi. – „Pápa védelmével egy német ezredest bíztak meg és annak járt híre, hogy minket a város védelmére fognak rendelni. Az ezredes velem összeköttetésbe lépett és a védőállást szemrevételeztük. A zászlóaljparancsnokokkal akkor megbeszéletem, hogy ha »végsőkig való ellenállásra« kapunk parancsot, Pápát a bekerítés után feladjuk és az oroszt meglepjük azzal, hogy bekerítés után keleti irányba ki fogunk törni (ugyanis ott csak leplező erők lesznek) és elhúzunk a Bakonyba. Ekkor telepítettem a fegyver és lőszerdepot-kat a Bakonyban."[132]

A fiatalok – sorköteles újoncok és besorozott leventék – hamar beleszoktak a kemény kiképzésbe s noha felszerelésük javarészt nem volt új, a kialakuló bajtársi közösségek és a feljavított koszt jó hangulatot teremtettek – írja Huszár. Ezt rontották a frontról érkező hírek, Budapest eleste, nyilas razzia a városban, különösen pedig két szökevény ejtőernyős kivégzése.

131 *Ugron István:* A pápai 1/I. ejtőernyős zászlóalj története, 1945. I. 25–III. 28. Kézirat, 1. o. (A továbbiakban: *Ugron*-kézirat.)

132 *Tassonyi*-kézirat, 43. o.

Tábori posta sz:F-107.

H a r c j e l e n t é s

a f.hó 12.én Lepsénytől délre vivett harcokról.

F.hó 12.-én $11^{h}30$ I kor a 25.gye.pk.révén a 25.hdp által elrendelt bevetési parancsot kaptam,hogy Lepsény D.K.-től 6 km.-re levő 155 hárpot/Kőkuthegy/ vegyem birtokba.Rendelkezésemre bocsátott 70 fő gyalogost a 7.századból Széchenyi fhdgy parancsnoksága alatt,akiket gk-in szállítottam a rolg-ek után.Sullyal /6 löveg/ Riki majoron át,3 löveggel ag iparvasut mentén támadtam.A 3.szakasz Wittner hdp.őrm.sága alatt 13^{h} o5 I-kor a vasutat átlépve támadását megkezte.Magam a sullyal $13^{h}50$ I-kor léptem át a vasutvonalat, Ezek után az összeköttetést a 3.szakasszal elvesztettem.

A gyalogsággal együtt Riki majorig mentem előre./$14^{h}30$ I./Az ellenség szórványosan tüzérséggel és aknavetővel lőtt.Riki majorban tájékozódtam,majd a támadást oldalozólag Kőkuthegy 155 hárp. ellen megindítottam.A támadást az ellenség igen erős aknavető és tüzérségi tüzzel akarta feltartóztatni.Kőkuthegy felöl gyalogság tüzelt,Kiskőkut puszta irányából,valamint Toth tanya irányából pedig 2-2 pct.ágyu tüzelt.Ezeket kilőttük.Ugyancsak két pct.ágyut lőttuk ki a 156 hárp-tól délre levő utnál.$15^{h}20$I kor Kőkuthegy 155 hárp-ot elértem és azt elfoglaltam. A menekülő ellenséges gyalogságot ágyuval és gp-val löttük.Ezután Kiskőkut puszta ellen támadtunk.Ugyancsak gp.és ágyu tüzzel üldöztül a menekülő ellenséges gyalogságot.Ezután Attila pusztán keresztül Ágoston psz-ra támadtunk.Ott az ellenség hátába kerültünk és az ellenséges visszaözönlő gyalogságot-mivel már a repeszgránátunk elfogyott,közvetlen közelről gp-val és gpi-val löttük,sőt valamennyi kézigránátunkat is kidobtuk.Csak ezen a részen az ellenség vesztesége megitélésem szerint kb.150 fő.Egy Ágoston puszta irányába haladó ellenséges pc.vadászt kilőttük.Támadásunkat a 156 hárp-tól K-re levő fasorban elhelyezett két pct.ágyu lőtte.A lövegeket kilőttük.Tóth tanyától D-re az egyik löveg egy aknavető állást taposott szét.

Még a Kőkuthegy 155 hárp elfoglalásának mozzanata alatt egyik lövegem Kőkuthegytől Ny-ra kb.1 kmre kuplungtörést kapott.Egy másik löveg kim akarta vontatni,ellenben a mély talajban elsüllyedt.

$18^{h}40$I-kor Ágoston pusztától rohamszakaszommal együtt bevonultam Lepsénybe.

A 3.szakaszról a szakaszparancsnok hdp.tett jelentést beérkezése után.A szakasz Horváth tanyáig ment előre,amikor lövegét pct.ágyuval kilőtték.Személyére átszállt egy másik rolg-be,a két pct.ágyut kilőtte. Ekkor megsebesült és sebesülten hátraszállitották.A pk.nélkül maradt szakasz még egy ideig lőtte az ellenséges gyalogságát s az igen erős aknavető és tüzérségi tüz miatt visszavonultak.$19^{h}30$I-kor Lepsénybe beérkezett.A két lövegvezető magatartása kifogásolható,ellenben arra való tekintettel,hogy első bevetésük volt,valamint,hogy az ellenséges tüz valóban igen erős volt,tapasztalatlanságuknak tudható be.

Saját veszteség: Vittner hdp.őrm.szak.pk.sebesült,2 halott,9 sebesült 1 rolg.kilőve,2 rolg.saját vonalunk előtt kivontatása folyamatban,2 gk bombaszilánkok álltal megrongálva.

Ellenség kb.vesztesége:10 pct.ágyu,1páncélvadász,több könnyü aknavető,több gp.és gsz.,valamint 200 fő sebesült illetve halott.

1 drb. vázlat melléklet.

Kárpáty főh.
szp.

2. sz. szövegmelléklet

Február 21-én az I. zászlóalj Bakonyszücsre[133] és környékére vonult, kihelyezésre. Itt már harcszerű kiképzésre, éleslövészetre is sor került. III. 15-én riadót rendeltek el. A zászlóalj 20-án indult teljes felszereléssel Farkasgyepüre. „Itt teljes fegyverzetcsere történt" – írja Ugron –, „új német puskákra, villám-golyószórókra és villámgéppuskákra".[134] A géppisztolyok továbbra is hiányoznak, kivétel egy-két veterán régi fegyvere. „A zászlóalj összlétszáma kb. 1000 fő, harcos állomány – »Grabenstärke« – 800 fő. III. 20. Továbbmenet: Városlőd–Szentgál. Itt éjszakázunk".

A repülő-lövészezred parancsnokságával és újjászervezésével a hadosztályparancsnok Pályi György százados, az 1/I. repülő-lövészzászlóalj Ipoly–garami gyűrűből kijutott parancsnokát bízta meg.[135] Noha ismét felállították mindkét zászlóaljat, a március 17-i felriasztáskor csak egyhez volt elegendő fegyverzet. A kivonuló alakulat szervezete:

Parancsnok: Pályi György százados

1. segédtiszt: Balogh János repülő főhadnagy

Közvetlenek: páncéltörő ágyús szakasz (4 motorizált löveg.) Pk: Kövess főhadnagy;

páncéltörő szakasz: (2 db 20 mm-es repülő gépágyú, földi használatra alakítva). Pk: Szabó műszaki hadnagy.

1 lovas csapatcsendőr-egység (1+12 fő); árkász szakasz, távbeszélő szakasz.

1. század parancsnok: Kiss Gyula hadnagy,

2. század parancsnok: Apró Mátyás főhadnagy,

3. század parancsnok: Mánfay Károly hadnagy.

Nehézfegyverszázad-parancsnok: Lécfalvy százados.

A század állt: egy géppuskás századból, (12 villámgéppuska)

két aknavető szakaszból (4-4 db 80 mm, ill. 120 mm-es vető)

Századonként 9 villámgolyószóró, mint sorozatlövő fegyver.

A legénység német Mauser puskákkal volt felszerelve.

A géppisztolyok itt is hiányoztak.

A bevetésre került egység összlétszáma 1300 fő volt.

A Vásárosmiskén visszamaradt II. repülő-lövészzászlóalj és pótezred Erényi ezredes, illetve Juhász százados parancsnoksága alattt később bevetésre került, de a rosszul felszerelt egység az első ütközet után felmorzsolódott. Megmaradt részei lejutottak a Murához.

A testőr-gránátos ezred és a felderítő osztály újjászervezéséről – személyi és anyagi feltöltéséről, illetve január–márciusi tevékenységéről – nem találtunk adatokat. Ugyancsak hiányzik minden részlet a Baráth András alezredes parancsnokolta, mindvégig a hadosztályt szolgáló – helyenként megemlített híradó zászlóaljról.

Az újjászervezés időszakáról – főleg a tüzérséget illetően, de a hadosztály vonatkozásában is – a Dárday-napló dátumszerűen beszámol: a feltöltésről a tüzér Kikfek. gondoskodik. A VIII. gépkocsizó közepes tarackos üteget újból 3 üteges

133 *Nagy Árpád*-napló; *Huszár*, 1993. 162–170. o.

134 Adataikat l. *Martin–Ugron*, 10. o.

135 *V. Pályi György* hagyatéka. Gépelt kéziratok. Cím nélkül. 1945. év 1., 9., 9a., 14–17., 17a., 18., 18a., 19–23., 23a., 24–28., 28a., 29–30. o. Évszám élkül. HL Tgy. 3064. (A továbbiakban: *Pályi.*)

osztállyá szervezik, a Gereben százados parancsnoksága alatti közepes aknavető tüzérosztályt ugyancsak kiegészítik 2 üteggel. A Fővezérség utasítja a Kikfeket a 13. és 38. tábori tüzérosztály felállítására a hadosztály részére.[136] Január második fele az egységek elhelyezésével telt el. A hó végén a tüzérparancsnokság kiadta „Irányelvek a kiképzés végrehajtásához 1945. II. 1.–IV. 30." c. iratát, 12 hetes időszakra.[137]

III. 9-én a hadosztály I. a. (hadműveleti) osztályán tartott értekezlet szerint a hadosztály kiképzési foka olyan, hogy a nagy újonclétszámra tekintettel még 6 hét kell a szükséges szint eléréséhez.[138] A német „Kampfkommandant" azonban már III. 15-én reggel 6 órakor riadót (Ri 1-es fokozatot) rendelt el[139] Borsosgyőr körzetére. Miközben a IX. hadtest-tüzérparancsnoktól új irányelvek érkeztek a 11 pontból álló naplóvezetésre,[140] III. 17-én Ri 2-t rendeltek el a Mór–Oroszlány irányába történt orosz előretörés miatt. A hadosztály vezérkari főnök szerint számolni kell a bevetéssel. Ezért az I. a osztályon értekezletet tartott az erre alkalmas egységek számbavételére; ugyanis félő volt, hogy kellő számú harckész alakulat hiányában a meglévők egyenként kerülnek bevetésre. Futólagos megállapítást nyert, hogy 3 zászlóalj, bizonyos hadosztályközvetlen egységek, a tüzérség részéről az 1. közepes aknavető tüzérosztály 6 vetővel, a VIII. gépkocsizó tüzérosztály pedig egy 3 löveges üteggel jöhet tekintetbe. Lajtos távbeszélőn kérte a IX. hadtestparancsnokságot a jelzett egységek – adott esetben – együttes alkalmazására, egyben kérte feloldásukat a Kampfkommandantok hatásköre alól. Ezt a Heeresgruppe Süd parancsnoksága III. 19-ével el is rendelte.[141] Említést érdemel, hogy Gereben Ferenc százados III. 1-jével tüzérparancsnok-segédtiszti beosztásba került, Rábay Pál pedig III. 14-ével az 1. közepes aknavető tüzérosztály parancsnoki tisztét vette át.

A zászlóaljból megmaradt utász-század az utász-napló tanusága szerint[142] I. 11-én települt át Tanyról Kisbajcsra, a zászlóaljparancsnokság pedig Csornára. A hadosztály vezérkari főnök az utászzászlóalj-parancsnok javaslatára hozzájárult a zászlóalj eredeti szervezetének helyreállításához és a harckészség elérésének dátumát IV. 1-ben jelölte meg.

Az újonnan szervezett utászzászlóalj parancsnoka Koppány Ernő alezredes, segédtisztje Endrődy Imre zászlós, az 1. század parancsnoka Kozma László főhadnagy, a 2. század parancsnoka: Mersich András százados, a 3. század parancsnoka: Kocsis Ferenc főhadnagy lett.

A 2. század parancsnokságát egyelőre Székely György hadnagy vette át, Mersich százados pedig a zászlóaljparancsnok-helyettesi teeendőket látta el, vezette a kiképzést és az új zászlóalj feltöltését és megszervezését. Az új századok I. 22-én Szilsárkányra, Rábacsanakra és Pásztoriba települtek és megkezdték a kiképzést.

136 Előzetes értesítés a hadosztály tüzérségének újjászervezéséről. 371/Szt. László ho. Tpk. 1945. I. 18.; *Dárday*-napló, 109. sz. melléklet. 1945. I. 19. A feltöltést elrendelő főparancsnokságí levél azonban csak II. 19-én kelt, uo. 118. sz. mell.

137 Uo. 113. sz. mell., 1945. I. 27.

138 Uo. 1945. III. 9.

139 „Kampfkommandant": a területileg illetékes helységharcparancsnok. A „Riadóintézkedés" 3 fokozatot ismert. Ri 1: Sisak puska, 40 éles, 2 kgr., gázálarc, kenyérzsák felszereléssel gyülekező az elhelyezési körletben. Szállítóeszközök készenlétben. Ri 2: Gyülekezés a riadóhelyen. Ri 3: Riadókörlet elfoglalása. *Dárday*-napló, 122. sz. mell. 1945. III. 16.

140 Uo. 123. sz. mell. 82/IX. hdt. tpk. 45. III. 13.

141 Uo. 126. sz. mell., 1945. III. 19.

142 Utász-napló, 1945. I. 11–III. 19.

Egy, Szügyi által tartott II. 2-i értekezlet szerint a hadosztályt „1. hungarista Szent László hadosztály" néven Németországban kívánják felszerelni, de a hadosztályparancsnokság mindent elkövet, hogy a hadosztály Magyarországon álljon fel, noha így a megfelelő felszerelés kétséges. A csapatparancsnokok egyhangúan arra szavaznak, hogy a hadosztály itthon állíttassék fel. Noha a tisztikar és legénység nem volt németbarát – erre a németek adtak okot –, a már megszállt területről érkező ellenőrzött hírek szerint a „helyzet túl olyan kétségbeejtő, hogy hazánk számára a német győzelem az utolsó szalmaszál... – A szökés büntetése halál, önként jelentkezés esetén – kegyelemből – 10 évi börtön. Szökésnek minősül az is, ha valaki a nyilaskereszteseknek áll be. A nyilas párt tagjai a hadosztályt nem szemlélhetik, működéséhez hozzá nem szólhatnak – a »számonkérők« sem – kivéve Beregfy vezérezredes írásbeli parancsát."

1945. III. 1-jével, a hadosztályparancsnok II. 28-i szóbeli rendelkezése alapján, az utászszászlóalj parancsnokságát Koppány alezredestől Mersich százados vette át. III. 4-én tudott a zászlóalj először számottevő anyagot – ruházatot, felszerelési cikkeket, fegyverzetet, lőszert, gépjármű, gázvédelmi és lángszóróanyagot – vételezni, Mosonmagyaróváron.

A hadosztályparancsnok III. 18-i parancsával elrendelte két utászszázad és a parancsnokság készenlétét.

Menetcél: Pápa.

A dunántúli harcok. Hadműveletek 1945. III. 6–III. 23 között[143]

Hitler már a magyar főváros „felmentésére" irányuló harmadik sikertelen német kísérlet előtt – január közepén – elhatározta a 6. SS páncélos hadsereg Magyarországra szállíttatását. Guderian ellenvetésére, hogy az ardenneki támadásból megmaradt tekintélyes erőre Németország közvetlen védelmére, a lengyel fronton lenne szükség, a Führer kioktatta vezérkari főnökét a déldunántúli olajforrások stratégiai jelentőségéről.[144]

A szovjet legfelsőbb parancsnokság pedig február 17-én adott ki egy bécsi támadó hadműveletre vonatkozó direktivát. Ismét támadásra készült tehát mindkét fél. A kezdeményezők a németek voltak.

A szovjet kezdeti hitetlenkedés[145] cáfolataként a Dunántúlon felvonult 6. SS páncélos hadsereg – más német és magyar alakulatok támogatásával – március 6-án lendült erőre, a Balaton és a Velencei-tó között, a Duna irányába. A támadás azonban részint az akkorra már kiépített szovjet mélységi harckocsizár, részint a váratlanul bekövetkező olvadás folytán március 15-éig mindenütt végleg elakadt. A fő ellenállási vonal ekkor Siófoktól a Sió mentén Simontornyáig, a Velencei-tótól pedig

143 *Veress D. Csaba:* A Dunántúl hadi krónikája, 1944–1945. Budapest, 1984.; *Szabó Nándor:* Hadszíntér: Magyarország. Kézirat, V. rész, 67 oldal. A két Szerző idevágó adatainak felhasználásával.

144 *Guderian:* i. m. 357. o. A szintetikus benzint előállító német „Hydrierwerke" szétbombázása után a magyar olajforrások nélkülözhetetlenné váltak. Hitler Guderiannak: „Wenn Sie keinen Brennstoff mehr erhalten, können Ihre Panzer nicht mehr fahren und die Flieger nicht mehr starten. Das müssen Sie doch einsehen. Aber meine Generäle verstehen eben nichts von Kriegswirtschaft."

145 *Dombrády Lóránd–Tóth Sándor:* A m. kir. honvédség. 1919–1945. Budapest, 1987. 420. o.

Soponyáig, majd a Sárviz mentén, a két egymáshoz közeledő csatorna által megszabott ék alakban Cece térségéig terjedt; a Velencei-tótól ÉNy-ra Zámoly–Pusztavám–Oroszlány, majd K-re Szár–Mány irányában helyezkedett el. Itt É-ra fordulva a visszafoglalt Esztergom K-i szegélyéig és a Duna partjáig nyúlt.

A szovjet ellentámadás – egyben a német előretörésnek megfelelően módosított bécsi támadó hadművelet nyitánya – március 16-án indult. Ehhez északon – a Duna és Pusztavám között – a 2. Ukrán Front 18 lövész hadosztálya és a 2. gárda-gépesített hadtest 100 harckocsival, tartalékként pedig a garami arcvonalról kivont és feltöltött 6. gárda-harckocsihadsereg (5. gárda-harckocsihadtest és a 6. gárda-gépesített hadtest összesen 415 harckocsival és rohamlöveggel) állt készenlétben. – Délen a 3. Ukrán Front csapatai készültek a támadásra, nevezetesen: Mór és a Velencei-tó között 15 lövész hadosztály – köztük a kézifegyverekkel a világon legjobban felszerelt 9. gárda-összfegyvernemi hadsereg – és egy gárda-harckocsidandár 186 harckocsival; a Velencei-tótól a Sárvizig a 27. összfegyvernemi hadsereg 9 lövészhadosztálya, a 23. és a 18. páncélos hadtest (feltöltés nélkül), a Sárvíz mentén az 1. gárda-gépesített hadtest 2 gárda-gépesített dandára. Cece és Siófok között a 26. összfegyvernemi hadsereg 9 lövészhadosztálya és az 5. gárda-lovashadtest készült a támadásra, hozzávetőlegesen 660 harckocsival és rohamlöveggel. Ez tehát csak a déli arcvonalszakaszon kb. 846 harckocsit és rohamlöveget, a később csatlakozó 6. gárda-harckocsihadsereg állományával együtt pedig mintegy 1261 páncélost jelentett.[146]

A német–magyar hadrend III. 15-én az alábbi volt: Pusztavám és a Duna között a támpontszerűen védekező magyar 1. huszárhadosztály Várgesztesig, majd a német 96. gyaloghadosztály, a magyar 23. volt megszálló hadosztály és a német 711. gyaloghadosztály a 3. magyar hadsereg, vitéz Heszlényi József vezérezredes parancsnoksága alatt állt. A Velencei-tó és Pusztavám között a IV. SS. páncélos hadtest (az 5. Wiking és a 3. Totenkopf SS. páncélos hadosztály) és a magyar 2. páncélos hadosztály, Gille SS tábornok vezetésével, összesen 86 bevethető harckocsival; a Velencei-tó és a Sárviz közt, illetve mentén rendre a német III. páncélos hadtest (az 1. és 3. páncélos hadosztály, a 356. gyaloghadosztály, az 509. „Tigris"-osztály 45 harckocsival, majd a 3. napon a 6. páncélos hadosztály) Hermann Breith páncélos tábornokkal az élen, a II. SS páncélos hadtest (a 2. Das Reich és a 9. Hohenstaufen SS. páncélos hadosztály), a német 23. páncélos hadosztály, a 44. Deutsch- und Hochmeister gyaloghadosztály; a Balaton és Mezőkomárom között a Sió mentén az I. német lovashadtest (a 3. és 4. német lovashadosztály) helyezkedett el Gustav von Harteneck lovassági tábornok vezetésével, továbbá a magyar 25. gyaloghadosztály.[147]

Ez csupán a Balaton és a Velencei-tó között összesen 13 (8 német páncélos-, 2 lovas-, 2 gyalog- és 1 magyar gyalog-) hadosztályt jelentett. Jóllehet az alakulatok nagy része leharcolt, fel nem töltött egységekből állt, mégis említést érdemel, hogy ilyen kis területen, ilyen koncentrációban a második világháborúban sehol nem voltak német alakulatok bevetve.

146 A szovjet páncélosok számadatai *Szabó Nándor* gyűjtéséből: szovjet irodalmi adatok és *Nagy Gábor:* Fejér megye felszabadítása (Fejér megyei történelmi évkönyv, 1970/4., 66–107. o.) c. közleménye alapján.

147 Ide volt beosztva a Szent László hadosztálytól vezényelt 20. rohamtüzér osztály Henkey Hönig parancsnoksága alatt. L. a 2. sz. szövegmellékletet.

A hadtörténetírásban közhelynek számít, hogy a március 6-i német támadás a váratlan olvadás folytán elsüllyedő nehéz harckocsik miatt fúlt kudarcba. („Csak a Sárral kezdődő helységneveket kellett volna lefordítani a támadás tervezőinek" – olvashatjuk több helyütt.) A magunk részéről Szabó Nándor rendhagyó nézetét tartjuk figyelemre méltónak. E szerint végül is a támadás elakadásának köszönhetően tudtak a Sió–Sárvíz „ékben" lévő alakulatok a hatalmas szovjet erőfölény folytán előbb utóbb várható ellentámadás során a bekerítés elől legnagyobbrészt időben kitérni, illetve a Székesfehérvár térségéből támadó szovjet erőkkel utolsó pillanatban szembefordulni.

A második tényező, ami miatt a szovjet támadóknak nem sikerült Nádasdladány és a Balaton között „befűzni a zsákot" – benne 12 német és 1 magyar hadosztállyal – a sztálini hadvezetésben keresendő. Amint a II. világháború során annyiszor, Sztálin ezúttal is elmulasztotta a kellő súlyképzést. A támadást csapatai III. 16-án északon és délen egyaránt megindították. Csak amikor DNy-irányba támadó erői szívós ellenállásba ütköztek, akkor rendelte el Sztálin a 2. Ukrán Front tartalékában lévő 6. gárda-harckocsihadsereg bevetését, a 3. Ukrán Front támadásához csatlakozva, DNy-i irányba. Ezt a kétnapos késést a szovjet páncélosok nem tudták behozni.

A harmadik tényező vitathatatlanul a védekező német és magyar csapatok – köztük a Szent László hadosztály Németh alezredes parancsnokolta harccsoportjának – hősiessége volt.

Mindennek következtében a szovjet támadás Ausztria ellen a tervezett időponthoz képest egy hetet késett. Ebből ugyan főleg az osztrákok profitáltak – meg talán, a Nyugat. Hazánk viszont – akarva-akaratlan – ismét hű maradt hálátlan történelmi szerepéhez...

Nos lássuk az események rövid összefoglalását.

III. 16-án a köd miatt csak moszkvai idő szerint délben, tehát 10 órakor indult a 4. és 9. gárda-összfegyvernemi hadsereg támadása 18 lövészhadosztállyal és 186 harckocsival Herbert Gille tábornok IV. SS páncélos hadteste és a 2. magyar páncélos hadosztály 70, illetve 16 harckocsival rendelkező leharcolt alakulatai ellen. A 6. gárda-harckocsihadsereg 55 km-es menettel Csákvár–Zámoly térségébe ér (Innen fordul később délnek.)

III. 17-én Hitler jóváhagyta a csapatok visszavonását a Sió–Séd ékből és a kivonásra kerülő alakulatokat Mór, Várpalota és Ősi-Berhida térségében osztotta el. Itt kerülünk szembe a hitleri megalománia újabb esetével: a Führer ÉK-i előnyomulásból DK-i irányú bekerítést latolgatott... Végül is a régi állások visszafoglalására adott utasítást. Így klasszikus találkozóharc jön létre. A 6. gárda-harckocsihadsereg 5. harckocsihadteste és a 37. gárda-lövészhadtest Ősi–Berhida–Várpalota térségében beleütközik az 1. és 9. SS páncélos hadosztályba. Tomboló küzdelem alakul ki III. 19–23. között Csór, Ősi, Nádasdladány, Berhida, Várpalota, Hajmáskér, Királyszentistván térségében.

III. 18-án a szovjetek a Móri árokban értek el sikereket a Söréd–Magyaralmás–Mór–Pusztavám térségében keményen ellenálló Totenkopf-hadosztállyal szemben. Guttamási–Bakonykuti vonalán a Wiking vívott találkozó harcot 12(!) szovjet lövész hadosztállyal és két gárda-harckocsihadtesttel.

III. 19-én a Vértes hegységet támpontszerűen védő leharcolt 1. magyar huszárhadosztályon áttört szovjet 68. és 75. lövészhadtest elfoglalta Tata–Tóvárost és este elérte a Dunát. A Bicskénél védekező Heszlényi-féle német–magyar erők kénytelenek voltak visszavonulni és Esztergom körül hídfőt képezni. Ezt a várostól nyugatra III. 27-ig védték, lekötve a Bécs ellen támadó szovjet erők egy részét.

A 6. gárda-lövészhadtest és a 9. gárda-összfegyvernemi hadsereg Mór és Bodajk elfoglalása után Zirc felé nyomult előre, kihasználva az erdős terepen a nagyszámú gyalogság nyújtotta előnyöket. Az 5. gárda-páncélos hadtest és a 37. gárda-lövészhadtest a Balaton irányába támadva Várpalota és Székesfehérvár közt több ponton átlépte a 8-as műutat. Az 1. és 9. SS páncélos hadosztályok maroknyi ereje azonban megakadályozta a továbbjutást. A 5. SS (Wiking) páncélos hadosztály védte Székesfehérvárra több helyen betörtek a támadók. Az út már csak DNy felé volt szabad.

III. 20. Kisbérnél a 6. páncélos hadosztály és a 2. SS páncélos hadosztály megállította a szovjet előretörést. Várpalotát, Inotát az 5. gárda-páncélos hadtest csapatai elfoglalták, de Ősinél, Berhidánál és Nádasdladánynál a 9. SS páncélos hadosztály és a 4. lovashadosztály 41. ezrede szilárdan ellenállt, minden támadást kivédtek. A Börgönd–Sárviz arcvonalon a 27. összfegyvernemi hadsereg, a 18. páncélos dandár és az 1. gárda-gépesített hadsereg együttes támadása sem tudta megakadályozni a német 1., 3. SS páncélos és a 44. gyaloghadosztály lassú hátramozgását. A Sárviz és a Balaton között a 26. összfegyvernemi hadsereg, a 104., 135. lövészhadtest és az 5. gárda-lovas hadtest támadott. Utóbbi egész nap a Siófoktól K-re harcoló magyar 25. gyaloghadosztály állásait rohamozta. (Itt harcolt a Szent László hadosztálytól vezényelt 20. rohamtüzér osztály is.) A nap folyamán elveszett Enying és több más a Balatontól K-re eső helység. A 4. gárda-összfegyvernemi hadsereg elfoglalta Csórt.

III. 21. A Zirc felé előnyomuló erőkből a 9. gárda-gépesített hadtest Tésnél balra fordult, Hajmáskér felé. A nap folyamán katasztrófa fenyegetett.[148] A német III. páncélos hadtest védelmét Polgárditól D-re áttörte a 27. összfegyvernemi hadsereg. A 6. gárda-harckocsihadsereg a 4. gárda-összfegyvernemi hadsereggel együtt elfoglalta Berhidát. Már csak egy 12 km-es sáv maradt szabad a Székesfehérváron harcoló Wiking SS páncélos hadosztály számára, de Pétfürdőnél a 9. SS hadosztály páncéltörő ágyús osztálya, néhány harckocsi és 8 Jagdpanther rohamlöveg 15 J. Sztálin nehéz harckocsit kilőtt . A védekező csapatok e nap még mintegy 70 páncélost lőttek ki.

Karl Ulrich tábornok, a Székesfehérvárt védő 5. SS páncélos hadosztály parancsnoka a város feladása mellett döntött. A rádióösszeköttetést megszakítva 21-én éjjel önkényesen kivonultak DK felé. Noha a 26. szovjet hadsereg támadása Enyingtől É-ra a 3. és 4. német lovashadosztály tűzoltásszerű bevetése folytán csak lassan haladt előre, Lepsényt mégis elfoglalták. Az „ékből" visszavonuló német csapatok felszerelésük, fegyverzetük nagy részét az üzemanyaghiány és a szovjet légi uralom folytán elvesztették. A német vadászgépeknek még az IL-2-esek zavarására is alig telt.

III. 22. A Székesfehérvárt feladó, a Séd mentén elvonult Wiking SS páncélos hadosztály nyomán felszabaduló 2. gárda-gépesített dandár és a 4. gárda-össz-

148 *Wilhelm Tieke:* Im Feuersturm letzter Kriegsjahre. (II. SS Panzerkorps, mit 9. u. 10. SS Division „Hohenstaufen" und „Frundsberg.") H. n., 1975. 506. o.

fegyvernemi hadsereg Nádasdladánynál előnyomulva Jenő községnél találkozott az 1. gárda-gépesített hadtesttel. Az így bekerített 1. német páncélos és 44. gyaloghadosztály még 23-ára virradóra kitört, de a már amúgy is megfogyatkozott bécsi 44-eseknek csak roncsai jutottak át; elesett Rost altábornagy, hadosztályparancsnok is. Ugyane nap hajnalán a Tésnél délnek fordult szovjet erők rajtaütésszerűen betörtek Hajmáskérre, bekerítéssel fenyegetve az I. német SS páncélos hadtest jobbszárnyát. Noha a német alakulatok makacsul védekeztek, a 46. gárda harckocsidandár – kijutva a 8-as főútra – kilőtt 76 német páncélost és lövészpáncélost. A német hadvezetés – H. Balck, a német 6. hadsereg parancsnoka és G. v. Harteneck, az I. lovashadtest parancsnoka – gyors ellenintézkedéseket tett. Berhida körzetét hirtelen összeszedett tekintélyes erőkkel szállták meg a visszavonuló alakulatok folyosójának biztosítására. A 9. SS páncélos hadosztály mellett itt került a Szent László hadosztály egy harccsoportja máig híres alkalmazásra. A gránátos zászlóalj részeiből, a felderítő zászlóalj páncéltörő ágyús századából, valamint a 20. rohamtüzér osztály egy Hetzer ütegéből szervezett csoport Németh alezredes vezetésével[149] Vilonyánál biztosította a német visszavonulást. A községtől É-ra és Dny-ra a 9. SS hadtest 8,8-as ütege és más légvédelmi gépágyús illetve ágyús egységek foglaltak tüzelőállást.

A reggel meginduló szovjet támadást a légvédelmi ütegek 2 harckocsi, majd a Németh csoport 4 harckocsi kilövésével megállították. Az este 8 óra után újraindított támadást a 41. német harckocsiezred és a 24/I. harckocsi osztály, valamint a Németh harccsoport újabb öt harckocsi kilövésével tartóztatta fel, megakadályozva a szovjet erők áttörését a Balatonhoz. A Németh csoport azonban, légitámadások során, súlyos veszteségeket szenvedett.[150]

A március 6-a óta pihenő nélkül harcban álló 1. Leibstandarte Adolf Hitler SS páncélos hadosztály összeroppant, felbomlott. Hitler dühében elrendelte a katonák zubbonyujján lévő megkülönböztető szalag – Ärmelstreifen – letépését.[151]

III. 23-ára virradóra elveszett Kenese, Papkeszi és Litér, de az egyik legkiválóbb német páncélos hadosztály, Radowitz altábornagy 23-asai Küngösnél még egy utolsó támadást indítottak K-i irányba. Ott, összetalálkozva a bekerítésből kitörő 1. páncélos hadosztály töredékekkel, együtt még ki tudtak térni. Ez azonban a 44-eseken már nem segített. III. 23-a folyamán a Litér és Kenese Ny között még mindig védekező 3. és 4. lovas, a 9. SS páncélos és a 23. páncélos hadosztály fokozatosan hátrált a 130 harckocsival támadó 11 szovjet hadosztály (1 harckocsi-, 1 gépesített, 1 lövész- és 8 gyaloghadosztály) elől. A Balatontól ÉK-re az 5. gárda-lovashadtest támadott 70 harckocsival, Hajmáskértől DNy-felé a szovjet 18. páncélos dandár nyomult előre 60 harckocsival, Hajmáskértől ÉNy és Ny-i irányban – Veszprém felé – a 6. gárda-páncélos hadsereg 5. gárda-harckocsihadtestének 50 harckocsija mozgott a Heeresgruppe Süd jelentése szerint. Összesen tehát csak ezen a napon és szakaszon 310 szovjet harckocsi és rohamlöveg támogatásával nyomultak elő a szovjet erők nyugat felé.

Noha a német és kisszámú magyar erők a hadműveletek első – támadó – szakaszában 206 harckocsit, a második – védekező – szakaszban, 8 nap alatt 1261-ből

149 *Veress D. Csaba:* i. m. 290–292. o.

150 *V. Adonyi Ferenc:* A magyar katona a második világháborúban. 1954. Függelék. A m. kir. Szent László hadosztály hősi harcai. II. A dunántúli halogató visszavonulás. III. 22.

151 *Guderian:* i. m. 381. o.

425 harckocsit lőttek ki (ebből az I. lovashadtest és a Németh-csoport két nap alatt a negyedét) a szovjet erőket feltartóztatni nem lehetett.

Ezzel zárult a III. 6-i német támadással kezdődő, majd a III. 16-i szovjet ellentámadással folytatódó gigászi ütközetsorozat. III. 24-étől a dunántúli harcok új, utolsó szakaszában a 3. és 2. Ukrán Front gyors előnyomulására került sor Ausztria felé.

A III. 15-én felriasztott és III. 19-ére részlegesen felvonult, hiányosan felszerelt, alig kiképzett újoncokkal feltöltött Szent László hadosztály ennek az előnyomulásnak – voltaképp inkább üldözésnek – a lassítását, meg-megállítását kapta feladatául. Erről szólunk a következőkben.

A hadosztály balatonfelvidéki és zalai halogató harcai
1945. III. 19–IV. 5.

A Szent László hadosztály parancsnokságának III. 18-án kiadott intézkedése szerint[152]

„1. 45. III. 20-án 00 h-ra menetkészültségét érje el:

a) 1. eje. vad. e. pság., eje. törzsszd. és I. vad. zlj. (Pápa, Szücs),

b) gr. e. törzsszd-ból pctá. szak. és az I. zlj. (Nagytevel, Ugod, Homokbödöge),

c) a feld. oszt. pság., közvetlen szak-ok és egy kp. szd.

d) a pcv. oszt. egy npct. á. szd-a (Borgáta),

e) 1. köz. av. tü. oszt. pság. és 18/4. köz. av. ü. (6 vetővel Felpécen),

f) VIII. gv. köz. tar. tü. oszt. (Ménfőcsanak),g) a pcv., feld., köz. av., gv. tü. oszt. 1–2 napi, az eje., gr. ala-ok előreláthatólag három napi menettel számoljanak.

h) u. zlj. pság és két u. szd. (Szilsárkány), mely 4–5 napi menettel számoljon.

2. 45. III. 21-én 00 h-ra menetkészültségét érje el:

a) A rep. löv. e. tszd-, és az I. zlj-a., (Vásárosmiske),

b) a hir. zlj. (Nagyacsád), amely a pcs. vétele után a beépített ag. lebontását azonnal kezdje meg.

c) mindkettő előreláthatólag 4–5 nap menetre készüljön fel."

Egy III. 20-i intézkedés[153] közli, hogy a hadosztály III. 19-ével a magyar II. hadtesten keresztül a német Balck csoport alárendeltségébe lépett és harcképes egységeivel III. 23-ig a Nagyvázsony és Hidegkút közti területre vonul fel, s a III. 21–22-ére szóló menetcélokat is megadja. Az ugyane napon kelt három oldalas felvonulási intézkedés[154] szerint „A Dunántúl-on megélénkült kölcsönös harctevékenység folytán fokozott figyelem terelődik a Balaton szakaszára" (sic!). Itt a védelmet megerősítik. Ennek érdekében kerül a Szent László hadosztály alkalmazásra.

Egy további – III. 22-én kelt – két napra szóló intézkedés[155] már a realitások talaján készült. Az irat első oldalát fakszimilében közöljük *(3. sz. szövegmelléklet, 96. o.)*.

152 Előzetes intézkedés a hadosztály felvonulására. 413/Szt. László ho. I. a. 45. III. 18.; *Dárday*-napló, III. 19. 125. sz. mell.

153 Napi menetcélok III. 21. és III. 22-ére. 433/Szt. László ho. I. a. 45. III. 20.; *Dárday*-napló, III. 19. 129. mell.

154 Intézkedés a hadosztály felvonulására a Balaton védelmében. 435/Szent László ho. I. a. 45. III. 20. Uo. 132. sz. melléklet.

155 Uo. 45. III. 22. 134. sz. mell. Az intézkedés 2. oldala szerint a hop. a Balatonfüred-i Jókai villában települt. A hop. hangsúlyozza, hogy az alakulatok a megadott csoportosítástól, feladattól eltérő parancsot – bárki részéről érkezzék az – utasítsanak vissza (45. III. 22. 18 h 20' Szügyi sk.)

445./Szent László hő.I.a.45.III.22.szám. 134. Tpk.

Intőskedés III.22. és 23 -ra.

1./ A Balaton K-i parja mentén tád-o tulerejü elg.III. 22. délig Balatonakarattya D-t érte el,ott sulyos harcok árán az I.hő.lov.hdt.a tád-t felfogta.

Székesfehérvár felől DNy-i irányba tád-ó elg.ma 14 h-ig elfoglalta Hajmáskér-t Kádártá-t és elérte Veszprém K-ét. Ugyanakkor D.Dny-ra előretörve Litér-t Pette birtokba.

A Szent László F.oszt. 1.ky.szd-a által védett Vilonya, ma délután szintén elg.kézre került.Ekörül a szd.9 szovjet pc-est semmisitett meg.

Benyomásom,hogy a Veszprém,Vilonya vonalában lévő elg. - sullyal Ny-on - tád-ását D-i irányban tovább folytatja a Balaton és Velencei tó között kelettkiszitő zárakot végleg lezárja.

2./ A Németh alez.csop-ját /:gr.alj.,F.oszt. a.pot.á.szd, a Pk.Or.Breith 22-én 16 h-val a IV.német SS.po.hdt-nak rendelte alá.

E csoport sulyos védelmi harcot folytat.

A hő.eddig benem vetett részei uj feladatként régi Balaton védelmi feladatát kapta vissza Balatonalmádi és Blatonudvarim között.A helyzet szerint feladata lehet É-i és ÉNy-irányból várható és a Ny-i Balaton védelmi vonal felgöngyölitését célzó elg.tád-t meghiusitani.

Mindehhez a hő-nak rendelkezésre álló,a hő.sávjában levő a 20.hő.kötelékébe tartozó ala-ok.

3./ Fentiekből kifolyólag:

a./ Eje.csop.Nemesvámoson, beérkezték után

b./ rep.löv.alj.Kövesgyür-ön,

c./ U.alj./:III.23-án beérkezte után/Veszprémfajszon mindaddig,míg előrevonásra nem kerülnek körkörös véd-re készüljenek fel,sullyal é. és n szárnyak felé. Különös figyelem a pc.veszélyre !:/:utak:/

d./ Tü.

aa./ VIII.gk.tü.oszt.f.hó 23.hajnalig menjen állásba a Tihany-i félszigeten,alárendelve a 14./II.alj.pk-nak. Az ott már állásban lövő 21/3.ü-et az oszt.pk-nak rendelem alá.Háp-jára ho.tpk.öket létesit.

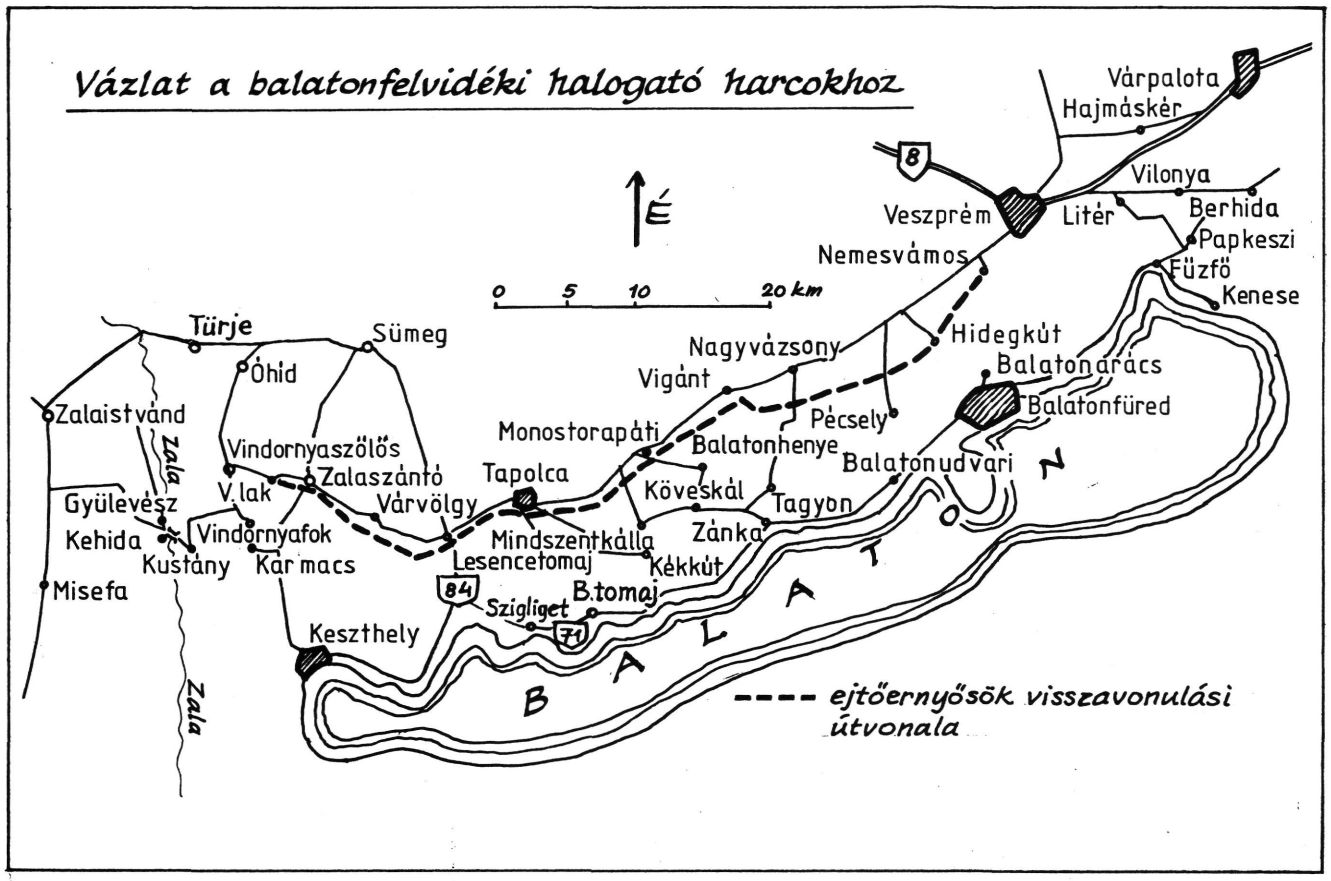
bb./l.köz.av.tü.oszt.a korábban elrendeltek szerint III.23-án reggelre Nemesvámos-ra érkezik.Ott az eje. csop.bizotsitása mellett további pcs-ig elszállásol.Eje.csop. harcba lépése esetén az av.ü.azt támogatja,annak alárendelve.

cc./A ho-nak még alárendelendő 37.k.tü.oszt-lyal, l sorozatvető /:av.:/ és 25.ho.tü-ével beérkezésük után intézkedem.

e./Hir.alj.Balatonfüred-fürdőtelepen.Létesitsen vezetékes és rád.ök-t az eje.,rep.löv.és u.alj-akhoz.

./.

3. sz. szövegmelléklet

Vázlat a balatonfelvidéki halogató harcokhoz
É
0 5 10 20 km
Várpalota
Hajmáskér
8
Vilonya
Veszprém
Litér
Berhida
Papkeszi
Nemesvámos
Füzfő
Kenese
Türje
Sümeg
Óhíd
Nagyvázsony
Hidegkút
Vigánt
Balatonarács
Balatonfüred
Zalaistvánd
Pécsely
Monostorapáti
Balatonhenye
Vindornyaszőlős
Zala
Zalaszántó
Tapolca
Balatonudvari
V.lak
Köveskál
Tagyon
Gyülevész
Várvölgy
Kehida
Vindornyafok
Mindszentkálla
Zánka
Kustány
Kármacs
Lesencetomaj
Kékkút
Misefa
84
B.tomaj
Szigliget
71
Keszthely
Zala
B A L A T O N
---- ejtőernyősök visszavonulási útvonala

3. ábra

Kiemelést érdemelnek a harcban álló felderítő osztály kerékpáros századról és a Németh csoportról szóló bekezdések.

Az egyes alakulatok további sorsáról, harcáról a töredékes okmányanyag és a fennmaradt írásos emlékezések – valamint a terjedelem – szabta korlátok között tudunk csak beszámolni. *(A balatonfelvidéki események színhelye a 3. ábrán követhető nyomon, 97. o.)*

Legtöbbet az ejtőernyősökről tudunk Huszár munkái,[156] Nagy Árpád naplótöredéke, Tassonyi egy levele és Ugron kézirata, illetve személyes emlékei alapján.

III. 21-én a felvonulóban lévő ejtőernyősök Nemesvámosra menetelésre, reteszállásra kaptak parancsot. Szentgálról indulva a 8-as úton szembekerültek a visszaözönlő német és magyar alakulatok tömegeivel. Így D-nek letérve[157] erdei utakon jutottak el a községhez; ott, közelbiztosítással, pihenő. „III. 22-én az alakulat védőállásba megy, a veszprémi műúttól a Balaton felé két század erővel, a falu szélétől 100–200 m-re. Szárnyak szabadok. Előretolt állásban egy szakasz, 1,5 km-re egy kis magaslaton. Összeköttetés: rádió. A falu mögötti magaslaton, az erdőszegélyen a 3. század is beássa magát. Zászlóalj-parancsnokság a faluban. Segélyhely az erdőben" – írja Ugron.

III. 23-án az oroszok elfoglalták Veszprémet. „Délben a visszavonuló Wiking páncélos hadosztály néhány páncélozott lövészkocsija balról állásba megy. Az előretolt állásom tüzet nyit, majd bevonul. Az ellenség is megjelenik a terepen, mélységben tagozott csatárláncban. A műút mentén 2 J. Stalin és 4–5 T 34-es harckocsi." Megállítjuk őket – írja Ugron – de amikor a németek járműveikre szállva elrobognak, hátrarendelem az elsővonalbeli századokat a bekerítés elkerülésére. A peremvonalon megkapaszkodunk, majd a segélyhelyen gyülekezünk. Eddigi veszteség 10–12 fő.[158] Innen rendezetten vonulunk vissza Kishidegkút D-re. Ott kapok további eligazítást Tassonyiról."

156 *Huszár,* 1988. 712–727. o.; *Huszár,* 1993. 168–188. o.

157 „Járművek egymás hegyén-hátán, tumultus, ordítás, szekereket letaposó harckocsik, mint azt már a németektől megszoktuk volt" – írja Nagy Árpád, majd így folytatja: „... le kellett térni a műútról. Szerencsénkre. Alig indultunk tovább az úttól kb. 1 km-re lévő ebédelő helyünkről, amikor az oroszok egy szörnyű repülőtámadást intéztek az összetorlódott járművekre."

158 A katonás tömörséggel leírt első alkalmazás Nagy Árpád korabeli – liraibb nagvételű – feljegyzésében így hangzik: „Védőállás. Immár a harmadik eset (Haraszti, Nána, Nemesvámos) hogy az ellenség távollétében tudtunk szemrevételezni állást. Harasztit kivéve nem jó omen. – Jobbszárnyon Lassu Bandi, balszárnyon Godó Franci ásta be magát, a faluban Remete volt tartalékban. Bandi előtt egy géppuskás szakaszom volt harcelőőrsben, másik szakaszom (Habóczky mester) a Godó balszárnyát biztosította. Vetőállás a faluban. Két vető előretolva Lassu mögé közvetlenül. ... Másnap Tóbiással előre mentünk a műúton... de kénytelenek voltunk visszajönni, mert pimaszul aknáztak a ruszkik. Délben megjöttek az első lövések, mielőtt még jól megdolgozták a repülők a falut. Éppen kint tartózkodtam a Habóczkynál amikor az első harckocsik megjelentek – a déli órákban – a műúttól balra a domboldalon. 18-at számoltam meg. A német Speewagenek pánikszerűen rohantak vissza a hatalmas sárga Stalin páncélosok elől én meg rohantam – telefon híjján – jelenteni a harckocsi veszélyt. Tassonyi Tatával útközben találkoztam, az öreg egy Fausttal a hóna alatt rohangászott a templom körül. Éppen akkor csapódott a toronyba az első harckocsiágyú-lövedék. Mind a ketten tele lettünk porral, kőtörmelékek csapódtak a fejünkhöz, nem tudtuk, hogy mi is van tulajdonképpen. Nemsokára ... szinte eláraszották a harckocsilövedékek az egész falut." A Godó század és az út mellett beásott géppuskás szakasz is visszafutott. A vetősök után nézve a falu közepén találja a taligákat Nagy Árpád „... körülötte a vetősök. Mindegyik kezében egy sültcsirkedarab." A tűzzel elárasztott domboldalon szerencsésen felérve „Mokányék befeküdtek egy bokorba és villámgéppuskával több kis pánikot idéztek elő a ruszki csoportokban."

Az eseményekről Tassonyi is beszámol 37 évvel később, idézett levelében. „... A falu előtt védelembe mentünk, fogalmam sem volt hol van a hadosztály, nem volt összeköttetés. ... 18 Sztalin J. áttörte a balszárnyunkat" (Tassonyi is 18-at ír, mint Nagy Árpád, Ugron becslése szerény volt.) „az úton volt egy kerékpáros osztagom, az Pápáig meg sem állt, párat ott elfogtak. A Sztalinok a Pz. IV eket – néhány páncélos volt ott a Totenkopftól – letapostak, több égett." Az SS-ek elmentek, otthagyták parancsnokukat, egy részeg alezredest. Tassonyi felkelti és utánuk küldi. „... A reteszállásban Ugron várt tűkön ülve, egy géppuskával. É-ra a műúton 23 harckocsi pihenőt tartott. Ez a második lépcső volt. A gyalog-

III. 24. Az éjszaka csendben telt, némi ellenséges járőrtevékenységgel. Nagy Árpád írja: „Hidegkúton nyomát sem találtuk a vonatnak. Hosszabb huzavona után átmentünk a község tulsó oldalára és megkezdtük a beásást." Az aknavetősök szépen összegyűltek, de egyikük kezében felrobbant egy puskagránát és öten megsebesültek. Végül „elhatározták a nagyfőnökök", hogy Vigánt előtt védenek. Ugront idézzük: „vázlat szerinti útvonalon *(3. ábra, 97. o.)* ellenséges járőrökkel harcérintkezésben megtörtént az állásfelvétel. Zászlóaljparancsnokság Vigánton egy majorban, harcálláspont az erdőszélen. Itt megjelent két német százados – összekötő tisztekként – és figyelték tevékenységünket. Állítólag tőlünk É-ra a Wiking SS páncélos hadosztály volt, de nem láttam őket –, mindkét szárnyam szabad volt. Az ellenség részéről csak járőrtevékenység volt, szervezett támadást nem kaptunk. Így telt el ez az éjszaka is.

III. 25-én reggel jön Tassonyi, hagyjam fel az állásokat és gyülekeztessem a zászlóaljat Monostarapáti D. erdőszélen, de úgy, hogy a németek ne vegyék észre. (Ugyanis az általános helyzet szerint a németek martalékul akarnak minket felhasználni a saját megmenekülésükhöz.)"

Tassonyi minderről részletesebben ír Pályi Györgynek 1982. I. 12-i – utolsó – levelében.[159]

A hadosztályparancsnokság szerepéről III. 18–26. közt a Lajtos-kézirat nyújt tájékoztatást:[160] a vezérkari főnök III. 19-én indul Pápáról, személygépkocsival egyedül Balatonfüredre a felváltás előkészítésére. Városlőd után szembe találkozik „vad kavargásban visszafelé özönlő német gépkocsikkal". Mellékutakra térve ér Balatonfüredre. Az „átadó" magyar II. hadtestparancsnok nem ismeri az általános helyzetet. Közben Szügyi is megérkezik. Hármasban indulnak Füzfőre, ahol több különböző német hadtest és hadosztályparancsnokságnál tájékozódva megtudják, hogy a harcvezetés a német III. páncélos hadtest feladata. A Breith páncélos tábornok vezette hadtest parancsnokságán Lajtos ismét találkozik régi ismerősével, Karch

---

ság a nyílt hegyoldalról özönlött a falu felé. 3 hevederrel belejük lőttünk, kb. 900 m-re voltak, ész nélkül ásták be magukat, aztán elpasliztunk. A következő faluban teljes havoc" (káosz). „A Totenkopfosok a pincékben ittak, a páncélosokon nyargalásztak és kiabáltak »Heil Krieg, Heil Hitler...« ez már az összeomlás volt. Kiadtam a parancsot, a legfontosabb nem a feladat, hanem az emberélet megmentése, intelligens halogató harc. A hadosztállyal még mindig nem volt összeköttetésem, fogalmam sem volt az általános helyzetről."

Tassonyi „Totenkopf" SS ho-ról ír. Valójában – mint az Ugronnál is szerepel – nem a 3., hanem az 5. „Wiking" SS páncélos hadosztály maradéka vonult vissza szorgalmasan a Szent László hadosztály előtt Tapolca irányába az 1. német páncélos és a 44. német gyaloghadosztály töredékeivel. *P. Schmitz–K.-J. Thies–G. Wegmann–Chr. Zweng:* Die deutschen Divisionen 1939–1945. Ösnabrück, 1993. Band I. 705. o. Band 2. 311. o., *Rolf, O. G. Stoves:* 1. Panzer-Division 1939–1945. Bad Nauheim, 1961. 769–772. o.

159 Idézzük Tassonyit: „...reggel láttuk a Nagyvázsonyból kiözönlő tömött menetoszlopokat. Ekkor kaptam a következő parancsot: Tassonyi parancsnoksága alatt az ejtőernyős, repülő-lövész, gránátos [zlj.] foglaljon védőállást a balszárnnyal a műútra támaszkodva ... 1 km körüli sáv volt megadva! pár km-re nyugatra attól, ahol éjjel voltunk... Szárnyunkon német egységek lettek volna. Áttelepültünk, Ugronnal eldöntöttem, hogy ez egy piszkos kelepce, ki látott ilyen erőkkel egy ilyen keskeny sávban védelmet?? A műúton egy német szakasz volt 2 gépkocsival, járó motorral, menekülési irányban, – aknatűz alatt voltunk. A parancsot a hadosztálytól kaptam. Nyilvánvaló volt a szándék, a németek az első páncélos megjelenésére elfutnak, minket otthagynak egy zsákban és az orosz, túlhaladva páncélosokkal, rágódhat rajtunk. Elhatároztuk, hogy ilyet nem játszunk, rendezetlen alakban visszavonulást rendeltünk el, majd Ugron szakaszonként, oszlopban vezette vissza Tapolca felé az ejtőernyősöket. Valószínűleg ez a német „megfigyelő" szakasz jelentette a visszavonulást, mert a németek küldtek egy összekötő-tisztet, aki kapacitálta Ugront, hogy álljon meg. Válasza az volt, adjanak neki gépkocsikat, akkor a németekkel együtt védelembe megy. Tapolcáig nyílt terep volt, visszavonulás páncélos támadás alatt lehetetlen lett volna. Lajtos állítólag adott erre a visszavonulásra parancsot, ... de én ezt a parancsot nem kaptam meg. ... Én egy pár emberrel visszamaradtam, mint »utóvéd«, éjjel értem el Tapolcát, a németeknek nyoma se volt, de a reptéren pár robbantó járőr dolgozott. – Másnap bombatámadások alatt értük el Zalaszántót, én útközben az oszlopot utolértem." *Tassonyi,* uo. 5. o.

160 *Lajtos,* 78–84. o.

őrnaggyal,[161] aki nyíltan tájékoztatja a „zsákról" ahova máris bevetették a Szent László hadosztály élcsapatát, a Németh alezredes vezette felderítő osztály csoportot. (Ez III. 22-én lehetett.) „A helyzet áttekinthetetlen" – így Karch, majd hozzáteszi: A Szent László hadosztály fogja megoldani. „Elmentem tőle azzal, hogy ezúttal aligha-nem csalódni fog."[162]

A hadosztályparancsnokságon belül teljes volt az egyetértés, hogy a Szent László hadosztálynak ismét utóvéd szerepet szántak. Szerencsére a zűrzavarban senki nem intézkedett a hadosztállyal. Így – Szügyi elgondolása szerint – laza alakzatban kíséreltek meg az egységeket hátra mozgatni. Minthogy a szovjet támadás súlya a Szentgotthárd-grazi műútra irányult, a német visszavonulás főleg a Balaton-partot választotta. Az ezzel párhuzamos, Veszprémből Tapolcára vezető út eléggé üres volt. Így ez látszott a halogatásra a legalkalmasabbnak.

III. 24-én a hadosztály a magyar II. hadtest alárendeltségéből a német I. lovashadtest alárendeltségébe lépett,[163] azonban csapatok híján kénytelen volt mindjárt első parancsa – Csopak megvédése – elől kitérni.[164] A hadosztályparancsnokság Tihany-Aszófőre vonult vissza, a balatonfüredi papságnak – futár útján – parlamenterek küldését javasolva a szovjethez. Oda valóban puskalövés nélkül vonultak be az oroszok. Közben a leharcolt Németh-csoportot kivonták, a 20. rohamtüzér osztály, a 6. tüzér pótosztály, a 25. nehéz páncéltörő ágyús század és a 25. légvédelmi gépágyús üteg a Szent László hadosztály, a VIII. gépvontatású tüzérosztály pedig a 20. hadosztály alárendeltségébe lépett.[165]

III. 25-én Lajtos Tassonyinak, Pályinak és Pálfinak felvetette az „átállás" kérdését. A németek ellen fordulásra mindhárman nemet mondtak,[166] Szügyi pedig – Lajtossal folytatott négyszemközti beszélgetésben – közölte, hogy „ő nem adja meg magát. Jelentettem, hogy én sem, de Németországba sem megyek. Figyelmeztetett, hogy ne reméljem, hogy megmentem magam. Nem reméltem, nem is akartam. A beszélgetésnek újabb német parancs vetett véget« – írja Lajtos.[167]

A német I. lovas-hadtest parancsnoksága elrendelte a visszavonult saját erők berendezkedését szívós védelemre Akali K–Monostorapáti É vonalában, balszárnyon a Szent László hadosztállyal, mely 26-án reggelig felváltja az ott lévő Totenkopf, Wiking és német 3. páncélos hadosztályokat.[168] Szügyi és Lajtos 25-én este értek gépkocsival Monostorapátiba. Lajtos sorba járta mindhárom hadosztály vezérkari főnökét Welhöfer főhadnagy német összekötő tiszttel. „Teljes letargiában voltak" írja. „Kérdésemre, hogy milyen saját erejük van, egymástól függetlenül 3–400 fő Grabenstärke-t (harcos létszámot) mondtak... Közölték azt is, hogy páncélelhárító fegyverük egy darab sincs".

Lajtos visszavonulást javasolt Szügyinek, mert – a németek szerint – 2–3 páncélos hadtest támadása volt várható és ez csak a hadosztály feláldozásához vezethetett.

161 *Martin–Ugron*, 94., 98. o.

162 Ez után születhetett a 3. sz. szövegmellékletként közölt intézkedés III. 22. és 23-ára.

163 459/Szt. László ho. I. a. 45. III. 24.; *Dárday*-napló, 137. sz. mell. 2. pont.

164 *Lajtos*, 80. o.

165 L. a 163. jegyzetet.

166 Tassonyi esti tájékoztatóján – mint írja – „Ugron és még két tiszt megkönnyebbülésemre gondolkodás nélkül nemmel felelt." *Tassonyi, uo.*

167 *Lajtos*, 81. o.

168 A német hadosztályok pontos adata a 158. jegyzet végén.

Szügyi – noha egyetértett – a parancsmegtagadás következményeit említette. Ennek ellenére hajlandónak mutatkozott aláírni a visszavonulási parancsot. Végül mégis Lajtos volt az aláíró, minthogy semmiképp nem akart Németországba menni. Az intézkedést motoros futárok útján azonnal kiadták, de Szügyi és Lajtos az éjszakát Monostorapátiban töltötték. III. 26-án késő délelőtt indultak visszafelé, amikor az összekötő tiszt már kereste a csapatokat. Délben Tapolcára érkezve Szügyi a várostól Ny-ra gyülekező csapatokat szemlélte, Lajtos pedig a hadosztály további menetvonalát dolgozta ki a határig. Ezután a hadosztály I. b. tisztjét – gr. Pálffy-Daun repülő őrnagyot – tájékoztatta, hogy ha kitör a botrány, akkor hárítsanak minden ódiumot rá. Itt még egyszer átadjuk Lajtosnak a szót:

„Kb. 14[h]-kor, tehát amikor Szügyi még nem jött vissza, megérkezett a rádióparancs az I. lovashadtest-parancsnoktól. Ez állt benne (szóról-szóra emlékszem): »Warum Rückzug? Division hält die Linie. Kommandant od. Chef des Stabes sofort zu mir. Harteneck« (Miért vonul vissza? A hadosztály tartsa a vonalat. Parancsnok, vagy vezérkari főnök azonnal hozzám. H.) – Közöltem az összekötő tiszttel, hogy indulok, ő maradjon, mert kell valaki a rádiónál, miután Szügyi sincs jelen. Gépkocsiba ültem egyedül és előrementem a Mindszentkálla és a Kékkút-tapolcai út találkozásához. Ott végignéztem a német visszavonulást, majd a sötétség beálltával behúzódtam polgári öltönyben a Kővágóőrs és Szepezd közti erdőbe. Az éjjel folyamán áthaladt felettem az arcvonal. Másnap bujkálva megindultam Balatonfüred felé, azzal a szándékkal, hogy hazamegyek Budapestre. Balatonfüredre III. 28-án délelőtt jutottam el. Balatonfüred és Balatonarács határán egy villába behívott a tulajdonos pihenni, ott átadott a szovjet NKVD. közegeinek. Így estem fogságba."

Ez idő tájt hagyta el a hadosztályt Bárczy János százados, hadműveleti segédtiszt (ho. I. a) és Lajtos György tüzér százados, Lajtos Árpád öccse is.

A tüzéralakulatok mozgását és a hadosztályparancsnokság intézkedéseit a Dárday naplóban és részint már idézett mellékleteiben követhetjük nyomon. Azonban az írásos intézkedések javarészét III. 23. után a helyzet rohamos változása miatt rendre túlhaladta az idő, így azután azok nem is kerültek végrehajtásra.[169] Már említettük, hogy III. 23-án a 20. rohamtüzér osztály egy ütege, 6 bevethető rohamlöveggel[170] és a 6. tüzér-pótosztály, Tóth Béla százados parancsnoksága alatt, 3 üteggel, 10 csővel a hadosztály alárendeltségébe lépett.[171] A 6. üteg harctevékenységéről nincsenek részleteink, a Dárday-napló csak menetvonalakat és alárendeltségeket tartalmaz.

A rohamtüzér üteg egy Almádiban kapott légitámadás után Keszthelyig visszavonulva folytatott utóvédharcokat felderítést végző szovjet páncélos egységekkel.

Ott kapott parancsra Kárpáty főhadnagy dr. Radványi Ferenc hadapród-őrmester szakaszával a szigligati (71-es) és a sümeg–tapolcai (84-es) út találkozó pontjánál foglalt tüzelőállást, három vasúton szállított légvédelmi gépágyút parancsnoksága alá vonva. A szigligeti jegenyefasoros úton 17 szovjet harckocsi jelent meg, rajtuk – a szokott módon – gyalogsággal. Kárpátyéknak sikerült az első két és utolsó két

169 Így például nem kerültek végrehajtásra – Ugron tanúsága szerint – a III. 24-ére szóló 459. sz. (*Dárday*-napló, 137. sz. mell.), a 475/III. 28-i (144. sz. mell.) és a 476/III. 28-i (146. sz. mell.) intézkedés feladatai.

170 A javításra szoruló rohamlöveg-anyaggal az osztályparancsnok – *Henkey* őrgy. – a rotü. kikfek-hez került. 636/Szt. László hol Tpk. 45. III. 24.

171 Tóth Béla százados – egykori kiváló lovaglótanár a Ludovika Akadémián, majd a háború után az olimpiai és világbajnok öttusacsapat lovaglás-edzője – oleátáival a *Dárday*-napló III. 23-i 136., III. 24-i 139. és a 141. mellékleteként találkozhatunk.

harckocsit kilőni, a terep pedig vizenyős, járhatatlan volt, így az oszlop – csupán néhány lövéssel válaszolva – az úton rekedt. Lángban állt minden. A tüzelésbe a gépágyúk is bekapcsolódtak, majd egy szovjet mélyrepülőtámadást is elhárítottak. – Ez volt a rohamtüzérüteg legsikeresebb, egyben utolsó alkalmazása.[172] (III. 27-én lehetett – M.–U.)

Az 1/2. közepes aknavető üteg harcát, sorsát parancsnoka, Bakay Zoltán hadnagy emlékirata jóvoltából követhetjük végig.[173]

A szerző előljáróban megjegyzi, hogy 1945. III. 17-től III. 30-ig tartó részvételük a balatonfelvidéki utóvédharcokban nem hasonlítható az üteg soroksári, isaszegi, ipolyi, garami hősies, majd küzdelmes helytállásához.[174] Ez a két hét, néhány nap kivételével, az ütegparancsnok szemszögéből inkább fejetlen visszavonulásnak tűnt.

Felpécről indulva III. 19-én foglaltak tüzelőállást, Veszprémtől Ny-ra mintegy 4 km-re, Márkó községtől D-re. Noha Bakay vezetékes- és rádió-összeköttetésben állt az osztályparancsnoksággal, onnan semmiféle tájékoztatást nem kapott. 21-én közeledő harci zaj hallatszott, 22-én a 8-as úton meginduló német visszavonulás és az ezt támadó repülők jelezték a front hátrálását, majd páncéltörő ágyúk állásba vitelét és német gyalogságot lehetett megfigyelni a jól kiépített ütegparancsnoki figyelőből. Magyar alakulatok nem voltak láthatók. III. 23-án délben indult meg az orosz gyalogság támadása egy az üteg előtt kiépített gyenge német védővonal gyalogsága ellen. Bakayék engedélyt kaptak belátás szerinti tüzelésre, azonban a lőszerrel takarékoskodni kellett. Más tüzérség nem támogatott, de 15^{h}-ra a támadás mégis megtorpant, egyidejűleg szovjet páncélosok törték át a 8-as műúton – néhányuk kilövése árán – a német reteszt. Erre a német gyalogság is visszavonult, s az üteg rádióparancsra – ellenséges aknatűzben – csatlakozott. Másnap Vigánt előtt találkoztak ejtőernyősökkel. Ezzel a géppuskás rajjal vonultak lépésről-lépésre vissza, helyenként állást foglalva és tüzelve a nyomukban lévő, időnként támadó ellenségre. 26-án reggel nagyobb orosz támadás indult, az ejtőernyősök – sebesülések folytán – megfogyatkozva védekeztek. Bakay – miután napokig nem kapott tájékoztatást, lőszer-,élelem-ellátáshoz sem jutott (tápot útközben szereztek), váratlan rádióparanccsal Köveskál felé kitérve a Balatonparton majd a sümegi úton III. 27-én Lesencetomajba érkezett. Innen Farkas István hadnagy, osztály-segédtiszt írásos parancsára sötétben meneteltek tovább Zalaszántó D-re, biztosítási feladattal. Még éjjel tüzelőállást foglalva hajnalban szögtávcsövön látták a 10–15 fős német és magyar visszavonuló csoportokat és az azokat követő oroszokat. Addigra távbeszélő összeköttetést kiépítve tűzparancsot kaptak az osztálytól, de már csak mintegy 14 lövésre telt. Ekkor még Gyülevészmajorhoz történő visszavonulást jelez az osztályparancsnokság.

III. 28-án kora délután Bakay megrendítő hívást kapott távbeszélőn. Farkas segédtiszt a harc befejezéséről tudósította.[175] Bakay Vindornyafok–Gyülevész-ma-

172 *Kárpáty*, 20–22. o.

173 *Bakay Zoltán:* Harctéri emlékeim. Kézirat, II. r. (Másolat a szerzők birtokában.)

174 L. *Martin–Ugron*, 106–108. és 134–137. o., valamint a „Garami utóvédharcok" c. fejezet, 70. o.

175 Bakay „legjobb emlékezete szerint" idézi Farkas István hadnagy, osztálysegédtiszt szavait: „Zolikám! Itt a harcálláspontunkon valamennyien úgy döntöttünk, hogy ezt a reménytelen harcot befejeztük, a továbbiakban azt csinálsz ütegeddel, amit jónak látsz. A távbeszélő vonalunkat, ha akarod bontasd le, ha nem, hagyjad a fenébe, de minket már nem tudsz hívni, nem találsz itt már senkit!" Farkas a megdermedt Bakaynak a vételezésre nem tudott tanácsot adni.

jorhoz vonult vissza ütegével, ahol utoljára foglalt tüzelőállást, de a hadosztályból senkit nem talált. Másnap kilőtték utolsó gránátjaikat, majd Kehidánál átkelve a Zalán Zalaistvánd D-ig meneteltek. Miután ott sem találtak senkit, hosszas tépelődés után, a tisztekkel, majd a legénységgel is megbeszélve, Bakay hadnagy feloszlatta ütegét. A fegyverzetet, műszereket használhatatlanná téve, a felszerelést elosztva, kis csoportokban szétszéledtek.[176]

Az utászzászlóalj balatonfelvidéki kényszerűen kacskaringós útjáról az utásznapló tájékoztat. Szilsárkányról III. 20-án indulva III. 23-án, Ajka után már a szembejövő, visszainduló német egységek akadályozták az alakulat menetét. A hadosztályparancsnokság új parancsával a zászlóaljtörzs és az 1. század Balatonarácsra, a 2. század Nemespécselyre menetelt. III. 24-én a menetcél a vonatnak Balatonudvari É, illetve Tagyon. III. 25-én Ságpuszta, illetve Mindszentkálla, majd éjjeli menet Zánka–Köveskálon át Balatonhenyére útrobbantási feladattal. Az alakulatot az állandó légitámadások során emberben lóban egyaránt veszteségek érték. A községekben az állandó légitámadások miatt nem lehetett tartózkodni. III. 26-án reggel – a munkát félbeszakítva – Köveskálon át Tapolca Ny-ra – Uzsamajorba – menetelt a zászlóalj, majd esti eligazítás alapján III. 27-én Várvölgy DNy-ra vonult tovább, út-, hídkarbantartási, illetve robbantáselőkészítő munkákra. Még neki sem kezdtek, amikor visszarendelték a századokat, majd 17^h-kor szóbeli parancs: „Sümegre orosz páncélosok törtek be. A zászlóalj meneteljen Zalaszántón keresztül Vindornyalakra, ahol mint hadosztálytartalék szerepel." III. 28-án – hajnali parancsra – a menetcél Vindornyaszőllős D. Ott a repülő-lövész zászlóaljjal együtt hadosztálytartalék, Farkas Kálmán utász őrnagy parancsnoksága alatt. „14^h-kor a falu É-i kijáratához befutó két orosz gépkocsit a kiküldött páncélöklös raj, Jávor István szakaszvezető parancsnoksága alatt tűzrajtaütéssel zsákmányul ejti. Az oroszok, halottak visszahagyásával elmenekülnek. Jávor szakaszvezető súlyosan megsebesült. Az 1. század felderítő járőre – Liszt József őrvezető egy foglyot ejt."

16^h-kor – hadosztályparancsnoksági intézkedés szerint – a hadosztály kitért az ellenség túlerejű nyomása elől. Az alakulatok egy része a Zala folyón – a kehidai hídon – partot váltott. „Hídfőt az átkelés biztosítására ... az ejtőernyős-, repülőlövész-, gránátos-, és utászzászlóalj alkotnak". A gránátos zászlóalj harcát a hadosztály sorozatvető ütege támogatja, jó eredménnyel. $19^h30'$-kor a hadosztály új vezérkari főnökétől – Rutkay vezérkari századostól – szóbeli parancs érkezik: „Az utászzászlóalj meneteljen Gyülevész D-re". A gránátos ezred és a repülő-lövészzászlóalj halogatva húzódik hátra. Egy utász szakasz a kehidai Zala hídhoz indul forgalomszabályozásra és szükség-rohambürü készítésére.

Kapcsolatfelvételre a Gyülevész-majort ajánlotta, ahol „a Pálfi-csoport alkot állítólag valami védelmi vonalat..." Bakay a továbbiakban ecseteli a döntés kínját, amit – két t. zászlósával és hdp. őrm. felderítő tisztjével megosztva – közölt végül a legénységgel. A jóban-rosszban összeszokott üteg emberei egyáltalán nem örültek az elhatározásnak, nem könnyítve meg a fiatal – alig esküt tett, de már harcedzett – hadnagy helyzetét.

176 Bakay végül regénybe illő körülmények között, közel három hetes dunántúli bujkálás-vándorlás után ért haza másodmagával Dunaegyházára a szülői házba. Aligha sejtette, hogy ha polgári ruhában elfogják – amit útközben, majd Felpécen szereztek – ez könnyen 10 év GULAG-ot jelenthetett volna, partizángyanú miatt – amint ez többekkel megtörtént.

A repülő-lövészzászlóaljról – egyben a hadosztály más alakulatairól is – a Pályi-kézirat csak III. 25-étől kezdődően tájékoztat[177]: Pályi német SS-eket felváltva Monostorapáti Ny-on véd. Első védővonal-parancsnok Kiss Gyula hadnagy, felvételiállás-parancsnok Apró Mátyás főhadnagy. Tassonyi őrnagy harccsoport-parancsnokként érkezik be és az ejtőernyősök a repülő-lövészzászlóaljtól É-ra mennek védőállásba. A jobbszárnyon mindössze két „Speewagen" van. Pályi Tassonyit idézi: „piszkos kelepce!"[178] majd leírja Ugron esetét a németekkel.[179]

III. 26-án hajnalban indult meg a szovjet támadás. Az első és második vonal fészkei, amint az oroszok 800 m-re megközelítették őket, parancs szerint visszavonultak. Egy német páncélos egység parancsnoka megállásra, védelemre szólította fel Pályit, aki ugyanazzal tért ki mint Ugron: gépkocsiszállítás biztosítása nélkül nem hajlandó állásban maradni és harcolni. Összeköttetés híján Pályi személyesen jelentkezett Lajtosnál. A vezérkari főnök közölte, hogy a német parancsnokság magához rendelte, ő azonban nem megy, hanem „lelép". Pályi ennek kapcsán keményen bírálja Lajtost és megállapítja, hogy a Szent László hadosztály kiállta a próbát. Fennmaradása azonban nem Lajtoson múlt, hanem a hadosztály szellemén. Később viszont – a Balck ügyet[180] említve – elismeri, hogy „Lajtos a Balaton körüli csatákban (sic) a felelősséget magára véve a hadosztályt a német vezetéssel szemben abból a zsákból kimentette, amiben, ha a német intézkedéseknek eleget tesz, bennmaradt volna".[181]

III. 27-én a repülő-lövészzászlóalj Zalaszántó Ny-ra menetelve védelembe ment.[182] Az aknavető század és az 1. század géppuskatüze lefogta a kibontakozó szovjet támadást. Pályi – este rendben véve vissza a védőállást – megelégedéssel ír az újoncok helytállásáról, kifogásolja viszont – Ugronnal szemben – az élelmezést.

A következő napról Adonyinál az alábbiakat olvashatjuk:[183] „III. 28. a Szent László hadosztály nehéz, egyben legdicsőségesebb napjai közé sorol. Helyzete: Tassonyi őrnagy harccsoportja a Sümeg-zalaszántói utat védi. Pálfi százados testőrzászlóalja az Ohid-vindornyaszőlősi utat zárja le. Az ellenség a Balatontól É-ra nagy erőkkel támadja a 23. német páncélos hadosztályt, a Balatonra támaszkodó arcvonalat a lovashadtest-parancsnokság kénytelen visszakanyarítani, ehhez a Szent Lászlónak ki kell tartania. Az É-i szomszéd – a 3. német lovas hadosztály egy ezrede – korán vonul vissza, így az ejtőernyős zászlóalj Ugron százados parancsnoksága alatt bekerítve véd, de a túlerő visszanyomja. A kitörő ejtőernyősöket az ellenség éjjel Vindornyalakon újra átkarolja.

177 *Pályi,* i. m. 14. o-tól (Az ezt megelőző oldalak a 9., 9/a. kivételével hiányoznak.) Pályi György százados, egységére következetesen „zászlóaljat" ír. A gépelt kéziratot III. 28-ig Lajtos lapszéli kritikai megjegyzései kísérik. Mint ismeretes, a Pályi kézirat is utólag készült. (*Martin–Ugron,* 14. sz. jegyzet, 80–81. o.)

178 L. Ugron III. 25-i írását és a 159. sz. jegyzetet.

179 Uo.

180 Részletei a következő fejezetben.

181 *Pályi,* 18. o.

182 A hajnali órákban jelentik Pályinak, hogy „az aknavető század parancsnok, valamint a felriasztáskor a repülő lövészekhez csapott 120 mm-es aknavető szakasz kezelő legénységgel együtt megszökött." (Nem Bakayékról van szó! – M.–U.) „Eltűnt az aknavető szakasz repülő tisztikara is. A vetők és a kezelő legénység azonban ott maradt, viszont hiányzott a tűzvezetésre kiképzett tiszt." A legénységből egy fiatal RECSETI-s – Csikay – vállalta a tűzvezetést. A kibontakozó szovjet támadás miatt – tizedesé előléptetve – azonnal megkapja a megbízást. Beválik és a Muráig vezeti a vetősök tüzét – akkor már őrmesterként. (*Pályi,* 8–9. o.)

183 *Adonyi:* i. m. 181. o.

Március 27. és 28. folyamán a Szent László hadosztály, főleg az ejtőernyős harccsoport kb. hadosztálynyi, páncélosokkal erősített túlerejű ellenséget fogott fel, lehetővé téve a 23. német páncélos hadosztály és a 3. német lovashadosztály visszavonulását.[184] Az ejtőernyősök 60%-a veszett el!" – írja Adonyi.

Lássuk most már mindezt „alulnézetből", az illetékesektől. Pályi szerint a repülőlövészzászlóalj – a 476. sz. paranccsal[185] szemben – III. 28-án nem volt tartalékban, hanem védőállást vett fel. „A visszavétel erős szovjet nyomás alatt történt. Az ejtőernyős csoport kivérzett. Tassonyi őrnagy ezredparancsnok, valamint Ugron százados, zászlóaljparancsnok visszavonulását a hátuk mögé kerülő szovjet erők elzárták. Tassonyi kénytelen volt K felé átszivárogni" – írja Pályi[186] –, „én az alakulatomat idejében visszavettem és sikerült kisebb veszteséggel a kijelölt hadosztálygyülekezési helyet elérni."

Ugron minderről a következőket írja: „III. 28-án reggel látom Hidegkút majorból, hogy az ellenség birtokba vette Sümeget és Türje irányába zárt gépkocsioszlopok menetelnek. További biztosításra egy szakaszt kiküldtem a Kovácsi-hegyre tőlem Ny-ra. Bárczy százados a hadosztály törzstől tájékoztat, hogy az arcvonal Badacsonytomaj–Tapolca–Sümeg, mi egy zsák aljában vagyunk, a hadosztály vezérkari főnök lelépett. Javasolja: menjünk neki a németeknek. Ezt én, kiképzetlen alakulatommal oktalan vérfürdőnek tartom és nem vállalom. Délelőtt befut Tassonyi, közli, hogy a Szent László hadosztály partot vált a Zala folyón s a következő védelmi vonal az országhatáron túl. Ekkor mindketten elhatározzuk, hogy nem megyünk tovább. Ezt a helyzetet már Pápán megbeszéltük egy kis csapattal. Ezeket értesítettem, majd leváltottam velük a Hidegkúti majorban lévő utóvédet. A zászlóaljat a zászlóalj segédtiszt (Remete Imre rangidős főhadnagy) parancsnoksága alatt a hadosztály intézkedésnek megfelelően elindítottam, magam ottmaradva az utóvédnél. A zászlóalj ellenséges zavarás nélkül elvonult. Az utóvéd csak a délután közepén vette fel a harcot, majd a leszálló szürkületben áttörtük a kialakult gyűrűt K felé az erdőbe. Veszteség nélkül megvoltunk mind a huszonnyolcan." (3 tiszt – Godó főhadnagy volt a harmadik –, 5 tiszthelyettes és 20 tisztes. Rendfokozat nélküli legénység nem volt a csoportban.)

Az utóvéd – amint Tassonyi nevezte, a „partizánok" – fegyverrel, egyenruhában átment az arcvonalon, Uzsa-major–Nyirádi erdő–Taliándörögd–Kabhegy–Urkut–Ajka térségen át az Ugod–Bakonybél közötti erdőbe. Ott tartózkodott IV. 9-ig, ekkor átöltözött s elásva nyomait mindenki hazament.

Mivel ez a vállalkozás egyedülálló volt a magyar királyi honvédség második világháborús történetében, úgy véljük, egyes részleteiről érdemes idéznünk – legalább jegyzetben – Tassonyit.[187]

184 Az I. né. lovashadtestnek alárendelt másik két hadosztály, (A Szent László hadosztály déli és északi szomszédai.)

185 Végre nem hajtott intézkedés. L. a 169. sz. jegyzetet.

186 *Pályi,* 19. o.

187 A „partizánkodás" Tassonyi régen dédelgetett ötlete volt. A Bakonyba telepített lőszer-depókról már szó esett. (L. a 132. sz. jegyzetet.) További részletek a csoport kiválásáról Tassonyi utolsó – 1982-es – Pályihoz intézett levelében találhatók. Ebből idézünk. – „Kissé mellbevágott, hogy ‚ellógásnak' nevezted partizánjaimmal való kiválásomat a Szt. L. ho-ból, erre vonatkozó körülményeket ... itt megírom röviden." Az őrnagy leírja, hogy uróvédjével Zalaszántó előtt éri utol a visszavonuló hadosztályt. (III. 27-én) „*Hoffmann* Rudi bácsi (tüzér töti.) mondta, hogy Lajtos elpattant és a németek parancsot kaptak, hogy Magyarországot a leggyorsabb ütemben ki kell üríteni. Szügyi nekem Zalaszántó védelmére adott parancsot, azzal, hogy ebben a védőállásban az ‚utolsó emberig ki fogunk tartani'. Igen erélyes szerepet játszott. Zalaszántón alám volt rendelve néhány 7,5-es páncéltörő ágyú akiket a hadosztály az erdőben – a szélén – tüzelőállásba

Nagy Árpád ejtőernyős főhadnagy harctéri naplójában leírt vívódása mutatja, hogy milyen nehéz volt ezeknek a kemény katonáknak az elszakadás bajtársaiktól, alárendeltjeiktől. Nagy főhadnagy végül is a pillanatnyi harctéri helyzetből adódóan maradt a hadosztállyal.

III. 28-áról az „Összefoglalásban"[188] az alábbiak olvashatók: „Az ejtőernyős csoport Vindornyalak és Cserhát-major területén kb. ezrednyi erejű pc-okkal megerősített, sokszoros túlerőben lévő elg. tád-át felfogta és ezzel lehetővé tette, hogy a né. lov. hdt. seregtestei a Keszthely, Karmacs, Kustányi hídfőben tervszerűen visszavonulhassanak, majd a partváltást a Zalán, a Kustány-i hídon végrehajtsák. 28-ról 29-re hajló éjjel az eje. csop. az elg-ről levált, míg a tart. u., valamint a gr. zlj. és rep. löv. zlj. elg-es behatás nélkül a Kustány-i híd biztosítására előretolt állásban védőállást foglalt."

III. 29-én a hadosztály csapatai továbbra is a német gyorsseregtestek tervszerű visszavételét, partváltását biztosították. Reggel az ellenség tovább támadva a Vindornyafoknál védő ejtőernyős csoportot átkarolva megakadályozta a Kustályi-hídon való partváltásukat. A kedvezőtlenebb visszavételi irány terepnehézségei miatt „az eje. csop-nak még megmaradt részei, a feld. oszt. megmaradt részei, valamint a né. pc. tá. szd. zöme megsemmisültek." A gránátos-, repülő-lövész- és utászzászlóalj sikeres visszavétele után az alakulatok Kehidán gyülekeztek.

A fáradt, leharcolt, lőszerhiányos alakulatokat a 3. német lovashadosztály parancsnok – a hadosztályparancsnokság minden tiltakozása ellenére – már délután

---

rendelt (micsoda marhaság)." Tassonyi összehívja a számbajövőket és elmondja: „Sikeresen harcoltunk az orosz ellen, de én nem tudom vállalni, hogy az oroszokon kívül még a németekkel – ami hagyján – de a saját hadosztályommal is harcoljak, akkor amikor a háború Magyarországon lényegében befejeződött. ... Előterjesztettem a tervemet, hogy egy kiválasztott csoporttal másnap ... megkíséreljük a Bakonyba való elszivárgást, ahol felállítjuk partizán főhadiszállásunkat, arra az esetre, ha a háború úgy alakul, hogy a szövetségesek a prédán hajbakapnak, mert szerintünk ez volt az utolsó lehetőség, ellenkező esetben Magyarország kommunista rémuralom alá kerül – orosz védnökség alatt – ami úgy is történt. A többi ejtőernyős vagy elszivárog, vagy van elég jó tiszt, akik majd a megmaradt részeket az Ausztriáig való futásban összetartják. ... A tisztikarban sokan voltak, akik nem akartak visszatérni. – Másnap az előretolt állásban az ejtőernyősök órák óta közelharcban álltak az orosz gyalogsággal, egy páncéltörő gumikerekét átlőtték géppisztollyal. Szügyitől engedélyt kértem az ágyúk visszavonására. Válasz: »nem, az utolsó emberig ki kell tartani«... Nem volt hát okom az előző elhatározást megváltoztatni. Ekkor érkezett be egy német ezredes és az a segédtiszt a 3. lovashadosztálytól, akikkel együtt harcoltunk Kéthelyen. A segédtiszt bemutatott, az ezredes igen barátságosan kezelt: »Hallottam magáról«, kért helyzet-tájékoztatást, mondtam, hogy neki vagyok alárendelve, erről nem tudott. Kérdeztem, hogy van-e kifogása, hogy a páncéltörő ágyúkat kivonom, csodálkozva mondta: »Hiszen ön felelős a védelemért?« Ezzel eltávoztak. Előresiettem az utolsó telefonállomáshoz, ami a falu és az előretolt állás között volt, a páncéltörő ágyúkat visszarendeltem. Elrendeltem az előretolt állás visszavonását, ekkor kaptam meg *Tőth* századostól telefonon, hogy a hadosztály elrendelte a visszavonulást. ... Lehetetlenség volt a »partizánok« visszahívása, mert az orosz gyalogság a kis tisztáson 400–300 m-ről huri-hurizott. Az utolsó visszaszaladó két kerékpáros engem látva tüzelőállásba ment mellettem, parancsot adtam, hogy pucolás; láttak, ahogy (később) mesélték: »térdelve, sebesülten, mint egy oroszlán harcoltam.« Maszlag. Kiürítettem a táram az oroszokra (vagy 300 m-re voltak) az igaz, hogy térdelve lőttem. Elsvengoltam és csatlakoztam a partizánokhoz, akik egy sűrű bozótos sziklás helyen rejtőztek. ... Nehéz szívvel határoztam el ezt a »megoldást«, de a kiválasztott tisztek ellenvetés nélkül elfogadták, pár kiváló altiszt is volt velünk és a legénység, aki segített elásni." Tassonyit budapesti felderítő útján IV. 12 körül elfogta egy orosz járőr. „Ez csak nekem volt baj, mert a partizánkodás úgyis csak álom maradt" – írja, majd így folytatja: „Annyit mondhatok, hogy amikor személyemet felfedtem, a budai városparancsnokságon majdnem hogy reverenciával kezeltek. A kitüntetéseim velem voltak, ez mentett meg a partizánvádtól." – Tassonyi további sorsáról röviden csak annyit, hogy miután Foksaniban nem volt hajlandó „együttműködést" vállalni, egy Odessza meletti büntetőtáborba tették. Onnan szökött meg, Románián, Magyarországon át Ausztriába, a nyugati zónába, útközben néhány „fogdmeget" eltéve láb alól. Viszontagságos évtizedek után Kanadában – British Columbiában – telepedett le olajmérnökként. 1982. VII. 4-én – idézett levele után alig fél évvel – hunyt el, évtizedes szenvedés után, csonttumorban. Ha egyszer számba veszik a II. világháború magyar hőseit, köztük lesz a helye.

188 A III. 26-tól IV. 4-ig terjedő időszakról egy fejléc és aláírás nélküli „Összefoglalás a Szent László ho. harcairól" című, a *Dárday*-napló mellékletei közé tett, lapszámozás nélküli, 9 oldalas, sűrűn gépelt szöveg található. A szerkesztés és az adathalmaz a hadosztály hadműveleti naplóját valószínűsíti. A fenti időszak eseményeinek ismertetésében általában erre az „összefoglalásra" támaszkodunk, esetenként kiegészítve a *Dárday*-napló mellékletek, az utász-napló, a *Pályi*-kézirat illetve a *Huszár*-mű idevágó részeivel.

több km-es védelmi sáv elfoglalására utasította. Úgy kellett a Szent László hadosztálynak halogatnia, hogy a közben Misefánál felvételi állást foglaló német 23. páncélos hadosztály vonalát a magyar hadosztály alakulatai III. 30-án 12^h előtt nem léphetik át.[189] Az ellenséges túlerő elfoglalta Kehidát, a gránátos zászlóalj egy századát éjszakai harcban körülzárta és megsemmisítette. A reggeli támadást túlélt, szétszórt ejtőernyősöket Almásházán sikerült, gyülekeztetni. Remete főhadnagy, zászlóaljparancsnok felszólította a legénységet, hogy csak az maradjon, aki hajlandó a végsőkig kitartani. Mintegy 20% morzsolódott le.[190]

III. 30-án a hadosztály túlerejű ellenséges nyomásra az almásházai védőállásból Zalaszentmihály területére vonult vissza, német parancsra, minthogy kitartásával lehetővé vált a németek leválása az ellenségről és új főellenállási vonal kialakítása.

III. 31-én – még hajnalban kiadott paranccsal[191] – a német lovashadtest fedezetében Szentliszló, Pusztamagyaród, Pusztaederics területére vonult a hadosztály tovább. Az ellenség közben – a 75-ös úton – már elérte Novát.[192] A hadosztály vezérkari főnökkel[193] Zalaszentbalázsnál találkozott hadosztály-hadbiztos és beosztott gépkocsi-tisztje jelentette hogy a németek részéről az erőszakoskodások napirenden vannak. III. 27-én a felderítő osztálytól raboltak el 2000 l benzint, az utászzászlóaljtól 100 l-t, III. 29-én pedig a hadosztály részére kiutalt 1200-ból 800 l-t.

A hadosztály alakulatai 31-én délig beérkeztek az új szálláskörletekbe. A hadosztályparancsnok Söjtörön tartott tájékoztatója szerint a német lovashadtest a 75-ös út Bak–Lenti közti szakasza és a vasútvonal szabaddá tételére korlátozott célú támadást hajt végre. (A IV. 1-ével Murakeresztur–Nagykanizsa–Hahót vonalába délről érkező Weichs hadsereg a lovashadtest biztosító feladatát átveszi.) A hadosztályparancsnokság egyidejűleg az előnyomulásra intézkedik: a Szent László hadosztály a támadást második lépcsőben követi, két harccsoportban.[194] Jobb harccsoport pk: Pályi százados. Ereje repülő-lövészzászlóalj, 20. hadosztály huszárszázad, felderítő osztály, páncélvadász osztály részek, Pusztaederics területén. Súly harccsoport pk: Farkas őrnagy. Ereje: ejtőernyős csoport, gránátos zászlóalj, utászzászlóalj, Szentpéterfölde területén.

IV. 1. A súly harccsoport ellenséges behatás nélkül hajtotta végre menetét Gutorfölde D-re, ahol a hadosztályparancsnokság intézkedésére védőállásba ment. A Pusztaedericsről előnyomuló repülő-lövészzászlóalj Görbőpusztán aknavetőtűzbe került. Az utászzászlóalj Zágorhida K-en védett, 3,5 km-en, 150 fővel. Tartalék az ejtőernyős század.

IV. 2. Nova az ellenség kezén, gyülekezés figyelhető meg. Délután a hadosztály – a lovashadtest intézkedése nyomán – az ellenségről leválik és Pördefölde–Lispeszentadorján–Tormafölde–Dobri–Tornyiszentmiklós–Völgyfalu–Alsólendva községeken át, majd Muraszerdahelynél partot váltva Ráckanizsára menetel. A hadtestparancsnokságon kapott tájékoztatás szerint az egész német lovashadosztály is a Murától D-re került át.

189 483/Szt. László ho. I. a. 45. III. 29.; *Dárday*-napló, 150. sz. mell.

190 Porvay István hadnagy, in Huszár, 1993. 185. o.

191 484/Szt. László ho. I. a. 45. III. 30.; *Dárday*-napló, 151. sz. mell.

192 486/Szt. László ho. I. a. 45. III. 31.; 162. sz. mell.

193 Amint az utász-naplóban – III. 28-án – már szerepelt, a hadosztály vezérkar főnöki beosztásába Lajtos kiválása után az addigi anyagi vezérkari tiszt, Rutkay Jenő vk. százados került. A hadműveleti osztály vezetője – Győry Lajos százados év eleji áthelyezése, majd Bárczy János kiválása után – dr. Karvaly Frigyes t. főhadnagy lett.

194 Intézkedés az előnyomulásra. 490/Szt. László ho. I. a. 45. III. 31. Uo. 153. sz. mell.

Az új feladat a hadosztálynak mintegy 60 km-es menetet jelentett. A lovashadtest azonban a bajtársias együttműködés és segítőkészség jegyében jóelőre kiadta a Szent László hadosztálynak az intézkedést, hogy gyalog hamarabb érjék el a muraszerdahelyi hídfőt, mint a Nagykanizsa felől közeledő, illetve a már Muraszombatig eljutott ellenség.

IV. 3-án folytatódott a menet és lezajlott a partváltás Muraszerdahelynél. Ezzel a hadosztály átlépte a magyar határt. „A szovjet erők mindenütt a nyomunkban voltak" írta Pályi.[195] „A Szent László hadosztálynak 24 óra alatt harcolva 69 km-t kellett megtennie, hogy a sarkunkban lévő szovjet erők elől kitérhessen. A rep. zlj. számára talán ez volt a legveszteségteljesebb nap amióta a Balatont elhagytuk. Nem annyira a véres veszteség, hanem a kimerültség miatt volt veszteségünk".

A hadosztályparancsnokság kiadta a Mura védelmére szóló intézkedését.[196] E szerint az ellenség, K-ről áttörve az arcvonalat, IV. 2-án este elfoglalta Letenyét, Nyról pedig, átkaroló hadművelet során Muraszombatot (Muravska Sobota) érte el. A hadosztály feladata a muraszerdahelyi híd és a ráckanizsai kompátkelés biztosítása.

IV. 4-én a hadosztály már Ráckanizsa és Wernsee között biztosított. Egyelőre az utászzászlóalj hajtott végre folyammegfigyelést, mert a védőállást a 4. SS hadosztály két svadronja tartotta tűzfegyverekkel megszállva.

IV. 5-én a Szent László hadosztály kivált a német I. lovashadtest kötelékéből. Ez alkalomból a *4. sz. szövegmellékletben (109. o.)* közölt búcsúparancsot kapta a hadtest vezénylő tábornokától.[197]

A Balck ügy

A Szent László hadosztály történetéről szóló fejezeteket megszakítva szólnunk kell egy tragikus következményekkel járó, voltaképp félreértésen alapuló német lépésről, a munkánk első részében már említett[198] Balck-parancsról.

Amint azt az előző fejezetben leírtuk, a Szent László hadosztály III. 24-én – a balatonfelvidéki halogató harcai kezdetén – a II. magyar hadtest alárendeltségéből az I. német lovashadtest alárendeltségébe lépett. Utóbbi viszont a Heeresgruppe Süd déli szárnyán, Maximilian De Angelis tüzérségi tábornok parancsnoksága alatt harcoló német 2. páncélos hadsereghez tartozott, amint azt a várható visszavonulás iránya is megszabta.

Miközben a hadosztály III. 28–29-i – története e szakaszának legsúlyosabb és legveszteségteljesebb – elhárító harcai után, a német I. lovashadtest leválását biztosítva, ennek parancsára III. 30-án Kehida–Kustány térségéből Zalaszentmihály

195 *Pályi*, 1945. 20. o.

196 502/Szt. László ho. I. a. 45. IV. 3.; *Dárday*-napló, 157. sz. mell.

197 A Lovashadtest Főparancsnoksága Parancsnoki harcálláspont,
A vezénylő tábornok 45. 4. 5.
A m. kir. 8. Szent László gyalogladosztálynak
A mai napon a Szent László gy. ho. kiválik a lov. hadtest kötelékéből. Az utóbbi idő nehéz harcaiban a jól bevált hadosztály gyakran súlyos viszonyok között bizonyította, hogy kész hazájáért egy emberként küzdeni.
Megköszönöm a hadosztálynak a vezetésembe vetett bizalmát és a jó fegyverbarátságot és kívánok számára az elkövetkező nehéz időre hadiszerencsét, zászlai számára pedig dicsőséget.
Harteneck

198 *Martin–Ugron*, 145–146. o.

Generalkommando Kav.Korps
Der Kommandierende General

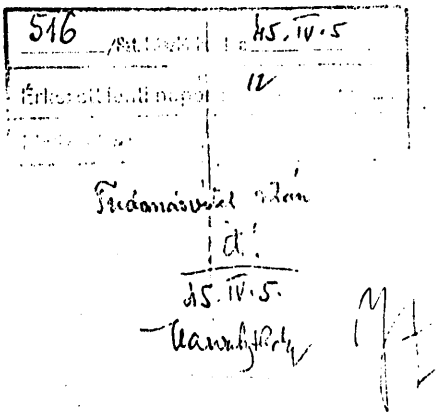
K.Gef.Std., den 5.4.45

An

königl. ung. 8. Inf.Div. Szent Laszlo

Mit dem heutigen Tage scheidet die Inf. Div. Szent Laszlo aus dem Verbande des Kav.Korps aus. In den schweren Kämpfen der letzten Zeit hat die altbewährte Division oft unter schwierigen Verhältnissen bewiesen, dass sie gewillt ist, im Kampf um ihr Vaterland ihren Mann zu stehen.

Ich danke der Division für das bewiesene Vertrauen in meine Führung und die gute Waffenkameradschaft und wünsche ihr für die kommende schwere Zeit Schlachtenglück und Waffenruhm für ihre Fahnen.

4. sz. szövegmelléklet

felé hátrált, a német 6. hadsereg vezérkari főnöke – Balck páncélos tábornok megbizatásából – írásbeli parancsot adott ki. A másolatban közreadott irat (*5. sz. szövegmelléklet, 111. o.)* szerint a Szent László hadosztály átállt az oroszokhoz és vezetésük alatt harcot kezdett a németek ellen. E „szörnyű" tett miatt a 6. hadsereg elrendeli a sávjában lévő magyar csapatok azonnali lefegyverzését és a fegyver és lőszer, valamint a gépkocsik németeknek történő átadását. Magyar csapatoknál csak fogatolt járművek maradhatnak. A csapatok és családtagok gyalog 40 km-rel hátrább helyezendők, főútvonalak igénybevételének tilalma mellett.

A mai szemmel is hajmeresztő rendelkezések alapjául szolgáló megállapítás – szemenszedett valótlanság – helytálló voltát a hadseregparancsnok-tábornok még csak nem is ellenőriztette.

A megtett intézkedések következményeit nehéz ecsetelni. Amint az ilyenkor lenni szokott, a végrehajtók feladatukat messze túlteljesítették és a hatáskörükbe került csapatokat, menekülteket kifosztották. Tették ezt éppen azokkal, akiknek jó része még bízott a németekben. Kivételt csak néhány olyan alakulat képezett, amely – idejében neszét véve a fenyegetettségnek – fegyverrel szállt szembe az önkényeskedőkkel.

Az ügyben – alapos késéssel – Beregfy honvédelmi miniszter is megszólalt Himmler SS birodalmi vezetőhöz – a rendelkezést végrehajtó póthadsereg parancsnokához – intézett, elrettentő példákkal illusztrált levelében.

A panaszáradat nem sokat ért. Wöhler gyalogsági tábornok, a Heeresgruppe Süd főparancsnoka maga fedezte Balckot, azzal az érveléssel, hogy a magyar csapatok általában csődöt mondtak és tulajdonképpen örültek, hogy a fegyvereket leadva nem kell tovább harcolniuk. Az OKW (Német szárazföldi Haderő Főparancsnokság) végül – tábornoki küldöttség útján – elnézést kért Beregfytől – csak éppen Balck nem tett semmi hasonlót.[199]

A Wöhler helyébe lépő Rendulic vezérezredes viszont legalább a Szent László hadosztálynak – amelyek lefegyverzésére nem is került sor – igyekezett elégtételt szolgáltatni. Elismerő szavaihoz De Angelis tüzérségi tábornok is csatlakozott. *(6. sz. szövegmelléklet, 112. o.)* Rendulic egyben a német hatóságokat is figyelmeztette a magyarokkal szembeni ellenséges magatartás megváltoztatására.

32 évvel később – és tíz évvel azután, hogy az idehaza életfogytiglani fegyházra ítélt Szügyit „kegyelemből" szabadon bocsátották, s aki azóta is, súlyos betegen, a szó szoros értelmében nyomorgott – folytatódott a történet.

A háborús felelősségrevonást – részeg tüzérparancsnoka agyonlövetéséért – 18 havi börtönnel megúszó, a nyugatnémet tábornoki nyugdíjból bizonyára gondtalanul élő Balckkal a „Welt am Sonntag" című ismert hetilap 1977 februárban interjút készített.

199 Minderről és az itt következőkről részletesen ír *Andreas v. G.–Payer*: Armati Hungarorum c., 1985-ben, Münchenben megjelent művében „Der verleumderische Panzer-General" (A rágalmazó páncélos tábornok) címmel (Capit. XIX. 551–557. o.) Azonos szövegű kézirat másolata: HL Tgy: 3087.

Sajnos az értékes írásokat tartalmazó vaskos kötet magyarul nem jelent meg és eredetiben sem került eddig Magyarországon kereskedelmi forgalomba.

Abschrift! 2. sz. melléklet.

Deutscher Verbindungsstab
zum Kgl.ung.AOK.1.
/DVSt.6./
T.a.Nr.410/45.geh.

An
Kgl. Ung. 1. Armee.
Nachr.
AOK.6.
Stellvertr.Kdr.General XVIII.A.K.
Ber.Offs.d.Wehrkreis XVIII.
Korück.AOK.6.

Chef des Generalstabes AOK.6.hat im Auftrage des General Salok am 31.3.45.11.00. Uhr folgenden Befehl erlassen:

1./ Kgl. ung. Division Szt. László ist am 30.3.45. insgesamt zum Russen übergelaufen und hat unter russischer Führung die Feindseligkeiten gegen die Deutschen eröffnet. Auf Grund dieser ungeheuerlichen Tatsache sieht sich die 6. Armee zu folgenden Massnahmen gezwungen:

a./ Sämtliche ung. Truppen im Bereich der 6. Armee sind sofort zu entwaffnen, sämtliche Waffen und Munition sind der deutschen Wehrmacht, bezw. den Organen des Reichsverteidigungskommissars zu übergeben.

b./ Sämtliche ung. Kraftfahrzeuge sind umgehend an die die Deutsche Wehrmacht zu übergeben. Sammelpunkte für Waffen und Gerät legt DVst. 6. in Verbindung mit Korück AOK. 6. fest.

c./ Bespannte Fahrzeugen verbleiben bei den ung. Truppen.

2./ Sämtliche im Bereich des AOK. 6. befindlichen Truppen einschl. Familienangehörige sind umgehend in Fussmarsch in einen Unterkunftsraum 40 km. westl. des bisherigen zu verlegen. Für die Bewegungen dürfen die Hauptdurchgangsstrassen nicht benutzt werden. Neuer Unterbringungsraum und Marschwege sind durch DVSt. 6. in Verbindung mit stellv. Kdr. Gen. XVIII.A.K. festzulegen.

gez. von Hoeder
Oberst.i.G.

A másolat hiteles.
1945.VI.28.

5. sz. szövegmelléklet

F o r d i t á s

Feladó központ:
HZOXE/Fue. 134. 18.IV.45. 17.oo

Táv.kezelési adatok:
Érk.IV.18-án, 18 h 4e-kor a XXII. hgy.hdt.pság-tól. Gerendás zls.

Tárgykivonat : A H.Gr.Süd Főparancsnoka által kiadott közlemény ismertetése:

A Magyar Szent László ho. ujrafoltöltésének befejezése előtt került bevetésre a Balaton-tól É-ra és DNy-ra.

A he.- kiválló parancsnokának vitéz Szügyi vőrgy-nak psága alatt,- az elszakadó mozdulatok folyamán a német kötelékek oldalán hüséges fegyverbarátságban derekasan harcolt. A Mura arcvonalon való bevetése óta minden feladatát a védelmi harcban maradéktalanul teljesitette. A he. tisztjeinek és legénységének nagy számban adományozható volt a Német Vaskereszt.

Vitéz Szügyi vőrgy. urnak és a Szent László ho. minden tagjának báter magatartásukért teljes elismerésemet fejezem ki.

R e d u l i c
voz.ezds. és a Hgr.Süd Főpk-a.

A Hgr.Süd Főparancsnokának elismerő szavaihoz teljes egészében csatlakozom és meg vagyok győződve arról, hogy a he.a belehelyezett bizalomnak a jövőben is eleget fog tenni.

De A n g e l i s
tüzérségi tbk. és a 2 po.hds.pk-a

A fordítás hiteles!
Regersdorf, 45.IV.25.

hdm.sgt.

6. sz. szövegmelléklet

Ebben a veterán hadseregparancsnok még mindig megalázó módon nyilatkozott a Szent László hadosztályról és parancsnokáról. Erre azután a tiltakozások okmányokkal[200] alátámasztott tömege[201] indult meg az emigráns magyarok köreiből.

Az interjú készítője, G. Fraschka, ezek hatására a „gyémántos" lovagkeresztesekről írt könyvében némileg helyesbítette a közölteket. Balck maga csak visszafogottan és sántító érvekkel mentegetődzött.[202]

Munkánk első részében már utaltunk arra is, hogy Balck nem szívelte a magyarokat. De a Wehrmacht páncélos tábornoka nem szerette az SS-eket sem. Ugyanakkor – noha nem volt „náci" – mint minden német tábornok, ő is igencsak tartott Hitlertől. Minderre eklatáns példa található egy a 9. (Hohenstaufen) SS páncélos hadosztályról szóló kötetben.[203] A tábornok, mint a 6. német hadsereg parancsnoka, 1945. III. 24-én a 9. SS páncélos hadosztályhoz látogatott. A Veszprém elfoglalását eredményező szovjet támadás ekkor tört át Ny felé. Balck lehordta a hadosztályparancsnokot, mert utászzászlóalja ellenállás helyett elmenekült. Stadler parancsnok visszautasította a „letolást", mert az utászok nem hozzá, hanem az 5. (Wiking) SS hadosztályhoz tartoztak. Balck tombolt, Führerparancsot és hadbíróságot emlegetett, majd így fejezte be: „Der Führer hat es befohlen und damit basta!"[204] Stadler szerint nem ez volt az első Balck-rágalom és csak a tábornok saját igazolására (Rechtfertigung) szolgált.

Hogy ne csak bíráljuk a konok generálist, a gyalázatos parancsáról szóló fejezetet egy anekdotaszámba menő megállapításával zárjuk. A Balck-memoár kéziratának egy a Hadtörténelmi Levéltárba került töredékében[205] a tábornok néhány sommás – mindazonáltal legalábbis sántító – kritikus megállapítást tesz a magyarokkal kapcsolatban. Egy öntelt mondatával azonban egyet kell értenünk. Íme: „Ich galt als der beste Kenner der Honvéd und habe davor gewarnt, Ungarn anders als im Donauraum einzusetzen, und das nur gegen Rumänien und Slowakei, die aber unsere Verbündeten waren."[206]

Vajha ezt a bölcsességet a mindenkori magyar vezetés, legfőképp pedig Hitler Adolf is szem előtt tartotta volna...

200 L. a 4. és 6. sz. szövegmellékletet!

201 Tiltakozott: v. Mészöly Elemér vörgy., Rutkay Jenő vk. szds., Marosszéky Jenő rep. szds., Kapitányffy Albin vk. őrgy – mindnyájan szkv. (Armati Hungarorum, 561. o.) és F. *Shelly* egykori zászlós.

202 *Günther Fraschka:* Mit Schwerten und Brillianten. H. n., 1977. 221–222. o. „Balck hatte keine Gelegenheit mehr, die Meldung auf ihre Richtigkeit überprüfen zu lassen" (? – M.–U.), majd „Fest stand, dass die ungarische Division ... nach rechts abmarschierte, ohne das deutsche Generalkommando zu unterrichten." Ez nem a hadosztály, hanem új elöljárója, a német I. lovashadtest feladata lett volna. A továbbiakban Fraschka, dicsérőleg említve a hadosztály és parancsnoka teljesítményét, azt állítja, hogy Balck csak 30 évvel a háború után szerzett tudomást a végig kitartó, csak az angolok előtt kapituláló alakulat sorsáról. Alig hisszük, hogy ez utóbbi állításnak bárki is hitelt adna.

203 *Tieke:* i. m. 516–517. o.

204 *Balck* – saját bevallása szerint – a kemény fellépés híve volt. Amint emlékiratában áll: „Die Geschichtsschreibung dieser Epoche ist sehr schwierig, da einmal die ungarische Armee sich in einer scheusslichen Lage befand, und die SS nicht gehorchen wollte und nur sehr egoistische Berichte herausgab. Da ich in beiden Fällen mich mit aller Energie durchsetzen musste, habe ich natürlich einigen Ärger. Aber dagegen bin ich immun." (Emlékirat-töredék. 18. o. HL Tgy. 3086.)

205 Uo.

206 „A Honvédség legjobb ismerőjének számítottam és óvtam a magyarok bevetésétől a Duna-medencén kívül, de ezen belül is csak Románia és Szlovákia ellen, akik viszont szövetségeseink voltak".

Mura-védelem – visszavonulás
1945. IV. 6–V. 8.

A Szent László hadosztály 1944. IV. 5-ével a német XXII. hegyi hadtest alárendeltségébe került. Felsőbb parancsnoksága változatlanul a német 2. páncélos hadsereg. Wöhler gyalogsági tábornok helyébe – a Heeresgruppe Süd élére – az osztrák származású Lothar Rendulic vezérezredes lépett.[207]

A Luttenbergbe települt hadosztályparancsnokság intézkedett a Mura-védelem védőkörleteiről.[208] *(4. ábra, 115. o.)*

A hadosztály alaposan megfogyatkozott erőiből a jobbszárnyra – Murafüred–Ráckanizsa sávhatárral – az utászzászlóalj (16 tiszt, 270 fő legénység), a középre – Murasziget–Oberkrapping sávhatárral – a repülő-lövészzászlóalj (456 fő), a bal védőkörletbe – Murahely–Wernsee sávhatárral – a gránátos zászlóalj (8 tiszt, 165 fő legénység) került. Hadosztálytartalék az ejtőernyős csoport (7 tiszt, 113 fő legénység) Oberkrapingban; járőrszolgálat Erődi Harrach százados parancsnoksága alatt a 20. hadosztály huszárszázada (32 fő), a felderítő osztály (10 fő), a páncélvadász osztály(?) és a felderítők gépkocsizói (20 fő).

Mint láthatjuk, a hadosztály összes gyalogos harcos létszáma a Mura-védelem első napjaiban csupán mintegy 50 tiszt + 860 fő tiszthelyettes és legénység volt. Ehhez járult az 1. közepes aknavető ütegből (4 tiszt, 100 fő legénység, 4 cső) és a 11. légvédelmi tüzérosztályból (15 löveg) álló tüzérség, valamint a 261. székely tüzérosztály (szervezés alatt). Megalakulófélben volt Goór-csoport néven, Goór György alezredes parancsnoksága alatt a 216-os erőd-géppuskás zászlóalj maradéka, a 212-es erődzászlóalj-parancsnokság és gh. (harcos létszám nélkül), valamint a 217-es erőd-géppuskás zászlóalj maradványa, (kb. 200 fő), összesen 320 fővel, 12 Mauser géppuskával, és 12 aknavető nehézfegyverzettel.[209]

IV. 6-án a hadosztályparancsnokság az utászzászlóaljat tartalékba rendelte. A bal sávon német alakulatok védtek. ÉNy-ra az ellenség átkelt a Murán, de az ejtőernyős csoport a 20. huszárszázad részvételével ellentámadással visszavetette, melynek során az 1/2. aknavető tüzérosztály lőszeréhez mérten támogatta. Szügyi IV. 8-i tájékoztatója szerint a front „pillanatnyilag állandósult".[210]

IV. 9-én az alábbi szövegű parancs érkezett az alakulatokhoz: „A hadosztály súlyos, sikeres harc után átlépte az országhatárt. Ütőképesen készen áll a bolsevizmus elleni könyörtelen harc folytatására. A hadosztályparancsnokság a hadosztály minden legénységi állományú tagjának, akik a magyarság küzdeni-, élniakarásának töretlen hitével itt állnak, hogy a hadosztályparancsnok vezetése alatt tovább küzd-

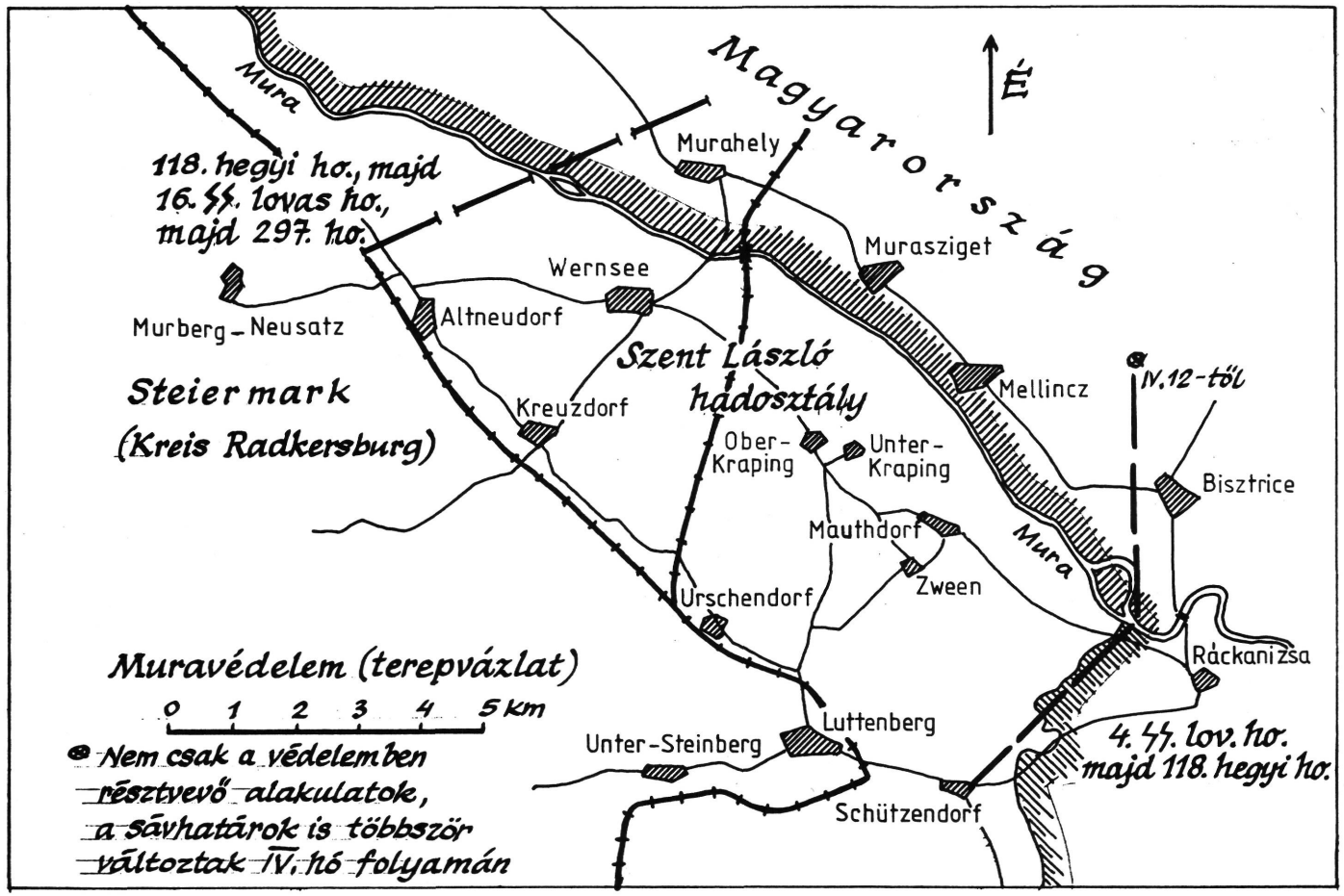
207 *Reszneki Zákó András:* Őszi harcok, 1944. H. n., 1991. 57. o.

208 506/Szt. László ho. I. a., 45. IV. 5.; *Dárday*-napló 160. sz. mell.

209 Az erődzászlóaljak legénysége általában újoncokból állott, német fegyvereik voltak, kiképzésüket német oktatók végezték. Az arcvonal megszilárdítása volt a feladatuk. *Darnóy Pál:* A Budapestért vívot harc. 87. folytatás. *Hadak útján.* XXIII., 1971. február, 281. sz.

Goór György alezredes a 216. erőd-gp. zlj. parancsnokaként 1945 január végétől március végéig volt az első vonalban, Marcali–Bize községek térségében, német SS kötelékek között. A Lipse körüli gyűrűből sikeresen kicsúzva jutott el a Szent László hadosztályhoz Ráckanizsára, ahol Szügyi örömmel fogadta be a hadosztály kötelékébe. (Goór György m. kir. honv. alezredes, a volt m. kir. Szent László hadosztály rohamezred parancsnoka emlékirata. HL Tgy. 3434. A továbbiakban: *Goór*-emlékirat.)

210 *Dárday*-napló, 1945. IV. 6.; *Utász*-napló, 1945. IV. 8.

Mura
Magyarország
É
118. hegyi ho., majd
16. SS. lovas ho.,
majd 297. ho.
Murahely
Murasziget
Wernsee
Altneudorf
Murberg – Neusatz
Steiermark
(Kreis Radkersburg)
Szent László
hadosztály
Kreuzdorf
Ober-
Kraping
Unter-
Kraping
Mellincz
IV.12-től
Bisztrice
Mauthdorf
Zween
Mura
Urschendorf
Ráckanizsa
Muravédelem (terepvázlat)
0 1 2 3 4 5 km
Luttenberg
Unter-Steinberg
4. SS. lov. ho.
majd 118. hegyi ho.
Schützendorf
Nem csak a védelemben
résztvevő alakulatok,
a sávhatárok is többször
változtak IV. hó folyamán

4. ábra

jenek, a bronz vitézségi érmet adományozza. – Háp. vitéz Szügyi vörgy." (A bronz vitézségi érmek tulajdonosai a kisezüst vitézségi érmet kapták).[211]

Az utászzászlóalj IV. 9–10-én a német XXII. hegyi hadtesttől 17 útzárat vett át. IV. 11-én a hidak robbantásra szerelését fejezték be, majd a továbbiakban a hidakat őrizték.

IV. 10-én a hadosztályparancsnokság a repülő-lövészzászlóalj sikeres vállalkozásáról adott ki dicsérő parancsot.[212] Ugyane napon intézkedett a hadosztály a Goór-csoport bevetésére. A csoport a Pálfi zászlóaljat váltotta le.[213]

A hadosztály helyzetéről kiadott *IV. 12-i* intézkedés szerint[214] a valamelyest módosított sávhatárok közötti jobb védőkörletet Pályi György százados repülő-lövész zászlóalja tartja megszállva 3 légvédelmi ágyúval. A bal védőkörlet Goór György alezredes most már két zászlóaljból álló csoportjáé. A 212., 215., 216. és 219. zászlóaljból összevont 216. zászlóalj parancsnoka Együd László alezredes, a 217. zászlóaljból alakított századé Czegle százados.[215] Ide tartozik a páncélvadász osztály két páncéltörő ágyúja és négy légvédelmi gépágyú. A tüzérség változatlan. Tartalék: a) Erődy–Harrach-csoport: 20. huszárszázad, felderítő osztály részei. b) Ejtőernyős csoport, Remete főhadnagy parancsnoksága alatt, Zwenben.

A Pályi-emlékirat részletekkel szolgál a repülő-lövészzászlóalj Mura-védelmének időszakáról.[216] A megfogyatkozott alakulatot sikerült lassanként feltölteni. Aknavető századparancsnok és gh. tiszt is került. A felvételezés megindult. „Boldog idő volt" – írja Pályi –" mert a szovjet támadás és előretörés azután, hogy Wernseenél az ejtőernyős zászlóalj ellentámadásában megsemmisült, megszűnt. Idő volt pihenésre és arra, hogy a kötelékeket rendezzük."

A védőállást balszárnyon az 1. század, Kiss hadnagy, jobbszárnyon – a német hegyivadászokkal érintkező sávhatáron – a 2. század, Apró főhadnagy szállta meg. A 3. század tartalék. A páncéltörő ágyús szakasz 2-2 löveggel Mauthdorf É-on és K-en helyezkedett el. A tartalék Mauthdorf községet biztosította, körkörösen. A partizántevékenység miatt állandó járőrözésre volt szükség.

A falut Hitlerjugend alakulattól vették át. A szlovén lakosság előttük is állandó megszállás alatt állt a partizántevékenység miatt. Pályi embereit korrekt magatartásra utasította, ezt a lakosságnak is nyilvánosan megígérte. Sikerült elérnie, hogy a kezdetben átvagdosott távbeszélő vezetékekhez nem nyúltak. A tavaszi szántáshoz lovakat biztosított a lakosságnak. a munkák során az oroszok az aknázást beszüntették. Harci tevékenység kevés volt. Pályit magát – mint nélkülözhetetlent – a hadosztályparancsnokság a vállalkozásoktól eltiltotta. A zászlóalj három sikeres – veszteség nélküli – vállalkozásából egyről az előzőkben beszámoltunk.

211 *Dárday*-napló, 1945. IV. 9., 175. sz. melléklet.

212 „Körtávirat. IV. 10. Hadosztályparancs. – A repülő-lövészzászlóalj egy csoportja az éjszaka folyamán lendületes vállalkozást hajtott végre a Mura É-i partjára. A vállalkozás eredményeként zsákmányt és foglyokat ejtett, akik vallomása értékes adatokat szolgáltatott a felső vezetés számára az ellenség szándékáról és csoportosításáról. A vállalkozó csoport valamennyi tagját öntevékeny tettrekész szelleméért megdicsérem. Különösen kiemelem a következőket: Lécfalvi Alfonz szds-t, Horváth Sándor zls-t, Gombos József zls-t, Orbán Lajos őrm-t, Asbóth Gyula őrm-t, Szabó József őrm-t, Koltai Róbert őrm-t. Untersteinberg, 1945. IV. 10. v. Szügyi vörgy. *Dárday*-napló, 1945. IV. 10., 177. sz. melléklet.

213 547/Szt. László ho. I. a. 45. IV. 10. Uo. 179. sz. mell.

214 A hadosztály helyzete. 45. IV. 12. Uo. 182. sz. mell.

215 *Goór*-emlékirat, 3. o.

216 *Pályi*, 1945., 21–23. o.

IV. 12-én a Pápán hagyott póthadosztály alakulatai, az 1/II. ejtőernyős zászlóalj, a gránátos ezred II. zászlóalja, a repülő-lövészezred II. zászlóalja, egy kerékpáros zászlóalj és az ejtőernyős zászlóalj vonat is előkerültek. Ezek közül csak az ejtőernyősök előéletéről vannak részleteink. Idézzük Tassonyit: „A II. zászlóalj Pápán visszamaradt, a város védelmére. Makraynak azt az utasítást adtam, hogy mielőtt teljesen bekerítik, törjön ki. Az oroszok Pápát bekerítették, a polgármester küldöttséget vezetett Makrayhoz, kérték, hogy ürítse ki a várost, ne csináljon Budapestet belőle. Megnyugtatta őket. Az utolsó pillanatban kitörtek. Rövid tűzharc volt csak, mert a gyűrű nem volt teljes. Makray a zászlóaljat a nyugati határig vezette.[217]

Huszár, Kövesdy és mások nyomán, további részletekkel szolgál.[218] 1945. III. 18-án rendelték el a páncélos riadót. A zászlóalj megszállta a védőállást. III. 25-én, a németek átvonulása után az ejtőernyősök a rábaparti Vágra vonultak vissza. Innen gyorsított menetben, Szombathely felé tartva, mintegy 600-an Bucsunál lépték át a határt. Többen visszafordultak, volt, aki öngyilkos lett. Makray százados, zászlóalj-parancsnok egy felderítő úton esett fogságba,[219] a parancsnokságot Platthy György főhadnagy vette át. Április elején – valahol Burgenlandban – egy német SS-alakulat az ejtőernyős körleteket rajtaütésszerűen megszállva lefegyverezte, csak pisztolyt és kézigránátot hagyva meg. Az ejtőernyős zöm és utóvéd azonban – Kállay hadnagy szerint – már ellenállt, így fegyveresen továbbengedték őket. A Grazból IV. 10-én útnak induló ejtőernyősök néhány nap múlva már Wernseetől K-re védőállásban voltak a Mura partján.

Folytatva a IV. 12-i hadosztályparancsnoksági intézkedés ismertetését, egyre újabb alakulatok hadrendbe kerüléséről olvashatunk. A hadosztály kötelékébe lépett többek között a „Dráva"-zászlóalj és a kaposvári csendőrzászlóalj. A XXII. hegyihadtest-parancsnokság számára IV. 13-án távmondatban adott harcértékjelentés az alábbi létszámadatokat tartalmazza tiszt/legénység bontásban:[220] Légvédelmi zászlóalj: 18/395, Goór-csoport: 39/472, Gránátos zászlóalj: 11/178, Ejtőernyős zászlóalj: 3/67, Csendőrzászlóalj: 7/239, Utászzászlóalj: 14/140, 16. utászszázad: 3/128, Erődy-csoport: 7/58, Híradó osztály: 16/198, 2. székely tüzérosztály: 30/362. A felsorolásból hiányzik a repülő-lövészzászlóalj adata, az ejtőernyősöké alacsonyabb az előzőnél, a póthadosztály adatai sem szerepelnek, az összlétszám mégis mintegy háromszorosa a IV. 5-inek.

IV. 15-én a hadosztályparancsnokság a 20. rohamtüzérosztály emberanyagából, egy rohamszázadból, motorkerékpáros rohamszakaszból, páncéltörő ágyús ütegből, parancsnokságból és javítóműhelyből álló rohamzászlóalj szervezését rendelte el.[221]

217 *Tassonyi*, 1982., 7. o.

218 *Huszár*, 1993. 189–192. o.

219 Makray százados a vállalkozó Kövesdy főhadnaggyal két hírvivő motorkerékpáros gépének csomagtartóján ülve indult már Burgenlandból vissza felderítésre, Lispe irányába, abban a reményben, hogy a németek az olajmezőket a végsőkig védik és így az ejtőernyősöket is vissza lehetne vinni a hazába. Sátorlapba burkolva szürkületben értek Vasszentmihályra, ahol, a falu szélén – hibás eligazítás folytán – beleütköztek egy lövészekkel megrakott, azonnal tüzet nyitó harckocsiba. A 20 m-el előbbre járó Makrayt elfogták, Kövesdynek kerítéseket átugorva sikerült elmenekülnie. Térképtáskája, összes okmányával együtt, elveszett. (*Kövesdy*-kézirat, 18–19. o.)

220 Fernschreiben an Gen. Kdo. XXII. Geb. A. K. Kampfstärke am 13. 4. 45. – *Dárday*-napló, 182. sz. mell. A német szövegű távmondatban az alakulatok létszáma után a nehézfegyverzet adatai is szerepelnek.

221 589/Szt. László ho. I. a. 45. IV. 15.; Uo. 190. sz. mell.: „A 20. rohamtüzér osztály 1995. április 12-én lépte át a határt Lenti térségében. Benzin hiányában a rohamlövegeket, páncéltörő ágyúkat, vontatókat ... német gyűjtőhelyen kényszerültünk leadni. Ezt az érzést az ellenségemnek sem kívánom. ... Bizony néhányunknak könnyes volt a szeme, amikor lopva megsimogatva búcsúztunk hűséges fegyverünktől. Csak annyi gépkocsit tudtunk megtartani, ami elegendő

A hadosztály alárendeltségébe került a VIII/5. légvédelmi gépágyús üteg, 3 gépágyúval.

IV. 15-én érkezett be a – már jelzett – „Dráva"-zászlóalj teljes létszámmal és fegyverzettel, Szinay Ernő százados parancsnoksága alatt. A Czegle százados vezette „erődzászlóaljjá" alakult eddigi „Goór-csoporttal" együtt a továbbiakban „erődezredként" szerepel, Goór György ezredes parancsnokkal, kb. 1400 fő harcos létszámmal, 80 villámgéppuskával és 32 aknavetővel. A IV. 16-át követő 20 nap az erődezred szakaszán főleg tűzpárbajjal – erős orosz aknatűzzel és szükség szerinti viszonzással – telt el.[222]

IV. 16–17-én a hadosztály – a jobbszárnyán történt ellenséges betörés miatt – mintegy 15 km-nyi visszavonulást tervezett, észrevétlen leválással, Kirchberg térségéig. A németek azonban ellentámadással visszafoglalták az eredeti védőállást, így maradt a Mura-védelem, de az utászzászlóalj Wolfau–Altneudort–Lindenbach vonalában új védőállást épített ki.[223]

Nagy Árpád főhadnagy ejtőernyőseivel még III. 29-én Kehidakustány táján elszakadt a hadosztálytól, s hosszas bolyongás után Zweenben találta meg a zászlóalj egy részét, akik egy, a Murán átkelt oroszokkal vívott súlyos ütközetről számoltak be.[224] A főhadnagy részt vett az új védőállás szemrevételezésében, majd így folytatja: „...április 17-én ismét előredöcögtünk és reggelre a Wernsee-i nőnevelő intézet tetves szobáiban kötöttünk ki. Csak egy hétig engedtek gondolkozni, hogy tulajdonképpen miért is vagyunk itt, s aztán a csendőröket hirtelen kivonták az állásból és beraktak bennünket a Mura-parti vizes, össze-vissza omlott árkokba.[225] Még ilyen kényelmes és zavartalan »frontunk« ennek ellenére sem volt. Az orosz és köztünk a Mura, naponként 5–6 akna, harmadik naptól állandó rémhírek a tervezett orosz átkelésről, barátságos eszmecserék a szigetről az oroszokkal, akik mindenáron be akarják bizonyítani nekünk, hogy egyetlen okos tennivaló, ha szépen átkelünk békésen hozzájuk – és ezzel be is fejeződött az események felsorolása. Május 2-án egy örvendetes dolog: a jobbszárnyunkon állandóan idegeskedő rohamtüzéreket leváltották, mégpedig Kovács Franci és »csoportja«.[226] Ezután még annyi izgalom sincs mint eddig volt."

(A rohamtüzérosztályból szervezett zászlóalj – a *Dárday*-napló bejegyzése szerint – IV. 20-án került állásba, a Pálfi zászlóaljat váltotta le.)

---

volt a katonáink szállításához." (*Kárpáty*, 22. o.) A német átvétel után azonnal volt üzemanyag! (*Darnóy Pál*: Honvédeink idegen földön. 21. folytatás. *Hadak Útján*, 1934. III. hó., 373. szám., 11. o.) Kárpáty fhdgy. a muravédelemben egy 250 fős alakulat – feltehetően a rohamszázad – parancsnoki beosztásábe került. Mindössze egy átkelési kísérletre emlékszik. „Két pontonra felépített motorral hajtott tutajjal próbálkoztak a ruszkik, de a közvetlen közelről rájuk lőtt páncélököl ... elvette a kedvünket...". (*Kárpáty*, 22–23. o.) A „rohamzászlóalj" nem tévesztendő össze a Goór-csoport, később „erődezred", majd május 11. után – az elveszett erődzászlóalj helyett az ejtőernyős zászlóaljjal kiegészítve – „rohamezred" néven, Goór György ezredes parancsnoksága alatt a hadosztály lefegyverzéséig létezett egységgel. Újabb félreértésre vezethet, hogy április végén a hadosztályparncsnoksági intézkedésekben a „rohamzászlóalj" az 1. ejtőernyős (vadász) zászlóaljjal összevonva, Kovács Ferenc ejtőernyős százados parancsnoksága alatt, már „rohamezredként" szerepel. A fenti további – májusi – átszervezésre az adott okot, hogy a visszavonulás során – amikor már fegyverhasználati tilalom volt – az üldöző oroszok mind a rohamzászlóaljat, mind a Dráva zászlóaljat „lekapcsolták".

222 *Goór*-emlékirat, 3. o.

223 *Utász*-napló, 45. IV. 16.

224 L. a *IV. 6-án* történteket, és *Huszár*, 1993. 187–188. o.

225 „A roham e. pk. az eje. zlj-al váltassa le a cső. zlj-at, IV. 25-én 8 órakor." A zlj. tartalék Wernseeben. 701/Szt. László ho. i. a., 45. IV. 24. Intézkedés a cső. zlj. leváltására. *Dárday*-napló, 222. sz. melléklet.

226 A Grazba IV. 10-én érkező pápai – II. zlj-beli – ejtőernyősök később Wildon–Leibnitz–Strass–Setiljén át IV. 23-án jöttek meg Widembe. Ők csatlakoztak a wernseei védőállásban lévő I. zászlóaljbeli bajtársaikhoz. (*Kövesdy*-kézirat.)

A hadosztály tüzérség IV. 26-án új felvonulási és együttműködési tervet készített. Új zárótűzkörletek is kijelölésre kerültek.[227]

IV. 28-án a Szent László hadosztályhoz „gyalogsági parancsnokot" állított a hadosztályparancsnok – bizonyára az egyre növekvő létszám miatt – v. Ferenczy Márton ezredes személyében. Ugyane napon, rádiólehallgatás alapján[228] átkelési kísérletre készült fel a hadosztály, de az elmaradt.

V. 2-án a tüzérség „tűzösszpontosítási" előkészületeket tett, a zárótűzkörleteken felüli 10 tűzösszpontosítási körlet kijelölésével. Lényege: a zárótűzre kijelölt ütegen kívül az összes többi a mögöttes területre tüzel – ha eléri.[229]

V. 3-án – a német XXII. hadtest rendeletére – a hadosztály sávhatára szélesedett. A kaposvári csendőrzászlóalj – tartalékban – parancsot kapott a német 297. hadosztály jobbszárnyán lévő Schulze-erődzászlóalj leváltására.[230]

V. 4-én esti parancs szerint: „A cső. zlj. kiutalt védőkörletének jobb sávhatárán kívül eső nagy szigetet az eje. zlj. szállja meg. A cső. zlj. tartaléka a 20. hu. szd."[231] Ez az intézkedés, mint látni fogjuk, már nem került végrehajtásra, mert az események hamarosan felgyorsultak.

V. 5-én 3,30 órakor egy csónak – rajnyi orosz – átkelési kísérlete hiúsult meg a rohamezred sávjában, gyalogsági tűzben. A csónak felborult, egy altiszt foglyot ejtettek. Ugyanekkor készült a hadosztályparancsnokság „szigorúan bizalmas" tájékoztatása a hadosztály visszavételéről a „Z" állásba.[232]

A hadosztály leválása a Muráról fokozatosan történt. V. 6-án 22 órai indulással, jobbról-balról besorolva. Utoljára a „Dráva"-zászlóalj hagyta el az arcvonalat. Leplező erő a Czegle zászlóalj volt.[233]

Az utász-napló V. 6-i bejegyzése szerint: „Délután 16 órakor kapta az »Árpád« jelszót a zászlóalj s az éjszaka folyamán visszavonult a »Zeppelin« állásba. Német–angol fegyverszünet."

Nagy Árpád írja: „5-én már nagyon unjuk a dolgot a vizes állásban, nagyon jól esik a leváltási hír, de nem lesz belőle semmi, hanem 6-án éjjel szép csendben elhagyjuk a védőállást. Mármint, hogy mi vagyunk csendben, az orosz szokatlanul erősen aknáz. Hál'Istennek nincs veszteség és a reggel már Murberg–Neusatzban ér bennünket, új védőállásban csücsülve. Szinte a legelső védőállás egész praxisomban ami jól ki van építve. Még egy napig sem élvezzük a jó állást és máris továbbállunk."

227 695/Sz. László ho. I. a. 45. 26.; *Dárday*-napló, 227–28. sz. mell.

228 711/Szt. László ho. I. a. 45. IV. 28. Lehallgatott hírek közlése. (Rep. löv. zlj. rádiólehallgatása.) *Dárday*-napló, IV. 28. „07.50 órakor I. Dub: Magának szigorú parancsot adtam, hogy keljen át a folyón. Pcs-omat miért nem hajtotta végre?" – „07.55 órakor I. Jupiter: Átkeléseim már kezdetben meghiúsultak, mert olyan tüzet kaptunk, hogy nem tudtunk tovább menni és kénytelenek voltunk visszafordulni. A víz és a hely elég gondot okoz, a figyelőim és kémeim megfigyelései szerint elég nagy erők vannak ott összvonva, pláne a folyó tulsó partján. Hogyha eléggé fel tudok készülni akkor nagy erővel próbálom meg az átkelést."

229 820/Szt. László ho. tpk. 45. V. 1.; *Dárday*-napló, 242. sz. mell.

230 745/Szt. László ho. I. a., 45. V. 2.; Uo. 243. sz. mell.

231 761/Szt. László ho. I. a., 45. V. 4.; Uo. 244. sz. mell.

232 789/Szt. László ho. I. a., 45. V. 4. „Szigorúan bizalmas! Pk. sajátkezű felbontásra! Boríték alatt őrzendő. Előzetes tájékoztatás a ho. visszavételére. – Visszavétel a közbenső állásba (»Z« állás) a 118. ho-al állandó és szoros érintkezésben, a 297. ho. partbiztosítása mellett. ... Pk. a gy. pk. Jobb. o. védő közlet: Erőd e.+pctá. szak-ok. Középső: Roham e. Bal: cső. zlj. Ho. tart.: vadász e."

233 *Goór*-emlékirat, 3. o.

Az utászzászlóalj V. 7-én 21 órakor kapta a parancsot a további visszavonulásra az „Anna"-állásba és 1. százada V. 8-án 4,30 órakor megkezdte a hidak robbantását.

A német kapitulációtól a hadosztály feloszlatásáig.
1945. V. 8. után.

A hadosztályparancsnokság még V. 6-án kiadott, az „Anna" állásba történő visszavételre vonatkozó előzetes tájékoztatójából megtudjuk a résztvevő alakulatok nevét, a menetvonalak szerinti csoportosításban. E megnevezések rendre: „Vadász ezred, Erőd ezred, Utász zászlóalj, Csendőr zászlóalj, Roham ezred, tüzérosztályok."[234] A parancsnokok nevei és a létszámok azonban hiányoznak.

Alig érték el az alakulatok a Murától mintegy 30 km-re lévő, jól kiépített „Anna" állást Leonhard és Kirchberg között, a parancsnokság máris újabb intézkedést adott ki a hadosztály gyülekeztetésére[235]: az alakulatok V. 8-án $8^h15'$-kor az Anna állásból elszakadva, a Marburg (Maribor)–Strasse-i vasútvonal mentén biztosítva küzdjék át magukat tovább Ny-ra a Kor–Alpe irányába. Ez további 50 km-t jelentett. *(A tényleges menetvonal az 5. ábrán látható, 121. o.)* A terv alapja: elérni az angol haderőt, fegyverletétel esetére. A $3^h15'$-kor kiadott hadosztály-intézkedéshez hasonló érkezik rádiótávirat formájában $7^h15'$-kor a II. magyar hadtesttől *(7. sz. szövegmelléklet, 122. o.)*

„A hadosztály egy része nehezen halad – írja a *Dárday*-napló. – A német visszavonuló hadosztályokkal késhegyig menő harc folyik a »mi« menetvonalunkért. Esti értesülés: általános fegyverletétel. Fegyvert használni nem szabad! Hírek Tito parti-

234 790/Szt. László ho. I. a. 45. V. 6. (Szig. biz. stb.) A hadosztály visszavétele – jelszóval – az „Anna" állásba.

A hadosztály áprilisi feltöltéséről csak valamennyi eddig idézett forrás adatainak összevetésével kaphatunk – korántsem teljes – képet, minthogy a hadosztályparancsnokság iratanyaga elveszett. *Darnóy* (i. m.) szerint a ho. irattárát a hadműveleti naplóval együtt Rutkay a Klopeiner-tó környékén (Karintia, Völkermarkt DNy.) elásta és a háború után nem találták meg. – Az áprilisi feltöltés a 2. páncélos hadsereg parancsnokság szívügye volt, amint ezt *Payer* (i. m. 560. o.) *Rauchensteinert* idéző sorai mutatják: „In dem ... Befehl vom 11. IV. ... werden als Aufgaben für den Sonderstab Pz. AOK. 2. unter Generalleutnant Böttcher u. a. genannt: 'Personelle und materielle Instandsetzung der Kgl. Ung. Div. Szt.László aus freiwilligen Soldaten, aus Waffen, Geräten, Pferden und Fahrzeugen der übrigen im Armeeberaich befindlichen ung. Verbände' ..." A „Sonderstab"nak IV. 21-től a feltöltés adataira vonatkozó napi jelentési kötelezettsége volt. A Szent László hadosztály április végi – egyben a május eleji visszavonuláskor érvényes – szervezetét *Darnóynál* (i. m.) találjuk a legrészletesebben. Ezt adjuk közre, néhány igazítással és kiegészítéssel. Hadosztályparancsnok: vitéz Szügyi Zoltán vezérőrnagy. Vezérkari főnök: Rutkay Jenő vezérkari százados. Hadműveleti segédtiszt: dr. Karvaly Frigyes t. főhadnagy. Szállásmester, majd a visszavonulás alatt hdm. ov. (I. a.): Kaposváry József vk. százados.

Gyalogsági parancsnok: Ferenczy Márton ezredes (IV. 28-tól.) Vadász ezred, parancsnok: Erényi Lajos ezredes; gránátos (volt testőr lövész) zlj. pk: Pálfi Sándor szds., repülő-lövész zászlóalj, parancsnok: Pályi György szds. Erődezred, parancsnok: Goór György alezredes; erődzászlóalj, parancsnok: Czegle János szds., „Dráva"-zászlóalj, parancsnok: Szinay Ernő szds. Roham ezred, parancsnok: Kovács Ferenc százados; ejtőernyős (vadász) zászlóalj, parancsnok: Remete Imre fhdgy., rohamzászlóalj, századparancsnok: Kárpáty Tasziló Tamás fhdgy.

Lovasság: 20. huszár század, pk: Erődy-Harrach Tamás fhdgy., csendőr lovas század, pk: Sövényi István szds. Csendőrség: Kaposvári cső. zlj., pk: Besenyei Károly cső. őrgy.

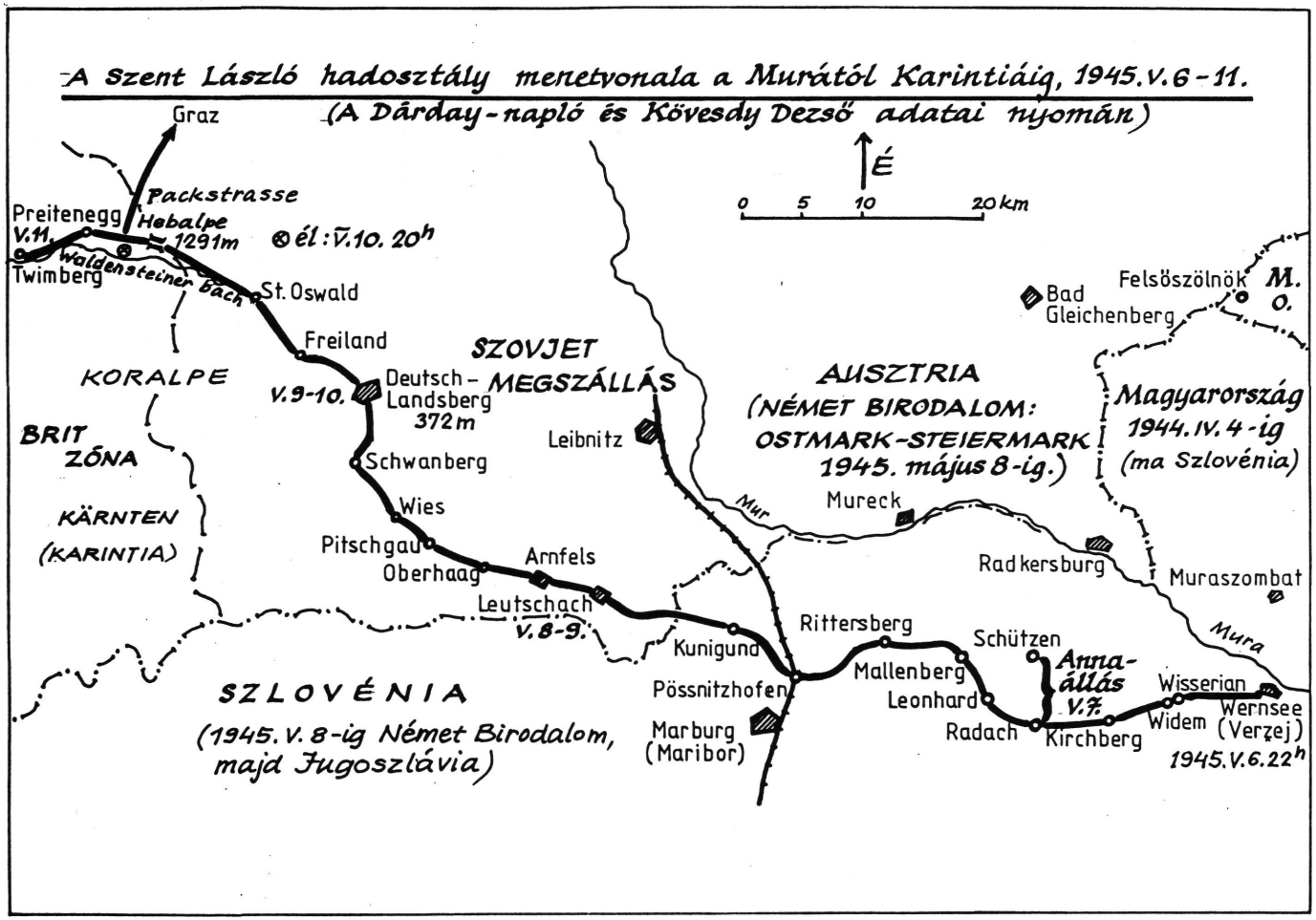
Tüzérségi parancsnok: Dárday Vilmos ezredes, helyettes: Falk Viktor alezredes; 2. székely tüzérosztály, 2. tábori tüzérosztály, 84. tábori tüzérosztály, VIII. közepes tarackos tüzérosztály, 153/3. sorozatvető üteg, 1. aknavető tüzérosztály, 26. tábori tüzérosztály (IV. 25-től.), VIII/5. légvédelmi tüzérosztály.

Felderítő osztály; Páncélvadász osztály, parancsnok: Máthé Jenő alezredes. Műszaki parancsnok: Farkas Kálmán őrnagy; 53. utászzászlóalj, parancsnok: Mersich András szds.; 16. utászszázad, híradózászlóalj, parancsnok: Baráth András alezredes.

Seregvonat: a 8. tábori pótlhadosztály vonata, 30 to., 20. tehetgépkocsi oszlop, a 20. ho. vonatparancsnokság hadosztály élelem ellátó oszlop, a 20. ho. ello. 20 + 25. egészségügyi oszlop.

A hadosztály élelmezési létszáma április végén mintegy 10–11 ezer fő volt.

235 796/Szt. László ho. I. a. 45. V. 8. (Szig. biz. stb.); *Dárday*-napló, 256. sz. mell.

A Szent László hadosztály menetvonala a Murától Karintiáig, 1945.V.6-11.
(A Dárday-napló és Kövesdy Dezső adatai nyomán)
Graz
É
0 5 10 20 km
Packstrasse
Preitenegg
V.11.
Hebalpe
1291m
⊗él: V.10. 20h
Twimberg
Waldensteiner Bach
St. Oswald
Freiland
SZOVJET MEGSZÁLLÁS
KORALPE
Deutsch-Landsberg
372m
V.9-10.
BRIT ZÓNA
Schwanberg
Leibnitz
AUSZTRIA
(NÉMET BIRODALOM:
OSTMARK-STEIERMARK
1945. május 8-ig.)
Bad Gleichenberg
Felsöszölnök
M. O.
Magyarország
1944.IV.4-ig
(ma Szlovénia)
KÄRNTEN
(KARINTIA)
Wies
Mureck
Mur
Pitschgau
Oberhaag
Arnfels
Radkersburg
Muraszombat
Leutschach
V.8-9.
Rittersberg
Schützen
Kunigund
Mallenberg
Anna-állás
V.7.
Wisserian
Pössnitzhofen
Leonhard
Wernsee
Widem (Verzej)
Marburg (Maribor)
Radach
Kirchberg
1945.V.6.22h
SZLOVÉNIA
(1945. V. 8-ig Német Birodalom,
majd Jugoszlávia)

5. ábra

7. sz. szövegmelléklet

zánokról és osztrák Freiheitskämpferekről. A visszavonulás erőltetett menetté alakul.[236]

236 Az ejtőernyősök visszavonulási menetvonala az alábbi helységeken keresztük vezetett: Kungota–Langegg–Leutschach–Arnfels–Ober Haag–Pitschgau–Wies–Gaselsdorf–Schwanberg–Deutsch-Landsberg–Freiland–Sankt Oswald

„9-én halljuk meg először, hogy vége a háborúnak" – írja Nagy Árpád. – „Ezelőtt egy fél évvel valami egészen nagy napnak képzeltem a befejezés napját, de szinte semmi ilyet nem érzek. Az első nagyon furcsa dolog, mikor este kinézek az ablakon, nagy tüzeket látok, körülötte embereket és rengeteg kivilágított ablakot. A béke első látható jele: megszűnt az elsötétítési kényszer. – Azért a menet csak nem tud békemenetté csendesülni, mert a ruszkik a nyakunkban vannak és át kell jutni az angolokhoz. Hát át is jutunk 12-ére – de hogyan!"

A hadosztály V. 9-én késő délutánig vonult át Leutschachon – tudósít a *Dárday*-napló. „Az alakulatok fegyelmezett képe – az emberfeletti menetteljesítmény és pihenő nélküli éjszakák ellenére – feltűnően szembeszökő a közben úton-útfélen nagyrészben fegyver nélkül, szétzüllötten vonuló német, olasz egységekkel szemben. A hadosztály úgy néz ki, mintha még nem fejezte volna be a háborút, mintha még készülne valamire".

A hadosztályparancsnok 16^{h}-kor megindult Deutsch–Landsbergbe. Wies előtt jelentés érkezett, hogy osztrák és magyar partizánok kisebb egységeket lefegyverezték. Szügyi leállította a hadosztályt és előrement tárgyalni, hogy engedjék tovább, vagy harcba bocsátkozik. Kiderült, hogy az előzőleg bátran harcoló 25. hadosztály részei állnak a Szent László útjába, Zentai vezérkari őrnagy és Konkoly-Thege Barna vezérkari százados vezetésével. Azonban sem a hadosztályparancsnokukat – Kalkó Gyula vk. ezredest – és gyalogsági parancsnokukat Keleti Lipót ezredest fogságba ejtő magyar „partizánoknak", sem az osztrákoknak nincs kedvük harcolni. „Elég volt a Szent László hadosztály tüzérségét felvonultatni, hogy eltakarodjanak az útból" – írja Pályi.[237] Majd tovább: „A fegyelem kifogástalan volt. A hangulat bizakodó, annak ellenére, hogy nem tudtuk, mi vár ránk a fogságban és egyáltalán el tudjuk-e érni az angol hadsereg vonalát." A szétzüllött 25. hadosztály osztrák lakosságot fosztogató tagjait néhány lövéssel szétzavarták. De kiábrándító volt a német alakulatok magatartása is. Az út mentén gúlába rakott puskák, eldobált felszerelési tárgyak, sisakok halmaza.

A hadosztálytörzs későn este érkezett Deutsch-Landsbergbe, a csapatok részben még mozgásban voltak. Piros–fehér–piros zászlók mindenütt, erős „Freiheitskämpfer"-mozgalom. A helyi vezetők igyekeztek a hadosztályt ott tartani – sikertelenül. A légkör feszült volt, bár az osztrákok a magyaroknak bántatlanságot ígértek és osztrák–magyar együttműködést – olvashatjuk a *Dárday*-naplóban.

Szügyi a menet azonnali folytatását rendelte el a Kor-Alpokon át Twimberg területére, ahol az angol csapatokat jelezték. A német hadtesttől vett parancs értelmében elrendelte: az egyéni fegyverzet és egy javadalmazás lőszer kivételével minden anyag a helyszínen marad, rongálás nélkül.

A további menet emberfeletti feladatot jelentett: emelkedőkkel, lejtőkkel tarkított 900 m-es szintkülönbség, rossz út, befurakodó németek.[238]

(Eibischwald)–Preitenegg–Waldenstein–Twimberg–Knappen–Sankt Gertraud–Frantschach–Wolfsberg ÉK a Lavant folyó völgyében (*Kövesdy*-levél).

237 *Pályi*, 1945., 28/a. o.

238 A hadosztály az I. világháborúból ismert Mackensen-úton mászta meg a Kor-Alpokat. „Föl és föl, az ember azt hitte, sohasem lesz vége a kapaszkodóknak. Ez volt életem legnehezebb menete" (idézet Pálfi szds. naplójából, *Danóy*, uo.). A Preitenegg előtti hágó 1291 m-en van.

A hadosztályparancsnokság elrendelte, hogy a tiszteletadásokat V. 10-én 03 órától a régi formák szerint kell teljesíteni.[239]

A repülő-lövészzászlóalj V. 10-én hajnalban már menetben volt Deutsch-Landsbergből kifelé, amikor befutottak a szovjet élek. Kiss Gyula százada közé, egy szűk utcába páncélosok robogtak be, de a páncélöklök felmutatására visszahúzódtak.[240] Az utászzászlóalj oszlopát kora délután érték utól a harckocsik és a gépkocsizó gyalogság. A zászlóaljparancsnok és kísérői gépkocsijukat hátrahagyva gyalog vágtak neki az útnak. A hadosztály végén menetelő utászzászlóaljat az oroszok kettévágták.[241]

Az erődezred hasonlóan járt. A „Dráva"-zászlóalj zöme már fent volt a hegyen, amikor 2–3 századnyi orosz erő elérte a hadosztály végét. Noha Goór ezredestől zászlóaljai és az ejtőernyős zászlóalj is harcra kértek engedélyt, a rangidős parancsnok a fegyverszünet megsértése – s ezzel az egész hadosztály veszélybe sodrása – kockázatát nem vállalhatta. Így az oroszok egy még lent várakozó tüzérosztályt és a Czegle-zászlóaljat elfogták és Graz felé irányították. „Ez volt a Szent László hadosztály fekete napja, mert a németek összetorlódtak előttünk s mi nem tudtunk – terv szerint – idejében elindulni" – írja Goór György.[242]

V. 11-én a hadosztályparancsnokság Preiteneggben kapcsolatot teremtett az angol erőkkel – a 8. brit hadsereg 6. páncélos hadosztályával. A fogadtatás barátságos volt. A beérkező egységek számára gyülekezőt és pihenőt rendeltek el. A 84. tüzérosztály és a 11/2. légvédelmi ágyús üteg nem érkezett meg. Hírek szerint a rohamezred nagy részével és a vonatrészekkel együtt az oroszok mindkét alakulatot lefegyverezték. A hadosztály a hazafelé tartó, parancsnokaik által elbocsátott magyarokat[243] gyűjtötte.

V. 12-én délelőtt Szügyi beszédet intéz a hadosztályhoz. „Tájékoztat arról, hogy tárgyalásai az angolokkal várakozáson felül sikerültek. A hadosztály fegyverzetét az angolok teljes egészében meghagyják, majd valószínűleg rövid időn belöl Klagenfurt térségébe kell menetelnie, ahol új felszerelést és személyi kiegészítést fog kapni."[244] A hadosztály élelmet is kap az angoloktól. A 11/2. légvédelmi üteg parancsnoka (Balogh Gy.) is jelentkezik: egy tisztjével sikerült az oroszoktól megszöknie, az anyaggyűjtésre kiküldött tüzér járőrt viszont elfogták. V. 13-án Henkey-Hönig József őrnagy, a rohamezred parancsnoka is jelentkezik: ezredének nagyobb részét, a menetoszlop végén az oroszok lekapcsolták. A hadosztályparancsnok elrendeli, hogy ismét állítsa fel rohamtüzér-osztályát Waldstein területén.

A hadosztályparancsnokság az angol fél átiratára – az orosz járőrök rablásai, fosztogatásai miatt fegyveres konfliktusok elkerülésére – elrendelte a fegyverzet hadosztályon belüli összegyűjtését. Fegyvert csak tisztek, valamint járőrök, őrségek, őrszemek tarthattak meg. A fegyvereket alosztályonként kellett tárolni, őrizni.[245]

V. 14-én a hadosztály gyalogsági parancsnoka – Ferenczy alezredes – kiosztotta a német kitüntetéseket. Az utászzászlóaljból Mersich százados, zászlóaljparancsnok és

239 A Szálasi-féle „tisztelgést" valamikor 1945 elején tette a Főparancsnokság kötelezővé, de az alakulatok parancsnokai, amikor csak lehetett, megkerülték. (Ugron István emléke).

240 *Pályi*, 1945., 28/b. o.

241 Utász-napló, V. 11.

242 *Goór*-emlékirat, 6. o.

243 *Dárday*-napló, V. 10–11.

244 Utász-napló, V. 12.

245 1005/Szt. László hó. I. a. 45. V. 13.; Dárday-napló, 260. sz. mell.

öt tiszt kapott II. o. vaskeresztet.[246] V. 15–16-án a zászlóalj útjavítást, hídkarbahelyezést végzett.

V. 15-én intézkedés történt a hadosztály hátravonására Hüttenberg–Mösel–Knappenberg–Lölling térségébe. A hadosztály két menetlépcsőt alakít.[247] A hadosztályparancsnok Twinbergben V. 16-án 8.30 órától 11 óráig végigszemléli a gyalogos és fogatolt lépcső menetét. Az angolok is tanúi a vitéz Szügyi vezérőrnagy előtti díszmenetnek, „amely imponáló és felemelő, a hadosztályhoz időközben csatlakozott honvédzenekar kíséretével". 17[h]-kor a hadosztályparancsnokság Hüttenbergbe érkezik, de már 20[h]-kor áttelepül Löllingbe „mivel a II. hadtestparancsnokság előkészített szállásáról kimozdította. A hadtest a parancsnokságot a hadosztály felett ismét átvette. A 20. hadosztály részeit ugyanitt találjuk, de hogy milyen alakulatokkal rendelkeznek, nem tudjuk.

V. 17. A szálláshelyzet nehéz. Mindehhez a bujkáló német katonák a magyarok ellen áskálódnak.

V. 18. Létszámadatok bejelentése, 1. tiszt (hdp. őrm. is.) név, rendfokozat, állományviszony, fegyvernem, szakképzettség; 2. tiszthelyettes, 3. egyéb legénység: a) tisztes, b) honvéd bontásban. Ezzel a bejegyzéssel ér véget a *Dárday*-napló.

Az új körzetben „már angol élelmezésbe kerültünk" – írja Pályi. „A hadosztályparancsnokság tájékoztatása szerint az angol 8. hadsereg kötelékébe tartoztunk. A tájékoztatás szerint a Szt. László hadosztály ezzel a hadsereggel fog Magyarországra bevonulni és az angol megszálló alakulatokkal együtt rendfenntartó alakulat lesz."[248]

A gondosan vezetett utász-naplóból a mellékletek híján is megtudjuk, hogy a hadosztályparancsnokság V. 22-én 1048/Szt. L. ho. Ia. sz. alatt „Intézkedés a ho. alakulatainak hadrendi újjászervezésére és szervezési változásokra" című parancsot adott ki, valamint érdeklődött a szakképzettek iránt, akikből a felesleget az angol hadtestnek kellett leadni.

246 Utász-napló, 45. V. 14.

247 1009/Szt. László ho. I. a. 45. V. 15.; *Dárday*-napló, 261. sz. mell. I. menetlépcső: Vadász epk. – Vadász e., Erőd. e., hop. fog. von. része és hfb. (harcfegyelem biztosító) szd. forg. szab-ra be nem vetett részei, cső. zlj., 26. ö. zlj., *Szörényi* alez. csoportja. II. menetlépcső: *Falk* alez. – Hu. szd., Tpk. törzs. fog. von. része, Hír. zlj. fog. része, *Ranga* alez. csop. Menetfegyelem. Gy-ok az élen, tömör alakzatban, egyöntetű puskahordással és öltözetben meneteljenek, utánuk ezredenként egyesítve törzsek, vonatok és járművek nélküli lovak. Csatlakozik még a hadosztály és alárendelt hdt. vonat *Pallaghy* Gyula őrgy. parancsnokságával, a *Jancsó*-csoport, a 27. gy. é törzspótszázad. Csatlakozik a Nagyváradi Tüzér Hadapródiskola is.

Új elhelyezési körletek és pk-i harcálláspontok. Hop. tpk., hfb. szd: Mösel, Gypk.: Hüttenberg, Vadász epk.: Deinsberg, Erőd epk.: Waitschach, Cső zlj. pk. és zlja: Kanppenberg, U. zlj. pk.: Gosssen, Szt. László és 25. u. zlj.: Gossen környéke, Hír. zlj. pk.: Raffelsdorf, Hu. szd.: Hirtenberg, Ho. tü., Hdp. Isk.: Lölling. Szörényi és Ranga alez-ek gyűjtőcsoportjai: Dörfel. Vonat és 27. gy. törzspótszd.: St. Johann, Jancsó-csop.: Mossinz. A csapatok magatartása nyerje el a lakosság bizalmát. (Erőszakot, fosztogatást letörni!)

Az intézkedés a továbbiakban szabályozza az összeköttetést, az anyagiakat és a gépkocsik menetét.

248 Goór György minderről és az elkövetkezendőkről részletesebben ír: „V. 17-től VI. 6-ig maradtunk Wolfsberg környékén, s ez idő alatt nemcsak bőséges fegyverkiegészítést kaptunk az angoloktól, de félhivatalosan megtudtuk, hogy az angolok megszállási területe (az akkori terv szerint) a Dunántúl lesz, s a Szent László ho. az angol megszálló erőkkel mint magyar rendfenntartó egység fog a Dunántúlra visszatérni. (Még az is el volt tervezve – mint hallottuk –, hogy az angol megszálló erők psága. Keszthelyen a Festetich kastélyban lesz, s a két angol ho. pság. Székesfehérváron és Pécsett.)

Így nemcsak nekünk, de még az angoloknak is meglepetés volt, amidőn az oroszok Grazból csak olyan feltételek alatt voltak hajlandók visszavonulni, ha az angol–amerikai erők Berlinnél szintén visszahúzódnak, s a Jaltai-egyezmény szerint Magyarország is teljes orosz megszállás alatt marad. – A feltételek között szerepelt még a Szt. László ho. lefegyverzése is...". (*Goór*-emlékirat, 7. o.)

V. 24-én a Szent László hadosztály és a 20. hadosztály utászzászlóaljait összevonták és V. 26–27-én Weissenstein közelébe (Villachtól ÉNy-ra) meneteltek, ahol kórházbarakkokat kellett osztrák minta után – építeniük az angolok számára. VI. 3-án a tüzérek egy részleg és a repülő-lövész árkász szakasz is bekapcsolódott a munkába.

VI. 5-én a zászlóalj tisztjei részére odaítélték a „Szent László fogadalmi emlékérmet".[249] Délelőtt 11 órakor Alexander tábornok, az angol 8. hadsereg parancsnoka tartott szemlét az „A" és „B" tábor területén. Ugyanekkor Szügyi vezérőrnagy a munkahelyen „legteljesebb megelégedését" fejezte ki. VI. 6-án egy angol bizottság ugyanilyen elismerően nyilatkozott.

VI. 10-i bejegyzés szerint „az erkölcsi nevelés ellenére megkezdődnek a szökések". Az angolok az elfogottakat visszairányítják a táborba.

Pályi írja: *„Június 12-én a hadosztályt lefegyverezték* és mint munkásalakulatot angol parancsnokság alatt vetették be. A hadosztályparancsnokság *Eberndorfba* települt."[250]

249 Amint azt az előző fejezetben a Dárday-napló nyomán (211. jegyzet) már említettük, Szügyi a magyar határ átlépése után a hadosztály valamennyi akkori tagjának – a bolsevizmus elleni harc folytatása jegyében – a bronz, illetve kisezüst vitézségi érmet adományozta. Az utász-napló egyetlen mellékleteként fennmaradt az adományozott tisztek névsorát tartalmazó hop-i pcs. Ebből idézünk:

„5. sz. Hadosztályparancsnoki parancs. – Törzsszállás 1945. V. 21. – 1. Szent László Fogadalmi Emlékérem adományozása. – 1945. IV. 27-én közölt 54/2. sz. ho. pcs. kapcsán: Hazánk szent földjéről kiszorítva a Mura átlépésekor (1945. IV. 4.) a bolsevista ellenség legyőzésére tett fogadalom alkalmából a »Szent László Fogadalmi Emlékérmet« adományozom:"

(A továbbiakban a kitüntetett tisztek névsora – név/szül. év, hely, anyja neve/rendfokozat – következik, alakulatok szerinti bontásban. Mi itt csak az alakulatok nevét és a kitüntetettek számát közöljük.)

Szt. László hop-nál:	41	Erőd ezred:	9		
Szt. László ho. gypk-nál:	5	Erőd zlj.:	35		
Szt. László ho. tpk-nál:	7	Dráva zlj.:	25		
Vadász ezred, e. törzs:	6	1. ejtőernyős zlj.:	20		
Vadász ezred törzsszd.:	6	Kaposvári csendőr zlj.:	9		
Vadász ezred rep. löv. zlj.:	17	Szt. László utász zlj.:	21		
Vadász ezred gránátos zlj.:	20	Rep. löv. e. II. zlj.:	5	Összesen	225 fő.

A parancs 3. pontja szerint „a »Szent László fogadalmi emlékérem« úgy a tisztek, mint pedig a legénység részére csak akkor adományozható, ha a javaslatba hozott legkésőbb 1945. évi május 6-án került a hadosztályhoz."

Szügyinek – amint ez ugyane parancs második pontjában adományozott vitézségi érmek bevezető szövegében olvasható – „a Szovjet elleni hadműveletek alkalmából átruházott hatásköre" volt kitüntetések adományozására. Noha ez aligha terjedt ki új elnevezésekre, de – amint Kövesdy írja – a hatalma megvolt hozzá.

250 *Pályi,* 1945. 28/d. o. – A lefegyverzésre *Huszár* – Gosztonyi nyomán – ugyancsak június 12-ét ír (i. m. 1993., 195. o.), Kövesdy szintén. (I. m. 21.o.). *Payer* megemlíti, hogy a hadosztály május végén még egy – angol zsákmányból származó – német gyalogsági nehézfegyver szállítmányhoz jutott, a „végleges" lefegyverzésre pedig 45. VII. 21. körüli időpontot ad meg, kivételként említve a hadosztály tábori csendőrségét. Utóbbi pl. Klagenfurtban, még 1946 őszén is a „Royal Army" szolgálatában állt. (*Payer,* 561. o.)

A *Kövesdy*-kézirat (21. o.) további részletekkel szolgál. A hadosztály fegyverzetét az osztrák csendőrség vette át. A ho. még meglévő kötelékeiből angol parancsra szervezett munkásalakulatok feladata elsőrorban a mezőgazdaság, ill. a polgári hatóságok segítése volt. A csoportok ellátásáról az angolok gondoskodtak a német haderőtől zsákmányolt készletekből. A Szent László hadosztályból két munkáscsoport alakult, mintegy 4000 fős összlétszámmal. A hadosztály fennmaradó tagjai a Villach környéki táborokba – Weissenstein, Kellerberg, Feistritz, Spittal an der Drau – kerültek. Az I. munkáscsoport Ferenczy Márton ezredes vezetésével június 12. után a Drávától D-re került mezei és erdei munkára, jobbára a Jauntal területén. A II. munkáscsoport Dárday Vilmos ezredes vezetésével a Lavant folyó völgyében végzett főleg mezőgazdasági munkát. – Minthogy az angolok a magyarokat nem hadifoglyoknak, hanem „magukat önként megadott ellenséges személyeknek" (Surrendered Enemy Persons) tekintették, ellátásukat az osztrák közigazgatás nyakába igyekeztek varrni. A június elejétől létesített családi táborokban – pl. Weissentein A és B tábor, vagy Eisentratten – az ellátás kritikán aluli volt. Elhelyezést – csak július végétől – Afrikából áthozott kétszemélyes „bebújós" sátrak jelentettek. – Látható, hogy a hadifogoly-konverciókat az angolok sem vették komolyan, jóllehet az ettől szenvedőknek nem volt – nem lehetett – fogalmuk a szovjet fogolytáborok viszonyairól.

Az utász-naplóban nincs nyoma a lefegyverzésnek, igaz, hogy az alakulat már jó ideje munkásként dolgozott. VI. 16-i bejegyzés szerint „v. Szügyi Zoltán vörgy. meglátogatja az építő ezredet." Legtöbb gondot a hadosztályhoz újonnan csapódottak fegyelmezetlensége okozta.

A Pályi emlékirat szerint a repülő-lövészzászlóalj VI. 12. után Völkermarkt–Bleiburg területén végzett mezőgazdasági munkát. Pályi személygépkocsit kapott az ellenőrzéshez az angoloktól. Ugyanakkor közölték vele, hogy ő felelős a fegyelemért, de fenyítő hatalma nincs, azt a brit hadsereg gyakorolja. A munkahely nem hagyható el, 21^{h} után kijárási tilalom. Egy, az előbbiben vétő őrmestert az angolok tíz botütésre ítéltek. Pályi nem kívánt magyar katonát idegen kézre adni, de erre nem is volt szükség. Az emberek fegyelmezettek voltak. Később a kötött munkahely megszűnt, a legénység „nagyobb része az angol megszálló csapatoknál talált munkát, mint sofőr, autószerelő, rep. gép szerelő stb." mások az osztrák újjáépítésben.

A négyhatalmi megszállás reménye közben végleg elszállt. Pályi csak az idő előtti hazameneteltől óvta a legénységet. Az 1945. november 4-i kisgazdapárti győzelem hatására azután tisztikarának egésze és a legénység nagy része hazament.

A „munkás" időszakban szórakoztatásról is gondoskodtak az alakulatok. Pályi 10–12 főből álló, humoros számokat előadó csoportot szervezett. Az ejtőernyősök kiváló tornászcsapatot adtak. Mindkét csoport szolgálatmentességet élvezett és más táborokban is nagy volt a sikerük.[251]

Az utász zászlóalj is szervezett műsoros estet VIII. 1-én, 3000 főnyi közönség előtt. A hadosztályparancsnok előzőleg beszédet tartott a legénységnek. (Itt szerepel az utász-naplóban utoljára Szügyi személye.) A műsoron jelen volt v. Vasváry József altábornagy, az V. hadtest parancsnoka, az Észak-Ausztriai alakulatok képviseletében és több más vezető személyiség. Az angolok és a vöröskereszt is képviseltették magukat. VIII. 18-án a Szent László híradó zászlóalj tartott, általános vélemény szerint minden eddiginél jobb, nagysikerű előadást.

1945. VIII. 31. után a napló vezetését maga az utászzászlóalj parancsnok, Mersich százados vette át. A Napló a továbbiakban kizárólag az építkezéssel, a hazatérőkkel és a tábori élettel foglalkozik és *1946. XI. 30*-ával zárul.

A hadosztályparancsnok

Fél évszázad távlatából bízvást mondhatjuk, hogy a *Szent László hadosztály* és *vitéz Szügyi Zoltán* összeforrva vált fogalommá mindazok számára, akiket hazánk második világháborús szerepe érint, vagy érdekel.

Nos, miből, honnan ered a vezérőrnagy hírneve? Miben volt Szügyi más, miben több, mint sok kiváló magyar háborús parancsnok? Úgy véljük, személyes bátorságán kívül legfőképpen állhatatossága, rendíthetetlensége alapozta, majd őrizte meg hírnevét.

Hasonló személyiséget keresve bizonyára sokan gondolnak Erwin Rommelre. Ha Szügyi sikerei nem is mérhetők Rommeléihez, ennek oka – az alacsonyabb beosztá-

251 *Pályi*, 1945. 25., 29–30. o.

son kívül – a feltételekben, a két haderő közti nagyságrendi különbségben, no meg az ellenfélben keresendő.

Szügyi is első világháborús haditetteiért, helyállásáért kapott hadapródőrmesterként arany vitézségi érmet, majd tisztként III. osztályú katonai érdemkeresztet és Vaskoronarendet s került vitézzé avatásra – Rommel pedig a Pour le Mérité-t nyerte el. Mindketten hadiiskola nélkül tettek vezérkari vizsgát és egyikük sem örvendett népszerűségnek a vezérkarban.

Vitéz Szügyi Zoltán következő bátor lépése volt, hogy vitéz Bertalan Árpád – az ejtőernyős csapatnem szülőatyja – 1941. április 12-i tragikus hősi halála után nem sokkal vállalta a pápai ejtőernyős zászlóalj parancsnoki tisztét. Amint egy veterán ejtőernyős a felejthetetlen első parancsnok sírjánál évenként tartott megemlékezések egyikén mondta: „az ejtőernyősöknek Bertalan őrnagy halála után maga a Jóisten se lett volna megfelelő". Az új parancsnok, Labancz vezérkari százados ideje hamar „kitelt". 1942. május 25-én a „Vitéz Bertalan Árpád" 1. honv. ejtőernyős zászlóalj csapatzászló-avatási ünnepségén már vitéz Szügyi Zoltán vezérkari alezredes vezényelt.[252] Anekdotaszámba megy, hogy amikor Szügyi a parancsnokság átvételekor a zászlóaljat köszöntötte, a szókimondó ejtőernyősök kifogásolták, hogy még csak nem is „ugrott". Erre azonnal gépet rendelt ki és teljesítette a csapatjelvény viseléséhez előírt ugrásokat.

1942-ben frontszolgálatra vezényelve XI. 15-étől a VII. hadtest 19. könnyű hadosztálya 43. gyalogezredének a parancsnoka. Immár ezredesként a doni áttörés után I. 15–16-án a Márki völgy előtt a felsodorintással fenyegető támadás elől lépésről-lépésre harcolva-hátrálva fogja fel a visszavonulókat. (A Molnár-csoport, majd a 16/III. zászlóalj is alárendeltségébe kerül.) Szívós ellenállásával biztosítja, hogy a Cramer-hadtest, ha késve is, de még mozgásba tud lendülni.[253] Később az Oszkol-völgyben, majd I. 28. után Bjelgorodszkojénál folytat csoportjával eredményes halogató harcot.[254] Hazatérve a Magyar Érdemrend kardos tisztikeresztjével és az I. o. német vaskereszttel tüntetik ki.

A megromlott hadihelyzet miatt 1944. VIII. 20-án, Szügyi vezetése alatt került az „ejtőernyős csoport" – megerősített zászlóalj – a Kárpátokban bevetésre. Erről és a parancsnok szeptemberi Budapestre rendeléséről, valamint a Szent László hadosztály megalakításáról munkánk első részében már szóltunk.[255] Aligha kétséges, hogy a német megszállás alatt vergődő magyar politikai és katonai vezetés – akkor már a Lakatos kormány – egy újonnan szerveződő magyar hadosztály élére kormányzóhű parancsnokot választott ki személyében. A báró Atzél Edéhez október 15. után fűződő kapcsolat már jelzi, hogy Szügyi hadosztályával nyugaton kapitulálva kívánt az Olaszországban közeledő angol hadsereg – a remélt megszállók – rendelkezésére állni.[256] Az odáig vezető rögös-véres utat azonban nem szabhatta meg.

Lajtos Árpád, a hadosztály vezérkari főnöke – többek között – így ír parancsnokáról: ...A második világháború válságos pillanataiban nemcsak bátornak, de emberségesnek is bizonyult. 1942/43-ban ... ezredparancsnokként a donparti védőkörle-

252 *Huszár*, 1993. 85. o.

253 HL II. világháborús fond., 2. hds. VII. hdt. pság., 12. fasc. Hdt. pk: *Legeza* János vőrgy. Harcjelentés I. 15–16.

254 *Szabó Péter*: Don-kanyar. Budapest. 1994., 227. o.

255 *Martin–Ugron*, 1995. 85–86. o., irodalmi hivatkozásokkal.

256 *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest. 1992. 224., 338. o.

tébe eső orosz falvak lakosságának munkát és kenyeret biztosított, amiért a háború után a szovjet illetékesek elismerésüknek adtak kifejezést." Ugyanakkor „kifejezetten antibolsevista álláspontot képviselt", ... viszont „amikor október 17-én bevonultam a hadosztályhoz Szügyi felhívta a figyelmemet, hogy mi nem azonosíthatjuk magunkat a nyilas propaganda állításával, hogy a szovjethez átment Miklós Béla hadseregparancsnok és Vörös János, a vezérkar főnöke hazaáruló lenne. Ők bizonyára ugyanolyan jó magyarok, mint amilyennek mi tartjuk magunkat, csupán arról van szó, hogy ők a másik oldalon próbálják menteni a magyarságot. Hozzátette azonban, hogy »mi pedig a végsőkig küzdünk ezen az oldalon«" – írja Lajtos.[257]

Szügyi és a Szent László hadosztály igazi hírnévre a december végi Ipoly-védelemmel tett szert. Nem hallgathatjuk viszont el, hogy az első heves bírálatok is ez után érték, mindenekelőtt éppen ejtőernyősei részéről, a be nem váltott leváltási ígéret és a II. zászlóalj bekerítése-felmorzsolódása miatt.[258] A történet ismeretében tudjuk, hogy a hadosztályparancsnok mást aligha tehetett volna.

Pályi György a repülő-lövészzászlóalj parancsnoka szóvá teszi,[259] hogy a hadosztály áprilisi újjászervezésénél Szügyi a repülő-lövészeket a gránátos ezredbe olvasztotta, ugyanakkor „kedvenceit" az ejtőernyősöket „vadász ezredként" megtartotta.

Ha a „kedvenc" jelző igaz, akkor a hadosztályparancsnok „biblikus" magatartást tanusított. (...„Azt bünteti, kit szeret"...) Hiszen mindig ejtőernyőseit küldte a legkritikusabb helyzetekbe, a Garam-védelemben, majd a Balatonfelvidéken, Zalaszántónál, s ez is vezetett legkiválóbb katonája, Tassonyi meghasonlásához. De még a Mura-védelem első és egyetlen nagyobb ütközetébe is megmaradt kedvenceit vetette be.

Szügyi hírnevét a továbbiakban a Zala megyei utóvédharc, majd a Mura-védelem egyaránt növelte, mikoris – a kehidai krízis után – végre nem összemérhetetlenül erősebb ellenféllel szemben állva – sikerült hadosztálya maradékát együtt tartania, sőt a szétesett, lefegyverzett magyar alakulatokból fokról-fokra feltöltenie. Ebben bizonyára segített Szügyi „személyi vonzereje[260]". A Szent László jelvény, a későbbi Szent László induló[261], majd az 1945. IV. 4-i fogadalom és Fogadalmi Emlékérem, de különösen a LXXII. hadtestnek 44. XII. 29-én írt memorandum a hadosztály állapotáról mind Szügyi szervezői, vezetői képességeit jelzik. A legszebben erről Goór György ír[262]: „Szinte nehéz azt így írásban visszaadni, mit jelentett tisztjeim és legénységem számára, amidőn újra magyar kötelékbe kerültünk s vitéz *Szügyi Zoltán* vezérőrnagy kedvesen mosolygó, de mégis csupa katonás személye megállott a zászlóaljam előtt. Pár nap sem telt bele, s az én agyonfáradt, agyonharcolt zászlóaljam minden embere ragyogó szemmel várta, hogy *a mi hadosztályparancsnokunk* megjelenjen köztünk."

257 *Lajtos*, 6/a–7/a. o.

258 Tassonyi Edömér levele Duska Lászlónak, 1980. VIII. 3. HL Tgy. 3064.

259 *Pályi*, 1945., 27. o. Ebben a késői bírálatban bizonyára szerepet játszott, hogy sem Pályi, sem Pálfi (a gránátos zlj. pk-a) nem szívelte a vadászezred parancsnokául kinevezett Erényi ezredest. (*Darnóy, Hadak Útján*. 1984. III., 373. sz., 10. o.)

260 Uo. 28. o.

261 Szövegét Gömbös Ernő írta, megzenésítette Egyed Miklós fhdgy. (Hursán Pál hdp. őrm. – Szt. László ho. híradó zlj. – közlése Ugron Istvánnak.)

262 „Vitéz Szügyi Zoltán vezérőrnagy emlékére". Nekrológ. Kézirat. 3. o. „Goór György szkv. alezredes, a volt m. kir. Szent László hadosztály Roham ezred pk-a." (Ugron István birtokában.)

A szovjet üldözés elől V. 10-én a Kor-Alpokon át zerge-utakon zömével kitérő hadosztály s' alig öt napra rá a Twinbergi díszmenet – amit az angol hadosztályparancsnok törzsével együtt végigtapsolt[263] – jelentik Szügyi parancsnoki működésének apoteózisát.

A Szent László hadosztály parancsnoka – noha a hírek egyre kevésbé biztatóak – nem adja fel a küzdelmet.1945. VII. 1-én – amikorra a hadosztályt már legnagyobbrészt lefegyverezték – 16 gépelt oldalas memorandumot juttat el a „Dél-Ausztria területét megszálló angol erők Parancsnokának" „A magyar állam politikája és a magyar politika eseményei 1938-tól 1945-ig" címmel, amint írja „magánemberként, tájékoztató jelleggel". Az írás, kitűnő tájékozottságról téve tanuságot, legnagyobbrészt máig helytállóan ecseteli hazánk belesodródását a második világháborúba, Trianon következményeként és azt, hogy véráldozatán és a harcok, bombázások pusztításain felül mit kellett a hitleri német megszállástól és hadseregtől az ország népének elszenvednie. Végül javaslatot tesz a remélt angol megszállás esetén szükséges intézkedésekre, de arra is, hogy mi történjék a nyugatra került csapatokkal és menekültekkel, ha Magyarország bolsevista érdekeltségben maradna.[264]

Mindez végül pusztába kiáltott szó maradt.

Vitéz Szügyi Zoltán vezérőrnagyot a budapesti kormány – Kudriczy altábornaggyal és néhány törzstiszttel együtt – háborús bűnökkel vádolva kikérte, és az angolok kiadták[265]. Noha a brit megszállók parancsnoka felkínálta Szügyinek a menekülés lehetőségét, a hadosztályparancsnok nem élt vele.[266] Ennél ékesebb bizonyíték aligha kell arra, hogy nem önző érdekből igyekezett hadosztályával az angol zónába.

Itthon – miután a szovjet katonai hatóság bűncselekmény hiányában visszaadta a magyar szerveknek – 1946. XI. 4-től esztendőnyi megaláztatás, vallatás várt rá, majd a budapesti „Népbíróság" 1948. II. 23-án „háborús bűntett" címén 10 évi fegyházra ítélte.[267] Ezt az ítéletet a „Népbíróságok Országos Tanácsa" 1949. XI. 28-án – amikor a „népi demokrácia" már egyeduralkodóvá vált hazánkban – megsemmisítette és Szügyi Zoltán vádlottat, semmisségi panaszát elutasítva életfogytig tartó fegyházbüntetésre és mellékbüntetésként nyugdíjvesztéssel is járó állásvesztésre ítélte.[268]

263 Uo. 2. o.

264 Másolat a Dárday-napló mellékletei között, szám nélkül, Völkermarkt, 1945. VII. 1. vitéz Szügyi vörgy. aláírással. A jelzett 3 db. melléklet hiányzik. – *Darnóy* szerint (*Hadak Útján,* 1985. XI. 11. o.) a memorandum összeállításában többen segédkeztek, így pl. feltehetően v. Vasváry József altbgy. és dr. Tasnády-Nagy András volt képviselőházi elnök.

265 1945. IX. 15-én az angolok a magyar törzstiszteket, tábornokokat és csendőrtiszteket a föderaui és ebenthali Waffen-SS hadifogolytáborokba szállították – mint később kiderült – egyelőre internálással térve ki az orosz „egyetemes" kiadatási kérelem elől. Az ott lefolytatott vizsgálatok során a már ismertté vált „kozák példa" folytán nyugtalankodók a táborparancsnoktól az „őfelsége kormánya senkit nem szolgáltat ki halálos ellenségének" sztereotip választ kapták. A „háborús bűnösség" nyanújába kerülteket azonban III. 15-én Graz térségében mégis átadták egy szovjet–magyar bizottságnak. (*Darnóy* Pál: Magyarok Ausztria megszálló övezetében, 1945–46. 2. folytatás. *Hadak Útján,* 1985. XI. 13. o.) *Kornis* Pál könyvében (Tanúként jelentkezem. Budapest, 1988. 149. o.) ez áll: „...Szügyit nem az angolok adták ki, hanem amikor már nagyon elvetemültté lett tevékenysége" (sic!) *„Serényi* István őrnagy kapta a feladatot, hogy állítsa elő. Igaz, hogy ezt a hadosztályparancsnokság székhelyéről az ausztriai Ebendrfből kellett elvégezni, de Serényi a feladatot néhány napon belül végrehajtotta." Serényi – amint Kornis is – a Katonapolitikai Osztály beosztottja volt. A helység neve Eberndorf. Az érintett tanúsága itt is hiányzik. Goór György nekrológjában úgy véli, hogy „főként a memorandum miatt követelték Szügyi kiadatását." A vádiratban ez nem szerepel.

266 Az angol tábornok, saját felelősségére 3 napi eltávozást akart adni Szügyinek, amikor a kiadatásra utasították. (*Hídfő,* 1968. IV. 25., 6. o.)

267 Budapesti Népbíróság. Nb. XII. 835/1047. szám.

268 Népbíróságok Országos Tanácsa. NOT. II. 1743/1948. szám.

A „vae victis" beteljesedett. A katonának, rabnak egyaránt fegyelmezett Szügyi megjegyezte: „vesztett háborúnak nincsenek hősei." – Az 1956-os forradalom idején kiszabadult, de hamarosan újra börtönbe került, majd 1957 őszén „kegyelmet" kapott. Megromlott egészséggel, nyugdíj nélkül, szükséglakásban, segédmunkásként tengette életét,[269] sorsában mindvégig osztozó felesége társaságában. Egykori katonáitól kapott időnként váratlanul csomagokat. Ez végtelenül jólesett neki. Élete utolsó éveiben – már súlyos betegen – végre irattárban dolgozhatott. 1967. november 23-án halt meg, tüdőrákban.[270]

Ez után szólalt meg az emigráció. Az Ausztráliában élő Goór György dátum nélküli nekrológjából már idéztünk. A HÍDFŐ 1968 tavaszán két, egymást követő cikkben is méltatta az elhunytat.[271] A kanadai „Magyar Szárnyak" 1982. évi számában fényképekkel illusztrált cikkben emlékezett meg róla. 1989-ben a „Suomen Sotilas" c. finn katonaújság közölt fényképes cikket.[272]

Magyarországon az 1989-es politikai fordulat után még 5 év telt el, amikor a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1944. március 31-én – a népbírósági ítéleteket hatályon kívül helyezve „Szügyi Zoltán volt vezérőrnagy terheltet az ellene háborús bűntett miatt emelt vád alól *felmentette*, mert a terhére rótt bűncselekményt nem követte el."[273]

1995-ben megtörve az itthoni jeget is, háromrészes cikksorozat jelent meg „Szügyi Zoltán, az örökös csapattiszt" címmel Gyórkei Jenő tollából.[274] E munkát egészítette ki Szakály Sándor – irattári kutatásai alapján – Szügyi tucatnyi életrajzi adatával.[275]

269 Épületbontásokon látták dolgozni – csákányozni, talicskázni. Egy dátum nélküli „Működési bizonyítvány" szerint (a hivatkozott rendeletből kitűnik, hogy 1963 után készült) a Fővárosi Csatornázási Művektől lépett ki, ahol udvaros segédmunkásként 5 Ft. 50 órabérért dolgozott. Az irat „Egyéb közlések" rovatában olvasható: „Mint politikai elítélt, perújrafelvétel útján, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának az 1957. évi nov. 21. napján kelt 4/1/9/1957. számú határozatával kegyelemben részesült."

270 Szerző nélküli nekrológ szerint. A szöveg megjelent a *Kanadai Magyar Szárnyakban* (l. alább) de ott már néhány pontatlansággal. Így pl. Szügyi nem német lovagkeresztet, hanem I. o. vaskeresztet, valamint nem M. É. Középkeresztet, hanem Tiszti Keresztet kapott 2. hadseregbeli tetteiért.

271 F. F., Emlékezés egy magyar katonára († vitéz Szügyi Zoltán) *Hídfő*, 1968. április 10., 8. o., Legénységi nagyaranytól a Szent László hadosztály parancsnokságáig. (Egy magyar katona pályafutása – aki még bízott Európában.) Uo. 1969. április 25., 5. o.

272 *Antti Jussi Räihä*, (v. *Körössy Zoltán* USA közlése alapján) A cikk címe: „Magyar közmondás: »Add az életedet a szerelemnek, add a szerelmedet a hazádnak«". A „Soumi Sotilas" c. finn katonaújság egyik 1989. évi számából.

273 Bfv. X. 178/1994/3. szám.

274 *Magyarország*, XXXII. (1995) 19., 20., 21. sz., 28. o.

275 A Szerző felsorolja Szügyi Zoltán első világháborús kitüntetéseit: hadiékítményes, kardos III. o. vaskorona Rend; hadiékítményes, kardos III. o. Katonai Érdemkereszt (a második világháborús M. É. lovagkereszt ennek felelt meg); kardos ezüst és bronz Katonai Érdemérem, mindkettő a katonai érdemkereszt szalagján; arany vitézségi érem; I. o. ezüst („nagyezüst") vitézségi érem, II. o. ezüst („kisezüst") vitézségi érem, Károly csapatkereszt; sebesülési érem 5 sávval (három könnyű, két súlyos sebesülése volt); II. o. porosz (német) vaskereszt. – Az első világháború végén főhadnagyi rendfokozattal leszerelt Szügyi Zoltán e kitüntetéshalmaz alapján többszörösen rászolgált 1921. VIII. 21-i „vitézzé" avatására. Reaktiválására azonban csak – egy éves próbaszolgálat után – 1932. május 20-án kelt kormányzói elhatározással került sor, 1927. július 1-i századosi rendfokozattal. – Az ejtőernyős zászlóalj élére több különböző beosztás és a már említett (119. sz. jegyzet.) 1937-ben tett vezérkari törzstiszti vizsga, majd a testületbe őrnagyi ranggal történt átvétel és különféle vezérkari tiszti beosztások után, önként jelentkezve került. – 1942–43. évi – őszi-téli – harctéri szolgálatáért a tisztikereszt után a Magyar Érdemrend kardos, hadiszalagos középkeresztjét is elnyerte. Ezredesi előléptetésének kelte 1942. XI. 1., 1942. IX. 30-i ranggal. (*Dr. Szakály Sándor: Magyarország* XXXII./1995/VII. 28., 31. o.) – Ugyanitt olvashatjuk *v. Erdélyi Béla* egy – saját könyvéből közreadott – 1943. február 15-i megkapó emlékét: Szügyi ezredes búcsúszavait tisztjeitől, az oszkol-völgyi helytállás után.

Az érintett sajnos mindezt már nem érhette meg. A Farkasréti temetőben kicsiny – de az ejtőernyősök jóvoltából szépen megírt, rendben tartott – fülke rejti vitéz Szügyi Zoltán és felesége hamvait. A Szent László hadosztály egykori legendás parancsnoka 1896. február 8-án született. 100 éve. Akár a mozi. De róla nem készült film. Egy Horatius idézet illik rá: „... Et si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae."[276]

Katonai rehabilitációja mindmáig várat magára...

A szerzők zárszava

Amikor a Szent László hadosztályról szóló fejezetek megírásáról döntöttünk, a legnagyobb gondot a korabeli hitelességű feljegyzések, okmányok hiánya okozta számunkra. Állt ez különösen azért, mert a birtokunkban lévő, illetve a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött szerény számú eredeti iraton kívül a fellelhető – minden érdekességük mellett olykor zavaros, adathiányos, helyenként leegyszerűsítő, sőt komponáltnak, konfabuláltnak ható – emlékezések nem egyszer egymásnak is ellentmondtak, magunk pedig csupán néhány fejezetnek voltunk külön-külön részesei. Ezért is húzódott írásunk első felének befejezése évekig.

Végül szerencsés módon sikerült az éppen beérkezett *Dárday*-anyag egyes részeinek beillesztésével számos más forrást hitelesíteni és tényadatokkal kiegészíteni – noha a naplóban és mellékleteiben is találtunk pontotlanságokat.

A második részhez azután már az utászzászlóalj naplója és Nagy Árpád egykorú feljegyzései is segítségünkre voltak, ugyanakkor a *Dárday*-napló jónéhány végre nem hajtott „Intézkedés" melléklettel szolgált, így inkább már a bőség zavarával küzdöttünk. A további részletek, adatok közlésének mind a terjedelem, mind az áttekinthetőség korlátot szabtak. A részletesebb térképvázlatok nyomda-, illetve mérettechnikai okokból hiányoznak.

Mindemellett bőven maradtak fehér foltok anyagunkban, főleg a nevek, létszámok, – veszteségek – s a fegyverzet területén és egyes alakulatokat illetően. Bizonyára jó néhány irodalmi adat is elkerülte figyelmünket. Így pl. az 1995. évi kanadai Magyar Szárnyak közli a Repülő-lövészezred II. zászlóaljában harcolt Benkó Béla szakaszvezető posztomusz emlékezésének igen érdekes – de egy helyütt vitatható – első részét. További hasonló írások és máig rejtett okmányok előkerülése is remélhető. Mindez és a hadinaplók valamint a mellékelt hadosztályparancsnoki intézkedések bő lehetőségeket kínálnak a témában elmélyülni kívánóknak.

Évek óta érdeklődés nyilvánul meg, sőt értékes, aktív munka olyanok részéről, akik a hadosztálynak nem voltak tagjai. Most már a fiatalabb generáció is hallatja hangját, van aki kiállítást készül rendezni. Így előbb-utóbb bizonnyal sor kerül a Szent László hadosztály teljes történetének megírására, önálló kiadvány formájában is.

Ehhez reméltük munkánkkal az első lépéseket megtenni.

Utolsó gondolatunk ismét hősi halottainké.

Emlékeztessen ez az írás is kegyelettel mindazokra akik fiatal életüket adták a Szent László hadosztály és minden más alakulat harcaiban a HAZÁÉRT!

276 Horatius, Carmina, III/3., 2.: Ha a világ összedől, a rettenthetetlen férfit maguk alá temetik a romok. Költői fordításban: „Arcizma sem rebben, ha Ég s Föld összeszakadva fejére omlik" (Szepesy Gyula, 1984.)

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

FODOR PÁL

ADATOK A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK RABSZEDÉSRŐL

A rabszolgaság az emberi történelem egyik legállandóbb jelensége. Nemcsak az ókori vagy a középkori, hanem – az utolsó másfél-két évszázadot leszámítva – az újkori kultúrák és társadalmak jelentős részében is természetesnek és elfogadottnak számított más emberek alávetése, jogfosztása és eszközként való használata. Nem volt ez másként az iszlámban sem. A rabszolgaság már az iszlám kezdeti, „sivatagi" korszakában hozzátartozott a mindennapi élethez, s fontossága annak arányában nőtt, ahogy az új vallás egymás után hódította meg az ókori közel-keleti magaskultúrák területeit.

Az iszlám rabszolgatartás ugyanakkor erősen különbözött az ókoritól. Az egyik legfontosabb változás az volt, hogy csökkent a rabszolgák szerepe a közvetlen termelésben. Az iszlám világban a rabtartók elsősorban saját kényelmük biztosítására, otthonaik (palotáik) őrzésére és rendben tartására alkalmaztak rabszolgákat: eunuchokokat, őröket, ágyasokat, háztartási alkalmazottakat stb. Ezek a „házi rabszolgák" uraik képviseletében gyakran fontos pozíciókat foglaltak el a kereskedelemben, s szép számban képviseltették magukat a kultúra világában is; közülük került ki az énekesek, táncosok, zenészek és színészek java része. Az idő haladtával fokozódó jelentőségre tett szert a rabszolgák katonai felhasználása. Az első rabszolga sereget Mutaszim abbaszida kalifa állította fel, s ezzel olyan intézmény (a „katonai rabszolgaság") alapjait vetette meg, amely szédületes pályát futott be az iszlám világban. A rabszolga testőrségek, vagy hadseregek hamarosan a mindenkori hatalom (az államiság) legfőbb támaszai lettek, bizonyos esetekben (a gaznavidáknál, a mamelukok birodalmában, az oszmán állam bizonyos korszakaiban stb.) pedig az egész politikai szférát ellenőrzésük alá vonták.

Az iszlám társadalom rabszolgái általában jobb helyzetben voltak, mint a korábbi idők rabszolgái. Ez részint a vallásból, részint a sajátos társadalmi gyakorlatból fakadt. Az iszlám vallásjog arra a – maga korában feltűnően humánus – álláspontra helyezkedett, hogy a természetes emberi állapot a szabadság, és jól meghatározott eseteket leszámítva tilos szabad embereket rabszolgaságra vetni (muszlimot nem lehet rabszolgává tenni; szabad ember adósság fejében nem válhat rabszolgává, illetve nem adhatja el magát; akiről nem bizonyítható egyértelműen, hogy rabszolga, az szabad stb.). A rabszolga az iszlámban nem tiszta ingó vagyon többé, hanem – bizonyos, nagyon korlátozott jogokkal rendelkező – emberi lény. Így például az iszlám bírák számon kérhették a tulajdonoson a rossz bánásmódot, és indokolt esetben akarata ellenére is felszabadíthatták a rabszolgáját. A rabszolgák felszabadítása, szabadulásuk megkönnyítése (szerződések, egyezségek stb. formájában) a vallásjog szerint jó cselekedetnek számított, és hozzájárult az elkövetett bűnök enyhítéséhez.

Jóllehet ezek a vallásjogi normák – mint minden elv, vagy előírás – csak részlegesen érvényesültek a mindennapi életben, az iszlám társadalom gyakorlati biztosítékot is nyújtott ahhoz, hogy ne maradhassanak teljesen papíron. Miután a társadalom minden rétege – de kiváltképpen a militarizálódó irányító apparátusok – tömegesen szívtak fel rabszolgákat, lassanként elmosódtak, pontosabban vesztettek fontosságukból a szabadok és a rabszolgák közötti határok (egészen odáig, hogy pl. az oszmán államban jogilag rabszolgának számító méltóságok is tarthattak rabszolgákat). Ennélfogva az iszlám államokban a rabszolgák társadalmi megítélése előnyösebb, a velük szembeni viselkedés pedig általában türelmesebb volt, mint más kultúrkörökben. (Ami nem jelenti azt, hogy az oszmán hadigályákon ne űzték volna halálra őket, ha a helyzet úgy kívánta.)

Az iszlám által bevezetett könnyítések érthetően megnehezítették a rabszolgák utánpótlását, hiszen a belső források – a rengeteg felszabadítás és a *zimma*, a más vallásúaknak nyújtott jogvédelem miatt – meglehetősen leszűkültek. Így, miután lezárultak a kezdeti nagy hódítások és vége szakadt a hadifogoly-bőségnek, a rabszolgaszükségletet elsősorban „külpiaci" vásárlások révén elégítették ki. Eleinte a közép- és kelet-európai szlávokból, később az eurázsiai sztyeppevidék és Afrika különféle népeiből került ki az iszlám világ rabszolgáinak többsége.[1]

Az oszmánok színre lépésével ismét előtérbe kerültek a régi beszerzési formák, vagyis a szomszédos keresztény országok lakosainak elhurcolása. Miközben a szakadatlan háborúk folyamatossá tették a rabszolgaellátást, a foglyok áradata – visszahatásképpen – arra ösztönözte az államot és a társadalmat, hogy mind szélesebb körben vegye igénybe a rabszolgák munkáját. Az oszmán rabszolgaság kutatása – akár jogi, akár gyakorlati aspektusait tekintjük – még gyermekcipőben jár ugyan, de világos, hogy a rabtartás mind a gazdaságban (mezőgazdaság, kereskedelem, bizonyos iparok), mind a háztartásokban, mind a hadseregben fontos funkciót töltött be.[2] Nyilvánvaló ugyanakor, hogy az egyes területeken és a társadalom különféle rétegeiben eltérő mértékben használtak fel rabszolgákat. Nem meglepő, hogy zömüket a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók birtokolták, hogy a legfőbb rabtartó (de legalábbis elosztó) valószínűleg az állam volt, s hogy a rabszolgák tömeges alkalmazása elsősorban a hadseregre jellemző. Itt nem kizárólag a jól ismert janicsárokra (vagy a hozzájuk kapcsolódó udvari zsoldos csapatokra) kell gondolnunk, hanem a katonai parancsnokok (bégek, beglerbégek, vezírek), sőt a timárbirtokos szpáhik egy részének magánhadseregére, vagy kíséretére is.[3] Elsősorban a hadseregben mutatkozó élénk kereslet vezetett oda, hogy az oszmán állam – nyil-

1 Az iszlám rabszolgasághoz jó bevezető *Bernard Lewis:* Race and Slavery in the Middle East. An Historical Enquiry. New York–Oxford, 1990. L. még *Hans Müller:* Sklaven. In: Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients in islamischer Zeit. Teil 1. Leiden–Köln, 1977. 53–83. o.

2 *Alan Fisher:* The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales. Some Preliminary Considerations: Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler 6 (1978) 149–174. o.; *ő.* Chattel Slavery in the Ottoman Empire: Slavery Abolition. *A Journal of Comparative Studies* 1/1 (1980) 25–45. o.; *Halil Sahillioğlu:* Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries. *Turcica* 17 (1985) 43–112. o.; *Ibrahim Metin Kunt:* Kulların kulları. Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler 3 (1975) 27–42. o.; *V. L. Ménage:* Some Notes on the Devshirme. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29 (1966) 64–78. o.; *Cvetana Georgieva:* Certaines problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe–XVIe siècles (par rapport au système „kul"). *Bulgarian Historical Review* 1974/2, 45–57. o.

3 A boszniai timáros haderő 1520 körül tele volt „renegátokkal", l. *Ahmed S. Aliçæ:* Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaçu 1526 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 25 (1975) 171–202. o. A magyarországi timár-defterek is számos utalást tartalmaznak arra, hogy a timár-birtokosok körében jelentős volt az egykori keresztények aránya.

vánvalóan megsértve az iszlám vallásjog, a *şeriat* előírásait – a XIV. század végétől saját keresztény alattvalóit is sarcolni kezdte. Ekkor vezették be a *devşirme*, a gyermekadó intézményét, ami nem kizárólag a janicsárság, hanem a mindinkább rabszolgákból építkező központi apparátus és uralkodói háztartás (a szeráj) emberutánpótlásának is fontos forrása lett.[4] Emellett egyre nagyobb fogyasztóként lépett fel az oszmán földközi- és fekete-tengeri hajóhad. Ahogy növekedett az oszmánok tengeri hatalma, ahogy emelkedett az oszmán gályák száma, úgy nőtt az igény az evezős gályarabokra. Bár a XVI. században az állami tulajdonba kerülő keresztény rabok jelentős hányadát irányították a hajókra, a flotta telhetetlen bendőként a rendelkezésre álló embertömeg sokszorosát is elnyelte volna (ezért kényszerítte az állam – speciális rend szerint – a közönséges alattvalók egyes csoportjait is evezős szolgálatra).[5]

A rabszolgák iránti igény széleskörű és jól szervezett rabszolgakereskedelmet fejlesztett ki, melynek számos elemét az oszmánok elődeiktől, vagy kereskedelmi partnereiktől (Bizánc, Velence, Genova, Egyiptom) vették át. Nem volt olyan valamirevaló városa a birodalomnak, ahol ne működött volna kisebb-nagyobb rabszolgapiac. A rabszolgák zöme a XV–XVII. században négy irányból érkezett: a Fekete-tenger vidékéről (a híres tatárországi rabkereskedelem folytatásaképpen), a Földközi-tenger térségéből (főleg a kalózkodás révén), a balkáni, majd a magyarországi frontokról (az állandó háborúkból és portyákból) és Afrikából (elsősorban a feketék lakta vidékekről). A legnagyobb piacok, vagy inkább elosztó központok a Krím félsziget városaiban, mindenekelőtt Kaffában működtek, ahonnan szárazföldön és hajókon vitték tovább a rabokat Isztambul és a közel-keleti városok rabszolgapiacaira. Ibrahim nagyvezír szerint ebből a kereskedelemből 1526–27-ben csupán a kiliai és a kaffai vámhivatalban 30 000 dukát nyereség keletkezett.[6]

Az oszmán állam az emberkereskedelmet rendszeresen adóztatta, s ezzel kétszeres hasznot húzott belőle. A rabok után szedett illetékeket nagyjából három csoportra oszthatjuk: 1. az ún. „ötöd", vagy az időnként ezt helyettesítő behozatali illeték; 2. a rabok szállításakor esedékes átkelési vámok; 3. az adás-vételre kirótt illetékek. (Ezek közül a harmadik most kívül esik figyelmünkön.)

Az oszmán hagyomány a XIV. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok után járó „ötöd" bevezetését.[7] Az az elv, hogy a zsákmány egyötöde a muszlim közösséget (gyakorlatilag a mindenkori államhatalmat) illeti meg, már a Koránban megtalálható, ezért azt a későbbiekben a muszlim vallásjog is szentesítette. Aligha véletlen, hogy Murád szultán Keletről (a fejlettebb iszlám központokból) érkező jogtudósok tanácsára döntött úgy, hogy többé nem hagyja veszni a törvény szerint neki járó jövedelmet. Ezt az adót az oszmánoknál perzsa szóval *penc ü yek* (majd összevont formában *pencik,* ejtsd pendzsik)-nek nevezték, ami ugyanúgy ötödöt jelent, mint az eredeti arab *hums* terminus. Az ötöd beszedését kezdetben a kádikra bízták, de a későbbiekben külön ötödszedő biztosok vették

4 *Basilike D. Papoulia:* Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im osmanischen Reich. München, 1963.

5 *Idris Bostan:* Osmanlı bahriye teşkilâtı: XVII. yüzyılda tersâne-i âmire. Ankara, 1992. (TTK Yayınları, VII/101.)

6 Két tárgyalás Sztambulban (Balassi Kiadó, sajtó alatt).

7 *I. Hakkı Uzunçarşılı:* Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Istanbul, 1984.[2], 6–12., 86–90. o. *Irène Beldiceanu-Steinherr:* En marge d'un acte concernant le peñgyek et les aqınğı: *Revue des Études Islamiques* 37 (1969) 21–47. o.

át ezt a munkát. A foglyok értékét eleinte egységesen 125 akcséban állapították meg, így az ötöd 25 akcsét tett ki. A beszedés történhetett pénzben (általában akkor, ha ötnél kevesebb foglyot hozott valaki) és természetben (ha a rabok száma meghaladta az ötöt). Tudjuk pl., hogy a nikápolyi ütközet után I. Bajezid – aki első haragjában számos keresztény foglyot lemészároltatott – a rabok közül először kiválasztotta a „maga részét", s csak a maradékot engedte át katonáinak.[8] A nagy szultáni hadjáratok számítottak a legjobb fogolyszerzési alkalomnak. A pendzsiket rendszerint a visszatéréskor vették meg a rabok gazdáin, bár nagy ritkán az is előfordult, hogy semmit sem kellett fizetniük. 1484-ben II. Bajezid szultán azzal próbált kedvet csinálni katonáinak a moldvai hadjárathoz, hogy kihirdette: a vitézül küzdők rabjai után nem fog pendzsiket követelni.[9]

A pendzsikre vonatkozó első (és sajnos, egyben utolsó) részletes szabályozások a XV. század végéről és a XVI. század elejéről maradtak ránk. Ezek a „törvénykönyvek" (*kanunnamé*k) valójában szultáni parancsok voltak, amelyeket a rabszedésben érdekelt katonarétegek és hivatalnokok kérésére adott ki a szultáni udvar.[10] Miután a tatárokon kívül ekkoriban az európai határvidékeken állomásozó akindzsik szállították a legtöbb rabot, természetes, hogy a pendzsik-szedésre vonatkozó előírások egyúttal az akindzsik tevékenységét, rabszerzéssel kapcsolatos kötelezettségeit és jogait is szabályozták. Az említett rendeletek az akindzsik rablóportyáit három csoportra osztották: 1. *akın*: az akindzsi bégek személyes részvételével zajló nagy vállakozás; 2. *haramilik*: olyan portya, amelyen az akindzsi bégek nem vesznek részt, ám a portyázók száma meghaladja a százat; 3. *çete*: kisebb beütés, amelyen száznál kevesebben vesznek részt. Pendzsiket csak az első két típusú portyán ejtett rabok után kellett adni. Azok, akik száz fősnél kisebb csoportokban, vagy a maguk szakállára indultak rabszerzésre, mentesültek a pendzsik-fizetés alól. A pendzsik összességében ekkor már nem tiszta ötöd. A megerősödött központi hatalom ugyanis a 10 és 17 év közötti fiúkat kivétel nélkül magának követelte, s csupán jutalomképpen engedett át közülük néhányat azoknak, akik szerezték őket. Az akindzsi bég 20, a pendzsik-szedő 5, a legtekintélyesebb tovidzsa (akindzsi tiszt) 1, az alacsonyabb rangú tovidzsák pedig ketten 1 fiút kaptak kárpótlásul azért, hogy legértékesebb rabjaikat az állam mindenestől elszedte.

A többi rab után járó pendzsiket általában átkelőhelyeken, réveknél és kikötőkben szedték be a pendzsik-biztosok (*pencik emini*). A biztosok munkáját egy pendzsik-főnök (*pencikçi başı*) felügyelte; egyelőre nincsenek adataink arról, hogy ez hol székelt és milyen területekre terjedt ki a hatásköre. A biztosok mellett külön írnokok működtek, akik nyilvántartásba vették az összes foglyot, feljegyezték értéküket és az ötöd összegét. Az akindzsi bégek szintén kötelesek voltak jegyzéket készíteni a foglyokról és az ötödről, és az udvar, hogy ellenőrizni tudja a egész folyamatot, mindkét „fél" deftereit bekérette. Az ötödöt, illetve annak beszedését gyakran adták ki bérletbe (*iltizam*ba, illetve *mukata'a*ba). A vállakozó ilyenkor meghatározott összegért megvehette az ötöd beszedésének jogát. 1589-ben pl. egy

8 *Johannes Schiltberger*: Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427). Çeviren Turgut Akpınar. Istanbul, 1995. 36. o.

9 *Kâmil Kepecioğlu*: Bursada şer'î mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kaynaklarından toplanan tarihî bilgiler ve vesikalar. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942) 406. o.

10 Három rendeletről van szó: az első dátálatlan, a második 1493-ból, a harmadik pedig 1511-ből való; kiadta *I. H. Uzunçarşılı*, i. m., 86-90. o. A középsőt l. még *I. Beldiceanu*, i. m., 44–47. o. és facsimile.

zsidó kereskedő 100 000 akcséért vette bérbe az isztambuli pendzsik-jövedelmeket.[11]

A XV–XVI. század fordulójára a korábbi egyszerű értékbecslés kifinomultabb módszereknek adta át helyét. A rabokat ekkoriban már számos kategóriára osztották és mindegyikre külön értéket és ötödöt állapítottak meg. Az 1511. január 6-án kiadott kánunnáme erről a következőképpen rendelkezik (zárójelben az egyes kategóriák elnevezése): 1) a csecsszopótól (*şirhorbeçe*) 3 éves korig az ötöd 10–30 akcse; 2) 3–8 éves korig (*beçe*) 100 akcse; 3) 8–12 évesig (*gulamçe*) 120–200 akcse; 4) a pubertás-kort elért fiúk (*gulam*) után 250–280 akcse; 5) szakállas hitetlen után 200–270 akcse; 6) idős hitetlen után 150–200 akcse; 7) idős és elaggott (vagy rokkant) hitetlen után 130–150 akcse; 8) félszemű vagy félkarú fiúk és felnőttek után 130–150 akcse; 9) a nők után (anya, szűz, gyerek, öreg, beteg, vagy hibás) egységesen 120–150 akcse ötödöt kell szedni. Az állam az ötödfizetés kötelezettségét a rablott jószágokra (ló, marha, birka stb.) is kiterjesztette. Ennek részleteiről forrásaink sajnos semmit sem árulnak el; az említett rendeletek is csak annyit mondanak, hogy az állatok adóztatásában a régi törvény és szokás szerint kell eljárni.[12]

A XVI. századra – az államot illető részt leszámítva – az ötöd tulajdonképpen pénzadóvá változott. Aki ezt lerótta, az a biztosoktól bizonylatot (*tezkere*) kapott és a rab továbbszállításakor a vám- és átkelőhelyeken ezzel igazolta az ötöd befizetését. Ezzel azonban nem mentesült a rabok (és jószágok) után szedett átkelési illetékek vagy vámok (*bac-i ubur, resm-i geçüd, resm-i üsera* stb.) megfizetésétől. Míg a rabok értéke viszonylagos állandóságot mutat (az 1552-ből fennmaradt szegedi pendzsik-jegyzékben a foglyok többségét 1000 akcséra taksálták, ami nagyjából megfelel a fenti rendeletből következő átlagárnak[13]), addig az efféle illetékek a XVI. században jócskán megemelkedtek. Az al-dunai Tulcsán 1515–17-ben egy akcsét szedtek minden rab után, 1590-ben viszont már 20-at.[14] A kevés adat alapján úgy tűnik, a század eleji 1-2 akcsés átkelési illetékek már a század közepén tízhúszszorosra növekedtek (legalábbis Európában; a rabszolgakereskedelem adóztatása ugyanis a birodalom keleti és nyugati felében, illetve az egyes tartományokban sokszor nagyon eltérő módon folyt, különösen ami a rabszolgapiacok működését illeti).

Miután a törökök befészkelték magukat Magyarország középső részére, és megszervezték itteni közigazgatásukat, természetesen a pendzsik-szedés intézményes kereteit is megteremtették. A budai vilájet pénztári naplóiból tudjuk, hogy az ötödből származó bevételek a budai és a pesti *mukata'á*hoz tartoztak, és 1558–60-ban a budai vár azab agája (előbb Dur Ali, majd Hüszejin) volt a tartomány fogolyötöd-

11 *A. Fisher:* The Sale, i. m. 169. o.

12 *I. H. Uzunçarşılı:* Osmanlı devleti, i. m. 87., 89. o. Több esetet ismerünk, amikor a pendzsiket és az állatok után szedett „ötödöt" összevonták.

13 *Hóvári János:* Az 1515–17. évi tulcsai vámnapló. *Történelmi Szemle,* 1981/3., 442. o.

14 *Hóvári J.*: i. m. 442. o. *A. Fisher:* The Sale, i. m. 168. o. A XVI. század második felében ez az összeg volt érvényben a legtöbb al-dunai átkelőhelyeken. l. *Nicoaré Beldiceanu–Irène Beldiceanu-Steinherr:* Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobrudja. *Südostforschungen* 33 (1964) 111. o. I. Beldiceanu szerintem félreértette ezt a helyet (En marge 37.), amikor pendzsik gyanánt szedett 20 akcséról beszél. Mint Fisher, ő is összekeverte az átkelési illetéket a pendzsikkel. A szöveg csak annyit állít, hogy a pendzsiket e helyeken megszüntették, de egy szóval sem mondja, hogy a helyette szedett 20 akcse is pendzsik volna. Magából az összegből világos, hogy itt a következő történt: ezek az átkelők megszűntek ötödszedő helyként működni, s a továbbiakban csak az akkoriban szokásos 20 akcse átkelési illetéket fizettették meg a rabok után.

szedő biztosa (*emin-i pencik-i üsera*).[15] Egy későbbi rendeletből kiderül, hogy a budai azab agák 1573 májusáig folyamatosan kezükben tartották ezt a funkciót, ám ekkor – mivel már évek óta egy vasat sem fizettek be a kincstárba – felmondtak nekik, és egy simontornyai timár-birtokosra bízták a Dunától nyugatra fekvő szandzsákok (Esztergomtól le Szigetvárig) ötöd-adójának behajtását.[16] Az 1558–60-as naplók egy másik helye alapján valószínű, hogy külön biztos működött a koppányi szandzsákban is.[17] 1580 elején Haszán pécsi ziámet-birtokos egyebek között azzal a kikötéssel kapta meg a szigetvári szandzsákbégséget, hogy a szigetvári és a székesfehérvári végek ötöd-adóját a szultáni hászokhoz csatolja.[18] E néhány, ellentmondásoktól sem mentes adat alapján nehéz eldönteni, hogy az oszmán kormányzat szandzsák-szinten is tartott-e fenn szervezetet az ötöd beszedésére. Ha arra gondolunk, hogy a rabszerzés és rabkereskedelem milyen óriási jelentőségre tett szert a korabeli Magyarországon (nemcsak a török oldalon, hanem a királyságban is), akkor logikus arra következtetnünk, hogy a pendzsik-szedés nem korlátozódott a tartomány központjára, és a szandzsákokban (főleg a határ mentiekben) is kellett lenniük beszedő biztosoknak (*pencikçi*knek), akik esetenként a vilájet, vagy egy nagyobb régió fővállalkozójának felügyelete alatt dolgoztak. Ezt a sejtést támasztja alá az alább közölt dokumentumok közül az utolsó kettő. Mindegyik egy-egy pendzsik-szedő kinevezéséről intézkedik: az első a szolnoki, a második pedig a füleki szandzsákban kapott hivatalt. A kinevezés iránti kérelem önmagában arra utal, hogy jelentős feladatok vártak a posztra kiszemelt hivatalnokokra.

Ebből az következnék, hogy a magyarországi török rabkereskedelem méretei a török berendezkedés megszilárdulásával párhuzamosan növekedtek. Másként fest azonban a dolog, ha a kérdést a konkrét adatok oldaláról vizsgáljuk. Miközben a korabeli magyar és Habsburg források (magán- és hivatalos levelek, követi beszámolók, emlékiratok, elbeszélő források stb.) egybehangzóan kiterjedt rabszerző és -kereskedő tevékenységről számolnak be,[19] a török hivatalos dokumentumokban (vám-és pénztári naplókban, szandzsák-összeírásokban) az ebből származó jövedelem viszonylag alacsony (ha egyáltalán szerepel). A budai kincstárba 1559-ben 18 966, 1560-ban 43 245 akcse folyt be ötöd címén.[20] Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy ebben a két évben szintén 1000 akcséra értékeltek minden egyes foglyot; így számolva arra az eredményre jutunk, hogy 1559-ben 94–95, 1560-ban 216 rabot vettek jegyzékbe a budai vilájetben.[21] Hasonló képet mutatnak a vámnap-

15 *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula:* Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest, 1962. 312., 330., 351., 461., 543. o.

16 *Dávid Géza:* A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 78. o. 292. jegyzet.

17 I. m., 461. o.

18 *Dávid Géza:* Szigetvár XVI. századi bégjei. Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a felszabadításának 300. évfordulóján. (Szerk.: *Szita László*) Pécs, 1993. 166–167. o.

19 A kérdéskör adatokban rendkívül gazdag feldolgozása: *Takáts Sándor:* A török és a magyar raboskodás. In: Rajzok a török világból. II. k. Budapest, 1915. 160–303. o. V. ö. *Szakály Ferenc:* Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* 2 (1973) 35–54. o.

20 *Káldy-Nagy Gyula:* Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. 69–70. o. *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.:* i. m., 606–607. o.

21 Bár az 1573-ban kinevezett Behrám csaus egy év alatt 118 925 akcsét adott át a kincstárnak ötöd címén (*Dávid G.:* A simontornyai, i. m. 78. o.), a fent említett előzményekre tekintettel valószínű, hogy ez az összeg jelentős hátralékokat is magában foglalt. Így a belőle adódó mintegy 600 (vagy, amennyiben Fekete 1573. évi átlagáraiból indulunk ki, 850) rab minden bizonnyal nem egyetlen év „terméseˮ.

lók adatai is. Fekete Lajos szerint 1571-ben 64, 1573-ban 155, 1580-ban pedig „hozzávetőleg" 80 rabot vittek át a budai vámon (az itteni illeték a század közepén 20, 1571-ben és azután 25 akcse volt). A szolnoki vámnaplóban mindössze egyetlen rab bukkan fel (noha oda külön pendzsikcsit kért a bég), és Esztergom forgalma is csekélynek mondható.[22]

Hogyan oldható fel a különféle források közötti nyilvánvaló ellentmondás? A kérdésre egyelőre nem lehet teljesen megnyugtató választ adni, de néhány összetevőre azért rá tudunk mutatni. A magyarázat részben az lehet, hogy a rabszerzésnek és -kereskedelemnek valószínűleg csak egy része tükröződik a török elszámolásokban. Úgy tűnik, ennek okai részben a török hadszervezetben, részben a szultáni udvar politikájában rejlenek. A magyarországi török hadszervezetben hiába keressük az akindzsiket, akik korábban a határmenti rabszedés bajnokai voltak, s ezért ezen a téren a korábbi módszerességnek is vége szakadt; úgy is mondhatnánk: decentralizálódott és esetlegesebbé vált a fogolyszedési tevékenység, s ezzel párhuzamosan csökkent a vállalkozások átlagos mérete is. A nagy hadjáratoktól eltekintve a rabszedés többnyire kisebb csoportokban, portyákon és a magyar határvédőkkel folytatott csetepatékban folyt. A rabok gazdái ugyanakkor az ilyen körülmények között szerzett rabokat a szokásjogra hivatkozva igyekeztek kivonni az adózásból. Hogy ilyenfajta szokásjog valóban létezett (amelyhez talán az akindzsik *çeteje* szolgáltatta a precendenst), az jól látható az alább 1. szám alatt közölt rendeletből. Az esztergomi emin szerint azok nem akarnak vámot és ötödöt fizetni rabjaik után, akik gyalogosan indultak rabszerző akcióra, és kevés foglyot ejtettek. Úgy látszik, ez a szokás erősen élt, és tiszteletben tartása érdekében nagy nyomás nehezedett az udvarra, mert az utóbbi fél évvel később hozzájárult ahhoz, hogy a gyalogosok mentesüljenek a pendzsik-fizetés kötelezettsége alól. Az általuk hozott rabok a továbbiakban eleve kikerültek az adminisztráció figyelméből.

Tovább csökkentette a regisztrált foglyok számát, hogy a magyarországi pasák és bégek, akik mindig sok rabra tettek szert, a jelek szerint szintén kivonták magukat a pendzsik és a vámok megfizetése alól. Mivel a szultánnak ajándékul szánt rabok (a „császár rabjai") után az adminisztráció érthető módon nem szedhetett adót, a katonai parancsnokok körében bevett szokássá vált, hogy foglyaik nagyobbik részét elküldték Isztambulba. Ezt nemcsak azért tették, hogy kedveskedjenek uralkodójuknak, vagy más fontos méltóságoknak, hanem azért is, mert a hagyományok szerint bízhattak abban, hogy a szultán tetszése jeléül néhány foglyot visszajuttat nekik, és így egyszerre szereznek „jó pontot" és jutnak olyan rabok birtokába, akik után nem kell illetéket fizetniük.[23]

A csempészet és a korrupció nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kincstári bevételek elég szerényen csordogáltak a rabkereskedelemből. Ez a probléma a XVI. században annyira közismert volt, hogy az 1568. évi drinápolyi szerződésben külön kitértek rá. A 15. cikkelyben megállapították, hogy a Habsburg és az oszmán fél számára egyaránt káros az anatóliai rabszolgakereskedők gyakori megjelenése Magyarországon, mivel a török bégek és katonák a határ mentén „nagy számban ra-

22 Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.: i. m., 587. o.

23 Éppen ez történt 1592 januárjában a boszniai beglerbéggel; a szultáni tanács arról értesítette, hogy két tőle érkezett és iszlámra áttért foglyot visszaküldenek hozzá, hogy azok a továbbiakban nála szolgáljanak. L. MD 69, 164. o. 328. sz.

bolnak el mindenféle korú embereket, de különösen serdületleneket s őket lopva és titkon eladják az efféle felvásárlóknak, nagy veszteséget okozva mind nekünk, mind őnagyságának (a szultánnak); éppen ezért elhatároztuk, hogy a jövőben az ilyen felvásárlókat Magyarország határaihoz nem szabad engedni s ezeknek ott tilos emberkereskedelmet űzni".[24] Nem valószínű, hogy ez az illegális tevékenység ezután megszűnt volna. Ám a fentebb jelzett ellentmondás magyarázatát végső soron mégsem ebben, vagy a már említett többi tényezőben, hanem ezek együttesében, illetve a XVI–XVII. századi magyarországi rabszedési gyakorlat egészében találhatjuk meg.

Ez a rabszedés török oldalon abban különbözött a korábbiaktól, hogy az itteni sajátos viszonyok folytán a törökök rákényszerültek arra, hogy alkalmazkodjanak a Habsburg-magyar oldal céljaihoz és módszereihez. Az utóbbiak fogolyszedése nem arra irányult, hogy valódi rabszolgákat szerezzenek és azokat gazdaságilag, vagy katonailag hasznosítsák, hanem arra, hogy a komoly értéket képviselő rabok megsarcolásával pénzhez jussanak, és ekképpen kipótolják a gyakran elmaradó zsoldot.[25] Ezt a szemléletet a törökök is hamar átvették, s így a hódoltságkori Magyarországon az adás-vétel különös ágazata bontakozott ki. A foglyul ejtett katonákat (és különösen a főembereket) többnyire nem vetették rabszolgaságra, hanem az üzlet reményében börtönökben, vagy házi őrizetben tartották. Mivel a főembereket és a némi vagyonnal rendelkezőket eleve váltságdíjon való szabadulásra, vagy a saját oldal értékesebb rabjainak kiváltására szánták, s mivel az értékesebb rabokat a szultáni udvar rendszerint magának foglalta le, a foglyok adminisztrálásának hagyományos módszerei sokat veszítettek jelentőségükből. Mihelyt közbeszólt az államérdek, vagy a kellő erővel megtámogatott magánérdek (pasák és a bégek üzleti érdekeltsége), a pendzsik és a vám szedésével foglalkozó hivatalnokok aligha tehettek mást (már amennyiben meg akarták tartani állásukat), mint hogy behunyták a szemüket és bedugták a fülüket.

Mindezek alapján valószínű, hogy a török nyilvántartások a rabkereskedelemnek csak egy töredékéről tájékoztatnak bennünket. Az alábbiakban olvasható rendelkezések azért tarthatnak számot érdeklődésre, mert néhány olyan részletbe engednek bepillantást, amelyek éppen e hiányosságok megértéséhez segítenek hozzá.

24 Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. (Szerk. *Sinkovics István*). Budapest, 1968. 147. o. (ford. Kenéz Győző).
25 *L. Szakály F.*: i. m., 37–38. o.; *uő*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 187. o.

1.

Isztambul, 1552. február 16.
Rendelet Ali budai beglerbégnek

(Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 66b.)

Budun defterdarı Halil begün adamı Mahmuda virildi.

Budun beğlerbeği 'Aliye hüküm ki: haliya Estergon emini Nezir defter gönderüp ba'z-i kimesnelerde resm-i geçid ve pencik akçesi olup edasında 'inad etdüklerin 'ilam etmegin buyurdum ki hükm-i şerifüm vardukda te'hir etmeyüp miriye 'aid olan resm-i geçid ve pencik her kimün zimmetinde var ise bi-kusur cem' ve tahsil etdürüp hızane-i 'amirem içün zapt etdüresin. Ba'z-i kimesneler pencik virmede azdur ve yayak çıkarmışdur diyü niza' ederler imiş. Eğer atlu ile ve eğer yaya ile eğer az ve çok her ne mikdar esir çıkarlar ise penciklerin alwirüp kimesne ta'allul ve niza' etdürmeyesin.

Halil bég budai defterdár emberének, Mahmudnak adatott.

Parancs Ali budai beglerbégnek: Nezir esztergomi emin deftert küldött [az udvarba], s jelentette, hogy néhányan átkelési illetékkel és ötöddel tartoznak s vonakodnak megfizetni azt. Elrendelem, hogy amint nemes parancsom megérkezik, ne késlekedj, és mindenkitől, aki tartozik, hiánytalanul szedd össze és hajtsd be a kincstárt illető átkelési illetéket és ötödöt. Többen arra hivatkozva nem akarnak ötödöt fizetni, hogy kevés [a rabjuk] és gyalogosan hozták ki őket. Bármennyi rabot hoznak is – akár lovasok, akár gyalogosok, s akár keveset, akár sokat –, azonnal fizessék le az utánuk járó ötödöt, s ne engedd, hogy bárki kibúvót keressen, vagy vitatkozzék.

2.

Isztambul, 1552. augusztus 16.
Rendelet Hizirnek, a kincstár budai defterdárjának

(Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 377b.)

Yazıldı. Behram kethüdaya verildi. Fi 29 Şaban sene 959.

Hızane-i 'amire Budun defterdarı Hızır dame ikbaluhuya hüküm ki: haliya küffar-i haksar vilayetinden piyade varup esir çıkaranlardan penc ü yek alınmamasın emr eyleyüp buyurdum ki içlerinde atlu olmayup piyade varanlar çıkardukları esirden penc ü yek aldurmayasın. Amma piyadeden gayri atludan ve gemi ile varup esir çıkaranlardan kanun üzere kemakân penc ü yek alınur. Piyade ta'ifesinden gayri her kim esir çıkarur ise kemakân penc ü yeklerin aldurup kimesneye ta'allul ve niza' etdürmeyesin.

Megíratott. Behrám kehüdának adatott 1552. augusztus 20-án.

Parancs Hizirnek, a nagyúri kincstár budai defterdárjának – tartson soká a szerencséje! –: megparancsolom, hogy azoktól, akik gyalogosan mennek el és hoznak rabokat a hitetlenek országából, ne szedjenek ötödöt; elrendelem, hogy ne szedj ötödöt azon rabok után, akiket olyan gyalogosok szereztek, akik között nem voltak lovasok. De a gyalogosokat kivéve a lovasoktól és azoktól, akik hajóval mennek és hoznak rabokat, a törvény szerint továbbra is jár az ötöd. Ha a gyalogosokon kívül bárki rabot hoz, szedd be tőle az ötödöt, és ne engedd, hogy kibúvót keressen és vitatkozzék.

3.

Amászia, 1555. január 14.
Rendelet Mehmed szolnoki bégnek

(Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 1, 284. o. 1608. sz.)

Solnok begi Mahmud beğe hüküm ki: mektup gönderüp liva-i mezkûrde pencikçi lazım olmagın bi'lfi'il liva-i mezkûrde vaki' olan beşlülere baş ağa olan darende-i ferman Dur 'Ali hidmet-i merkumun uhdesinden gelür kimesnedür diyü 'arz etdüğün ecilden buyurdum ki 'arz etdüğün üzere liva-i mezkûrde pencik hidmetin mezkûre etdüresin.

Parancs a szolnoki bégnek, Mahmud bégnek: levelet küldöttél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötöd-szedőre van szükség; Dur 'Ali, e fermán vivője, aki jelenleg a nevezett livában állomásozó beslük főagája, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően az említett livában a nevezettet bízd meg az ötöd-szedési szolgálattal.

4.

Amászia, 1555. január 14.
Rendelet Hamza füleki bégnek

(Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 1, 286. o. 1626. sz.)

Filek sancagı beği Hamza dame 'izzuhu mektup gönderüp liva-i mezkûrde pencikçi lazımdur diyü Seçen sancağı alaybeğisi darende-i ferman Mahmud hidmet-i mezkûrün uhdesinden gelür kimesnedür diyü 'arz etdüğün ecilden buyurdum ki 'arz etdüğün üzere sancağında vaki' olan pencik hidmetin mezkûre etdüresin.

[Parancs] a füleki szandzsákbég[nek], Hamzának – növekedjék a méltósága! –: levelet küldött[él] és jelentetted, hogy a nevezett livában ötöd-szedőre van szükség, s hogy Mahmud, e fermán vivője, a szécsényi szandzsák alajbégje, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően a nevezettet bízd meg szandzsákod ötöd-szedési szolgálatának ellátásával.

SZEMLE

PETER LOCK

THE FRANKS IN THE AEGEAN 1240–1500

(Longman, London–New York, 1995. 400 o.)

Peter Lock, a Yorki Egyetem középkoritörténelem-professzora könyve tárgyául az Égei-tenger térsége frank államainak történetét választotta. Időben Konstantinápoly elfoglalásától (1204) az oszmán–török térnyerés időszakáig (1500) tekinti át az eseményeket, lényegi mondanivalója azonban a XIV. század utolsó évtizedéig terjed, a katalánok történetével (1311–1388) zárul, s inkább csak epilógusszerűen halad tovább a török uralom korszakáig.

Az indító fejezetben a Bizánci Birodalom történetét vázolja fel az 1220-as évekig. Érdemes előre bocsátani, hogy a Szerző joggal tekinti művét hézagpótlónak, mivel könyve témáját valóban elhanyagolja a nemzetközi kutatás, mégpedig különböző okokból. A bizantinológia azért, mert e korszakot a latin frankok történetének tekinti, a kereszteshábórúk kutatói pedig azért, mert a frankokat ebben a vonatkozásban a keresztes eszme elárulóinak tekintik. A jelzett időszakban a Bizánci Birodalom romjain hat nagyobb államalakulat jött létre s harminc kisebb-nagyobb dinasztikus uralmi terület alakult, nem is beszélve a velencei és genovai birtokokról.

A következő fejezetben Peter Lock a források hiányára, illetve töredékes voltára figyelmeztet. Levéltáriak szinte alig vannak, ezzel szemben az elbeszélő források terjedelmesek, s igen jól értesültek, noha csak bizonyos területekre és időszakokra forrásértékűek (Villehardouin, Clari, Henri de Valenciennes, Muntaner, Sanudo Torsello). Külön is kitér a legfontosabbnak tekinthető műve, az ún. Moreai Krónikára, aminek vitatott szöveghagyományáról úgy nyilatkozik, hogy valószínűleg egy francia példányról készített görög fordítás másolatai maradtak fenn. Valóban, az új államalakulatokban meghatározó volt a francia nyelv és kultúra, még ha „Nova Franciá"-ban a népesség töredékét is tették ki az európaiak. 1204–1205-ben Morea meghódítói 700–1000-en lehettek, később a latin lakosság aránya csak a városokban érte el az egyharmadot. A téma kutatástörténete is szorosan kapcsolódott a francia gloire iránti vonzalomhoz, különösen XIV. Lajos és III. Napóleon uralkodása alatt vett nagyobb lendületet.

A „regia civitas" 1204. április 12-ei elbukása alaposan átformálta a térség politikai térképét. Magáról az ostromról és a bizánci vereségről az a Szerző véleménye, hogy a kisszámú, 20 ezer keresztes döntően a Bizánci birodalom 1180-as évek óta tartó állandó válságának, belső meghasonlásának köszönhette sikerét. A velenceiek által valóban szívesen látott fordulatot azonban nem tekinti Velence előre elhatározott döntésének, hanem úgy gondolja, az események sodrában, 1204 márciusában formálódott ki az ostrom merész terve.

Ezt követően részletesen szól a győztesek területi osztozkodásáról, az 1261-ig fennálló bizánci Latin Császárság 1204. évi ún. alkotmányáról, a nyugati segítség tartósan alacsony szintjéről és akadozó juttatásáról. Ez utóbbi kérdésben csak a katalánok 1303. évi megjelenése jelentett fordulópontot, akiket a törökök ellen hívtak be (1500 lovas, 5000 gyalogos). A katalánok azonban nem tértek vissza, 1311-re megszerezték az Athéni Hercegség feletti uralmat, az ellenük küldött frankokra katasztrofális vereséget mértek. A későbbi politikai és katonai fejleményekről kronológikus fejezetekből értesülhetünk, amelyek a XIV. század végéig haladnak. Hangsúlyozza a Szerző, hogy amennyire népszerűtlenek maradtak a katalánok a nyugatiak szemében – szinte mindvégig egyházi kiközösítés alatt éltek, orthodox papokkal tartottak kapcsolatot –, olyan ügyesen szervezték meg államukat; kis számukat ellensúlyozandó kihasználták az egyes államok közti ellentéteket, a török segédcsapatok alkalmazásának csábító lehetőségével együtt. Jelentőségénél fogva külön fejezet tárgyalja a velencei és genovai politikai, kereskedelmi rivalizálás történetét.

A könyv legértékesebb fejezetei a latin államalakulatok igazgatásával, egyházi életével és szerkezetével, a szerzetesrendek történetével, gazdaságával foglalkoznak. Ezen államok szervezetét meghatározta az a tény, hogy tényleges államfőjük nem volt, a bizánci császári cím

mindvégig névleges maradt. A császár így tényleg képtelen volt a katonai védelem megszervezésére és finanszírozására. Már az 1204-et követő években sem volt képes a nyugati segédcsapatok megfizetésére, s a pénzügyi helyzet csak tovább romlott. Tényleges császárnak még a pápa sem tekintette őket, sőt 1233–34-ben IX. Gergely játszott a gondolattal, hogy az egyházi unió érdekében feláldozza a latin Bizáncot.

A zárófejezetben érdekes fejtegetések olvashatók a görög és latin kultúra találkozásáról és együttéléséről. A betelepülők a városokba és kikötőkbe érkeztek, a vidéken szinte érintetlenül megmaradt a görög lakosság korábbi életvitele.

A magyar történelem szempontjából sem érdektelen a könyv témája, hiszen III. Béla, Imre és II. András uralkodását végigkísérte a Bizánci Birodalom válsága, erre az időszakra esett Zára eleste és a magyar kereszteshadjárat. E korszak nyomai kimutathatók Anonymus krónikájából. Szt. László kapcsán pedig a „tetrarcha" terminus árulkodik a Krónikaszerkesztés szövegében a korról. A könyvben a közvetlen magyar vonatkozások csak elvétve kerülnek megemlítésre, mégis, a hazai kutatók is haszonnal forgathatják a hazai történeti szakirodalomban is jórészt „terra incognita"-nak számító területtel foglalkozó munkát.

Veszprémy László

KRZYSZTOF BACZKOWSKI

WALKA O WĘGRY W LATACH 1490–1492

Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju

(Zeszyty Naukowe Uniwersytety Jagiellońskiego, Prace Historyczne 116, Kraków, 1995. 168 o.)

Krzysztof Baczkowski, a krakkói Jegelló Egyetem tanára könyve, „Harc Magyarországért, 1490–1492. A Duna-medencei Habsburg–Jagelló rivalizálás történetéhez" az 1490 és 1492 közötti Magyarország, Ausztria, Csehország és Lengyelország politika- és hadtörténetét vizsgálja. Témaválasztása indokai között a Szerző megemlíti, hogy korábban a kérdéssel Kubinyi András terjedelmes tanulmánya kivételével (Történelmi Szemle 33, 1991. 1–54.) nem foglalkoztak behatóan.

A bevezetőben a Szerző áttekinti a témára vonatkozó eddigi szakirodalmat, az által felhasznált nyomtatott és kéziratos forrásokat. Dicséretes, hogy Baczkowski alapos és kiterjedt levéltári kutatásokat végzett a térség államainak levéltáraiban (Magyar Országos Levéltár, Haus-Hof- und Staatsarchiv, Tiroler Landesarchiv, a velencei Archivio di Stato, a vatikáni Archivio Segreto Vaticano, a Bibliotheca Apostolica Vaticana, a lengyelországi Archiwum Glówne Akt Dawnych) valamint szlovákiai levéltárakban (Kassa, Bártfa, Eperjes). Az csak apró figyelmetlenség, hogy a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményének gyűjtőkörét némileg pontatlanul írja le.

Az első fejezetben a Szerző a nemzetközi politikai helyzetet jellemzi Mátyás uralkodásának utolsó éveiben. A második fejezetben mutatja be a magyarországi politikai erők megoszlását, a magyar koronáért folytatott küzdelmet, majd II. Ulászló megválasztásának körülményeit Mátyás 1490. évi halálát követően. A harmadik fejezet a magyar trónért 1490 júniusától 1491 februárjáig tartó harcokat követi nyomon. Részletesen elemzi János Albert lengyel királyfi fellépésének körülményeit, Miksa 1490 októberében indított hadjáratát. A császári hadak év végi gyors kivonulása Magyarországról arra ösztönözte II. Ulászlót, hogy véglegesen leszámoljon testvérével, János Alberttel, aki hadseregével közben Észak-Magyarországot pusztította. Az 1491. év első napjaiban indított hadjárat eredményeként a testvérek az év február 20-án, Kassán írták alá a békeszerződést, amelynek értelmében János Albert elismerte testvérét legitim magyar királynak.

A Habsburgokkal szembeni harc újraindítására irányuló törekvések, az ország nyugati részének visszakövetelése, valamint János Albert újabb hadjárata a negyedik fejezet témája. Az utolsó, ötödik fejezetben tárgyalja a Szerző az 1491. november 7-i pozsonyi béke létrejöttét és annak a magyar rendek általi jóváhagyását.

A befejező részben a Szerző arra a következtetésre jut, hogy a tárgyalt évek hatalmi harcaiban a cseh és magyar arisztokraták játszottak meghatározó szerepet. Ugyanakkor keserű sza-

vakkal ír a krakkói udvarról, amely támogatta János Albert eleve kilátástalan vállalkozásait, így megosztották a Jagelló-párt erejét s elősegítették a Habsburgok esélyeit és jövőbeli térnyerésüket Magyarországon (pozsonyi béke következményei). A kötetet két térkép, bibliográfia és német nyelvű rezümé egészíti ki.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a krakkói professzor könyve fontos lépésnek tekinthető Közép-Európa késő-középkori történetének a kutatásban. Különös értékét az adja, hogy sok, eddig feltáratlan levéltári anyagot hasznosított munkájában.

Stanislaw A. Sroka

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ

THE ORIGINS OF THE OTTOMAN EMPIRE

(State University of New York Press, Albany, 1992. XXVIII + 155 o.)

Mehmed Fuad Köprülü (1890–1966), apai ágon a híres Köprülü Mehmed nagyvezír leszármazottja, a huszadik század egyik legkiválóbb török tudósa volt. A török történelem és irodalom terén végzett alapvető munkásságával döntő befolyást gyakorolt ezen tudományágak törökországi fejlődésére, és mint ilyet, a török kultúra és művészet modern, tudományos kutatásának atyjaként tartják számon. Számos műve közül legismertebb jelen munkája, amely a párizsi Sorbonne-on tartott előadásai alapján készült, és ugyanott jelent meg először 1935-ben, franciául, míg törökül csak 1959-ben.

Munkájában Köprülü erőteljesen kritizálja a korábbi nyugati kutatókat és tudománytalannak minősíti módszereiket. Velük szemben elsőként él a modern historiográfia eszközeivel és széleskörűen támaszkodik a korabeli muszlim forrásokra. Ezek alapján igyekszik átfogó képet adni a XIII–XIV. századi Anatólia politikai, gazdasági, társadalmi és vallási helyzetéről és fejlődéséről, kiemelve azon lényeges elemeket, amelyek az Oszmán Birodalom kialakulásához és felemelkedéséhez vezettek.

A török kiadás előszavában Köprülü részletesen szól a kötet fogadtatásáról. Külön kiemeli három tudós reakcióit, nevezetesen a sinológus P. Pelliot, a balkáni nyelveket kutató P. Skok, és végül L. Lefebvre professzor észrevételeit, akik, bár sokat finomítottak a részletekben, elfogadták Köprülü koncepcióját.

A mű első fejezetében a szerző a kutatás már említett, új módszerét adja meg. Ebben az addig turkológiai szakirodalmat, de mindenekelőtt H. A. Gibbons: *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford, 1916.) c. munkáját elemzi kritikus szemmel. Megállapítja, hogy ezek sem megalapozottságukat, sem pedig következtetéseiket tekintve nem állják ki a próbát. Ezután a török történelem kutatásának logikáját vázolja fel, majd ismerteti a korszak nyugati kutatók által még fel nem használt forrásait, végül magának a kutatásnak a módszerét.

A második fejezetben Anatólia XIII–XIV. századi politikai és társadalmi életét tekinti át a szerző. A legfontosabb politikai eseményeket az anatóliai szeldzsuk hatalom fénykorától annak bukásáig, és a későbbi oszmán birodalom kialakulásának első lépéséig követi. Ezután a szeldzsuk Anatólia etnikai térképének megrajzolására tesz kísérletet. Végül betekintést ad a nomádok, a falusi és a városi lakosság társadalmi és gazdasági életébe. Mindezek összefoglalásaként, és a magas szellemi és kulturális szintet figyelembe véve a szerző megállapítja, hogy a szeldzsuk Anatóliában minden feltétel adott volt egy későbbi nagy birodalom létrejöttéhez.

A harmadik fejezet az Oszmán Birodalom alapításának körülményeit igyekszik megvilágítani. Elsőként két alapkérdést vet fel, nevezetesen, hogy milyen etnikumú volt az oszmán törzs, és mikor érkezett Anatóliába. Forrásokra alapozva állapítja meg, hogy a qayı klánhoz, az oguz klánok egyikéhez tartozott, és annak részeként, az első szeldzsuk hódítást követően jött Anatóliába. Elvileg, de nem gyakorlatilag, a konyai szultán fennhatósága alatt állt, és a bizánci határvidék mentén élt, Eskishehir körül. Ezután a szerző e határvidék életét veszi vizsgálat alá, és leírja a szeldzsuk szultánságok katonai és adminisztratív szervezetét, a népesség etnikai és vallási szerkezetét, az iszlamizálódás folyamatát, a különféle katonai, vallási stb. csoportokat. Legvégül az ottomán állam korai történetét vázolja fel, és pontokba szedi mindazokat az okokat, amelyek elvezettek a birodalom kialakulásához.

A mű, rövidsége ellenére, világosan és érthetően mutatja be – a nem turkologusok, így a recenzens számára is – a Magyarország története szempontjából oly fontos Oszmán Birodalom eredetét, világosabbá téve számos későbbi esemény hátterét.

A kötetet gazdag jegyzetanyag, glosszárium, bibliográfia és mutató egészíti ki és teszi a tudományos kutatók számára még hasznosabbá.

Domokos György

GEORG SCHMIDT

DER DREISSIGJÄHRIGE KRIEG

(C. H. Beck, Beck'sche Reihe, München, 1995. 115 o.)

A világtörténelem nagy, nevezetes háborúi és csatái időről időre arra ösztönzik a történészeket, hogy újra átgondolják és összefoglalják azokat. Ennek persze sok oka lehet, évfordulók, a forrásanyag váratlan bővülése, a háborúnak, ütközetnek a nemzeti mítoszban elfoglalt helye és így tovább. Jelen esetben az aktualitást a német történelem szolgáltatta: a német újraegyesítés visszamenőleg is számtalan új, vagy elfelejtett kérdést vetett fel, a német történelem irányáról alkotott korábbi elméleteket kérdőjelezett meg. A kötetnek mindez csak a kiváltó oka; az olvasó magas színvonalon megírt, az epilógustól eltekintve aktualizálásoktól mentes összefoglalást vehet kézbe. A kötetnek helyet adó sorozat lényegében a már megszűnt „Gyorsuló idő" sorozat legjobb köteteihez hasonlítható, amelyben a történettudományt a jelen kötet nálunk kevéssé ismert szerzőjén, a jénai történészprofesszoron kívül olyan nevek képviselik, mint Herwig Wolfram.

Az 1618 és 1648 között dúló háborúról, pontosabban háborúk, tűzszünetek és békék sorozatáról nem kis merészséggel lehet népszerű, de jól követhető áttekintést készíteni. A kötet fejezeteiben sorra veszi a háborút előkészítő gazdasági, politikai és vallási ellentéteket, majd félszáz oldalon foglalja össze a háború eseményeit, megkülönböztetett figyelmet szentelve a német történelem szempontjából is sorsdöntő westfáliai békének. Tíz oldalon vállalkozik az események szorosabban vett hadtörténelmi jellemzésére. Röviden értesülünk a szemben álló erők nagyságáról, a zsoldosseregek szervezetéről, felállításáról, fegyverzetéről, nemzeti összetételéről, a hadseregeknek a korban megoldhatatlan ellátási logisztikai problémáiról, a svéd taktikai újításokról, a háborús veszteségekről.

A Szerző úgy véli, hogy oktalanság az 1998-ban 350 éves westfáliai béke, a „pax optima rerum" számlájára írni a német nemzeti állam kialakításának az elodázódását, amiről egyébként maga Bismarck is meg volt győződve. A német nemzeti tudat megerősödéséhez nem kis mértékben járultak hozzá a harmincéves háború harcai és a tartományokon átívelő felekezeti azonosságtudat vállalása, amit a forrásokban egyre gyakrabban felbukkanó Német Birodalom és Németország kifejezések is mutatnak. A német nemzeti tudatot a német közjog egyetemi oktatásának ez időbeni megszervezése is erősítette; magán a békekonferencián is, nem kis meglepetést keltve, a fejedelemségek delegációit képzett jogászok vezették. A tartományi fejedelmek Magna Charta-jának tekintett békeszerződés ugyan szentesítette a Német Birodalom peremterületei, Svájc és Németalföld végleges, a nemzetközi jog által szentesített leválását, a megmaradt területeken azonban a nemzeti öntudat, a német összetartozás – érzés megerősödéséhez vezetett.

A kötetet tömör, de igényes annotált irodalomjegyzék, valamint névmutató zárja.

Veszprémy László

CSATÁRY GYÖRGY

MÚLTUNK ÍROTT EREKLYÉI (Tanulmányok, dokumentumok)

Kárpátaljai Magyar Könyvek 62.

(Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1995. 230 o.)

A határon túli magyar tudományosság egyik legszínvonalasabb és legígéretesebb könyvsorozata, a Kárpátaljai Magyar Könyvek, évente több mint egy tucatnyi, ám tucatkönyvnek egyáltalán nem mondható kötettel szaporodik. Csatáry György már 1993-ban közzétett e sorozatban „Levéltári kalászatok" címmel egy tanulmányokat és forrásközleményeket tartalmazó kötetet, s most újabb, öt fontos közleményt tartalmazó munkával jelentkezett. Az 1993-as kötet időhatárai az Árpád-kortól a XX. század elejéig terjedtek, s a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár okleveles anyagának listáján kívül külön tanulmány számolt be a Hunyadi-család okleveleiről, a levéltár Rákóczi-iratairól, a magyar korona 1805–1806. évi munkácsi őrzéséről

is. Külön közlemény foglalkozott az Ung és Bereg megyei sajtó Széchenyire vonatkozó anyagával, a levéltár Széchenyi-leveleivel, a szabadságharc Ung, Ugocsa és Bereg megyei emlékeivel, Perényi Zsigmond búcsúleveleivel, Munkács város díszpolgáraival.

Jelen kötet időhatárai szűkebbek. Az első közlemény I. Rákóczi Györgynek a beregszászi levéltárban őrzött leveleit és egyéb dokumentumait ismerteti. Összesen 19 eredetiben és 6 másolatban fennmaradt dokumentumról van szó, közülük kettőt in extenso, egyet fényképmásolatban közöl a Szerző. Különösen érdekes a Rákóczi 1644. évi hadjáratára vonatkozó, összesen 11 dokumentum ismertetése, amelyek részben a megyei csapatok kiállítására, részben a hadsereg ellátására vonatkoznak.

A második közlemény „Zrínyi Ilona levelei és emléke Kárpátalján" címmel rövid összefoglalót ad Zrínyi Ilona életéről, s a fejedelemasszony négy, 1679–1682 között keletkezett levelét ismerteti, illetve egyiküket fotómásolatban közli. A levelek nem különösebben érdekesek; talán a kuruc fogságba esett Zrínyi Jánosra, Ilona öccsére vonatkozó dokumentum érdemel nagyobb figyelmet. A tanulmány második része a kárpátaljai Zrínyi Ilona – kultusszal, az Ilonanapok történetével foglalkozik.

A harmadik közlemény „Kossuth-ereklyék a Kárpátaljai Állami Levéltárban" címmel összesen 32 Kossuth által írott, vagy általa aláírt levelet és rendeletet közöl az 1847–1892 közötti 45 évből. A közlemény nemcsak a beregszászi levéltárban található leveleket és rendeleteket tartalmazza, hanem olyan, az „Ung", illetve a „Bereg" című lapok hasábjain megjelent dokumentumokat is, amelyek eredetijei eltűntek, vagy lappangnak. A levelek és rendeletek jelentős része azonban szövegszerűen már eddig is ismert volt, részben a „Kossuth Lajos iratai" X., Kossuth levelezését közlő kötetéből, részben a „Kossuth Lajos összes munkái" (KLÖM) XII–XV. köteleiből. Újnak számít Kossuth 1847. augusztus 28-án Pestről Bernáth Zsigmondhoz írott levele, amelyben kéri őt, induljon el a megyei követválasztáson. A tucatnyi pénzügyminiszteri rendelet között kiadatlan két kísérőirat (1848. május 24., augusztus 5.), a készpénzadományok Debrecenbe, a 10. honvédzászlóalj parancsnokságához küldésére vonatkozó június 17-i, az arany- és ezüstpénzkivitelt megtiltását meghosszabbító június 27-i rendelet. Kiadatlan a szeptember 1-i dátumú, de valószínűleg későbbi keltezésű rendelet a 100 forintosok leírásával.

Nem szerepel a KLÖM XIII. kötetében az ezt követő két, október 8-i és 13-i dokumentum. Közzétette viszont azokat, akárcsak az október 14-i, a Simunich elleni védelmi intézkedésekre vonatkozó körlevelet Lehoczky Tivadar a „Beregmegye és a munkácsi vár 1848–49-ben" című, 1899-es kötetében. Kiadatlan viszont a november 11-én Ung megyéhez intézett rendelet Pulszky Sándor alezredes hadmegye-parancsnoki kinevezéséről.

Igen érdekes Kossuth 1883. június 15-i, Bereg megye alispánjához intézett levele, amelyben az 1790–91-es országgyűlés történelmi jelentőségét méltatja, s megállapítja, „hogy 1848 nem úgy toppant elő, mint Pallas Athena Zeusz agyából a görög mythosz szerint, hanem már 1790-ben megfogamzott". A nagy számúzött hétköznapjaiba enged bepillantást egy 1877. november 30-i levele ismeretlen címzetthez az általa küldött sósborszesz látására gyakorolt kedvező hatásáról. Kossuth iparpártoló nézeteire következtethetünk az Esterházy Géza grófhoz intézett köszönőlevélből. A Kreith Béla grófhoz az 1848–49-es ereklyemúzeum elhelyezésével kapcsolatban írott levelet 1892. október 15-i dátummal olvashatjuk; a „Kossuth Lajos iratai" közlésében március 15. a dátum.

A kötet több mint egyharmadát teszi ki „A Bereg megyei 1848–49-es honvédegylet története" című tanulmány, amely nem csupán az egyletre vonatkozó fontosabb dokumentumokat ismerteti, de közli az 1889. október 2-án kelt alapszabályokat, az október 3-án megválasztott tisztikar névsorát, Ilosvay Rezső levelét a 115. (valójában 91.) honvédzászlóalj szervezéséről, az egyik század névsorát, végül több más dokumentum után a honvédegylet összesen 319 tagjának névsorát az egyes személyek rövid életrajzával.

A kötet utolsó tanulmánya az 1941–1944 között működő Kárpátaljai tudományos Társaság történetét foglalja össze, s függelékként közli a Társaság két elnökének életrajzát, az alapszabályokat, illetve a Társaság folyóirata, a „Hajnal–Zorja" repertóriumát.

Összefoglalóként elmondhatjuk: Csatáry György ismét olyan munkát adott ki, amely nemcsak a kárpátaljai, hanem az egész magyar tudományosság hasznára válik. Reméljük, hogy a „Kárpátaljai Magyar Könyvek" sorozatában még sok, hasonlóan érdekes és értékes kötet jut el az olvasókhoz.

Hermann Róbert

BEN WEIDER–STEN FORSHUFVUD

ASSASSINATION AT ST. HELENA REVISITED

(John Wiley and Sons, Inc., New York–Toronto, 1995. 555 o.)

A kanadai–svéd szerzőpáros művét David C. Hamilton–Williams az előszóban így minősíti: „A legjelentősebb könyv, amelyet valaha is Napóleon életéről írtak." Ez pedig nem akármilyen állítás, hiszen 1990-ben a British Library katalógusa 787 457 Napóleonról írt művet tartott nyilván. Köztük nem egy állította a Császár 1821. május 5-én 17 óra 49 perckor Szent Ilona szigetén bekövetkezett halálával kapcsolatosan, hogy gyilkosság történt. Ha a szerzők a korábbi feltételezéseket, állításokat csupán összegeznék és megismételnék, az nem váltotta volna ki a jeles brit kutató fent idézett elismerését. Még kevésbé osztotta volna ezt a nézetet a másik előszóíró, a hasonlóan neves és ugyancsak brit David G. Chandler. Már ez elegendő indok, hogy a korszak iránt érdeklődő magyar olvasó is kezébe vegye ezt az új művet. Az olvasás azután számos meglepetéssel szolgál.

Az öt részre tagolt munka első egysége a „Felfedezés és vád" címet viseli. Ebben bevezetőként a svéd Sten Forshufvud első felismerésének 1960-as közzétételét követő egymásratalálást idézi fel a kanadai Ben Weider, majd bemutatja szerzőtársát és önmagát. Ezután ismerteti a mérgezés gyanújának keletkezését, amely Louis Marchand belső inas naplófeljegyzéseinek 1955-ös publikálását követően ébredt fel mindkettőjükben. Ehhez kapcsolódva tér rá arra, hogy a belső inas hagyatékában egy, a bekövetkezett halál után levágott Napóleon-hajtincs is fennmaradt, és ebből néhány hajszál laboratóriumi vizsgálatára sor kerülhetett, amely alapján mindkettőjükben megfogalmazódott a mérgezés vádja, bár Forshufvud első könyvét még ezzel a címmel jelentette meg: „Ki ölte meg Napóleon?" A választ Weider 1978-ban megjelent, ugyancsak „A szent-ilonai gyilkosság" című könyve adta meg: A gyilkos nem lehetett más, csakis Charles-Tristan comte de Montholon tábornok, az a titokban royalista arisztokrata, aki a Bourbon-ház megbízásával tartózkodott a száműzött francia császár mellett, noha őt Napóleon „a hűségesek leghűségesebbjének" tartotta.

A régi felismerés és vádemelés felidézését követően a második rész „Az áldozat" címmel Bonaparte Napóleon történelmi személyiségét mutatja be az olvasóknak. A szerzőknek hősükhöz való viszonyát sokat mondóan jól tükrözik az egyes fejezetcímek: „A legendák férfiúja", „A szerencse kegyeltje", „A sokoldalú férfi", „Egyiptomon át magas tisztségbe", „Örökölt vezetés", „A trónért vívott küzdelem", „A hatalom és dicsőség embere", „Moszkváig és vereség", „Lipcsétől a lemondásig és Elbáig", „A száz nap", „A számkivetettség nyitánya".

A jól ismert életút felidézésénél jóval érdekfeszítőbb a magyar olvasó számára a harmadik rész, amely a szent-ilonai „tragédiát" idézi fel. Ez az 1978-as műhöz képest a bővítés, a korábbiakban csak átdolgozás történt. Miután a szerzők közül Sten Forshufvud már elhunyt, innen a teljes szöveg Ben Weider alkotásának tekinthető, ő azonban baráti szeretete és kollegiális nagyrabecsülése jeléül az elhunytat ezúttal is szerzőtársként tüntette fel, miként 1978-ban azok voltak.

A száműzetés helyszínének és a száműzött kísérletének bemutatása után Weider felidézi a száműzetés kezdőnapján, 1815. augusztus 17-én a Northumberland fedélzetén fehér asztal mellett folytatott beszélgetést. Ezt követően az október 16-i Jamestown-beli partraszállást és a Balcombe-család általi fogadtatást részletezi, majd a Napóleon jövendő otthonául szolgáló Longwoodba való beköltözést írja le. A továbbiakban a fennmaradt források felhasználásával a száműzetés idejének minden fontosabb momentumát hasonló részletességgel tárja a szerző az olvasó elé. Így jut el, Montholon grófjának tetteit mindvégig középpontba állítva és végigkísérve, az 1821-es esztendőig, a száműzött császár súlyos megbetegedéséig, végrendelkezéséig, a halotti szentségek felvételéig. Hosszabban elidőzik a bekövetkezett halálnál és a halottkémi szemlénél.

Itt fogalmazza meg új tudományos eredményét: Montholon grófja, akinek egyedül volt erre lehetősége, a csak Napóleon által fogyasztott borba keverve, kezdettől arzénnel mérgezte a száműzöttet; éppen ez volt a feléledő Napóleon-kultusztól és így a visszatérési lehetőségtől tartó Bourbonoktól kapott feladata, ezért került a kíséretbe és ezért maradt ott mindvégig, egy napra sem elmozdulva a császár mellől. A halál beálltát azonban nem ez a szakaszosan, lassan adagolt méreg okozta. 1821 márciusától, Montholon grófja ajánlására, keserű mandula olajával készült italt és különböző gyógyszere-

ket is kapott a száműzött. Előbbi ciánsavat, utóbbi pedig higanykloridot tartalmazott, ezek a gyomorban higanycianiddá egyesültek, és ez a belsőleg keletkezett méreg okozta azt az izombénulást, amely a halál beálltához vezetett. Míg ezt a közvetlenül halálos mérgezést az eddigi források vegyészi és orvosi elemzésével, a tünetek döntő hányadának a jelenlevők általi észlelésével és az 1840-es exhumáláskor előtalált holttest leírásával látja igazoltnak a szerző, a hosszabb távú, bevezető arzénmérgezést a bizonyítottan Napóleontól származó hajszálak újabb laboratóriumi vizsgálataival.

A továbbiakban Weider még a felületesen megindokolt egykori hivatalos halálokkal, a rákkal, majd Montholon grófjának alibiteremtésével, végül a halállal kapcsolatosan terjesztett öngyilkossági variációval foglalkozik. Bemutatja ezután Montholon grófjának további életútját és kitér a Sasfiók, (II.) Napóleon reichstädti herceg 1832. július 22-én Schönbrunnban bekövetkezett, ugyancsak rejtélyes, mérgezési gyanúra utaló jelek közti halálára, amelyben ismételten Montholon grófja játszhatott szerepet. Befejezésül azokra a történelmi tényekre hívja fel a figyelmet, amelyek Montholon grófjának a Bourbonok részéről megnyilvánult és egészen 1848-ig tartó nagyfokú megbecsülését tanúsítják.

A könyv negyedik része „Tények és koholmányok" cím alatt először a halállal kapcsolatos összes eddigi felfogás cáfolatát adja. Ezután Weider a záró ötödik részben a Napóleon hajának 1960-as nagy-britanniai laboratóriumi vizsgálati dokumentumait, a száműzött császár halálát követő napon végrehajtott halottkémi szemle jegyzőkönyvének utólagos orvosi elemzéseit és felülbírálatát tartalmazó iratokat, az 1960 óta a vizsgálatba bevont további hat, hitelesen Napóleon-hajtinccsel kapcsolatos laboratóriumi vizsgálati eredményeket, az FBI központi laboratóriumában 1995-ben megismételt hajelemzés jegyzőkönyvét teszi közzé, amelyek mind kétségtelenül alátámasztják Ben Weider új tudományos eredményeit. Végül összefoglalja téziseit, amelyek alapján számos nemzetközi tudományos elismerésben részesült.

A kötethez válogatott bibliográfia és névmutató járul. Ez esetben azonban nem ez, sem a jól kezelhető jegyzetapparátus az elsődleges, hanem egy hosszú évtizedek óta folytatott tudományos vita megnyugtató nyugvópontra jutása, Napóleon halála körülményeinek a természet- és orvostudományok bevonásával történt történettudományi tisztázása. Jó lenne, ha ez a nagy nemzetközi feltűnést keltett alapvető munka hamarosan magyar nyelven is a hazai érdeklődők rendelkezésére állna.

Zachar József

ÁCS TIBOR

MÉSZÁROS LÁZÁR
Az első magyar honvédelmi miniszter élete és munkássága

Vitézek, Várkapitányok, Hadvezérek, Generálisok

(Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, H. n. [Budapest], 1995. 80 o.)

Amikor 1988–1989-ben elkezdtek fújdogálni a rendszerváltás szelei, a Magyar Honvédségen belül többen is felvetették, ideje lenne a Vorosilov, Zsukov és más jeles internacionális hadfiak nevét viselő laktanyákat és alakulatokat némileg több hazai kötődéssel bíró katonák nevére átkeresztelni. Az akkortájt még Módszertani Központnak nevezett szervezet külön füzetet adott ki a névadónak javasolt személyiségek listájával. Az átkeresztelések aztán meglehetősen felemás módon sikerültek, a helyi vagy fegyvernemi kötődés nem mindig egyértelmű, s az alakulat- és laktanya-felszámolások lassan végképp áttekinthetetlenné teszik a helyzetet.

Az új névadókról közvetítettek (volna), illetve közvetíte[né]nek ismereteket a sor- és hivatásos állomány részére azok a 3–4 íves életrajzi füzetek, amelyek egyik legutóbbi darabja Mészáros Lázárt, az 1848–49-es szabadságharc hadügyminiszterét mutatja be. Az eddig megjelent 15 füzet között vannak jobbak és rosszabbak, ahogy az ilyen sorozatoknál lenni szokott. A szerzők nagyobbik része évek évtizedek óta foglalkozik a megörökített személyiség pályájával és korával, ám akadnak olyan (nem szakmabeliek által írott) füzetek, is, amelyek a Dörmögő Dömötör Kiskönyvtárában sem jelenhetnének meg. Reméljük, hogy a jövőben (ha a so-

rozat fennmarad) már csak a szakmai kvalitások lesznek a döntők a szerzők kiválasztásakor.

Ács Tibor alighanem Mészáros Lázár életpályájának és életművének legjobb ismerője. Legalább két évtizede foglalkozik az első hadügyér pályafutásával, szaktanulmányok és népszerűsítő írások sora jelzi ebbéli működését. Ő adta ki Mészáros Lázár 124 éven át kéziratban pihenő akadémiai székfoglalóját, a magyar hadtudományi irodalom egyik legérdekesebb alkotását. Nem lehetett könnyű feladat a Szerző számára az, hogy az évtizedek során felhalmozott óriási ismeretanyagot egy ilyen rövid kötetbe összesűrítse, s főleg hogy eközben az életpálya és az életmű minden fontos szakaszáról és kérdéséről az arányokat tekintetbe véve szóljon.

A magyar történelem első hadügyminisztere összesen 62 évet élt, ám e 62 év olyan sorsdöntő és sorsfordító eseményeket foglal magába, mint a napóleoni háborúk, a magyar reformkor, 1848–49 forradalma és szabadságharca, majd a neoabszolutizmus kora. Mészáros 1848 előtti pályája azt mutatja, hogy 35 év leforgása alatt a szorgalom és a megbízhatóság révén, kellő türelem birtokában milyen magasra juthatott valaki a nem éppen belső mobilitásáról híres cs. kir. hadseregben. Mészáros családja polgári származású volt, csak apja, Mészáros (Fekete) János szerzett nemességet, a délvidéki családoknál olyannyira jellemző módon, hadiszállítóként. A család, s így maga Mészáros Lázár is jobban kötődött a polgári értékrendhez, mint a nemesihez, noha a három Mészáros-fiú, Dániel, Antal és Lázár már a feudális Magyarország nemesi jellegű foglalkozásai révén keresték előmenetelük útját. Ács Tibor azonban az I. fejezet előtt olvasható előhang címében joggal nevezi polgárkatonának Mészáros Lázárt, hiszen egész életpályája a tanú rá: Mészáros a polgári Magyarország létrehozását tekintette eszményképének, s amikor emigrációba kényszerült, nem – önmaga által gyakran ironikusan kétségbe vont – katonai talentuma, hanem polgári foglalkozások, földművelés, oktatás révén próbálta meg biztosítani megélhetését.

Az I. fejezet az életpálya 1796–1848 közötti szakaszát mutatja be. Az első alfejezetben a családról és az ifjúság éveiről olvashatunk, s pontos képet kapunk azokról a szellemi hatásokról, amelyek Mészáros Lázárt tanulmányai során érték. Mészáros fiatalon, 17 éves korában állt be a cs. kir. hadseregbe, s az, hogy négy évvel idősebbnek tüntette fel magát, azt mutatja, hogy korához képest fejlett fiatalember lehetett. Először egy önkéntes lovasosztály főhadnagya volt, s az 1814–1815. évi hadjáratokban szerzett hadi tapasztalatokat. 1816-ban átvették a cs. kir. hadsereg tényleges állományába, s 1837-ig a 7. huszárezredben szolgált. 10 év kellett ahhoz, hogy megkapja másodosztályú lovasszázadosi kinevezését, s újabb 11 év ahhoz, hogy a legalacsonyabb törzstiszti rendfokozatot, az őrnagyit megkapja. (Ez is jelzi, mennyire lelassultak 1815 után a katonai karrierek a cs. kir. hadseregben) 1837-től az 5. huszárezredben szolgált, s itt újabb hét év telt el alezredesi kinevezéséig, majd kevesebb, mint egy év alatt kapta meg az ezredesi rangot. A gyors karriert az ezred másodtulajdonosának, a neves hadvezérnek, Radetzky tábornagynak a pártolása magyarázza. (Az emigrációt tárgyaló fejezetből kiderül, hogy Mészáros Törökországból Radetzky közvetítésével intézte levelezését.) Ács Tibor nem elégedett meg a katonai karrier rekonstruálásával, hanem külön fejezetben szól Mészáros közéleti ténykedéséről, Széchenyihez és a magyar reformellenzék más tagjaihoz fűződő kapcsolatáról, a magyar Tudós Társaság tagjaként kifejtett ténykedéséről.

Mészáros 1847 végén érzékelte, hogy a következő év nagy változásokat hoz a kontinens, s az ezrede állomáshelyéül szolgáló észak-itáliai területek életében. A második fejezet 1848–49-es ténykedéséről ad képet. 1848 márciusában átélte a milánói forradalmat s a cs. kir. hadsereg ezt követő visszavonulását. Útközben értesült arról, hogy a független felelős magyar kormányban őt jelölték a hadügyminiszteri tárca betöltésére. Az 1848: III. törvénycikk nem teljesen egyértelmű szövege s az ebből következő értelmezési különbségek miatt Mészáros csak 1848 májusában tért haza Magyarországra, s május 23-án vette át tárcáját.

Mészárosnak – mint ezt a Szerző is jelzi – nem volt könnyű dolga. Minisztertársai többségéhez hasonlóan a közvélemény vele szemben is túlzó várakozásokat táplált, s közben az önálló magyar hadügy megteremtéséhez és elismertetéséhez szükséges eszközöknek igencsak szűkében volt. Mészáros – ha ténykedése nem is mérhető Batthyány, Kossuth vagy Szemere munkásságának mértékével – lényegében megfelelt feladatának. Noha a hadügyminisztérium szervezeti kereteinek kialakítása hazatérésekor már megtörtént, tagadhatatlan érdeme, hogy az újabb és újabb szervezeti átalakítások során, s az ezekkel járó zavarok ellenére a minisztérium a Batthyány lemondását, majd a kormányzat Debrecenbe való távozását követő hónapokban is működőképes maradt. Szakmailag kiérlelt, de kompromisszumos iránya miatt az országgyűlési többség számára is elfogadhatatlan katonaállítási törvényjavaslata miatt rengeteg igazságtalan támadásban volt része. Ám

ezeket ugyanolyan belenyugvással és iróniával fogadta, mint a balszerencsés katonai ténykedését ért kritikákat és élceket. Mészáros kétségkívül a formák embere volt, ezzel magyarázható tucatnyi összeütközése Kossuthtal, ám soha nem veszélyeztette a formák kedvéért az ügyet. Amikor többé nem tudta összeegyeztetni a törvényességről alkotott fogalmát a politikai szerepvállalással, inkább félreállt, mint tette ezt 1849. április 14. után. Nem játszott azonban „haragszom-rádot", hiszen május 6-ig ideiglenes hadügyminiszterként vitte korábbi tárcáját, s előbb a honi tisztképzés beindítása érdekében működött, majd 1849 júliusában kénytelenkelletlen egy hónapig viselte a fővezéri tárcát is.

Mészáros a temesvári vereség után emigrációba indult, s mint a cs. kir. hatóságok által főbűnösnek minősítettek egyikét, a török hatóságok őt is Kütahiába internálták. Csak 1851-ben szabadult, s addig – ahogy ez a Szerző adataiból kiderül – egyike volt az emigrációt összetartó személyiségeknek. Mészárost mindenki becsülte, s ezt a megbecsülést csak tovább növelte, hogy 1850 után sem avatkozott az emigráción belül folyó, sokszor kicsinyes vitákba. Megvolt ugyan a véleménye Kossuth diktátori allűrjeiről, de ha már nem tudott tenni az egységért, legalább a széthúzást nem akarta elősegíteni. Emlékiratában ugyan – néhány kivétellel – kíméletlen bírálatot gyakorolt volt küzdőtársai fölött, de ezeket nem tette közzé. Emigrációs irodalmi tevékenysége egyike a legjelentősebbeknek: törökországi naplója, emlékiratai, a szabadságharc szereplőiről írott jellemrajzai, önéletrajzi töredéke vagy az emigráció feladatairól írott memoranduma többszáz oldalra rúgnak, ám egy részüknek semmilyen, más részüknek csupán csonka kiadása van. Csak remélni lehet, hogy a forradalom és szabadságharc közelgő 150. évfordulója alkalmat ad ezek megjelentetésére is (pl. a Zrínyi Kiadónál).

A Szerző szerint „igen vázlatos életrajz" jó összefoglalót ad Mészáros pályájáról. Értékelései kiegyenlítettek, s Ács Tibor szerencsésen elkerülte a túlzott eszményítés jelentette buktatókat is. A vázlatosság és a terjedelmi korlátok azonban néhány félreérthető megfogalmazást is eredményeztek. Így indokolatlan délvidéki szerb felkelésről beszélni a Batthyány-kormány működésének első heteiben (29. o.). A Mészáros hadügyminiszteri érdemeit taglaló bekezdésben nem ártott volna egy mondat arról, hogy a hadügyi önállóság kiharcolása Batthyány miniszterelnök 1848 májusi bécsi útjának eredménye volt. Félreérthetők a Mészáros fővezéri kinevezéséről írott sorok. Mészárost ugyanis nem a június 29-i, hanem a július 1-i miniszter- és haditanács bízta meg a fővezérséggel; június 29-én a fővezér jelölt még Kiss Ernő volt. (52. o.) Mészáros július 27-én Kossuth társaságában nem Batthyány Kázmérral külügy-, hanem Aulich Lajos hadügyminiszterrel találkozott. (54. o.) Szeged kiürítését követően Dembiński – saját bevallása szerint – valóban Erdélybe akart vonulni, de egy mondatot talán megért volna az, hogy a kormány legalább négyszer rendelte a főseregetet Aradra, s Dembiński ennek ellenére vonult Temesvár alá (56. o.).

Szerencsés ötlet, hogy a jegyzetanyagban a szövegben szereplő személyekről és kevésbé ismert fogalmakról találunk rövid életrajzot. Ám e névmagyarázatok sora nem teljes. Kimaradt Friedrich Eder, Kollowrat ezredes (36. o.), Dessewffy Arisztid (44. o.), Bezerédj István, Kazinczy Gábor, Pálóczy László (46. o.), Rónay Jácint (62. o.), Viktória királynő, Thaly Zsigmond (63. o.), Batthyány Lajosné (64. o.), Dancs Lajos (65. o.), Puky Miklós (68. o.). A meglévő jegyzetek közül az utolsó kettő – a nyomda ördögének köszönhetően – eltűnt. A megmaradtakban is akad néhány névírási pontatlanság (Wisocki–Wysocki, Csányi–Csány, Josef Jellačić–Josip Jellačić). Melczer Andor 1848-ban még csak ezredes volt. Az OHB nem 1849. május 2-ig, csak április 14-ig gyakorolta a végrehajtó hatalmat. Vetter Antal nem Mészáros távollétében volt vezérkari főnök, hanem a jelenlétében is; távollétében helyettes hadügyminiszter volt. Mindezek a tévedések persze inkább a szerkesztésnek, mint a Szerzőnek tudhatók be, akár az is, hogy a képmellékletek egy részénél rejtélyes eredetű sorszámok szerepelnek. Aztán az olvasó rájön, hogy ezeket Rózsa György és Spira György kötetéből (Negy-vennyolc a kortársak szemével, Bp., 1973.) fotózták ki. Reméljük, hogy a sorozat következő darabjai valamivel nagyobb gondossággal készülnek majd.

Hermann Róbert

ALAN PALMER

TWILIGHT OF THE HABSBURGS

The Life and Times of Emperor Francis Joseph

(Weidenfeld and Nicolson, London, 1995. 388 o.)

Ausztria–Magyarország sokak által magányos és mogorva bürokratának tartott uralkodójáról, I. Ferenc József császárról és királyról már életében készült néhány – elsősorban közvetlen udvari környezetéből származó –, többékevésbé hitelesnek elfogadott életrajz. A halála óta eltelt idő alatt sok magyar, német és más nyelven íródott, viszonylag tárgyilagos szemlélettel bíró biográfia, visszaemlékezés látott napvilágot személyéről, főként a két világháború közötti időszakban.

Ezek sora az elmúlt esztendőben egy ismert angol történész nevével fémjelzett újabb művel gyarapodott. Alan Palmer 16 éven át a londoni Highgate School falai között tanított történelmet, neve ismerősen csenghet a hazai olvasók számára is. Írt már életrajzot többek között Metternichről, Nagy Frigyesről, Bismarckról, Kemal Atatürkről; ezenkívül főként Kelet-Európa, az Oszmán Birodalom és a Balkán-félsziget történetéről jelentek meg munkái, valamint társszerzője volt néhány népszerű „Kikicsodá"-nak, illetve kronológiának.

A könyv népszerűségét, ezenkívül a XIX. század utolsó harmadában bekövetkezett világméretű gazdasági-társadalmi fellendülés és a XX. század első évtizedére tehető ún. boldog békeidők korszaka iránt külföldön is megnyilvánuló nosztalgiát, érdeklődést az mutatja a legjobban, hogy a művet 1994 őszén történt első megjelenését követően 1995 februárjában másodszor is kiadták.

A kötetben elmondottakat néhány, az Osztrák–Magyar Monarchiát, a Ferenc József-i kor Európáját és a századeleji Bécset ábrázoló térkép, ritkán látható, elsősorban a császár magánéletét bemutató korabeli festmény, fénykép másolata, valamint egy, a Habsburg-dinasztia leszármazását részletező tabló egészíti ki. Palmer művét jegyzetapparátus, tárgy-, név-, valamint helységmutató teszi teljesebbé. A szerző dicsértére váljék, hogy a dunai birodalmat közel hetven éven át irányító uralkodó életéről és a korszakról a könyv megírásáig angol, francia, német nyelven napvilágot látott legalapvetőbb, nélkülözhetetlen szakirodalmat és a korabeli visszaemlékezéseket áttanulmányozta és felhasználta művéhez.

A munka értékeinek felsorolása azonban ezen a ponton megszakad. Sajnálatos tény, hogy Palmert is az angol–amerikai történetírás azon iskolájához tartozónak tekinthetjük, amely szinte kizárólag csak az angol nyelvterületen fellelhető forrásokat és rendelkezésre álló irodalmat használja és ismeri, sokszor nem jut el a mély tanulságok levonásáig, az összefüggések komolyabb vizsgálatáig. Jelen esetben tetten érhető ez például akkor, amikor a mű írója a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv egyes összefoglaló gyűjteményeire hivatkozik, konkrét iratmegjelölés helyett. Sajnos kiderül: a szerző a német nevek, kifejezések írásmódjával sincs tisztában, azokat következetesen ékezetek nélkül „angolos" átírásban használja.

Tartalmát tekintve a kötet összesen 22 nagy fejezetre tagolódik, kiemelt szerepet kapnak azok a témaegységek, amelyek a Monarchia uralkodójának Rudolf trónörököshöz, majd az ő tragikus halála után a sok más funkciót is betöltő, és az agg császár utódjának kiszemelt Ferenc Ferdinándhoz, vagy éppen feleségéhez, Erzsébet királynéhoz fűződő kapcsolatát részletezik.

Összefoglalóan úgy vélem, jól megszerkesztett, ám a történettudomány és a korszakkal foglalkozó históríkusok számára az eddig megjelent műveknél többet nem nyújtó, csupán a korábbiak eredményeit rendszerező, népszerűsítő kiadványról van szó, amely az angol könyvpiacon talán sikert arathatott, hazai és osztrák történész körökben azonban aligha számíthat különösebb elismerésre, méltatásra. Magyar, német, illetve osztrák szerzők keze alól egészen a közelmúltig sokkal igényesebb, Ferenc József életútját és uralkodói működését elemző munkák kerültek ki (*Somogyi Éva:* Ferenc József. Budapest. Gondolat. 1989.; *Herre, Franz:* Kaiser Franz Joseph von Österreich. Sein Leben – seine Zeit. Köln. Kiepenheuer und Witsch. 1978. stb.), melyeket nagyobb biztonsággal ajánlhatnék az olvasók szíves figyelmébe.

Balla Tibor

SPENCER C. TUCKER (ED.)

THE EUROPEAN POWERS IN THE FIRST WORLD WAR

An Encyclopedia

(Garland Publishing, Inc., New York and London, 1996. 771 o.)

Tudvalévőleg mi már szép, új, *multimédiás* világban élünk, amikor az információk tárolásának és visszakereshetővé tételének forradalmian modern módszerei (CD és társai) olyan rohamosan elterjedőben vannak, hogy egyesek már-már a Gutenberg galaxis (azaz a nyomtatott sajtó) végéről beszélnek. Versenyezhetnek-e a hagyományos lexikonok, enciklopédiák ezekkel az eszközökkel? Látszatra egyszerű nemmel felelni a kérdésre, ha pusztán a technikai paramétereket vesszük figyelembe: az átlagos kapacitású CD-korongok kb. 600 megabájt (azaz durván 600 millió n, vagyis 15 ezer nyomdai ív) információt képesek rögzíteni, de a hírek szerint már készülnek az ennél 6–8-szor nagyobb befogadóképességű, *új szabványnak megfelelő* lemezek is. Ráadásul ezeket az adatokat a megfelelő számítógépes programok a másodperc töredéke alatt el is tudják érni. E sorok írója aligha lehet azzal vádolni, hogy nem elég fogékony az efféle új szerkezetek iránt. Ennek ellenére szilárd meggyőződése, hogy korai még a nyomtatott lexikonok és különféle adattárak használhatóságát eleve megkérdőjelezni. Éspedig nem csupán valamiféle nosztalgiából, ami természetesen sohasem hagyja érintetlenül a hagyományos módon kutakodó értelmiségit, amikor a polcról leemelt könyvet a maga fizikai valójában a kezébe fogja. Az iszonyatos *menynyiségű* információhalmazzal a bekötött papír persze nyilvánvalóan nem versenyezhet. Csakhogy a vizsgálódónak viszonylag ritkán van szükséges egész könyvtári ismeretre. Ha pedig egy *bekapcsolatlan* számítógép mellett ülő kolléga versenyre kelne a kívánt adatot hagyományos módon (azaz lexikonból) visszakereső ellenfelével, egyáltalán nem bizonyos, hogy előbb jutna célhoz. A gépnek ugyebár be kell melegednie, be kell tölteni a kívánt kezelőprogramot, le kell venni a polcról a kívánt adatot *valószínűleg tartalmazó* CD-lemezt, be kell olvastatni a géppel, meg kell adnia keresési szempontokat – és ekkor már tényleg jöhet az elsöprően gyors visszakeresés. De csak ekkor. Amannak elég a megfelelő kötetet leemelnie a polcról, és gyakorlott ujjaival végigpörgetni a lapokat a kívánt szócikkig. Ennyi. Az pedig nyilvánvaló módon nem szorul bizonyításra, hogy a tárolt adatok hitelessége, az illető eszköz megbízhatósága már nem technikai kérdés: a gondos (vagy éppenséggel gondatlan) *szerkesztő* munkája teszi használhatóvá a lexikont, akár könyv formájában, akár CD-lemezre készült.

Úgy vélem a lényeg ez utóbbin – a megbízhatóságon – van. És mert jó és használható lexikonokra és adattárakra változatlanul minden kutatónak szüksége van, csakis örömmel lehet üdvözölni, ha valamely kiadó veszi magának a fáradtságot és ilyet megjelentet. Ennélfogva az itt ismertetendő új, az első világháborúval foglalkozó kiadvánnyal kapcsolatban is indokolt az effajta öröm. A címe (*Az európai hatalmak az első világháborúban)* igazából akkor lesz érthető, ha elolvassunk a szerkesztői előszót, melyből kiderül, hogy ezt a munkát egy korábbi, az USA első világháborús szereplését bemutató, hasonló jellegű enciklopédia párjának szánták. (Ezek szerint elképzelhető, hogy a későbbiekben még meg fognak jelentetni egy *harmadik* kötetet is, amely alkalmasint az Egyesült Államokon és az európai hatalmakon *kívüli* országok világháborús történetét dolgozza fel...)

Nyugodtan elmondható, hogy a szerkesztő és munkatársai a rendelkezésükre álló teret szinte maximálisan az adatközlésre használták fel: a közel nyolcszáz nagyalakú oldalon kizárólag szöveg található, képeket hiába is keresnénk benne, bár a nagyszámú életrajzi szócikk talán indokolhatná a szerepeltetésüket. Vannak viszont térképvázlatok, éspedig nem kevesebb, mint huszonöt, a főszövegtől elkülönítetten. Ezek használhatóságát erősen korlátozza megjelenítésük silány minősége: néhol mintha kormos kézzel fogdosta volna össze valaki a szűzien tiszta árkus papírt. Ez a kifogás mindenesetre több, mint egyszerű szőrszálhasogatás, mivel a térképvázlatok nagyon is fontosak a történések megértéséhez. Tulajdonképpen nehéz is megérteni, hogyan kerülhettek ilyen gyenge nyomdatechnikai megoldással ezek a vázlatok az egyébként igényes kiállítású kötetbe.

A szócikkek kiválasztása általánosságban jónak mondható, azzal együtt, hogy természetesen *más* szerkesztő bizonyára más személyeket, eseményeket, fogalmakat tartana fontosnak sze-

repeltetni. Itt is megfogható ugyanakkor egy problematikus mozzanat, amely szinte valamennyi nyugati kiadású, de Kelet-Európa történetével *is* foglalkozó szakmunkában tetten érhető. Ugyan ki tagadhatná, hogy mindannyiunk életét igen jelentős mértékben befolyásolják előítéletek – sajátjaink épp úgy, mint másokéi. Nos, az egyik ilyen (nem egészen alaptalan) előítélet úgy szól, hogy a nyugati szerzők – nyelvi problémák miatt, vagy talán egyszerűen a megfelelő érdeklődés híján – alig fordítanak figyelmet a nem angol nyelven hozzáférhető forrásokra, ill. szakirodalomra. Ennélfogva ezeknek a munkáknak a kontinensünk *általuk kevésbé* ismert feléről szóló részei jóval kevésbé megbízhatóak, megállapításai jóval kevésbé megalapozottak, mint a többiek. Jelen esetben elég csupán szúrópróbaszerűen megvizsgálni az egykori Osztrák–Magyar Monarchia és szövetségesei politikusainak és hadvezéreinek életrajzi adatait tartalmazó szócikkeket, s máris kiderül, hogy a fenti előítélet itt bizony nagyon is megalapozott. Így például Böhm-Ermolli, Boroević, Krobatin, Arz vagy Falkenhayn, Berchtold, Horthy esetében vagy névleírási, vagy dátumprobléma van.

Alapos gyanú merülhet fel az olvasóban ezen kívül a kötet végén található *index* megbízhatóságát illetően is. Egy találomra kiválasztott hosszabb szócikkben (Outbreak of the First World War – azaz az első világháború kitörése) található huszonhat személyből nem kevesebb, mint hat kimaradt a mutatóból.

Egészében véve mégis azt lehet mondani, hogy ez egy hasznos és korszerűnek számító kiadvány (habár az osztrák–magyar felvonulási terv bemutatása például szinte érthetetlenül bonyolultra sikeredett). A vele szemben felhozott kritikai észrevételek ugyanis főként abban az esetben lennének indokoltak, ha nálunk készülnének jobb és megbízhatóbb segédkönyvek. De sajnos egyelőre nem ez a helyzet...

Pollmann Ferenc

JOHN LUKACS

AZ EURÓPAI VILÁGHÁBORÚ 1939–1941

(Európa Kiadó, Budapest, 1995. 730 o.)

Lukács János (így szerepel neve fakszimilealáírásában az eredeti előszó végén!) – könyvéről csak nagyon hosszan vagy csak röviden lehet írni. Hosszan nem érdemes – olvassa el a könyvet az érdeklődő! –, így marad az a változat, hogy néhány fontosabbnak tartott részletet kiemelve felhívjam rá az olvasó figyelmét. Ugyanis terjedelmes művében nem szabvány hadtörténelmet ír, hanem megkísérli bemutatni az akkori átlageurópaiak mindennapi életét, gondolkodásmódját, „túlélési technikáját" is. S ami különösen nehéz feladat: megkísérli megismertetni az angolokkal a kontinentális, a kontinensbeliekkel a szigetországi gondolkodásmódot is.

Az első rész „szabályos" – bár rövidre fogott – hadtörténelem. „E könyv első részében megkísérlem leírni a háborút... Itt-ott talán újszerűnek hat a felfogásom, amely helyenként csak az utóbbi időben feltárt anyagokra támaszkodik." (Magyarországon több mint húsz évvel az eredeti megjelenése után is több megállapítása újdonságnak hat...) Hangsúlyozza azt is, hogy „a történelmi és jogi bizonyítékok nem azonosak. Az utóbbiak célja az igazságszolgáltatás; az előbbieké az igazság. Az igazság mélyebb és fontosabb az igazságszolgáltatásnál." A magyar kiadáshoz írott előszóban pedig örömmel állapíthatja meg, „miszerint az immár több mint 22 évvel ezelőtt befejezett szövegemet az idő vasfoga nemigen kezdte ki, tehát nagyobb korrekciókra nem lett szükség".

Az elmúlt évtizedek finoman fogalmazva is egyoldalú propagandája után meglepetésként hat, hogy pl. a L'Humanité Párizs német megszállása után „Fraternité franco-allemande" (Francia–német barátság) címmel közölt vezércikket. A megszállt és csatlós országokban a kommunisták – főleg vezetőik – csak igen megkésve, 1941 tavasz végétől csatlakoztak az ellenálláshoz. A munkásság – figyelembe véve a német munkavédelmi és munkajogi szabályozás bevezetését – eleinte általában vonakodott az ellenállásban való részvételtől. A jobb- és baloldal hagyományos kategóriái egyébként is fokozatosan értelmetlenné váltak. Így eshetett meg pl. az a tragikomikusnak is felfogható helyzet, hogy a magyar kormányzatot mind a náci vezetés, mind az angolszász baloldal egyformán „reakciósnak" találta.

Fontos megállapítása, hogy mennyire megerősödött a diplomácia eszköztárában a korább-

ban jelentéktelen „kisziváragtatás" szerepe – valódi, hamis vagy féligaz állítások és adatok eljuttatása az ellenséghez, annak befolyásolására. A német hírszerzés jó adatokat gyűjtött, de a vezetők „előre kijelölt célokra gyűjtötték és használták a hírszerzés anyagait, hogy igazolják elképzeléseiket, amikor már valójában döntöttek." A hírhedt „5. hadoszlopokról" megállapítja, hogy jelentőségét messze túlbecsülték, nagyobb volt a pszichikai hatása. „A szovjet hírszerzés 1939 és 1941 között aligha nyújtott lenyűgöző teljesítményt". (Kivéve Sorgét – teszi hozzá lábjegyzetben.) A brit hírszerző szolgálatok „sok elkötelezett hazafira és náciellenesre számíthattak szerte Európában", azonban Chamberlain idején nem vették ezt figyelembe. A komoly titkosszolgálati tevékenység Churchill miniszterelnöksége idején kezdődött, és bár „lassan hangolták be hálózatukat", utána „tartósan magas színvonalú" teljesítményt nyújtottak. Az egyes hírszerzési ágazatok ellentétei itt ártottak a legkevesebbet az ügynek a résztvevő országok között.

Nagyon érdekesnek és fontosnak találom a tájékoztatási eszközök – mai szóval a *média* – szerepéről írottakat. Szellemes és fontos megállapítása, hogy különbséget tesz az „első- és másodgenerációs" újságolvasók között. Míg az előbbiek mindent elhittek, amit olvastak, az utóbbiak már megtanultak olvasni a sorok között.

A propagandakiadványok elemzését éppúgy dokumentálja, mint a mű többi részét, dehát itt általában rá kell hagyatkozni véleményére, mert az anyag idehaza gyakorlatilag nem is létezik. Egy kivételt találtam, és itt viszont élesen eltér a véleményem az övétől. J. B. Pristley „Blackout in Gretley" c. regényéről van szó. Vagy figyelmetlenül olvasta el, vagy rosszul emlékezett, vagy összekeverte más művel. Mert a regényben a náci rezidens épp a „régivágású hazafiságot" nagyhangon képviselő egykori brit tiszt, az emigráns osztrák orvosnő viszont meggyőződéses antináci. (Magyarul Kosáryné Réz fordításában kétszer is megjelent. 1948-ban a Danténál „Berepülési veszély", 1957-ben a Zrínyinél a lényeget sokkal jobban kifejező „Sötét város" címen. Egész jó kis kémregény, megérdemelne egy új kiadást.)

Találóan elemzi a Nagy-Britanniában 1941 második felében kitört – és utólag nem csak a kívülálló számára érthetetlen – *russzomániát*. „Mindezt kísérő jelensége lehetett a britek csökkenő önbizalmának. Talán már érezték, hogy egyedül nem vívhatják ki a győzelmet a németek ellen. Mindenesetre oroszbarátságuk egyoldalú és viszonzatlan maradt – ahogyan valójában viszonzatlanok maradtak európaiak millióinak angolbarát érzelmei is."

A könyvet terjedelmes bibiliográfia zárja le – ezúttal a Kiadó nem hagyta el, sőt kiegészítette a használt művek azóta megjelent magyar kiadásaival is. Sajnos felületesen, mert néhány alapvető mű – pl. Gyilasz művének magyar kiadása – hiányzik belőle.

Mindent összevetve a szerző közel negyed százada nagyon nehéz feladatra vállalkozott, ám meggyőzően és jól oldotta meg, időtálló művet alkotott.

Nagy Domokos Imre

MARTIN KITCHEN

NAZI GERMANY AT WAR

(Longman, London–New York, 1995. 329 o.)

A kanadai Simon Fraser Egyetem történészprofesszorának könyve a második világháború alatti Németországban vizsgálja a párt, az állam és a közvélemény kapcsolatát, kölcsönhatását. A kötet ily módon a „daily life" típusú könyvektől sem áll távol, hiszen a közvélemény kapcsán a könyv mindegyik fejezetében értesülünk a mindennapi német polgár gondolkodásáról, élményeiről és reagálásáról.

A Szerző könyvének kereteit a német kormányzati, igazságszolgáltatási gyakorlat felvázolásával adja meg. Az általános témájúak közé még a háborús gazdasággal, ill. a háború utáni gazdasági-társadalmi jövőképpel kapcsolatos nézeteket, terveket nyomon követő fejezet sorolható. Martin Kitchen mindvégig nagy figyelmet szentel a döntéshozatali mechanizmusok bemutatásának, az állami és pártigazgatás és -vezetés közötti feszültségek, ellentmondások, a személyes, ideológiai és szervezeti jellegű rivalizálások és hatalmi harcok ábrázolásának, többek között a Gauleiterek és az SS, vagy éppen a Wehrbezirkskommandók és a Rüstungskommandók között. Azt persze, hogy az egyszerű emberek mit éreztek, a történészek csak bizonytalanul tudják rekonstruálni, hiszen az

egykorú „hangulatjelentések" – szavahihetőségét és megbízhatóságát illetően – még ha az SD 50 ezer informátora készítette is azokat – a pártvezetésnek is voltak aggályai.

A kötet gerincét a német mindennapok bemutatása és illusztrálása alkotja. A mindennapi élet és mindennapi gondok fejezetből a fejadagokról, a mezőgazdasági termelésről, a bombatámadások és riadók következményeiről olvashatunk. A háborús évek gazdaságpolitikáját a lakásépítési programok, a munkaerőpiac, a szociális politika, az oktatás-, ill. ifjúságpolitika kérdésein keresztül világítja meg. A nőkkel foglalkozó külön fejezet jogosultságát az indokolja, hogy miközben a német munkaerőhiány egyre erősebben a női munkavállalás irányában hatott, addig a hivatalos politika nőideálja ettől igen távol állt. A nők munkába állítása egyébként valóban meghatározott keretek között maradt, s a munkaerőszükségletet szinte teljes egészében a külföldi hadifoglyok és vendégmunkások százezreivel igyekeztek kielégíteni, amint ezt egy újabb fejezet mutatja. A külföldi munkáskezek számának drasztikus növekedése minden téren komoly problémákat idézett elő, nemzetgazdasági szinten, ideológiailag és a személyes kapcsolatokban egyaránt, hiszen számuk 1940-re 2 millióra, 1943-ra már 3 millióra duzzadt.

A nemzetiszocialista jogszolgáltatás gyakorlatát, a legfelső pártvezetés közvetlen beleszólását is külön fejezet taglalja. Bepillantást nyerünk a Harmadik Birodalom ideje alatt hozott 40 000 halálos ítélet indítékai, és jó néhány konkrét eset mozgatórugói mögé. A jogszolgáltatással foglalkozó fejezet középpontjában azonban a napjainkban ismét sokat emlegetett euthanázia orvosi és jogi elméleti és gyakorlati kidolgozása áll. Az emberek könyörtelen pusztításának bemutatása már átvezet a következő fejezethez, amely a német zsidók háború alatti sorsát vázolja fel, külön kiemelve olyan kérdéseket, mint a korabeli németek reagálása a zsidó honfitársaikat ért megkülönböztetésre és üldöztetésre.

A lelkiismerettel és mentalitással foglalkozó fejezetbe többek között a német katolikus és protestáns egyházak elmaradt, illetve erőtlen tiltakozásának okait, a német ellenállás szinte teljes hiányát bemutató témák kerültek. A korabeli művészetek és szórakozás témaköreit pedig elsősorban azoknak a hivatalos propagandagépezetben elfoglalt helyük szempontjából ismerjük meg, külön hangsúllyal a filmművészetre.

A Szerző feldolgozásokon alapuló, részleteiben sokszor feldolgozott témájú könyve kiegyensúlyozott és olvasmányos. A megértést a német nevek helyesírási ingadozásai sem zavarják (ss-ß, oe-ö) túlságosan. Az egyes eseteken túlmenően olyan általános kérdésekre is keresi a választ, mint hogyan tudott az általa kaotikus igazgatási szervezetűnek leírt Birodalom éveken keresztül mégis sikeresen megfelelni a háborús gazdaság követelményeinek, a német közvéleményt manipulálva miként sikerült a német társadalmat a felső vezetésnek magával sodornia a pusztulásba, a hogy mennyiben jogos a német társadalom- és gazdaságszervezési gyakorlatban valós modernizációs elemeket felfedezni? A lehetőséggel a hazai történészek, hadtörténészek is élhetnének: sokszor megírt, „nagy" témákról is szükséges a nagyközönség számára olvasmányosan, de ugyanakkor magas szakmai mércével írni.

Szegzárdy-Csengery Klára

DAVID H. CLOSE

THE ORIGINS OF THE GREEK CIVIL WAR

(Longman, London–New York, 1995. 248 o.)

David H. Close, a dél-ausztráliai Flinders Egyetem oktatója a görögországi polgárháború (1943–50) előzményeit, majd magát a harcokat mutatja be. Az „Origins of Modern Wars" sorozatban a szerző műve kitűnő ismeretterjesztő kötetek után jelent meg, amelyek a műfaj és sorozat módszereit kialakították, mint a francia forradalmi háborúk (Blanning), a Krími háborúk (Goldfrank), a német és olasz egység harcai (Coppa, Carr), a világháborúk különböző hadszínterei (Joll, Bell, Akira Iriye), az újabb témák közül a koreai, vietnami és arab-izraeli háborúk (Lowe, Short, Ovendale) történetét bemutató kötetek. A sorozat műfaja inkább politika- és társadalomtörténeti, noha a hadtörténeti elemzések legfőbb következtetéseit sem téveszti szem elől. E könyv szerkezete is a sorozat célkitűzéseit követi: a szorosabban vett polgárháborúval (1947–1950) a nyolcból csak egy fejezet foglalkozik, a többi az előzményekkel. A görög téma nem csak azért került sorra, mert a jelentősebb témák már elfogytak. Azért is, mert a téma időközben a történeti kutatás tárgyává vált, megnyíltak az angol és amerikai levéltárak, gö-

rög forrás- és emlékiratkiadások jelentek meg, politikailag pedig valódi fordulatot jelentett, hogy 1989-ben első alkalomban léptek be a kormányba a kommunisták, s az események 40. évfordulója alkalmából a görög titkosrendőrségnek a baloldaliakra vonatkozó 40 000 kartonját semmisítették meg.

Az előzményeket tárgyaló fejezetek első része az újabbkori görög állam megalakulásától 1943-ig tekinti át az eseményeket, amelyek ekkorra valóban szinte antagonisztikus módon szembeállították a görög társadalmat. Az I. világháború az eredetileg Konstantin király és Venezilos miniszterelnök ellentétéből kisarjadó megosztottságot szinte minden területen tovább fokozta (etnikai arányok, menekültek, területi kérdések) s a 1930-as évek során a válság a végletekig kiéleződött.

A könyvben külön fejezet foglalkozik az 1935–1941 közötti jobboldali diktatórikus uralommal, a német megszállás és a kollaboráns jobboldali kormányzat működésével, a kommunisták vezette ellenállási mozgalom megszerveződésével és sikereivel, a német megszállás vége és az angol befolyás megnövekedése időszakával, az 1944–45-ös fegyveres kommunista hatalomátvételi kísérlettel, a „decemberi események" kudarcával, az 1945–1946-os jobboldali megtorlás időszakával, a „fehér terror"-ral.

A polgárháború közvetlen előzményeivel és magával a harci eseményekkel a könyv utolsó két fejezete foglalkozik. 1947 őszére a kommunista hadsereg (DSE) 4000 főre növekedett, majd az év végére elérte a 10 000 főt, 1948 tavaszára pedig a 26 000-t. E gerillahadsereg, minden ellátási és utánpótlási problémája ellenére, hasznosítva a világháború során szerzett tapasztalatokat, az angol támogatást élvező jobboldali kormány kemény ellenfelének bizonyult. A harcok végéig biztosan ellenőrzése alatt tartotta a hegyes északi területeket, ahonnan Albánia és Jugoszlávia felől folyamatosan áramlott a segítség.

A kommunisták minden reményüket a jugoszláv és szovjet segítségbe vetették, de éppen e téren következett be számukra nézve a legkellemetlenebb fordulat. Az együttműködés ígéretesen indult, noha a görög igényeknek mindig is csak egy töredékét teljesítették: jugoszláv források szerint 1947 közepéig 30 légelhárító ágyút, 35 000 puskát, 3500 géppisztolyt, 2000 nehézgépfegyvert, 10 000 aknát s egyéb felszerelést kaptak. A Szerző szerint a támogatások tudatos visszafogása mögött az keresendő, hogy a szovjetek a kommunista görög hadsereg túlzott sikereitől tartottak, s nem akarták a nemzetközi kapcsolatokat tovább élezni.

Eközben a görög nemzeti hadsereg megerősítése, az angolok által vezetett kiképzése folyamatosan haladt, noha a gerillák elleni harc fő ereje sokáig a csendőrség volt. A döntő fordulatra a nemzetközi politikában került sor: a Sztálin-Tito szakítás nyomán 1949 júliusában az amerikai érdekeknek megfelelően lezárták a jugoszláv–görög határt. Az amerikaiak ekkorra az angoloknál sokkal nagyobb pénzügyi és katonai segítséget nyújtottak: 1949-ig 160 000 kézifegyvert, 4000 löveget szállítottak, a fronton szolgáló csapatoknál 10:1 arányúvá vált a kormánycsapatok fölénye. A gerillák a kormánycsapatok első átfogó támadásait még rendre visszaverték, de felőrlésük 1949 augusztusáig befejeződött. Az év szeptemberéig Bulgária felé az utolsó harcoló kommunista alakulatok is elhagyták az országot.

A háború áldozatai, a megtorlások során elpusztultak, vagy emigráltak száma nem jelentéktelen, még ha el is marad pl. a spanyol polgárháború szörnyűségeitől. A Szerző szerint ezért az emberveszteségért nem kis felelősség terheli a nagyhatalmakat, amelyek az amúgy is komoly politikai ellentétektől terhes országot a polgárháború irányába indították el és hagyták annak kiteljesedését.

A „modern háborúk okai" című sorozat magas szinten, kiegyensúlyozottan és mértéktartóan törekszik az utóbbi két évszázad konfliktusainak bemutatására. Erre példa jelen kötet is.

Szegzárdy-Csengery Klára

KRÓNIKA

MARKÓ GYÖRGY

NEMZETKÖZI KATONAI LEVÉLTÁRI SZIMPÓZIUM

Bukarest, 1996. szeptember 5–8.

A Román Központi Katonai Levéltár a bécsi hadtörténész kongresszus előrendezvényeként tudományos szimpóziumot szervezett a nemzetközi katonai levéltárak képviselői számára „A katonai levéltárak felkészülése a XXI. század kihívásaira" témakörben. Az előadókat a Katonai Levéltárak Nemzetközi Bizottságának elnöke, dr. Manfred Kehrig ezredes, a Bundesarchiv Militärarchiv vezetője kérte fel előadásuk megtartására. A szimpóziumon Magyarországot *dr. Zachar József* ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyettese, a Katonai Levéltárak Nemzetközi Bizottságának főtitkára és felkért előadóként *dr. Markó György* ezredes, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatója képviselte.

A vendéglátók szervező munkáját dicséri, hogy a szimpóziumon 13 ország (Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Bulgária, Finnország, Franciaország, Horvátország, Kanada, Kína, Magyarország, Románia, Spanyolország, Szlovákia, Tunézia) képviseltette magát. A konferencia munkáját figyelemmel kísérte a román tömegtájékoztatás, az előadások mindvégig nagy létszámú, polgári és katonai levéltárosokból, történészekből álló közönség előtt zajlottak.

Az érdemi munka szeptember 5-én délelőtt kezdődött. *Dumitru Cioflina* vezérezredes, vezérkari főnök üdvözlő levelének felolvasása után *dr. Rainer Egger,* a bécsi Kriegsarchiv igazgatója az osztrák levéltárosképzésről; *Alexandru Osca* alezredes, a Román Központi Katonai Levéltár parancsnoka a vezetése alatt álló intézmény feladatairól, a román levéltári rendszerben elfoglalt helyéről. a levéltárosképzésbe való bekapcsolódásukról szólt. *Robin Higham,* a Kansas State University professzora, a Katonai Levéltárak Nemzetközi Bizottságának alelnöke a Kansasi Állami Levéltárról, *Stefan Hurmuzache,* a román Levéltári Nemzeti Főiskola igazgatója a román levéltárosképzésről tartott előadást. Az előadásokat rövid vita követte.

A vendégek ezt követően látogatást tettek a Román Nemzeti Katonai Múzeumban. A román katonai múltat 1945-ig bemutatni igyekvő állandó kiállítás jól példázta a sajátos román történelemfelfogást. A történelmi tényekkel nem törődve, sokszor a kiállított tárgyaknak és iratoknak is ellentmondva nagy igyekezettel hangsúlyozták Havasalföld, Moldva és Erdély „ősidőktől fogva román" jellegét. A múzeum udvarán igen gazdag tüzérségi és harckocsigyűjteményt, egy másik épületben kulturáltan megrendezett lovassági- és kocsikiállítást tekinthettek meg a résztvevők.

Délután folytatódtak az előadások. *Liu Lu-Min* tábornok, a Kínai Hadtörténész Bizottság elnöke a megadott témától eltérve Tajvanról, illetve a „két Kína elmélet" tarthatatlanságáról értekezett. *Dr. Florea Oprea,* a Román Nemzeti Levéltár restaurátor részlegének vezetője a román állományvédelmi és restaurálási gyakorlatot ismertette. Az előadás vitát váltott ki, különösen az amerikai képviselő mindent restauráltatni igyekvő maximalista hozzászólása. Az egyik román meghívott, *Gheorghe Buzatu,* a Iaşi-ban levő Európai Történelmi és Civilizációkutató Intézet professzora nemzetközi összefogást sürgetett a veszélyeztetett orosz levéltári anyag megmentésére.

Szeptember 6-án délelőtt hangzott el *Serge Bernier,* a Kanadai Nemzeti Levéltár katonai részlege igazgatójának előadása a levéltárak védelméről háborúk, politikai válságok és helyi konfliktusok esetében. Mivel az 1995-ben elfogadott magyar levéltári törvényről a nemzetközi szakirodalomban még nem jelent meg ismertetés, ezért nagy érdeklődés fogadta „A magyar levéltárügy jogi szabályozása, a Hadtörténelmi Levéltár helye és szerepe a magyar levéltári

rendszerben" című magyar előadást. Ezt követően *Robin Higham* a szerzői jogok témaköréről értekezett.

A szimpózium résztvevői a délelőtti előadások elhangzása után megtekintették a román Parlamentet és a fővárostól 20 km-re levő cernicai kolostort.

A délutáni előadók között szerepelt *Mirjana Peremin,* a Horvát Nemzeti Levéltár levéltárosa, aki a nemzeti közgyűjteményben található katonai eredetű iratanyagokról szólt. *Ardeleanu Eftimie* alezredes, a Román Központi Katonai Levéltár kutatási szabályzatát ismertette. Előadása még a román hallgatók körében is vitát váltott ki, amelynek során elhangzott, hogy a liberálisnak tűnő szabályozás ellenére vezérkar főnöki engedély szükséges a levéltár használatához. A nap záró előadása *Daniel Serradilla Ballinas* dandártábornok, a Spanyol Központi Katonai Levéltár parancsnokának nevéhez fűződik. Az előadó – meglehetősen idejétmúlt adatokra építve – ismertette a nemzetközi kutatási szabályokat, majd vázolta az 1995-ben egységes szervezeti irányítás alá került spanyol katonai levéltári gyűjtemények történetét.

Szeptember 7-én délelőtt elsőként *dr. Pavel Vimmer* alezredes, a Szlovák Katonai Levéltár parancsnoka ismertette a közgyűjtemény létrehozásának körülményeit. A közös eredetű iratanyagok megosztása a két utódállam között feszültségeket gerjesztett. Az előadó hangsúlyozta, hogy több segítőkészséget tapasztalt magyar és osztrák kollegáitól, mint cseh partnereitől! Az előadást követő vitában *Rainer Egger* is a magyar–osztrák gyakorlatot ajánlotta követendő példaként a résztvevők figyelmébe. Közös szellemi tulajdont képező irategyüttesek esetében az iratanyag fizikai elhelyezkedése másodlagos, mondotta, a lényeg az, hogy a szakemberek tudjanak létezésükről és azok a kutatók számára szabadon hozzáférhetőek legyenek. *Buzatu* professzor éles kirohanást intézett az orosz illetékes szervek ellen, akik nem szolgáltatták vissza a második világháború során zsákmányolt román eredetű iratanyagokat. Ezt követően tartotta meg *dr. Dumitru Dobre* ezredes, a Román Központi Katonai Levéltár munkatársa előadását a közgyűjtemény nemzeti és nemzetközi kapcsolatainak témakörében.

A szimpózium két utolsó előadása finn és tunéziai kollégák nevéhez fűződött. *Veli-Matti Syrjö* a Finn Katonai Levéltár levéltárosa a közgyűjteményben található személyes iratokat, hagyatékokat ismertette, *Fathy Mizouni* ezredes, a Tunéziai Katonai Levéltár parancsnoka hazája levéltárügyéről értekezett.

Az előadások elhangzása után *Alexandru Osca* alezredes zárszavában eredményesnek minősítette a tanácskozást, kifejtette, hogy örömmel adtak otthont egy ilyen magas szakmai színvonalú rendezvénynek. *Robin Higham* professzor a meghívott vendégek nevében mondott köszönetet a rendezők munkájáért, a szimpózium lebonyolítása során kifejtett erőfeszítéseikért.

Délután a Román Nemzeti Levéltárban és a Román Központi Katonai Levéltárban tett látogatást a szimpózium közönsége. A Nemzeti Levéltárban ismertetés hangzott el a közgyűjtemény kialakulásáról, legfontosabb irategyütteseiről. Megtekintettünk raktárakat és állományvédelmi műhelyeket is, érdemi adatokat a Levéltár szervezetéről, munkatársai számáról azonban nem sikerült megtudni. Hasonló volt a helyzet a katonai közgyűjteményben is. A levéltár egy hatalmas kiterjedésű katonai objektumban, a Drumul Taberei-ben található, meglehetősen mostoha körülmények között. A törzsanyagot Piteşti-ben elhelyezkedő részlegükben őrzik, Bukarestben található a második világháborús irategyüttes és a legfontosabb iratokról készített mikrofilm-gyűjtemény.

Szeptember 8-án a szimpózium vendégeinek döntő többsége részére (többen már 7-én este Bécsbe utaztak) kirándulást szerveztek Sinaiba, a Peles királyi kastélyhoz.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a résztvevők számát, összetételét, az elhangzott előadások színvonalát tekintve szakmailag igen sikeresnek mondható rendezvény zajlott le Bukarestben. Kisebb zökkenőktől eltekintve a fogadó fél nagy igyekezettel tett eleget vendéglátói kötelezettségeinek. A szimpózium magyar szempontból is sikeresnek minősíthető. A nemzetközi szakmai közvélemény első kézből kaphatott ismereteket az 1995-ben meghozott új magyar levéltári törvényről és a Hadtörténelmi Levéltár ezzel kapcsolatos feladatairól.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

NIKÁPOLY, 1396–1996

Tudományos ülésszak, Budapest, 1996. szeptember 27.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum, az Eötvös Kollégium és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéke tudományos ülésszakot tartott a nikápolyi csata 600. évfordulója alkalmából 1996. szeptember 27-én a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.

A programot *dr. Korsós László* dandártábornok, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója nyitotta meg, elhelyezve az évfordulót a magyar történelem jelentős, de tragikus eseményei sorában, hangsúlyozva a múlt hadtörténeti eseményeinek nemzettudat-formáló erejét.

Engel Pál, az MTA Könyvtárának főigazgatója Anjou-kori és Zsigmond-kori magyarországi banderiális hadszervezet kérdéseit vizsgálta. Határozott cáfolatban részesítette a Hóman Bálint által kidolgozott tételt, miszerint a banderiális hadszervezet Károly Róbert reformja lett volna. Ezzel szemben megállapította, hogy Károly Róbert alatt a késő-Árpádkori hadszervezet élt tovább, s még a Zsigmond-korban is banderiumot a király mellett a főméltóságoknak (pl. nádor, országbíró, bánok, székelyispán stb.) állt jogában állítani, a megyéknek és a főméltóság nélküli nagybirtokosoknak ekkor még nem. Úgy vélte, hogy – miként Deér József is gondolta úttörő értekezésében, és a király több példányban fennmaradt 1362. május 15-i mozgósító parancsleveléből is kitűnik – a hadsereg tömegeit a korban még változatlanul a vegyes felszereltségű nemesi, hospes és paraszti elemek alkották, megjegyezte azonban, hogy nyugatra inkább kisebb létszámú, elit-jellegű, jobban felszerelt seregek indulhattak harcba.

Georg Scheibelreiter egyetemi docens, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársa Zsigmond és a Birodalom viszonyát elemezte a nikápolyi hadjárat vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy a nikápolyi hadjárat, s általában a törökkel szembeni remélt sikerek jól illettek volna Zsigmond európai ambicióihoz. Egy esetleges győzelemmel megerősítette volna birodalmi helynöki pozícióját a Birodalomban, és helyzetét a nápolyi Anjou trónkövetelőkkel szemben Magyarországon, s gátat szabott volna a Magyarországtól elszakadó balkáni szövetségesek török felé irányuló orientációjának is. Röviden a csatát is áttekintette, s kitért Schiltberger fennmaradt német nyelvű munkájára, különösen annak forrásértékére.

Peter Rokai újvidéki egyetemi professzor a nikápolyi csata délszláv vonatkozásairól számolt be. Utalt arra, hogy a magyarországi szakirodalomnak nincsen tudomása a szerb történeti munkákról, amelyek a törökkel szembeni balkáni ellenállásról szerb szempontból sokkal pozitívabb és árnyaltabb képet rajzolnak. Felvetette annak lehetőségét, hogy az eddig bizonytalanul datált rovini csata azonos lenne az 1395 májusi kis-nikápolyi csatával. Úgy vélte, hogy Zsigmond azért nem a Morava mellett vonult a hadjáratra, mert így kímélni akarta potenciális, későbbi szerbiai szövetségese területét, valamint hogy egyúttal éket verjen Lazarevics és az előrenyomuló törtök csapatok közé. Felveti azt is, hogy Zsigmond mellett a csatában, még ha említésükről nem is tudunk, nagyszámú bosnyák is harcolhatott, akik majd csak 1402 után tértek vissza hadifogságukból.

Rázsó Gyula, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója a csatához kapcsolódóan a lovagi hadviselés kudarcáról adott képet. Áttekintette a lovagi stratégia és taktika jellemzőit a százéves háborúban, utalt a lovagi hadviselés legjelentősebb egyéniségeire és haditetteikre. Magával a csatával kapcsolatban kitért arra, hogy miért szálltak le lovaikról a nyugati lovagok s ennek milyen következményei lettek. Úgy vélte, ha Zsigmond jó hadvezérként kézben tartja csapatait, akkor a vereség semmiképpen nem lett volna katasztrofális, esetleg még a török visszatérésre kényszerítése is sikerült volna.

Hóvári János turkológus, a Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának munkatársa Nikápolyról, mint a balkáni török hódítások fordulópontjáról írt, s mivel éppen Nikápolyban vett részt megemlékezésen, előadását távollétében olvasták fel. Sorra vette a balkáni államok török fennhatóság alá kerülésének körülményeit, s azt a tényt, hogy a törökök szövetségesként való

alkalmazása (velencei-genovai rivalizálás, a Bizánci Császárság válsága, balkáni törökbarát pártok) mennyire megkönnyítette előrenyomulásukat. Úgy vélte, 1396 után az európaiak minden esélyt elveszítettek arra, hogy jelentősen visszaszorítsák az oszmánokat, s ezután a török ellen nyílt mezei ütközetben keresztény sereg eleve reménytelenül bocsátkozhatott csak harcba.

Bertényi Iván, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára előadásában a korabeli oklevelek alapján Magyarországot, mint hátországot mutatta be. A Zsigmond-kori oklevéltár adatai alapján egy békés, a háborúról csak alig tudomást vevő ország képe bontakozott ki. Vizsgálódása alapján az ország jó része nem került mozgósításra, s a közrend is a korábbiaknak megfelelő maradhatott, hatalmaskodásokra sincsen több adat.

Az ELTE Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszékének professzora, *Gerics József* és docense, *Ladányi Erzsébet* szintén a békés hátország életéről nyújtott adalékokat, az oklevéladás tükrében. Gerics professzor a királyi jelenlétbíróság Zsigmond kori előzményeiről szólt, alapvető megjegyzéseket téve a IV. Bélakori oklevéladás szicíliai jogi kapcsolataira. Ladányi Erzsébet a liber-iobagio probléma XIV. századi fontosságától, a jogilag egységes jobbágyosztály kialakulásához vezető út leglényegesebb állomásairól értekezett.

Záróelőadásában e sorok írója vázolta fel a nikápolyi ütközet historiográfiájának néhány érdekes momentumát. Felhívta a figyelmet számos, a hazai szakirodalomban mellőzött külföldi munkára, elsősorban a résztvevők számára, személyére, a csata megítélésére és pontos időpontjára vonatkozóan. a történeti szakirodalom mind a mai napig vagylagosan teszi a csata napját szeptember 25-re vagy 28-ra, a keresztes sereg létszámadatai az egyes művekben 8 ezer, illetve 60 esetleg 100 ezer között ingadoznak, továbbá a csata résztvevőit érintő, Aschbach által még 1838-ban elkövetett tévedés, miszerint Lackfi – vagy Laczkovics – erdélyi ispánként részt vett a csatában és megfutott, búvópatakként a legutóbbi történeti összefoglalásokban is makacsul felbukkan. Előadását azzal zárta, hogy itt az ideje egy, az oszmanológia eredményeit is hasznosító, a nikápolyi csatát tárgyaló kismonográfia megírásának.

Zárszavában *Bertényi Iván* összegezte a konferencia tudományos eredményeit, s kiemelte, hogy millecentenárium évében sem szabad megfeledkeznünk a magyar történelem egyéb, a maguk nemében sorsfordító eseményeiről.

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1994. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák	1–4
Múzeumok, levéltárak, könyvtárak. Művészetek	5–76

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	77–127
A hadművészet és a fegyveres erők története	128–262
A katonaság és kiképzésének története	262–303
A katonai nevelés és a hagyományápolás története	304–353
A katonai jog, a háborús bűnök története	354–423
Veszteségek, a hadifogság története	424–442
A haditechnika története	443–489
Helytörténet, vártörténet	490–512
Életrajzok, megemlékezések	513–659

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG	660–668
A kezdetektől a XV. század végéig	669–693
XVI–XVII. század	694–722
XVIII. század	723–737
A XIX. századtól 1914-ig	738–780
XX. század	
– 1914–1918	781–803
– 1918–1939	804–852
– 1939–1945	853–1033
– 1945–1994	1034–1097

Bibliográfiák

1. Bosna-Hersek bibliyografyasi = Bosnia-Herzegovina bibliography. Ankara, Basbakanlik Basimevi, 1993. XLVI, 410 p. Bosznia-Hercegovina bibliográfia. Magyar vonatkozásokkal.
2. Turkologischer Anzeiger TA 20 = Tukology annual. [Hrsg. von György Hazai und Andreas Tietzel]. Wien, Inst. für Orientalistik, 1994. 240 p.
   Turkológiai bibliográfia, 20. Magyar vonatkozásokkal.
3. *Kerny Terézia:* A Szent László-évforduló 1993-ban megjelent irodalma. = Művészettört. ért., 1994. 297–301.
4. *Trenmel Ágoston:* A katonai térképészet címbibliográfiája. Bp. MH Térk. Int., 1993. 143 p.

Múzeumok, levéltárak, könyvtárak. Művészetek

5. *K[atona] M. I[stván]:* Pro Homine – 1994. Múzeumi programkínálat. = M. honvéd. 1994. 11. 14.
   Sajtótájékoztató a Hadtörténeti Intézet és Múzeum programjáról, valamint a Pro Homine – 1944 Emlékbizottság terveiről.
6. *Korsós László:* Beiktatás. [Riporter:] Egri Magdi. = M. honvéd. 1994. 32. 14.
   A Hadtörténeti Intézet és Múzeum terveiről.
7. *Korsós László:* Intézmény, hatóság vagy gyűjtemény? – a Hadtörténeti Intézet és Múzeum új főigazgatója. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 180. 11.
8. *Lőcsei [Gabriella]:* Istenek, katonák, polgárok. Százéves az Aquincumi Múzeum. = M. nemzet. 1994. 115. 11.
9. *Töll László:* A számszerijról – A Déri Múzeum számszeríjai. = Déri Múzeum évkönyve, 1992–1993. Debrecen, 1994. 111–163. p.
10. Nagy Szulejmán szultán és kora = Kanunî Sultan Süleyman ve çaği. Összeáll., bev. Gerelyes Ibolya. Bp. M. Nemzeti Múz., 1994. 241 p.
    Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása – 1994. szept. 7–1995. jan. 8., Budavári Palota.
11. *Krajczár Gyula:* Ismét Budán Nagy Szulejmán. Oszmán művészeti remekek a Várban. = Népszabadság. 1994. 208. mell. VIII.
12. *Szendrei Mihály:* Jubiláló hajdani végvár. Hétszázötven esztendős kiváltságlevél. = Országhatár. 1994. 16. 30–31.
    Körmend, kiállítás
13. *Pandula Attila:* Az egykori körmendi herceg, Batthyány-Strattmann fegyvertár anyaga különféle kiállítosokon. = Körmend története. Körmend, Önkorm., 1994. 451–478 p.
14. „...leborulok a nemzet nagysága előtt". A Kossuth-hagyaték. Szerk. Körmöczi Katalin. Írták: Hermann Róbert et al. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1994. 488. p.
15. Ez volt az év! Csudáknak éve! Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből. Kiállítás a Budapesti Eötvös József Gimnáziumban. A katalógust összeáll., a szöveget gondozta, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Hermann Róbert. Bp. Eötvös Gimn., Múzsák K., 1994. 73. 22 p.
16. *Hermann Róbert:* Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai. = Századok. 1994. 5. 922–999.
17. *Urbán Aladár:* Kossuth Lajos kiadatlan pénzügyminiszteri és országos biztosai iratai. = Századok. 1994. 5. 1000–1017.
18. *Spira György:* Kossuth hagyatékából. = Századok. 1994. 5. 888–921.
19. *Hudi József:* Veszprémi Kossuth-emlékek. = Veszprémi szle. 1994. 1. 3–20.
20. Emlékezés az első világháborúra. = Népszabadság. 1994. 149. mell. VI.
    Az OSzk–Hadtörténeti M. közös kiállításáról.
21. Ember az embertelenségben. A Széchényi Könyvtár kiállítása az első világháborúról. = M. nemzet. 1994. 150. 11.
22. *Csák Zsófia:* 80 éve kezdődött az első világháború. A Savaria Múzeum első világháborús gyűjteménye. = Vasi szle. 1994. 4. 544–558.
23. *Szendrei Mihály:* „... És Magyarország hadszíntér!" Egy kiállítás margójára. = Országhatár. 1994. 14. 27.
    Hadtörténeti Múzeum.
24. A közkatona meg a háború. Magyarország krónikája – 1994. = M. nemzet. 1994. 64. 11. Kiállítás.

25. *Sz[abó József Jenő]:* Magyarország krónikája '44. Újra a Budai Várban. = Országhatár. 1994. 12. 27.
Kiállítás.

26. *Ránki Júlia:* Holocaust. Feledni vagy felfedni? = IPM. 1994. 8. 50–55.
Kiállítás a Holocaust 50. évfordulóján, Történeti Múzeum.

27. *Jánosik József:* Mementó 1994. április 3. – Pestszenterzsébet. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 189–193. p.
Kiállítás.

28. *Pór Vilmos:* A Messerschmittek föltámadnak. = Top Gun. 1994. 8. 10–12.
Egy magyarországi repülőgép-múzeum terve.

29. *Katona M. István:* Rendjeltárlat. = M. honvéd. 1994. 15. 20–21.
A Hadtörténeti Múzeum kiállítása.

30. *Kenyeres Dénes:* A Szenttamási csata és a Szenttamási emlékérem. = Bolyai hírek. 1994. 5. 25–42.
1849. április 3.

31. *Dikowitsch, Hermann, Sauer, Herbert:* Das Ordensverzeichnis seiner k. u. k. Apostolischen Majestät Kaiser Franz Josephs I. = Militaria Austriaca. 16. 1994. 25–68.
I. Ferenc József császár rendjele.

32. *Schwarz, Walter A.:* Die Verleihung der Grossen Militärverdienstmedaille. = Militara Austriaca. 16. 1994. 69–81.
A Nagy Katonai Érdemérem adományozása.

33. *Pandula Attila:* József főherceg Szent-István-rend nagykeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal. = Turul. 66. köt. 1993. 1–2. füzet. Bp. [1993]. 17–22.

34. *Kovács S. Tibor:* Osztrák–magyar rohamcsapatjelvények. = Numiz. közl. 92–93. 1993/1994. 89–100. 3 t.

35. *Kenyeres Dénes:* Az Osztrák–Magyar Monarchia repülőjelvényei. 1–5. rész. = Top Gun. 1993. 11. 22., 12. 27., 1994. 1. 47., 2. 20., 3. 20.
Kopeczky Győző: Helyreigazítások „Az Osztrák–Magyar Monarchia repülőjelvényei" cikksorozathoz. = Top. Gun. 1994. 4. 61.

36. *Kenyeres Dénes:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő repülőtiszti és repülőaltiszti dísztőrének leírása. = Haditechnika. 1994. 2. 68–71.

37. *Kenyeres Dénes:* Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészeti pilótáinak és megfigyelőinek jelvényei. = Haditechnika. 1994. 4. 57–58.

38. *Kiss Zoltán:* A Híradó díszkard. = Bolyai hírek. 1994. 6. 59–61.

39. *Horváth Zoltán:* Az Amerikai Kongresszusi Becsületérem. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 38–41.

40. *Jánosik József:* Légiháború – filatéliában elbeszélve. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp., M. Repüléstört. Társ., 1994. 225–233. p.

41. *Fuchs, Fritz:* Die k. u. k. Luftstreitkräfte 1914–1918 und deren Stempel. Graz, Linz, ARGE Feld- und Zensurpost 1914–1918.
A cs. és kir. légierő és tábori postai bélyegzői, 1914–1918

42. *Sebők János:* Az After the Battle házimúzeuma. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 45–46.

43. *S[ebők] J[ános]:* Anglia a „Blitz" idején. Winston Churchill's Britain At War Theme Museuma. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 53–55.

44. Látnivalók és múzeumok a partraszállás helyszínén. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 50–51.

45. *Binder István:* Ezeréves fahajók. Viking múzeum Dániában. = Heti Magyarország. 1994. 4. 29.

46. Seemacht Österreich. Ausstellung... Schlosshof 1994. Schlosshof, Marchfelder Schlössverein, 1994. 38 p., 16 t.
Az osztrák–magyar haditengerészet a gőzhajó feltalálásától a Monarchia végéig. Kiállítási katalógus.

47. *Csatáry György:* Levéltári kalászatok Tanulmányok, szövegközlemények. Ungvár, Bp., Intermix K., 1993. 213 p. (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 21)
Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegének anyagából. Válogatás a Rákóczi-szabadságharc, az 1848–49-es szabadságharc dokumentumaiból.

48. *Györkei Jenő:* Nyomoz a hadtörténész. [Riporter:] K[acsó] L[ajos]. = M. honvéd. 1994. 22. 32.
Kutatás az orosz Központi Katonai Levéltárban.

49. *Györkei Jenő:* Bethlen-dokumentumok Moszkvából. = Történelelmi szle. 1994. 3–4. 335–350.

50. *Sereda, V.; Tikalin; A.; Vida István:* A szovjet kapcsolat. Újabb orosz levéltári források 1956 történetének tanulmányozásához. = Rubicon, 1994. 8. mell.

51. *Csárádi József:* A katonai irattár kartotékkincsei. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1994. 37. 34–35.
A Magyar Honvédség Központi Irattáráról.

52. *Horváth András:* Az 1994. márciusi washingtoni hadtörténeti konferencia levéltári vonatkozásai. = Levéltári szle. 1994. 4. 69–75.

53. *Veszprémy László:* A budapesti Egyetemi Könyvtár egy hadtudományi tárgyú nyomtatványtöredékéről. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 144–147.
54. *Borsa Gedeon:* Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi paraszthábúról. = M. könyvszle. 1994. 1. 62–66.
55. *Hausner Gábor:* Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 18–27. p.
56. *Sz[ijj] J[olán]:* Az első magyar hadiújság: A honvéd. = M. honvéd, 1994. 1. 40–41.
57. *Szijj Jolán:* Egy Gyóni Géza vers apropóján. = M. honvéd. 1994. 25. 40–41.
Tábori Újság.
58. *Izsa Jenő:* A Magyar Katonai Szemle 1935–1944. között megjelent írásai tükrében. = Akad. közl. /ZMKA. 202. 1994. 167–179.
59. Kossuth Lajos a régi Népszava tükrében. Összeáll. Kéri Tamás. = Népszava. 1994. 66. 8.
60. *Voit Krisztina:* Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950). = M. könyvszle. 1994. 3. 269–280.
61. *R[óbert] P[éter]:* Magyar nyelvű frontújság Palesztinából. = Új honvédségi szle. 1994. 9. 97.
62. *Heywood, Colin:* Three letters of Lajos Fekete on the geography of Ottoman Hungary. = Acta Orientalia Acad. Sci. Hung. Tom. 46. 1992–93. 2–3. 257–275.
63. *Sallai János:* J. C. Müller térképe. = M. honvéd. 1994. 48. 42–43.
64. *Sallai János:* Jászberény a térképtörténet tükrében. = Jászkunság. 1994. 1. 41–42.
65. *Kaszai Pál:* A katonai tematikus térképezés rövid története. = Akad. közl. / ZMKA. 202. 1994. 7–16.
66. *Huszár Éva, B.:* Az I. katonai felvétel térképezési rendellenességei Heves megyében. = Archivum supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, Heves M. Lvt., 1993. 87–108. p. (Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám)
67. *Suba János:* Hetvenöt éves a magyar katonai térképészet. = M. Honvéd. 1994. 6. 30–31.
68. *Tremmel Ágoston:* 75 éves a Magyar Honvédség Tóth Ágoston Térképészeti Intézet. = Új honvédségi szle. 1994. 9. 76–83.
69. *Lászlóffy Gábor:* A hadsereg működéséhez szükséges térbeli információk szolgáltatásának rövid történeti áttekintése. 1. = Haditechnika. 1994. 1. 6–10.
70. A bayeux-i faliszőnyeg. Sajtó alá rend. és az előszót írta: Varga Vanda Éva. Szeged, JATE Történész Diákkör, 1994. 52 p. (Documenta historica, 18)
71. *Marosi László:* Két évszázad katonazenéje Magyarországon. A magyarországi katonazene történetne. Katonakarmesterek, 1741–1945. Bp. Zrínyi K., 1994. 242 p.
72. *Marosi László:* Hangzó, csengő zenével. [Riporter:] Katona M. István = M. honvéd. 1994. 39. 36–37.
A katona zene kutatásáról.
73. Hogyan készültek a háborús filmek? Az angliai csata. = Háború és 49 év béke. 1994. 3. 52–55.
74. A leghosszabb nap. Háborús film. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 52. 55.
75. *Csorba László:* A Kossuth-emigráció fényképeskönyve. Bp. Kossuth, Kossuth Ny., 1994. 163 p., 1 lemezmell.
76. *Kiséri-Nagy Ferenc:* Képeslapok 1914–1918. = M. honvéd. 1994. 35. 34–35.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

77. *Ács Tibor:* A Magyar Tudományos Akadémia és a hadtudomány, 1849–1992. = Hadtudomány. 1994. 3. 91–101.
78. *Szabó Miklós:* A hadtudomány rangja. [Riporter:] Egri Magdi. = M. honvéd. 1994. 46. 30.
Hadtudományi Bizottság a MTA-n.
79. *Szabó József:* Készül a Hatudományi Lexikon. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 116–119.
80. *Móricz Lajos:* A hadtudomány, a hadtudományi kutatás és a Magyar Hadtudományi Társaság. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 12–20.
81. *V[arga] M[ihály]:* Megalakult az elméleti, tudománytörténeti és módszertani szakosztály. = Új honvédségi szle. 1994. 8. 9–11.
Magyar Hadtudományi Társaság.
82. *Ács Tibor:* Ment-e a hadtudomány által elébb...? [Riporter:] E[gri] M[agdi]: = M. honvéd. 1994. 25. 4.
A Hatudományi Társaság Tudománytörténeti és Elméleti Szakosztályának megalakulása.
83. *Ravasz István:* A hadtörténelmi szakosztály élete. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 90–92.

84. *Móricz Lajos:* A katonai gondolkodás a társadalmi gondolkodás része. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 7–8.

85. *Deák Péter:* Konzervativizmus és modernizmus a katonai gondolkodásban. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 58–62. p.

86. *Ács Tibor:* A magyar hadtudomány-történeti kutatások szükségessége és jelentősége. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 63–67. p.

87. *Kristó Gyula:* A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. Argumentum K., 1994. 149. p. (Irodalomtörténeti füzetek, 135)

88. *Veszprémy László:* A katonai gondolkodás a Mohács előtti magyarországi latin nyelvű forrásokban. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 9–12. p.

89. *Kelenik József:* Egy jeles katonai teoretikus Magyarország szolgálatában: lovag Lazarus Schwendi ezredes. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 13–17. p.

90. *Czigány István:* Forgách Simon hadtudományi gondolata. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 28–32. p.

91. *Czigány István:* Zrínyi Miklós kiadója volt. – – az elfeledett Forgách Simonról. [Riporter:] R. T. = M. nemzet. 1994. 232. 15.

92. *Ács Tibor:* A hadtudomány klasszikusa – Károly főherceg. = Új honvédségi szle. 1994. 11. 12–21.

93. *Hermann Róbert:* Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban. = Századok. 1994. 1. 113–134.

94. *Hermann Róbert:* Görgei Artúr hadügyi gondolatai. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 33–39. p.

95. *Ács Tibor:* Kossuth Lajos hadtudományi munkái. = Új honvédségi szle. 1994. 3. füzet. 19. p.
Kossuth Lajos: Hadviselet- és csatatan elemei summarium.

96. Kossuth Lajos írásai a vezérkarról. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta: Ács Tibor. Bp. HVK Tud. Munkaszerv. O., 1994. 102 p.
Ism.: V[arga] M[ihály]. = Új honvédségi szle. 1994. 9. 120–121.

97. *Ács Tibor:* Kossuth Lajos hadtudományi aforizmái és maximái. = Hadtudomány. 1994. 1. 66–72.

98. Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Vál., sajtó alá rend., Katona Tamás. Bp. Európa K., 1994. 651 p.
Ism.: B. D. = Heti Magyarország, 1994. 32. 13.

99. *Szabó József:* A magyar honvédelem történeti vázlata. = Új honvédségi szle. 1994. 8. 2–9.
Horváth Mihály művéről.

100. *Szabó József János:* Hazai Samu szerepe a magyar katonai gondolkodás fejlesztésében. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 40–44. p.

101. *Dombrády Lóránd:* Werth Henrik a jövő háborújáról. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 45–48. p.

102. *Kecskeméthy Klára, Nagy Miklós:* Az önálló magyar katonaföldrajztudomány jelen művelője: Somogyi Endre. = Hadtudomány. 1994. 1. 112–115.

103. *Kovács Jenő:* A katonai gondolkodás főbb tendenciái (1957–1990). = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 54–57. p.

104. *Ölvedi Ignác:* „Most a katonáké a szó". = Új honvédségi szle. 1994. 7. 98–100.
Hozzászólás Sipos Péter, Vargyai Gyula: Jogalkalmazás és alkalmazott történetudomány (História, 1993. 7.) című tanulmányhoz.

105. A hadtudomány a honvédelemért. Biztonság – védelem – emberi magatartás. A Magyar Hadtudományi Társaság II. Országos Konferenciájának anyaga. Balatonkenese, 1993. nov. 17–19. = Hadtudományi tájékoztató, 1994. 1/2. sz.

106. *E[gri] M[agdi]:* A tudomány és a realitások. = M. honvéd. 1994. 49. 13.
„A hadtudományi kutatások az ezredfordulóig" c. tudományos tanácskozásról.

107. A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Szerk. Ács Tibor. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 72 p.
Tudományos konferencia anyaga, Bp. Hadtört. Int. és Múz., 1994. okt. 4.
Ism. Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 1994. 12. 12–15. Egri Magdi. = M. honvéd. 1994. 43. 30.

108. *Sz[abó] J[ózsef] J[enő]:* Volt egyszer egy háború. = Országhatár. 1994. 17. 27.
Tudományos konferencia a 15 éves háborúról, Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

109. Történészek a tizenötéves háborúról. Tanácskozás a török elleni küzdelemről. = M. nemzet. 1994. 80. 15.

110. 1994: Kossuth év. = Országhatár. 1994. 6. 26–27.

Rendezvénysorozat a Kossuth Lajos Katonai Főiskolán.

111. Komárom és Klapka György 1848–49-ben. Az 1. Komáromi Napok alkalmából rendezett tudományos tanácskozás előadásai 1992. Komárom, Komáromi Nyomda és Kiadó. 1994. 131 p.

Szerzők: Kecskés László, Gráfel Lajos, Csikány Tamás, Hermann Róbert, Hajagos József, Belyach István, Katona Tamás, Kedves Gyula, Szénássy Zoltán.

Ism. Lenkefi Ferenc. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 170–171.

112. *Belina, Pavel:* Od Sarajeva k Velké válce. = Historie a vojenstvi. 1994. 5. 163–167.

Szarajevótól a nagy háborúig. Beszámoló a 80. évforduló alkalmából rendezett konferenciáról.

113. *Parádi József:* Háború, forradalom, Trianon. V. Magyar Rendvédelemtörténeti Tudományos Konferencia. Budapest, 1993. szeptember 21–23. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 176–178.

114. *Zachar József:* Két világháború közt, 1918–1939. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XIX. kollokviuma. Isztambul, 1993. július 19–24. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 170–175.

115. *Szendrei M[ihály]:* A Pro Homine – 1944 Emlékbizottság. = Országhatár. 1994. 14. 26.

Tudományos konferencia a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban Magyarország német megszállásának 50. évf. alkalmából.

116. A nyilasuralom Magyarországon. Az 1994. október 14-én megtartott tudományos ülésszak anyaga. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. sz.

Ism. Ravasz István: A hatalom bűvöletében. = M. honvéd. 1994. 44. 40–41. „Vérben és gyalázatban". = M. nemzet. 1994. 242. 18.

117. Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után). 1993. október 5-én megtartott tudományos konferencia anyaga. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 127 p.

118. Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ. 1994. 248 p.

119. *Zachar József:* Barát, vagy ellenség? A harcosok, háborús résztvevők és a polgári lakossághoz tartozók megkülönböztetése a XVIII. századtól. Nemzetközi tudományos ülésszak, Bécs, 1993. október 4. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 179–181.

120. *Horváth András:* A hidegháború katonai dokumentumai és a történelem. Nemzetközi tudományos konferencia, Washington, 1994. március 19–27. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 134–138.

121. *Horváth András:* „Conference on Cold War Military Records and History". Washington, 1994. március 19–27. = Századok. 1994. 6. 1248–1251.

122. *Kozma Tóth István:* Magyar hadtörténészek Bécsben. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 2–4.

Interjú Zachar József alezredessel.

123. *Szakály Sándor:* A történésznek függetlennek kell maradnia. – 1848–49 tanulságairól és a „politika szolgálólányáról". = M. nemzet. 1994. 118. 6.

124. *Szakály Sándor:* Hamis közhelyek. = M. honvéd. 1994. 29. 13.

Szentkirályi Frigyes és Szijj Jolán hozzászólásai (M. honvéd. 1994. 32. 15. és 33. 21.)

125. *Ács Tibor:* A Tanárky-díjas hadtörténész. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1994. 7. 36–37.

126. *Raffay Ernő:* „Remélem, eljött a türelem ideje". – – politikáról, Erdélyről és készülő könyveiről. [Riporter:] Móricz Gábor. = M. nemzet. 1994. 5. 11.

127. *Lukacs, John:* A múltnak nagy jövője van. Beszélgetés – – amerikai magyar történésszel. [Riporter:] Balogh Ernő, Friss Róbert. = Népszabadság, 1994. 135. 25.

A hadművészet és a fegyveres erők története

128. *Szántó Mihály:* A hadászat és hadműveleti művészet kialakulása és fejlődése. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 66 p.

129. *Szántó Mihály:* A hadművészet fejlődésének rövid áttekintése az ókorban és a középkorban. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 66 p.

130. A háborúk világtörténete. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 53–61.
Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Berek Lajos, Csabai György, Kovács Jenő, Turcsányi Károly, Móricz Lajos, Varga Mihály.

131. *Turnbull, Stephen:* Nindzsa. Japán titokzatos harci kultuszának hiteles története. Bp. Zrínyi K., 1994. 155 p., 8 t.

132. *Szentpéteri Józsefl:* Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. = Acta Archaeologica. 1994. 1–4. 231–306.
Régészeti tanulmányok az avarok fegyverviselő rétegéről a Kárpát-medencében.

133. *Lackó Mihály:* A magyar hadászat múltja és jelene. = Új honvédségi szle. 1994. 3. 9–18.

134. *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. = Századok. 1994. 2. 320–334.

135. *Éder Miklós:* A katonai rendfokozatok kialakulása a várnagytól a tábornagyig. = Bólyai hírek. 1993. 4. 27–30., 1994. 1. 77–79.

136. *Vekerdi László:* Magyar lovagkor? = Forrás. 1994. 3. 100–109.

137. *Jónás Ilona, Sz.:* A lovag kardja. = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére. Bp. ELTE, 1994. 27–34. p.

138. *Veszprémy László:* Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. A Szent György Lovagrend alapítása. Nagy Lajos király lovagavató szerepéről (1348). = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 3–18.

139. *Veszprémy László:* II. András magyar király kereszteseinek létszáma. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 113–166.

140. *Ayton, Andrew:* Katonai forradalom a 14. századi Angliában. = Aetas. 1994. 4. 5–26.

141. *Barta Gábor:* A vitézlő rend világa. A magyar nemesség a 16. században. = Rubicon. 1994. 4–5. 22–26.

142. *Gecsényi Lajos:* A végvári harcok taktikája. Török lesvetés Győr alatt 1577-ben. = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére. Bp. ELTE, 1994. 165–175. p.

143. *Tóth István György:* Két világ határán. Bocskoros nemesek a török kor után. = Rubicon. 1994. 4–5. 30–33.

144. *Kósa Attila:* A magyar hadkiegészítési rendszer jellemzői a XVII–XIX. században. = Új honvédségi szle. 1994. 11. 96–102.

145. *Kósa Attila:* A magyar hadkiegészítési rendszer néhány jellemzője a 17–19. században. = Akad. közl. /ZMKA. 204. 1994. 127–152.

146. *Gonda András:* A hadművészet fejlődése a francia forradalomtól a XIX. század végéig. Hadtörténelmi jegyzet Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 62 p.

147. *Lengyel Ferenc:* Katonapolitika és hadművészet a két világháború között. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 96 p.

148. *Dombrády Lóránd:* A húszas-harmincas évek magyar katonai stratégiájának vázlatos áttekintése. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 1/1. 207–212.

149. *Lengyel Ferenc:* A fegyveres erők és a hadművészet fejlődése a második világháborúban. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 208 p.

150. A kisháborúk, irreguláris, gerilla- és partizánharcok, hadműveletek tanulságai. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 46–56.
Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Berek Lajos, Csabai György, Héjja István, Kovács Jenő, Turcsányi Károly.

151. *Hidán Csaba László:* A lovas nomádok és a közelharc. = Huszár. 1994. 17.

152. *Veszprémy László:* Kalandozó lovasok nyomában. = Huszár. 1994. 21.

153. *Varga Beáta:* A zaporozsjei kozákság születése. (Historiográfiai megjegyzések). = Világtörténet. 1994. ősz-tél. 24–33.

154. *Czigány István:* A huszárság – a „magyar fegyvernem". = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 878–884.

155. *Czigány István:* Könnyűlovasok–kurucok–huszárok. = Huszár. 1994. 20.

156. *Ságvári György:* Huszárok a 18. században. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 894–906.

157. *Tóth Ferenc:* A huszárok és Franciaország. = Aetas. 1994. 4. 186–188.
Corvisier, André (dir.): Les Hussards et la France. Bruxelles, 1993. 235 p.

158. *Boissau, Raymond:* Les hussards de Louis XIV en Italie et en Espagne (1702–1709). = Vivat hussar. 1994. 29. 25–27.
XIV. Lajos huszárjai Itáliában és Spanyolországban, 1702–1709.

159. *Schlag, Gerald:* Das Husaren-Regiment Paul Anton Esterházy im Österreichischen Erbfolgekrieg 1741–1748. = Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Eisenstadt, 1994. 364–394. p. (Burgenländische Forschungen. Sonderbd. 13.)
Az Esterházy huszárezred az osztrák örökösödési háborúban 1741–1748.

160. *Somogyi Győző:* Radetzky és a Radetzky-huszárok. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 925–944.

161. *Kedves Gyula:* A szabadságharc huszárezredei. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 907–924.

162. *Hermann Róbert:* Huszárhősök és hőstettek 1848 őszén és telén Nyugat-Magyarországon. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár-szám) 945–953.

163. *Prückler József:* A nádorhuszárok hazajövetele 1848-ban. = Huszárok. 1994. 19.

164. *Sándor Zsolt:* Magyar huszárok az osztrák hadseregben 1849 és 1867 között. = Bolyai hírek. 1994. 1. 67–76.

165. *Sándor Zsolt:* Magyar huszárok részvétele Bosznia és Hercegovina okkupációjában. = Bolyai hírek. 1994. 4. 69–73.

166. *Molnár Gergely:* Adalékok a „nagy háború" történetéhez. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 993–1024.

167. *Ungváry Krisztián:* A lovasság alkonya. = M. nemzet. 1994. 193. 7.
Első világháborúban.

168. *Kovács G. Ilona:* Magyar huszárok Golgotája. Limanowára emlékezünk. = Új Magyarország. 1994. 298. 11.

169. *Balló István:* Emlékezés egy régi fegyvernemre. = Hadtudomány. 1994. 2. 113–115.
Lovas fegyvernem a Magyar Néphadseregben.

170. *Ágoston Gábor:* Európa és az oszmán tüzérség. = História, 1994. 8. 8–10.

171. *Csikány Tamás:* Az 1848/49-es szabadságharc ostromtüzérsége. = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 49–61.

172. *Kovács Vilmos:* A honvédtüzérség és a magyar ipar részvétele a vegyi hadviselésben 1916–1918. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 46–50.

173. *Huszár János:* Egy pápai tüzér naplójából. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 147–164.

174. *Thuróczy György:* Kropotov nem tréfál. Debrecen, Hajdú-Bihar M. Kvt., 1994. 205 p. 16. rohamtüzér osztály, 1944–1945.

175. A doni áttörtés... Tüzértisztek vallomásai... Kaposvár, M. Nemz. Tört. Társ., 1993. 73 p. (Magyar sors 1944–1957. Dokumentumkötet, 2)
Kiss Ottokár és Eisenbarth Tamás visszaemlékezései.

176. *Pohl Ferenc:* Magyar Királyi Honvédség kassai 24-es rohamtüzérosztály története. 1944. augusztus 10.–1945. március 20. = Bolyai hírek. 1994. 4. 39–45.

177. *Szanati József:* A magyar tüzérség 1945 és 1980 között. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 93–101.

178. *Aviani Fulvio, Guido;* Lenardon, Roberto: 1915–18. Alpini ed austriaci sulle vette. Libro fotografico dei settori Carnia, Alpi di Fassa e Tonale = Alpini und österreichisch-ungarische Soldaten auf den Gipfeln. Udine, Aviani Ed., 1994. 150 p.
Az osztrák–magyar katonák a csúcsokon, 1915–18.

179. *Móricz Lajos:* Az egykori magyar hegyicsapatok. = Új Magyarország. 1994. 183. 15.

180. *Varga Mihály:* Felderítés, kémkedés, diverzió és elhárítás az első világháborúban. = Új honvédségi szle. 1994. 12. 30–39.

181. *Horváth Csaba:* Az első világháború felderítési tapasztalatai. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 62–67.

182. *Vargyai Gyula:* Címzett az SS. = História. 1994. 1. 31–32.

183. Titkos háború. = Rendészeti szle. 1994. 1. 101–107., 2. 76–85., 3. 82–91., 4. 77–85., 5. 80–85., 6. 85–91., 7. 90–96., 8. 58–63., 9. 89–95., 10. 86–95., 11. 82–95., 12. 96–101.

184. *Kun Miklós:* A CIA a következő vakondokot keresi. = M. hírlap. 1994. 52. 7.

185. *Varga Mihály:* Várak, erődök ostroma és védelme. = M. honvéd. 1994. 49. 40–41.

186. *Zaharia, Petre:* Ene, Emanoil; Pavlov, Florea: Istoria armei geniu din armata romana. Vol. 1. Bucuresti, Ed. Militara, 1994. 287 p.
A műszaki csapatok története a román hadseregben a kezdetektől 1919-ig. Magyar vonatkozásokkal.

187. *Rosner, Willibald:* Die östereichisch-ungarische Gebirgsfortifikation der Ära Vogl (1881/83–1900). = Militaria Austriaca. 15. 1994. 33–49.
Osztrák–magyar hegyi erődítés a 19. sz. végén.

188. *Rosner, Willibald:* Die Anfange der Panzerfortifikation in Österreich-Ungarn. = Militaria Austriaca. 16. 1994. 83–99.
A páncélerődítés kezdete az Osztrák–Magyar Monarchiában.

189. *Béres Endre:* A műszaki biztosítás megnövekedett szerepe az első világháborúban. = Műszaki katonai közl. 1994. ksz. 6–29.

190. *Vondrovsky, I.:* Opevneni z let 1936–1938 na Slovensku. Varnsdorf, Pevnosti, 1993. 67 p. (Pevnosti. Architectura militaria, sv. 3)
Erődítmények Szlovákiában, 1936–1938-ban. Magyar vonatkozásokkal.

191. Damó Elemér: Névtelen katonák. A 115. önálló utász század a háború utolsó évében. Bp. HOHE, 1994. 276 p.
Ism.: M[óricz] L[ajos]. = Egy utászszázad hadiútja. = Hadtudomány, 1994. 3. 118–119.

192. Damó Elemér: Műszaki csapatok a Kárpátokban a II. világháború alatt. = Műszaki katonai közl. 1994. ksz. 30–53.

193. Léka Gyula: A műszaki csapatok rövid története a II. világháborútól a rendszerváltásig. = Műszaki katonai közl. 1994. ksz. 54–73.

194. Sárhidai Gyula: Operation Gardening. Hadművelet a Duna elaknásítására. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 38–40.

195. Ágoston József: A német hadsereg híradásának elemzése a II. világháború alatt, a Szovjetunió területén. = Bolyai hírek. 1994. 2. 55–59.

196. Célpont: az „elektromos bogrács". A brunevali rajtaütés. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 40–47.
1942. febr. 27. – Würzburg német rádiólokátor.

197. Kopcan, Vojtech: Zur Versorgung der osmanischen Armee während des Uyvar Seferi im Jahre 1663. = Asien and African studies 3. 1994. 1. 69–76. p.
Az oszmán hadsereg ellátása Érsekújvár ostrománál 1663-ban.

198. *Németh Ernő:* A közlekedés az első világháborúban. = Új honvédségi szle. 1994. 12. 25–30.

199. *Németh Ernő:* Történeti áttekintés a vasút világháborúkban betöltött szerepéről. 1–2. = Katonai logisztika. 1994. 2. 262–273., 3. 279–288.

200. *Németh Ernő:* A vasúti tüzérség kialakulása és alkalmazása az első világháborúban. = Katonai logisztika. 1994. 4. 265–271.

201. *Dobó Ferenc:* A MH katonai közlekedési szolgálata az első világháborútól a nyolcvanas évekig. = Katonai logisztika. 1994. 4. 250–264.

202. *Szauter Lajos:* A második magyar hadsereg ellátó szolgálatának felkészítése 1942 elején. = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 245–259.

203. *Fekete László:* Tápiószecső 40 éve. = M. honvéd. 1994. 49. 31.
A MH „Tápió" Fegyverzettechnikai Ellátó Központ.

204. *Kiss József:* Húszéves a Magyar Honvédség Parancsnokság Ellátó Igazgatósága. = Katonai logisztika. 1994. 4. 272–280.

205. *Szilágyi László:* Intézeti történelem évkönyvekben. Ismertetés. = Új honvédségi szle. 1994. 122–123.
MH Ruházati Ellátó Központ évkönyvei.

206. *Svéd László:* Magyar orvoscsoport az Öbölháborúban. = Új honvédségi szle. 1994. 6. füzet. 13 p.

207. *Szabó József:* Egy új haderőnem, a légierő megjelenésének hatása katonai gondolkodásunkra. = A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. Bp. M. Hadtud. Társ., 1994. 49–53. p.

208. *Zecha, Wolfgang; Hirnschall, Johann:* Geschischte der Fliegerabwehr in Österreich zu Beginn des 1. Weltkrieges. = Österreichische Militärgeschichte. 1994. 2. 18–67.
A Monarchia légvédelme az első világháború elején.

209. *Winkler László:* Emlékek a M. Kir. Honvéd Légierő születéséről. = Új honvédségi szle. 1994. 12. 16–25.

210. *Hoyt, Edwin P.:* Göring és a Luftwaffe. Bp. Victoria Kft., 1994. 199 p., 16 t.
Eredeti cím: Angels of death. Goering's Luftwaffe.

211. *Huszár János:* Honvéd ejtőernyősök története képekben 1939–1945. Pápa, Jókai Kör, 1994. 64 p.

212. *Hortobágyi Nándor:* A magyar ejtőernyős ugrás története. = Új Magyarország. 1994. 12. 17.

213. *Mujzer Péter:* Magyar pilóták a „téli háborúban". = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 111–115. p.
Finnország 1939–1940.

214. *Sárhidai Gyula:* A magyar légierők nyilvántartott légi győzelmei a II. világháború során. = Repüléstörténeti konferencia közleményei, Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 237–239. p.

215. *Borus József:* Légi háború. = História. 1994. 1. 10.

216. *Tobak Tibor:* Háború fölülnézetben. 1–20. = Top Gun. 1993. 4., 1994. 12. 41–43.

217. *Pataky Iván:* Magyarország bombázása a második világháborúban. = Új honvédségi szle. 1994. 11. 45–52.

218. *Sárhidai Gyula:* A sziklaközpont. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 42–43.

219. *Pataky Iván:* Légoltalmi óvóhelyek. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 44–47.

220. *Pataky Iván:* A szövetségesek első bombatámadása Budapest ellen. 1944. április 3. = M. honvéd. 1994. 12. 40–41.

221. *Rozsos László, Pataky Iván, Sárhidai Gyula:* A pokol első két napja. Az első bom-

batámadások Budapest ellen. 1944. április 3. és 13. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 3–7.

222. *Pataky Iván, Rozsos László, Sárhidai Gyula:* Ingabombázások. A Frantic Joe I. hadművelet. 1944. június 2. = Háború és 49 év béke. 1994. 3. 37–39.

223. *Sárhidai Gyula, Szabó Miklós:* A „Frantic Joe" hadművelet. = M. honvéd. 1994. 22. 40–41., 24. 40–41.

224. *Pataky Iván, Rozsos László, Sárhidai Gyula:* „Kibombázni Magyarországot a háborúból". = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 30–32.

225. *Hárs József:* Ötven éve történt. = Soproni szle. 1994. 4. 380–408.
Sopron első bombázása.

226. *Kovács Jenő:* Néhány adat a Gödöllő környéki 1942–44-es légi tevékenységről. = Haditechnika. 1994. 4. 70–71.

227. *Ury János:* Két légitámadás a Péti Nitrogénművek ellen 1944 nyarán. = Hadtörténelmi közl. 1944. 2. 128–143.

228. *Kasza Imre:* „Minta voltam a bombaszőnyegen". Ferihegy bombázása. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 11–13.

229. *Szentiványi (Schmidt) János:* „Szegecseltek bennünket rendesen". [Riporter:] Sebők János. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 14–16.
Ferihegy bombázása, 1944. ápr.

230. *Sajtár Endre:* „Keresztet vetettek rájuk, és ottmaradtak". A Ferencvárosi pályaudvar bombázása. [Riporter:] Sebők János. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 8–10.

231. *Horváth Csaba:* A magyar 2. hadsereg közelfelderítő repülőszázadának működési rendszere a szabályzatok tükrében, 1942 június–október. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 101–127.

232. *Veress D. Csaba:* A veszprémi m. kir. 101. honvéd vadászrepülőezred harctevékenysége a „Tavasz Ébredése" támadó hadművelet keretében, 1945. március 6–17. = A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei. 19–20. 1993–1994. 571–587.

233. *Horváth Zoltán:* A „hajótörött" repülőszázad. = Top Gun. 1994. 1. 44–46.
1944. január. Az amerikai 422. vadászrepülőszázad tragédiája a Csendes-óceán felett.

234. *Molnár László:* Derült égből villámcsapás. Amerikai kamikázék Tokió felett. = Top Gun. 1994. 9. 8–9.
1941. dec. 7.

235. *Gál József:* A Szu-25 Frogfoot akcióban. = Top gun. 1994. 1. 30–34.
Afganisztánban, Öböl-háborúban.

236. *Kővári László:* Az Öböl-háború légi harcai. = Top Gun. 1994. 27–29., 35.

237. *Soós István:* Az „öngyilkos" vadászsólyom. = Top Gun. 1994. 1. 14–15.
Afganisztán, 1979. december 27.

238. *Fodor Pál:* Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 7–26.

239. *Sondhaus, Lawrence:* The naval policy of Austria–Hungary, 1867–1918. Navalism, industrial development and the politics of dualism. West Lafayette, Purdue University Press, 1994. XV, 441 p.
Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészeti politikája 1867–1918.

240. *Baumgartner, Lothar:* Gedanken zur Geschichte des österreichischen Flottenvereines und des Marineverbandes. 1. Wichtige Ereignisse... = Österreichische Militärgeschichte. 1994. 1. 18–32.
A Monarchia haditengerészete az első világháborúban.

241. *Dueller, Franz:* Stabsmaschinenwarter Dueller über den Untergang der SMS „Szent István" 1918. = Das Militärhistorische Archiv. 1994. 1. 32–33.
A Szent István csatahajó elsüllyesztése.

242. *Borus József:* A búvárhajó-háború, 1939–1945. = História. 1994. 1. 8.

243. *Rédei Ottó:* Belfast és az Atlanti csata. = Háború és 49 év béke. 1994. 3. 47–49.
A Belfast cirkáló harci útja.

244. *Pataky Iván:* A világtörténelem legnagyobb tengeri csatája. = M. honvéd. 1994. 46. 40–41.
1944. október, Csendes-óceán.

245. *Botos János:* Szemere Bertalantól Keresztes-Fischer Ferencig. Bp. BM Kiadó, 1994. 67 p.
Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből, 1848–1938.

246. *Czaga Viktória:* A pest-budai rendőrség az önkényuralom évtizedében (1849–1860). 1–2. rész. = Rendészeti szle. 1994. 8. 20–28., 9. 35–38.

247. *Kollár Nóra:* 100 évvel ezelőtt. A rendőrség 1893-ban. = Rendőrségi évkönyv, 1993. Bp. ORFK, 1994. 7–17.

248. *Keserű István:* A magyar rendvédelmi szervek a húszas években. Bp. BM Kiadó, 1994. 53 p.
Fejezetek a M. kir. Belügyminisztérium történetéből, 1919–1926.

249. *Csapó Csaba:* Az erdélyi és a horvát-szlavón csendőrség átvétele a magyar kor-

mány felügyelete alá, 1867–1876. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 90–112.

250. *Szakály Sándor:* A magyar királyi csendőrség 1881–1945. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 1/2. 88–100.

251. *Forró János:* A Magyar Királyi Csendőrségről. = Rendészeti szle. 1994. 3. 44–53.

252. *Garda Dezső:* Székely hadszervezet és faluközösség. Gyergyószentmiklós, Mark House kft. 1994. 168, 18 p.

253. *Parádi József:* A magyar állam határőrizete a két világháború között. = Főiskolai figyelő plusz. 1994. 4. 391–404.

254. *Fórizs Sándor:* Lengyel határőr hadtest, 1924–1939. = Új honvédségi szle. 1994. 2. 59–64.

255. *Keserű István:* Határőrizet, határvédelem és határvadász alakulatok a második világháború éveiben. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 1/1. 291–295.

256. *Fórizs Sándor:* Határőrkötelékek részvétele a honvédség gyakorlatain 1951–1952-ben. = Új honvédségi szle. 1994. 8. 98–101.

257. *Kiss István Géza:* A magyar királyi vámőrség mint fegyveres őrtestület. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 1/2. 101–110.

258. *Molnár András:* Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 75–87.

259. *Kútvölgyi Mihály:* Szabadságharcos tűzoltók. = Magyar fórum. 1994. 12. 9.
48-as honvédekből szerveződő tűzoltóegyletek.

260. *Berki Mihály:* Az államvédelmi hatóság. Bp. s. n. 1994. 222 p.

261. *Kemenes Egon, Kunszt György, Szabó-Pelsőczi Miklós:* Csipkés György és a HÖKK: egy nemzedék élménye és tragédiája. = Valóság. 1994. 9. 73–84.
Cserkészmozgalom.

262. *Liptai László:* A repülés és az ejtőernyőzés a cserkész jellemnevelés egyik eszköze. = Új honvédségi szle. 1994. 6. 109–110.

A katonaság és kiképzésének története

263. *Huntington, Samuel P.:* A katona és az állam. A civil és a katonai szféra viszonyának elmélete és politikája. Bp. Zrínyi K., Atlanti Kutató és Kiadó, 1994. 458 p. + mell.
Eredeti cím: The soldier and the state. – Király Béla kísérő tanulmányával.

264. *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 51–55.

265. *Bona Gábor:* A '48-as honvédsereg Vas megyei származású huszártisztje. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 954–966.

266. *Hajdú Tibor:* Hadsereg és társadalom a kiegyezés korában. = História. 1994. 5–6. 28–30.

267. *Szabó József:* Magyar tisztek a Monarchiában a századforduló idején. Bp. MH Oktatási és Kulturális Anaygelláto Központ, 1994. 109 p. (Honvédtudósok, 2)

268. *Deák István:* Volt egyszer egy tisztikar, 1848–1918. Bp. Gondolat, 1993. 333 p.
Ism.: Bencze László: Gondolatok Deák István „Volt egyszer egy tisztikar... című könyvének olvasása közben. = Aetas. 1994. 2. 232–241.
Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 110–112.
Urbán Aladár. = Századok. 1994. 5. 1043–1048.

269. *Szabó József János:* A magyar katonai szakma képe az első világháború előestéjén. = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 219–243.

270. *Szakály Sándor:* Honvédők vagy vörösök? Az 1919-es magyar vörös hadsereg tisztikara. = A Harmadik (Tapolcai) Magyar Történelmi Iskola Előadásai és Iratai. Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1994. 199–206.

271. *Szakály Sándor:* A katonai elit a két világháború közti Magyarországon és a második világháború időszakában. = A Második (Tobi) Magyar Történelmi Iskola Előadásai és Iratai. Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1994. 349–354.

272. *Szakály Sándor:* A személyek és megítélésük a huszadik századi magyar történelemben. = Iskolakultúra. 1994. 15–16. 126–127.

273. *Eszényi József:* A Magyar Királyi Honvédség altiszti kara: 1920–1944. Bp. Püski, 1994. 119 p.
Ism. Egri Magdi. = M. honvéd. 1994. 43. 36.

274. *Eszényi József:* A tisztek helyettesei a két világháború között. = M. honvéd. 1994. 14. 16–17.

275. *Eszényi József:* Házasodási előírások a honvédségben a két világháború között. = Új honvédségi szle. 1994. 2. 65–69.

276. *Ölvedi Ignác:* A honvéd tisztikar és országunk német megszállása. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 28–36.

277. *Laurenszky Ernő, Ölvedi Ignác, Gosztonyi Péter* hozzászólásai. = M. honvéd, 1994. 33. 32–33., 34. 40–41., 36. 38–41.

278. *Szakály Sándor:* Honvédségből honvédségbe. A magyar tisztikar, 1944–1947-ben. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 22–28.

279. *Szabó János:* A brit katona üzenete. = M. honvéd 1994. 25. 12–13., 26. 12–13., 27. 12–13., 28. 12–13.
Történeti áttekintéssel.

280. *Szabó János:* A brit katona „üzenete". = Társadalmi szle. 1994. 10. 70–77.

281. *Ács Tibor:* Személyzet-könyve a hadi főtanodai növendékeknek, 1849. január 8–15. Forrás a Magyar Hadi Főtanoda 1848–1849. évi történetéhez. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 148–154.

282. A híradótiszt-képzés története, 1867–1992. Bp. Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola, 1994. 113 p.

283. *Stadler László:* A tereptan és terepfelvétel oktatása a 100 éves Ludovika Akadémián. = Bolyai hírek. 1994. 4. 21–28.

284. *Bús János:* Rejtett tisztképzés a m. kir. Honvédségben. A vámőrtisztképző tanfolyam. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 88–92.

285. *Oroszi Antal:* A magyar királyi honvédség néhány nevelési intézménye. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 36–41.

286. *Jalsovszky Jenő:* Beszámoló a M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia II. Főcsoport Műszaki Alosztályán 1931–1935. években végzett, és 1935. augusztus 20-án hadnaggyá avatott évfolyam életéről. = Bolyai hírek. 1994. 7. 65–76.

287. *Jalsocszky Jenő:* Vezérkari iskolás emlékeimből... = Bolyai hírek. 1994. 6. 63–69.

288. A m. kir. vitéz nagybányai Horthy István Honvéd Repülő Akadémia 1944. augusztus 20-án felavatott évfolyamának emlékkönyve. Összeáll. Farkas Jenő. [S. l.], [s. n.], 1994. 189 p., 18 t.

289. *Takács János:* A tisztképzés újjászervezése, fő vonásai, irányítása és szervezeti változásai (1945–1989). = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 9–30.
ua. Bolyai hírek, 1994. 2. 23–36.

290. *Kincses Imre:* A lövésztiszt-képzés fejlődése (1947–1986). = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 67–78.

291. *Okváth Imre:* „A Bástya őrei" – a magyar tisztikar a hidegháború időszakában (1945–1956). = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 31–47.

292. *Móricz Lajos:* A Honvédelmi Minisztérium irányító tevékenysége a fegyvernemi tiszti iskolák megalakításában (1949–1953). = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 48–57.

293. *Fehér József:* A tisztképzés mint az uralmi elit képzésének eszköze az 1950-es évtized első felében (1949–1956). = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 79–88.

294. *Erszény István:* Visszatekintés a magyar repülőkiképzés II. világháború utáni korszakára. = Repüléstörténeti konferencia közleményei, Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 195–199. p.

295. *Vázsonyi Miklós:* „Maguk lesznek a vadászok, maguk a csatások..." Ahol a „magyar repülés" is szigorúan titkos volt. = Top Gun. 1994. 1. 36–38.
Repülőkiképzés a Szovjetunióban, 1949–1952.

296. *Vázsonyi Miklós:* MIG–17 PF elfogóvadász tanfolyam. = Top Gun. 1994. 7. 13–14.
Szovjetunió 1954–1955. Visszaemlékezés.

297. *Csonkaréti Károly:* Szigorúan titkos dandár, 1951–1956. Bp. Zrínyi K., 1994. 281 p.

298. *Szilárd István:* Az akadémiai szintű vezetőképzés helyzete 1957–1989 között. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 2. 58–66.
Ua. Bolyai hírek. 1994. 1. 31–35.

299. *Lengyel Ferenc:* Az akadémia csapatnapja. = M. honvéd. 1994. 4. 34–35.
A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia és elődje a m. kir. Honvéd Hadiakadémia.

300. *Rácz Elemér:* A nagyváradi M. Kir. „Gábor Áron" Honvéd Tüzérségi Hadapród Iskola története. = Bolyai hírek. 1994. 5. 43–49.

301. *Ráskay Pál:* Középiskolai honvéd nevelő- és képzőintézetek, 1918–1945. Bp. HOHE, 1994. 88 p.

302. *Ráskay Pál:* M. kir. honvéd középiskolai nevelőtűintézetek 1918–1945 között. = Bolyai hírek. 1994. 1. 5–20.

303. *Szabó Mária:* Katonai középiskolák sajátos helyzete és szerepe a húszas években. = Akad. közl./ZMKA. 200. 1994. 133–155.

A katonai nevelés és a hagyományápolás története

304. *Erdős László:* A Magyar Honvédség nemzeti arculata megteremtének módja és eszköze. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 86–90.

305. *Simon S. Mihály:* Hadtörténelem és tisztképzés. = Új honvédségi szle. 1994. 11. 76–81.

306. *Zákány Lajos:* Történelemtanárok konferenciája. = M. honvéd. 1994. 19. 30–31.
Balatonkenese, 1994. ápr. 5–9. A M. Honvédség oktatási intézményeinek tanárai.

307. *Koós Anna:* A hadtörténelem oktatásáról. = Bolyai hírek. 1994. 2. 5–9.

308. *Náray Lajos:* Vitairat Koós Anna adjunktus „A hadtörténelem oktatásáról" című cikkére. = Bolyai hírek. 1994. 6. 76 79.

309. *Koós Anna:* Kell-e a hadtáposnak történelemtudás? [Riporter:] Egri Magdi. = M. honvéd. 1994. 38. 4.

310. *Somogyi Győző:* A hagyományőrző csapatok szerepe a honvédelemben. = M. honvéd. 1994. 37. 12–13.

311. *Győri László:* Névadóink arcképvázlatai. = M. honvéd. 1994. 46. 20–21., 47. 32–33., 48. 10–11.

312. *Varga József:* Katonai ünnepek. = Hadak útján. 1994. szept.–okt. (436.) 20–22.

313. *Sárközi Sándor:* Szent Borbála a tüzérség védőszentje. Bp. M. Honvédség Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. (Fegyvernemi szentek élete)

314. *Morvay Zoltán:* A tüzérek védőszentjének napja. = M. honvéd. 1994. 48. 33.

315. *Szijj Jolán:* Karácsony az első világháborúban. = M. honvéd. 1994. 51–52., 48–51.

316. *Tatár Imre:* Csak egy éjszakára... = M. nemzet, 1994. 302. 16.
Hadikarácsony, 1914.

317. *Kiss István Géza:* Karácsony szent ünnepe 1942-ben. = M. honvéd. 1994. 51–52., 48–51.

318. *Papp Tibor:* Háborús és hadifogoly karácsonyok. = Hadifogoly híradó, 1994. 10. 1–2.

319. *Fülöp Tibor:* Huszáros év vége. = M. honvéd. 1994. 51–52. 34.

320. Mi hír a Jász Huszárok körül? = Huszár, 1994. 14.

321. *Zakar Péter:* Kalkhasztól Szimonidesz Lajosig. = Aetas, 1994. 2. 242–247.
Borovi József: A magyar tábori lelkészet története. Bp. Zrínyi, 1992.

322. *Vörös Béla:* A tábori lelkészet múltjából. = Bolyai hírek. 1994. 4. 57–68.

323. *Tóth Lóránd:* Tábori lelkészek a honvédségnél. = Bolyai hírek. 1994. 4. 60–63.

324. *Csapody Tamás:* A katonai lelkipásztorkodás. = Társadalmi szle. 1994. 10. 46–52.

325. *Csonkaréti Károly:* Lelkipásztorok a magyar hadseregben. = M. világl. 1994. 8. 52–55.

326. *Csohány János:* A protestáns tábori lelkészet Magyarországon. = Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 31 p.

327. *Varga József:* A Monarchia legtávolabbi temploma. = M. honvéd. 1994. 13. 40–41.
Várady Géza tábori lelkész Boszniában.

328. *Varga József:* A valláserkölcsi nevelés elemei a két világháború közötti időszakban. = Hadtudományi tájékoztató, 1994. 1/2. 160–168.

329. *Pohly János:* „Örömhírt vinni küldött az Úr". Mundérban Kaposvártól Dániáig és haza, napról napra 1944–1946. Pécs, Pécsi Püspökség, 1994. 469 p.

330. *K[acsó] L[ajos]:* Tábori lelkészek zarándoklata. = M. honvéd. 1994. 46. 29.
Kapisztrán János szülővárosába.

331. *Nagy Csaba:* Kapisztrán János szülőházában. = Népszabadság. 1994. 302. 18.

332. *Katona Tamás:* Megfelelően ápoljuk-e '48-as emlékhelyeinket? – Kossuth Lajos országos programjáról. [Riporter:] Kurucz Béla. = M. nemzet. 1994. 66. 7.

333. *Szabó Lajos, H.:* Negyvennyolcas emlékművek, honvédsírok Pápán és környékén. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1994. 120 p. (Jókai füzetek, 11)

334. *Szentkirályi Frigyes:* Múltidéző emlékezés. = M. honvéd. 1994. 30. 15.
1916–1938 között repülőhalált halt pilóták emlékműve, Szeged.

335. *Sylvester Lajos:* Katonasírok a Kárpátokban. = Új Magyarország. 1994. 30. 15.

336. *Tóth Attila:* Emlékmű szembenézetből. Védőbeszéd a Györfi Sándor emlékműve mellett. = Jászkunság. 1994. 6. 12–13.
Szolnok. Második világháborús emlélkmű.

337. *Rideg Gábor:* „Minden egész eltörött..." = Jászkunság. 1994. 6. 10–11.
Szolnok. Második világháborús emlékmű.

338. *Sylvester Lajos:* Szárazajta 1944–1994. Meditáció az emlékmű támfalairól. = M. nemzet. 1994. 259. 6.

339. *Czinege Judit:* Világháborús emlékmű Lakitelken. = Nemzetőr. 1994. ápr. (528.) 9.

340. *Wehner Tibor:* „Kardból kaszát". Dorog új emlékművéről. = Új forrás, 1994. 1. 73–77.

341. *Fekete László:* A hadak útján. = M. honvéd. 1994. 41. 14.
Korsós László, Lugosi József hozzászólása. = M. honvéd. 1994. 46. 28.
Az első világháborús olasz hadszíntér emlékhelyei.

342. *Földi Pál:* Tisztelgés a doni harcosok emlékezete előtt. = Havi m. fórum. 1994. 3. 35–40.

343. Másfél millió lépés a Donig. [Írta:] K[ő] A[ndrás], N[agy] L[ambert] J. Fényképek: Marics Zoltán. = Új Magyarország, 1994. 12. 14–15., 13–17. utolsó lap., 18. 18–19.

344. *Matuz Krisztián:* Emlékhelyavatás a hősök napján. = M. honvéd. 1994. 22. 6–7.

345. *Dávid Géza:* A török Napóleon. – – Az ötszáz éve született Törvényhozó Szulejmánról és a szigetvári szoboravatásról. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 209. 10.

346. *Ungár Tamás:* Szigetvár, Szulejmán, 1994. = Népszabadság, 1994. 207. 15.

347. *Dienes Erzsébet:* A megengedhetetlen emlékmű. Néhány érv a szigetvári Szulejmán-szobor ellenében. = Új Magyarország. 1994. 240. 12.

348. *F[ülöp] T[ibor]:* Wagram – tegnap és ma. = M. honvéd. 1994. 29. 15.
Hagyományőrző emlékezés.

349. *Kása Béla, Fülöp Tibor:* ... és akkor a népek csatája. = M. honvéd. 1994. 48. 26–27.

350. In memoram. Bucuresti, Ed. Militara, 1994. 32 p. (Patrimoniu istoric-militar romanesc)
In memoriam. Külföldön eltemetett román katonák, külföldi katonák Romániában. Angol nyelven. Magyar vonatkozásokkal.

351. Miről mesélnek a sírkeresztek Normandiában? = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 48–50.

352. *Balázs Péter:* Invázió 1944–1994. = Top Gun. 1994. 10. 62–63.
A normandiai partraszállás emlékhelyei.

353. *Bokor László:* Tea Rommelnél. = Népszabadság. 1994. 129. 23.
Hozzászólás: Dániel József: Rommel-sztori: nem ott és nem úgy. = Népszabadság. 1994. 153. 8.
Kanadai veteránok a Normandiai-ünnepségen.

A katonai jog, a háborús bűnök története

354. *Sásik László:* Igazol-e a háború minden túlkapást? 130 éve született az első genfi egyezmény. = Új honvédségi szle. 1994. 8. 76–83.

355. *Glatz Ferenc:* Háborús bűnök és a történettudomány. = História. 1994. 1. 2., 30.

356. *Barcza György:* A háborús bűnösség fogalmáról. = História. 1994. 1. 16.

357. *Sweeney, James Ross:* „Spurred on by the fear of death". Refugees and displaced populations during the Mongol invasion of Hungary. = Nomadic diplomacy destruction and religion from the Pacific to the Adriatic. Toronto, Joint Centre for Asia Pacific Studies, 1994. 34–63. p.
Menekülő és elűzött népesség Magyarországon a mongol invázió idején.

358. Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764. Közzéteszi Imreh István. Bukarest, Kriterion, 1994. 286 p.

359. *Magyar Zoltán:* Siculicidium. Szomorú fejezet a székely határőrvidék történetéből. = Országhatár, 1994. 4. 30–31.

360. *Czegő Zoltán:* Véres vízkereszt Mádéfalván. = Új Magyarország. 1994. 26. 7.

361. *Katona Tamás:* Október. = Heti Magyarország. 1994. 43. 2.

362. Két honvédtiszt „a harag napjáról". = M. honvéd. 1994. 40. 40–41.
Pongrácz István és Kálmán Lajos naplójából. Közli: Hermabb Róbert.

363. *Török J. Tibor:* Tizenhármak és több ezrek. = Népszava. 1994. 234. 6.

364. *Bárány István:* Haynau és a Rotschildok. = História. 1994. 9–10. 62–63.

365. *Gersits István:* Kufsteini levél. = M. honvéd. 1994. 1. 34–35.

366. *Deak, Alexander:* Egy évforduló kapcsán. = Rendészeti szle. 1994. 11. 96–99.
A Dreyfus-ügy.

367. Az ezredest elbocsátották. Avult nézetek egy katonai folyóiratban. [Írta: B. A.] = Heti Magyarország. 1994. 10. 23.
Alfred Dreyfusról.

368. *Vadász Sándor:* A Dreyfus-ügy legújabb irodalmáról. = Világtörténet. 1994. ősz–tél 51–62.

369. *Vadász Sándor:* A Dreyfus-per. = Élet és tud. 1994. 52. 1650–1652.

370. *Kecskés László, Mácza Mihály:* Az elfeledett tömegsír. A borzalom éjszakája Rév-

Komáromban. [Riporter:] Botlik József. = M. nemzet. 1994. 178. 7.

1919. április

371. Ítélet Rab Ákos alezredes, vörös hadosztályparancsnok perében. [Közread., bev. és jegyz. ell.] Fogarassy László. = Hadtört. közl. 1994. 1. 117–123.

372. Katyn: Az igazság pillanata. = M. nemzet. 1994. 250. 20.

373. *Barcza György:* Horthy Miklós és Magyarország világháborús szerepéről. = História. 1994. 1. 29–30.

374. *Major Zoltán:* Háborús felelősség és bűnös nemzet. = Új Magyarország. 1994. 177. 13–14.

375. *Kapronczay Károly:* A német megszállás lengyel mártírjai. = Új Magyarország. 1994. 88. 14.

376. *Kertész István:* A nyilasok fogságában. = História. 1994. 9–10. 57–58.

377. *Szita Szabolcs:* Terror a hungarista államban. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 86–95.

378. *Szita Szabolcs:* Terror a hungarista államban. = História. 1994. 9–10. 54–56.

379. *Illés Sándor:* A történelem legkegyetlenebb etnikai tisztogatása Bácskában. Ötven éve történt. = M. nemzet. 1994. 255. 13.

380. *Mészáros Sándor:* Újvidéki hideg hetek 1944-ben. = Regio. 1994. 1. 77–95.

381. *Matuska Márton:* Méltó kegyelet. A délvidéki vérengzés ötvenedik évfordulójára. = Új Magyarország. 1994. 254. 14.

382. *Szinai Miklós:* A magyar kormányok politikája a zsidókérdésben. (1936–1944. március 19). = M. tudomány. 1994. 12. 1476–1487.

383. *Schmidt Mária:* A vidéki rendőrkapitányok jelentik... = Valóság. 1994. 6. 36–55.
Adalékok a magyar zsidóság történetéhez 1941–1944 között.

384. *Ormos Mária:* Megjegyzések az Endlösung magyarországi történetéhez. = M. tudomány. 1994. 12. 1488–1490.

385. *Gosztonyi Péter:* A zsidókérdés Magyarországon 1944-ben. Hitler, Veesenmayer és Horthy szerepe az Endlösungban. = M. nemzet. 1994. 175. 13.

386. *Glatz Ferenc:* Negyvennégy tavaszán. = Népszabadság, 1994. 82. 25.

387. *Mihályi Gábor:* Történésről és felelősségről. = Népszabadság, 1994. 95. 20.
Glatz Ferenc: Negyvennégy tavaszán c. cikkéhez. (uo. 1994. 82. 25.)

388. Holocaust Magyarországon sorozat. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéből. [Kiadja a magyar Auschwitz Alapítvány –Holocaust Dokumentációs Központ.] [Az előszót írta és a sorozatot szerk. Ságvári Ágnes.] Bp. M. Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dok. Közp., 1994. 11 db.

389. *Szita Szabolcs:* A zsidók üldözése és mentése a német megszállástól a vidéki deportálásig. = Valóság. 1994. 5. 13–31.

390. *Szita Szabolcs:* A zsidók üldöztetése Budapesten 1944–1945. Bp. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. 110 p. (Holocaust füzetek, 4.)

391. Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Králl Csaba. Bp. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 427 p.

392. *Braham, Randolph L.:* A történelem szörnyű fejezete. = Népszabadság. 1994. 82. 26.
A magyarországi holocaustról.

393. *Herczl, Moshe Y.:* Christianity and the holocaust of Hungarian Jewry. New York, London, New York Univ. Press, 1993. 299 p.
A magyar zsidóság tömeges elpusztítása és a kereszténység.

394. *Pataky Iván:* Naponta tizenkétezer ember... = M. honvéd. 1994. 19. 40–41.
1944. – a zsidóság deportálása.

395. Magyarország 1944. 2. köt., Üldöztetés – embermentés. Szerk. Szita Szabolcs. Bp. Nemzeti Tankönyv., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 278 p.

396. *Hanák Péter:* Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. = História. 1994. 4. 25–26.

397. *Karsai László:* Zsidó Holocaust – „számháború". = História. 1994. 1. 12.

398. *Katona, Gabriel P.:* Zsidókat mentő központ. = História. 1994. 2. 8–10.

399. *Horváth László:* A második világháború legnagyobb zsidómentése. = Magyar fórum. 1994. 28. 19.

400. *Bárány György:* Zsidó munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban. = Barátság. 1994. 1. 29–33., 2. 88–90., 3. 156–157., 4. 208–211., 5. 273–274.

401. *Stark Tamás:* Magyar zsidók szovjet fogságban. = História. 1994. 2. 11–12.

402. *Srark Tamás:* Magyarországi zsidók szovjet fogságban. = Iskolakultúra. 1994. 11–12. 133–139.

403. *Luwig Emil:* Az oradouri tömeggyilkosságról, 50 év múltán. = Magyar fórum. 1994. 33. 21.

404. *Sipos Péter:* A távol-keleti perek. = História. 1994. 1. 18–20.

405. *Sipos Péter:* Tizenkét per Nürnbergben. = História. 1994. 1. 6–7.

406. *Deák István:* A nürnbergi perek anatómiája. = História. 1994. 1. 3–15.
Telford Taylor visszaemlékezéséről.

407. Joachim Peiper pere és halála. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 36–42.

408. *Kovács Jenő:* Paul Touvier pere. Szabadlábon a tömeggyilkos. Életfogytiglani börtön. = Országhatár. 1994. 16. 25., 17. 25., 19. 25.

409. A Vichy-kormányzat a vádlottak padján. = Heti Magyarország. 1994. 24. 18.
Paul Touvier.

410. *Dezsőfia János:* Átértékelődhet az ellenállás. Egy francia kollaboráns pere kapcsán. = Új Magyarország, 1994. 84. 12.
Paul Touvier.

411. *Sereg András:* A népbírósági törvény fél évszázada. = Népszabadság. 1994. 11. 9.

412. *Pritz Pál:* Bárdossy László a népbíróság előtt. = História. 1994. 1. 24.

413. Az Endre–Baky–Jaross per. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Előszó Randolph L. Braham. Bp. Cserépfalvi, 1994. 650 p.

414. Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 3., Kúriai teljes ülések. Államvédelmi felülvizsgálatok. „Párt"-ítéletek. Törvényességi óvások. Tárgyalási jegyzőkönyvek. Bp. Közgazd. és Jogi K., 1994. 915 p.

415. *Kő András, Nagy J. Lambert:* Kivégzettek 1948–1956. 1–60. = Új Magyarország. 1994. ápr. 20.–nov. 19. a szerdai és szombati számokban.

416. *Gosztonyi, Peter:* Die Politischen Sauberungen in der ungarischen Armee 1945–1963. 1. T. 1945–1956. 2. T. 1956–1963. = ÖMZ. 1994. 2. 159–166., 4. 381–390.
Politikai tisztogatások a magyar hadseregben, 1945–1963.

417. *Markó György:* Koncepciós perek a honvéd légierő tisztjei ellen. 3., Hűvös Sándor. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 183–185.

418. Sortüzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957. 2. jelentés. ... készítette a Tényfeltáró Bizottság. Szerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, Antológia K., 1994. 581 p.

419. *Kahler Frigyes:* Megtorlás a forradalom résztvevői ellen – a jogtörténet tükrében. = Valóság. 1994. 10. 80–89.

420. *Kiss Sándor, M.:* 1956 és a sortüzek. 1–2. = M. szle. 1994. 4. 373–381., 6. 571–583.

421. *Kő András, Nagy J. Lambert:* Kossuth Lajos tér, 1956. 1–109. Epilógus helyett 1–7. = Új Magyarország. 1993. febr. 3.–1994. márc. 23. a szerdai és szombati számokban.

433. *Horváth Lajos:* Igenis, sortűz volt a Honvédelmi Minisztérium előtt. = Magyar Fórum. 7. 17.

423. *Horváth Miklós:* Köztársaság tér, ezerkilencszázötvenhat. = Népszabadság. 1994. 110. 8.

Veszteségek, a hadifogság története

424. *Sugár István:* Az egri vár 1552. évi ostromának sebesültjei, halottai és sebészorbélyai. = Archivum supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, Heves M. Lvt., 1993. 189–222. p. (Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám)

425. *Kiss József:* A pesti invaliduspalota titkai. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1994. 38. 34–35.

426. *Lenkefi Ferenc:* A lelkigondozás problémái a francia hadifoglyok körében Magyarországon, 1794–1795. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 3–16.

427. *Urbán Aladár:* Kossuth Lajos és a szegedi olasz foglyok kiszabadítása 1848 októberében. = Századok. 1994. 5. 872–887.

428. *Soltész József:* Magyar hadifoglyok Szicilia szigetén az I. világháborúban. = Szülőföldünk. 21–22. 1994. 37–42.

429. *Csiffáry Gabriella:* „Csak erőt adjon az Isten!" Egy magyar hadifogoly kálváriája a szerbek fogságában. = Új forrás. 1994. 2. 54–60.

430. *Bonhardt Attila:* A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. [1.] Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában. 1918 december–1921 augusztus. [2.] A magyarországi leszerelő táborok. [3.] A magyar hadifoglyok szervezett hazatelepítésése Szovjet-Oroszországból. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 29–70., 3. 19–54., 4. 3–47.

431. *Csárádi József:* A második világháború veszteségeiről. = Új honvédségi szle. 1994. 8. füzet. 25 p.

432. *Sebestyén István:* Csongrád város második világháborús áldozatai. = Oppidum Csongrád, 1994. 1–27.

433. *Kapronczay Károly:* Lengyel katonák magyar földön. Bp. Zrínyi K., 1994. 129 p.

434. *Lagzi István:* Lengyel katonák és önkéntesek evakuációja Magyarországról 1940 tavaszától 1940 őszéig. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 25. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 1994. 303–336. p.

435. *Füzes Miklós:* Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban, Pécs, M. Tört. Társ. Déldunántúli Csoportja, Baranya M. Lvt., 1994. 209 p.

436. A Nyugatra hurcolt hadifoglyok kérdéséhez. Szentgyörgyi Albert levele. Közzéteszi: Ságvári Ágnes. = História. 1994. 9–10. 66.

437. *Basó József:* Egy páncélostiszt pokoljárása. [Riporter:] Kacsó Lajos. = M. honvéd. 1994. 3. 34–35.

Hadifogság.

438. *Göcsei Imre:* A szögesdrót mögött. Egy hadifogoly naplójából. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 155–179.

439. *Szűcs Jenő:* Hadifogság és hazatérés. 2., 1945. VIII. 25.–1946. V. 12. = Déri Múzeum évkönyve. 1992–1993. Debrecen, 1994. 247–265. p.

440. Horváth Lajos naplója a német hadifogságból (1944–45) (részletek). [Közzéteszi:] Kleinné Horváth Magda. = Új forrás. 1994. 2. 60–66.

441. Hadifoglyok írják ... Szerk. Papp Tibor. = Hadifogoly híradó. 1994. 1. 5–8., 2. 3–7., 3. 3–7., 4. 3–8., 5. 6–8., 6. 4–8., 7. 3–7., 9. 5–7., 10. 3–7.

442. *Tóbiás Áron:* Magyar Gulag-lexikon. A hírhedt 58-as paragrafus. = M. nemzet. 1994. 265. 7.

Rózsás János.

A haditechnika története

443. *Hogg, Ian V.:* A fegyverek enciklopédiája. A kőbaltától az irányított rakétáig. Bp. Zrínyi K., 1994. 219 p.

Eredeti cím: The Guinness encyclopedia of weaponry.

444. *Gohlke, W.:* Die blanken Waffen und die Schutzwaffen ihre Entwicklung von der Zeit der Landsknechte bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Waffen in Deutschland, Österreich–Ungarn und Frankreich. – Osnabrück, Biblio. Verl., 1994. 157 p.

Szálfegyverek és védő felszerelések. Magyar vonatkozásokkal.

445. *Tóth Lóránd:* Ősmagyarok íja, nyila. = Bolyai hírek. 1994. 5. 1–9.

446. *Kovács László:* Fegyverek és pénzek. Honfoglalás és régészet. Bp. Balassi K., 1994. 181–194. p. (A honfoglalásról sok szemmel, 1)

447. *Csiffáry Gergely:* Hadiipari létesítmények a XVI–XVIII. századi Egerben. = Agria. Annales Musei Agriensis. 29–30. Eger, Dobó István Vármúz. 1993–1994. 103–137. p.

448. *Bonhardt Attila, Sárhidai Gyula, Winkler László:* A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. Bp. Zrínyi K., 1993. 475. p.

Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 125–126.

449. *Schmidt László:* A Willys Jeep születése. = Haditechnika. 1994. 1. 52–55.

450. *Villányi György:* Magyar páncélvonatok az első világháború után. 1–2. = Haditechnika. 1994. 1. 69–71., 2. 48–52.

451. *Hoch, Peter; Tötschinger, Bernhard:* Der Skoda 30,5 cm Mörser M11–M11/16–M16. = Das Militärhistorische Archiv. 1994. 2. 25–33., 3. 26–35.

A Skoda-művek mozsárágyúi a k. u. k. hadseregben.

452. *Bíró Ádám:* A 40. M. Turán-40 közepes harckocsi kialakítása. 1. A mintapéldánytól a sorozatgyártásig. = Haditechnika. 1994. 4. 65–69.

453. *Bíró Ádám:* A 40 mm-es 36/40 M. Nimród önjáró páncélvadász és légvédelmi gépágyú 1–2. (Haditechnika. 1994. 2. 61–64., 3. 54–60.

454. *Éder Miklós:* Kiegészítések az Ansaldóhoz. = Haditechnika. 1994. 1. 61.

Bíró Ádám: A páncélos fegyvernem megteremtésének kezdetei a Magyar Királyi Honvédségben (uo. 1993. 3.) c. cikkhez.

455. *Sárhidai Gyula:* Harckocsik az 1. hadseregnél. = M. honvéd. 1994. 37. 42–43.

456. *Schmidt László:* Német rakéta-sorozatvetők a második világháborúban. = Haditechnika. 1994. 4. 61–64.

457. *Mattheidesz Konrád:* Légvédelmi ágyú a föld alól. = Haditechnika. 1994. 3. 69–70.

458. Juhász István hagyatéka. Gamma – Juhász lőelemképző. Összeáll. és szerk. Varga József.

[Közread.] hadtört. Int. és Múz. Bp. Petit Real K., 1994. 73 p.
Tudományos emlékülés előadásai.

459. *Havas Tibor:* Emlékülés egy fejlesztő-tervező mérnök születésének 100. évfordulóján. = Akadémiai fórum. 1994. 6. 2.
Juhász István.

460. *Egri Magdi:* Egy mai ember. = M. honvéd. 1994. 40. 42–43.
Juhász István

461. *Laczik Bálint:* A Gamma–Juhász légvédelmi lőelemképző. = Technikatörténeti szle., 1993. 17–37. p.

462. *Winkler László:* Az első magyar repülőgépgyár története. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 207–208. p.

463. *Punka György:* A győri repülőgépgyártás adatai. Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 209–223. p.

464. *Amaczi Viktor, Sárhidai Gyula:* A Dunai Repülőgépgyár Rt.-től a Pestvidéki Gépgyár F. A.-ig. 2. = Haditechnika. 1994. 1. 42–46.

465. *Gál József:* A „feketerigó" akcióban. SR-71A Blacj Bird. 1–2. rész. = Top Gun. 1994. 1. 48–51., 2. 32–35.
3. rész. Különlegességek a legek repülőgépéről. = Top Gun. 1994. 3. 27–29.

466. *Valuev, Nikolaj:* Harrier – egy madár a „Fehér Könyv"-ből. A „Sea Harrier" FRS. 1. és a „Harrier" GR. MK. 3 a falklandi háborúban. = Bolyai hírek. 1994. 7. 125–145.

467. *Aksënov, A.–Valuev, N.–Delâev, V.:* Az AV-8B „Harrier" II. és az Öböl-háború. = Bolyai hírek. 1994. 7. 146–156.

468. *Kővári László:* MiG-történelem. = Top Gun. 1994. 4. 14–20.

469. *Gál József:* A MiG–21F–13 magyarországi története. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 53–65. p.

470. *Tóth Ferenc:* Az elmúlt évek repülőgép-roncs-kutatásának egyes eredményei az 1994. májusi pesterzsébeti kiállítás alapján. = Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 9–41. p.

471. *Schmidt László:* A Flettner 282 Kolibri helikopter. = Haditechnika. 1994. 3. 65–68.

472. *Csonkaréty Károly:* A szabadságharc hadihajói. = Élet és tud. 1994. 11. 326–328.

473. *Bak József:* Az egykori osztrák–magyar haditengerészet elfelejtett tengeralattjárói. = Haditechnika. 1994. 4. 59–60.

474. A hajó hazatért. Egy nemzeti ereklye megmentése. = Heti Magyarország. 1994. 1. 9.
Lajta, az Osztrák–Magyar Monarchia 1. monitora.

475. *Margitay-Becht András:* A Hadtörténeti Múzeum legújabb szerzeménye: az SMS LEITHA monitor. = Haditechnika. 1994. 1. 67–68.

476. *Horváth János:* Az osztrák–magyar hajóhad rádiókészülékei. 1–2. = Haditechnika. 1994. 2. 57–60., 3. 61–64.

477. *Heitmann, Jan:* U-534 – A titokzatos tengeralattjáró. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 28–35.
Roncskutatás.

478. *Vértes Endre:* A brit flotta és a tengerészeti légierők jelzésrendszere. 1. = Haditechnika. 1994. 4. 54–56.

479. *Sárhidai Gyula, Szabó Miklós:* „Az atom delfin" talán valós története. = M. honvéd, 1994. 43. 42–43.
Szovjet atom-tengeralattjárók.

480. „Cár-ágyú" a szovjet szuper csatahajók részére. = Haditechnika. 1994. 3. 70–71.

481. *Bak József:* A svéd tengeri hatalom emlékei. 1–2. = Haditechnika. 1994. 1. 62–66., 2. 65–68.

482. *Vértes Endre:* A Royal Navy repülőgép-hordozó flottájának kialakulása. 1–3. = Haditechnika. 1993. 4. 54–61., 1994. 1. 56–60., 2. 53–56.

483. *Sárhidai Gyula:* A M. Kir. Honvédség kísérletei különleges fegyverekkel. = Háború és 49 év béke, 1994. 5. 26–27.

484. A német titkos fegyverek. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 14–25.

485. *Bernstein, Jeremy:* Vacsora a kastélyban. = Világosság. 1994. 1. 58–74.
A német tudósok és az atombomba.

486. Az atomtitkok nyomában. = M. honvéd. 1994. 31. 16–17., 32. 16–17., 33. 16–17., 34. 16–17.

487. Széljegyzetek egy nagy feltűnést keltő emlékirathoz. = M. honvéd. 1994. 26. 16–17.
Szudplatov, Pavel az atombomba készítéséről.

488. *Sárhidai Gyula, Szabó Miklós:* Az első atombombák augusztusban robbantak... = M. honvéd. 1994. 32. 42–43.
1945 amerikai, 1949 szovjet atombomba.

489. Titkos radióaktív hadgyakorlatok áldozata. = M. hírlap. 1994. 288. 8.
Szovjet és amerikai atomkísérletek a hidegháború időszakában.

Helytörténet, vártörténet

490. *Gyöngyössy János:* Székely templomerődök. 2. kiad. Csíkszereda, Corvina Könyvposta, 1994. 101 p.

491. *Gerő László:* Mátyás király budai palotája. Kiskőrös, de Csejte K., 1994. 143 p. (Középkori Magyarország)

492. *Almási János:* Budapest történeti topográfiája a német megszállás időszakában. Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyv., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 123–146. p.

493. *Koppány Tibor:* A Tolna megyei Dombó vára. = Művészettörténet – műemlékvédelem. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 159–168. p.

494. *Sugár István:* Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete. Agria. Annales Musei Agriensis. 29–30. Eger, Dobó István Vármúz., 1993–1994. 67–101. p.

495. *Csorba Csaba:* A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. = Studia Agriensia. 14. Eger, 1993. 193–209. p.

496. *Bagu Balázs, Szakáll Mihály:* A szabadságharc nemzetőrei. Vidékünk nemzetőrségének történetéből (1848–1849). Ungvár, Bp. Intermix K., 1994. 165 p. (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 42)

497. *Kollárová, Zuzana:* Spis v ciernom. = Historická Revue. 1994. 3. 30–31.
Késmárk a hadtörténelemben.

498. *Jankó Annamária:* Komárom–Esztergom megye várainak térképi ábrázolása a XIX. sz. végéig. = Limes. 1994. 3. 51–65.

499. *Suba János:* A M. Kir. honvédség 10. sz. központi lőszerraktárának (Komárom Csillagerőd – Komárom Óvár) kiépítése. = Limes. 1994. 3. 67–77.

500. *Kónya Péter:* „Sem csellel – sem erővel!". = M. honvéd. 1994. 50. 12–13.
A Komárom-Monostori erődítmény történetéből.

501. A műszaki csapatok napja. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 82–87.
A komáromi erődről.

502. *Szabó Lajos, H.:* Pápa és környéke 1848–1849. Pápa, [s. n.], 1994. 366 p.

503. Somogy megye a mádosik világháborúban. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 1993. 539 p.
Ism.: Márkó Katalin. = Somogy. 1994. 1. 72–74.

504. *Kedves Gyula:* „Kossuth Lajos azt üzente..." 1. A szabadságharc önkéntesei. 2. Egy alakulat története. = Élet és tud. 1994. 10. 296–298., 11. 337–338.
Szabolcsi 48. honvéd zászlóalj.

505. Szeged története. 4., 1919–1944. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1994. 798. p., 121 t.

506. *Domokos György:* A szombathelyi vár fegyverei a XVI–XVII. században. = Életünk. 1994. 10–11. (Huszár szám) 888–893.

507. *Koltay Péter:* Szőlősgyörök község népfelkelőinek és nemzetőreinek harca 1848 őszén Jellasics ellen. = Szőlősgyörök története. Szőlősgyörök, Önkorm., 1991 [!1993]. 114–141. p.

508. *Kralovánszky Alán:* A tihanyi vár 1982. évi feltárása. = Műemlékvédelem. 1994. 4. 209–218.

509. *Bujdosó Győző:* Periodizációs és rekonstrukciós kísérlet Torockószentgyörgy várához. = Műemlékvédelem. 1994. 2. 101–109.

510. Vámospércs története. Szerk. Gazdag István. [Kiadja: Vámospércs Nagyközség Önkormányzata.] Vámospércs, Önkorm., 1994. 372 p.

511. *Sós Ágnes, Cs.:* Zalavár az újabb ásatások tükrében. = Honfoglalás és régészet. Bp. Balassi K., 1994. 85–90. p. (Honfoglalásról sok szemmel; 1)

512. *Frivaldszky János:* Adalékok Lietava (Szlovákia) építéstörténetéhez. = Műemlékvédelem. 1994. 4. 221–229.
Zsolnalitva.

Életrajzok, megemlékezések

513. Honvédelmi miniszterek, 1848–1994. Bp. Zrínyi K., 1994. 156, 12 p.
Szerzők: Ács Tibor, Balogh Gyula, Bencze László, Hegedűs Zoltán, Liptai Ervin, Móricz Lajos, Szakály Sándor.

514. Párhuzamos politikus-portrék a XX. századi Európából. = Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 1994. 78 p. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 11)
Szerzők: Diószegi István, Krausz Tamás, Vargyai Gyula, Surányi Róbert, Harsányi Iván, Németh István.

515. O'Connor, Martin: Air aces of the Austro-Hungarian Empire, 1914–1918. Mountain View Flyng Machines Press, 1994. 336 p.
Az Osztrák–Magyar Monarchia mesterpilótái, 1914–1918.

516. *Horváth Ödön:* Generálispanoptikum. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 52–53.
Német tábornokok.

517. *Kubinyi Ferenc:* Fekete lexikon, 1945–1956. 1. Thousand Oaks, Malomfalvi K., Magyarok Vasárnapja, 1994. 303 p.

518. *Horváth Zoltán:* Ion Antonescu marsall. – Háború és 49 év véke. 1994. 5. 33–34.

519. *Móra László:* Márciusi emlék Bajcsy-Zsilinszky Endréről. = Új Magyarország. 1994. 65. 14.

520. *Novák Károly:* Az ellenállási mozgalom – Bajcsy-Zsilinszky Endre. = Theol. szle. 1994. 2. 95–97.

521. *Vigh Károly:* Sugaras pályaív. Bajcsy-Zsilinszky helye történelmünkben. = M. nemzet. 1994. 301. 10.

522. *Tilkovszky Lóránt:* Egy Balcsy-Zsilinszky memorandum 1942-ből. = Századok, 1994. 6. 1199–1247.

523. *Révai András:* A sorsa még mindig titok. Bakay Szilárd és a két megszállás. = Heti Magyarország. 1994. 10. 29.

524. *Alexa Károly:* A jó ruhás csiga. Négyszáz éve halt meg Balassi Bálint. = M. nemzet. 1994. 123. 19.

525. *Rév Pál:* Bánhidi Antalra emlékezve. Repüléstörténeti konferencia közleményei. Budapest, 1994. Bp. M. Repüléstört. Társ., 1994. 167–170. p.

526. *Csanádi Norbert:* A Gerle is besorolt az égi kötelékbe... = Top Gun. 1994. 6. 27–29.
Bánhidi Antal (1902–1994.)

527. Báthory István emlékezete. ... szerk. Nagy László. Bp. Zrínyi K., 1994. 339 p.

528. *Katona Tamás:* Lengyel katonatiszt, magyar honvéd tábornok. – – a kétszáz éve született Bem apóról. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 61. 9.

529. *Hermann Róbert:* Bem apó. = M. honvéd. 1994. 10. 14–15.

530. *Csikány Tamás:* Bem tábornok az 1848–49-es magyar honvédségben. = Új honvédségi szle. 1994. 3. 54–59.

531. *Sutarski, Konrad:* Bem tábornok a múltban és a jelenben. = Heti Magyarország. 1994. 12. 7.

532. *Sylvester Lajos:* „Mi nem győznénk? Hisz Bem a vezérünk..." = Új Magyarország. 1994. 60.13.

533. *Kovács István:* Szoborként is megszólítható. Kétszáz éve született Bem József. = Népszabadság. 1994. 64. 22.

534. *Ritecz Miklós:* A tarnówiak magyarul tanulnak. Látogatás Bem apó szülőhelyén. = Népszabadság. 1994. 61. 7.

535. *Puncz Márta:* A tábornok. = Bécsi napló. 1994. 2. 4.
Bem József születésének 200. évf.

536. A francia marsall. 1689. augusztus 3-án született Bercsényi László gróf. = Heti Magyarország. 1994. 30. 31.

537. *Berek Lajos:* Magyar kornétásból – francia marsall. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 22–26.
Bercsényi László

538. *Várkonyi Ágnes, R.:* Bercsényi Miklós a történetírásban. = Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Bp. ELTE, 1994. 146–164. p.

539. *Győri László:* Bercsényi Miklós. = M. honvéd. 1994. 48. 10–11.

540. *Haralyi László:* Birago – egy név, mely fogalommá vált. = Új honvédségi szle. 1994. 9. 93–96.
Karl von Birago (1792–1845.)

541. *Bondor Vilmos:* A világégés hadszínterein. Bp. Zrínyi K., 1994. 220 p.
Második világháborús visszaemlékezések
Ism. Nagy Domokos Imre. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 124–125.
Bene János. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 1994. 4. 592–593.

542. *Rácz György:* A Csákyak. Egy főúri család „pályakezdése". = Rubicon. 1994. 10. 12.
Csáky Miklós. Csáky György

543. Mária hadnagy. Keressük az utódokat. = Országhatár. 1994. 22. 26–27.
Csiizmarovics Mária, 48-as honvéd huszárhadnagy.

544. *Győri László:* Damjanich János. = M. honvéd. 1994. 47. 33.

545. *Glück Jenő:* A tábornok és Arad. Kiegészítő adatok Damjanich János és Damjanich Jánosné életrajzához. = Szeged. 1994. márc. 20–21.

546. *Kenyeres Dénes:* Damjanich János honvéd tábornok hőstette és kitüntetése. = Bolyai hírek. 1994. 2. 75–79.

547. *Szabó Péter:* Hivatása teljesítése közben... Adalékok dr. Deseő László m. kir. vezérőrnagy egykori moszkvai katonai attasé életrajzához. = Népszabadság. 1994. 147. 33.

548. *Györkei Jenő:* Deseő tábornok élete és titokzatos halála. 1–2. rész. = Heti Magyarország. 1994. 21. 29., 22. 30–31.
Hozzászólás: Gallyas Ferenc: Deseő tábornok utolsó évei és a valóság. = uo. 27. 31. Bujtás Pál. = uo. 29. 31.

549. *Kacsó Lajos:* A históriás idők tábornoka. = M. honvéd. 1994. 24. 32–33.
Deseő László

550. Hazai földben nyugszanak. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 2–4.
Gróf Bethlen István, Dezső László vőrgy. földi maradványainak hazaszállítása.

551. *Kenyeres Dénes:* Dessewffy Arisztid honvéd tábornok rövid életrajza és katonai kitüntetései. = Bolyai hírek. 1994. 6. 89–93.

552. *Harsányi Iván:* Franco. Rejtélyek és ellentmondások. = Rubicon. 1994. 3. 10–16.

553. *Gallyas Ferenc:* Hősi halálom után. [Riporter:] Kacsó Lajos, = M. honvéd. 1994. 50. 34–35.

554. *Gazdag Ferenc:* De Gaulle. A francia nagyság bűvöletében. = Rubicon. 93/10–94/1, 30–36.

555. *Goebbels, Joseph:* Napló. Az előszót írta... Ormos Mária. Vál. és szerk. Rátkai Ferenc. Bp. Dunakönyv K., 1994. 457 p.
Eredeti cím: Tagebücher, 1924–1945.
Ism.: Bodnár Dániel. = Heti Magyarország. 1994. 28. 14.
Török Bálint: Mennyire voltunk „utolsó csatlós"? = M. nemzet, 1994. 295. 6.

556. *Ormos Mária:* Joseph Goebbels. Hitler leghűségesebb híve. = Rubicon. 1994. 3. 4–9.
Goebbels-napló (részletek). Dokumentum. = uo. melléklet 1–7.

557. *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. 1–2. köt. Bp. Osiris – Századvég K., 1994. 2 db. (387, 387 p.) (Századvég könyvtár)
Ism.: Pethő Tibor A közgondolkodás változásai. = M. nemzet, 1994. 260. 18.

558. *Kosáry Domokos:* Antall József Görgeyről. = Historia. 1994. 4. 31–32.

559. *Móra László:* Görgey Artúr mint kémikus és haditechnikus. = Technikatörténeti szle., 20. 1993. Bp. Országos Műszaki Múzeum, 1993. 137–158. p.

560. *Móra László:* Görgey Artúr mint technikus. = Új Magyarország. 1994. 118. 17.

561. *Hermann Róbert:* Hatvani Imre szabadcsapatvezér. = M. honvéd. 1994. 17. 40–41.

562. *Szepesi József:* A legeredményesebb pilóta. = M. honvéd. 1994. 51–52. 41.
Hefty Frigyes

563. *Thomas, Hugh:* Hess. Két gyilkosság története. Bp. Balassi K., 1994. 187 p.
Eredeti cím: A tale of two murders.

564. *S[ebők] J[ános]:* Rudolf Hess titokzatos repülése. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 42–45.

565. *Ormos Mária:* Hitler. Bp. T-Twins K., 1994. 522 p.
Ism.: Bodnár Dániel: A „zseniális megtévesztő". = Heti Magyarország. 1994. 10. 14.
Székely Gábor. = Múltunk. 1994. 1–2. 297–301.
Tamási Orosz János: Antiszemita volt-e Hitler. Esszéfüzér Ormos Mária tollából. = Új Magyarország. 1994. 4. 9.

566. *Ormos Mária:* A Führer új ruhája. Magyar Hitler-biográfia. [Riporter:] Murányi Gábor. = Heti világgazd. 1994. 5. 80–81.

567. Sötétben minden macska fekete. Beszélgetés az első magyarországi Hitler-életrajzszerzőjével, Ormos Mária történésszel. [Riporter:] Murányi Gábor. = IPM, 1994. 5. 53–57.

568. *S[ebők] J[ános]:* Hitler, a hűbérúr. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 30–31.

569. *Lukácsy András:* Hitler Adolf – kettős tükörben. = M. hírlap. 1994. 24. II.

570. *Kacsó Lajos:* Egy tiszt a hírközpontból. = M. honvéd. 1994. 17. 32.
Isépy Dezső

571. *Isépy Dezső:* A kőközei rejtély. = M. honvéd. 1994. 17. 33.
Harcok Erdélyben 1944. őszén.

572. *Barabás Tamás:* Jány Gusztáv mennybemenetele. = Népszava. 1994. 10. 6.

573. *Kiss Béla:* Milyen ember volt Jány Gusztáv vezérezredes? = Új honvédségi szle. 1994. 3. 96–98.
Hozzászólás az Új honvédségi szle. korábbi számaiban megjelent tanulmányokhoz.

574. *Berek Lajos:* Jeney Lajos Mihály tábornok helye az európai hadművészet történetében. = Új honvédségi szle. 1994. 6. 18–24.

575. *Delfiner, Henry:* Nikolaus Jurischitz 1490–1543. Soldierdiplomat. = East European Quarterly, 28. 1994. 1. 1–47. p.
Jurisics Miklós 1490–1543. A katonai diplomata.

576. *Varga József:* In memoriam Kálló Ferenc tábori lelkész. = M. honvéd. 1994. 43. 14.

577. *Sári Katalin:* Kálló esperesre emlékezünk. = Új Magyarország. 1944. 254. 14.

578. *Agoston, Tom:* Sátán vagy géniusz? Hitler szürke eminenciása. Bp. Kossuth K., 1994. 180 p.
Eredeti cím: Blunder! How the U. S. gave away Nazi supersecrets to Russia.
Kammler, Hans

579. *Veszprémy László:* Károly Róbert. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 56 p.,

12 t. (Vitézek, várkapitányok, hadvezérek, gengerálisok)

580. *Habsburg, Ottó:* V. Károly. Egy európai császár. Bp. Európa K., 1994. 435 p.
Eredeti cím: Charles Quint.

581. *Czigány István:* Egy reálpolitikus áruló? = M. honvéd. 1994. 2. 12–13.
Gróf Károlyi Sándor 1669–1743.

582. *Kovács Ágnes:* Károlyi Sándor főispán tevékenysége a XVII. század végén. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 56–61.

583. *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Egy pilóta halálára. – – búcsúja Kaszala Károlytól. [Közread és bev.] Surányi Endre. = Eur. utas. 15. 1994. 86–88.

584. *Horváth András, K.:* Hatezer nap a pokolban. = Magyar fórum. 1994. 5. 4.
Kásás Andor vőrgy. (1904–1994)

585. *Horváth Zoltán:* Egy leigázott torpedónaszád hőse. John Fitzgerald Kennedy tengerész hadnagy. = Top Gun. 1994. 11. 8–9., 11.

586. Kéri Kálmán vezérezredesre emlékezve. = Új honvédségi szle. 1994. 6. 122.

587. Kéri Kálmán vezérezredesre emlékezve. = M. honvéd. 1994. 22. 7.

588. *Perjés Géza:* Búcsú Kéri Kálmántól. = Magyar fórum. 1994. 22. 3.

589. *Szakály Sándor:* Elment egy katona. Kéri Kálmán vezérezredes (1901–1994). = M. nemzet. 1994. 131. 7.

590. *Szakály Sándor:* Élt 93 évet. Kéri Kálmán vezérezredes (1901–1994). = Bécsi napló. 1994. 4. 8.

591. *Speidl Zoltán:* Kálmán bácsi elment. = Heti Magyarország. 1994. 22. 3.
Kéri Kálmán

592. Végső búcsú Kéri Kálmántól. = Nemzetőr. 1994. júl.–aug. (531–532.) 6.

593. Örökre őrségben. Elhunyt Kéri Kálmán vezérezredes. = Nemzetőr. 1994. jún. (530.) 5.

594. *R[adnóczy] A[ntal]:* Búcsú vitéz Kéri Kálmántól. = Vitézi tájékoztató. 1994. 1. 9–10.

595. *Simonffy András:* Kéri Kálmán – híd az idők felett. = Új Magyarország. 1994. 131. 10.

596. *Oláh András:* Kézy László nemzetőrségi őrnagy emlékezete. (1794–1854.) = Honismeret. 1994. 1. 16–19.

597. *Rázsó Gyula:* Kinizsi csodaszerű ereje. – – a kenyérmezei hősről. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 297. 14.

598. *Varga Mihály:* A magyar Herkules. = M. honvéd. 1994. 38. 40–41.
Kinizsi Pál

599. *Varga J. János:* Kisfaludyak. Mars és a múzsák szolgálatában. Egy köznemes család portréja a 17–19. századból. = Rubicon. 1994. 4–5. 55–57.

600. *Kenyeres Dénes:* Kiss Ernő honvéd altábornagy rövid életrajza és kitüntetése. = Bolyai hírek. 1994. 6. 98–101.

601. *Kenyeres Dénes:* Klapka György honvéd tábornok rövid életrajza, katonai tevékenysége és kitüntetése. = Bolyai hírek. 1994. 6. 102–106.

602. *Hermann Róbert:* Görgey tábornok szerint „nagyon kedves fiú volt Korossy". = Gerendási szó. 1994. 3.

603. *Ács Tibor:* Kossuth Lajos. Bp. M. Honvédség Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 96 p., 16 t.

604. Kossuth Lajos üzenetei. Szabad György összeállítása. Bp. IKVA, 1994. 294 p.
Ism.: R. T. = M. nemzet, 1994. 66. 9.
Csorba László: A szabadság embere. = M. nemzet, 1994. 170. 10.

605. *Hermann Róbert:* „Kossuthot nem ismerjük igazán...". [Riporter:] E[gri] M[agdi]. = M. honvéd. 1994. 3. 40–41.

606. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1994. 63 p. (Erdélyi tudományos füzetek, 219)

607. *Diószegi [György]:* Száz éve hunyt el Kossuth Lajos. = Heti Magyarország. 1994. 11. 29.

608. *Weisz, Giuseppe:* A turini remete. = Rubicon. 1994. 2. 22–26.
Kossuth Lajos

609. *Pusztaszeri László:* A magyar történelem géniusza. = M. nemzet. 1994. 65. 12.
Kossuth Lajos

610. *Tőbiás Áron:* Két férfi a viharban. '56 fegyverei – mentősei. = M. Nemzet. 1994. 163. 7.
Laurenszky Ernő, Balázs Piri László

611. *V[arga] M[ihály]:* Balszerencsés kémikus. = M. honvéd. 1994. 31. 42–43.
Lavoisier, Antoine

612. *Pusztaszeri László:* Aki szembefordult a tigrisekkel. = Új Magyarország. 1994. 153. 14.
Lázár Károly altbgy. testőrparancsnok

613. *Kenyeres Dénes:* Lázár Vilmos honvéd ezredes utásztiszt, aradi vértanú. = Műszaki katonai közl. 1994. 3–4. 66–70.

614. *Kenyeres Dénes:* 175 éve született gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok. = M. honvéd. 1994. 16. 40–41.

615. *Merényi-Metzger Gábor:* A tizenhatodik aradi vértanú. Lenkey János tábornok emlékezete. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 88–120.

616. *Gosztonyi Péter:* Ki volt Maléter Pál? 1–2. = Respublika. 1994. 25. 38–40.,26. 76–77.
Hellenbart Gyula, Horváth Miklós: Válaszok Gosztonyi Péternek. = Respublika. 1994. 28. 26–27.

617. *Horváth Miklós:* Egyenes gerinccel. Könyv Maléter Pál életútjáról. [Riporter:] K[ő] A[ndrás]. = Új Magyarország. 1994. 248. 13.
Horváth Miklós: Maléter Pál. Bp. 1995. Összeállítás a könyvből. 14–18.

618. *Kubinyi András:* A középkori politikai zseni. 530 éve koronázták királlyá Mátyást. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 71. 20.

619. *Schubert Katalin:* Gondolatok Mikó Zoltánról. = M. honvéd. 1994. 48. 15.

620. *Schubert Katalin:* A Mikó-rejtély. = Új Magyarország. 1994. 284. 15.

621. *Bondor Vilmos:* A Mikó-ügy. Beszélgetés – – sal, a katonai ellenállás egyik vezetőjével. [Riporter:] Sári Katalin. = Új Magyarország. 1944. 153. 15.

622. *Benkő Zoltán:* Egy tébolyult kor tanúságtevője. Beszélgetés – – nal. [Riporter:] Sári Katalin. = Új Magyarország. 1994. 284. 15.
Beszélgetés az ellenállásról és Mikó Zoltánról.

623. *Szentkirályi Frigyes:* Nagy Jenő ezredesről, egykori parancsnokomról. = M. honvéd. 1994. 48. 40–41.

624. *Dombrády Lóránd:* Az állhatatos katona. 1–3. = Heti Magyarország. 1994. 47–49. 29.
Nagybaczoni Nagy Vilmos

625. *Kacsó Lajos:* Egy frontnapló titkai. = M. honvéd. 1994. 40. 34–35.
Nemeskéri-Kiss Miklós naplójáról.

626. *Bona Gábor:* Egy 48-as huszárszázados visszaemlékezései. = Új forrás. 1994. 1. 39–48.
Pálffy Károly

627. *Kiss Béla:* Friedrich Paulus vezértábornagy. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 100–102.

628. *Varga Mihály:* Apolitikus katona – vagy lakáj? = Új honvédségi szle. 1994. 9. 74–75.
Hozzászólás Kiss Béla: Friedrich Paulus vezértábornagy (uo. 1994. 7.) cikkéhez.

629. *Kenyeres Dénes:* Perczel Mór honvéd tábornok a délvidéki hadsereg parancsnoka. = Bolyai hírek. 1994. 6. 95–97.

630. *Varga Mihály:* Haditechnikáért doktorátus. = M. honvéd. 1994. 15. 42–43.
Ferdinand Porsche

631. *Rónay Gábor:* A harcias pap viszontagságos élete. Száznyolcvan éve született Rónay Jácint. = M. nemzet. 1994. 111. 10.

632. *Serra, Alessandro:* Verso l'aurora. Dall'Albania all'Italia dopo 1'8 settembre 43. Cosenza, Trimograf, 1993. 240 p.
Albániától Itáliáig, 1943. szeptember 8. után. Magyarországi tartózkodás: V–VI. fejezet.

633. *Szokolay Katalin:* Sikorski. = Rubicon. 1994. 3. 17–19.

634. *Ács Tibor:* Széchenyi katonaévei. Bp. Zrínyi K., 1994. 300 p.

635. *Császár Ottó:* Élet – halál a levegőben. Vitéz Szentgyörgyi Dezső életrajzi regénye. Bp. MALÉV K., 1994. 320 p.

636. *Perjés Géza:* Hivatástudat és szakmaiság vitéz Szombathelyi Ferencnél. = Hadtudomány. 1994. 4. 107–117.

637. *Györkei Jenő:* Szombathelyi Ferenc tisztasága. A tragikus sorsú vezérezredes életútja. = Új Magyarország. 1994. 54. 15.

638. *Győri László:* Nagy Szulejmán. = M. honvéd. 1994. 41. 40–41.

639. *Vermes Gábor:* Tisza István. Bp. Századvég K., 1994. 583 p. (Századvég biográfiák)
Ism.: Bodnár Dániel: = Heti Magyarország. 1994. 40. 14.
Pethő Tibor: Magyarország megvédése – a magyarok ellenében. = M. nemzet. 1994. 189. 18.
Szabó Dániel. = Századok. 1994. 6. 1257–1258.
Erényi Tibor: Magyar államférfi a századelőn. = Múltunk. 1994. 3. 185–190.

640. *Vermes Gábor:* „Vad geszti bolond" vagy tisztes konzervatív? [Riporter:] Miklós Gábor: = Népszabadság. 1994. 174. 10.
Vermes Gábor: Tisza István c. könyve kapcsán.

641. *Vermes Gábor:* A vasgróf beolvasztása. Tisza István és a háború. = Heti világgazd. 1994. 32. 75–76.

642. Tisza István és kora. ... Horánszky Nándor. 1–2. köt. Bp. Tellér K., 1994. 2 db. (1427 p.)

643. *Bencze László:* Egy ultimátum háttere. Tisza István. = Élet és tud. 1994. 26. 807–808.

644. *Major Zoltán:* Tisza István, a „legerősebb magyar" és a nemzet. Az államférfi megnyilatkozásai tükrében. = Új Magyarország. 1994. 254. 15.

645. *Bódis Gábor:* Josip Broz Tito. = Rubicon. 1994. 3. 24–28.

646. *Szikora András:* Tomortól Mohácsig. = Szülőföldünk. 21–22. 1994. 59–62.
Tomori Pál

647. *Robert Péter:* Egy magyar katona kalandjai a XVIII. században. = Új honvédségi szle. 1994. 12. 112–114.

Báró Tóth Ferenc (1733–1793.)

648. *Tóth József:* Frontélmények gyermekszemmel. M. Honvédség Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 53 p., 8 t.

649. Enyingi Török Bálint. Közzéteszi Bessenyei József. Bp. M. Tört. Társ., 1994. XLV, 324 p.

650. A csatornaépítő tábornok. 1824. augusztus 10-én született Türr István. = Heti Magyarország. 1994. 31. 31.

651. *Ember Mária:* Találkozott-e Wallenberg és Eichmann? (1–3.) = Barátság. 1994. 5. 277–281., 6. 332–336., 7. 399–402.

652. *Gálfi Ferenc:* Találkozásom Raoul Wallenberggel. = Új Magyarország. 1994. 153. 14.

653. *Bárány György:* A Wallenberg-kutatás időszerű problémái és feladatai. = Századok. 1994. 6. 1149–1164.

654. *Schiller, Bernt:* Raoul Wallenberg. Das Ende einer Legende. Berlin, Verl. Neues Leben, 1993. 206 p.

Eredeti cím: Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg.

Raoul Wallenberg, egy legenda vége.

655. *Wighardt Edit:* Napló a pincében töltött napokról. Budapest ostroma egy diáklány élményeinek tükrében (1944. december 24-től február 18-ig). Bp. Szerző, 1994. 47 p.

656. *Woroszylski, Wiktor:* Magyarországi napló, 1956. Bp. Századvég K., 1956-os Int, 1994. 123 p.

Eredeti cím: Dziennik węgierski

657. *Hermann Róbert:* A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok. Székesfehérvár, Fejér M. Lvt., 1994. 98 p. (História Klub füzetek, 10.) (Fejér M. Lvt. Közleményei, 17.)

Urbán Aladár. = Századok. 1994. 5. 1039–1040.

Lenkefi Ferenc. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 169–170.

658. *Szakály Ferenc:* Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér. – – a törökellenes küzdelmekről. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 274. 14.

659. *Varga Mihály:* Merénylet vagy vadászbaleset? = Új honvédségi szle. 1994. 11. 53–59. Zrínyi Miklós

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG

660. *Horváth Jenő:* Évszámok könyve. Egyetemes és magyar történeti kiskronológia. 1–2. köt. Bp. Korona K., 1994. 2 db. (863 p.)

1. köt., kezdetektől 1789-ig. 2. köt., 1789–1990.

661. Pannon enciklopédia. A magyarság története. Főszerk. Kuczka Péter. Bp. Dunakanyar 2000, 1994. 381 p.

Ism.: M. nemzet. 1994. 289. 11.

662. *Nagy László:* Egy ezredév Magyarország hadtörténelméből. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 184 p.

663. Hadtörténelem. Tankönyv a katonai főiskolák számára. Szerk. Gonda András. Bp. M. Honvédség Tanintézeti Főnökség, 1994. 486 p.

Szerzők: Bencze László, Czigány István, Gergely Jenő, Hermann Róbert, Lengyel Ferenc, Nagy László, Rázsó Gyula, Szabó Miklós, Szántó Mihály, Takács János, Zachar József.

664. *Beke György:* Hadi utak Erdélyben. Barangolások magyar katonák nyomában. Kolozsvár, Nis K., 1994. 155 p. (Erdélyi kiskönyvtár, 10–11.)

Részlet a könyvből: M. honvéd. 1994. 39. 38–39.

665. Száz rejtély a magyar történelemből. Főszerk. Halmos Ferenc Bp. Gesta Könyvk., 1994. 209 p.

Szerzők: Bencze László, Hermann Róbert, Suba János stb.

666. *Kőszegvári Tibor:* Katonapolitikai szövetségek a múltban. Magyarország részvételének tanulságai, a jövő lehetőségei. = Új honvédségi szle. 1994. 10. füzet. 15 p.

667. *Scheuch, Manfred:* Historischer Atlas Österreich. Wien, Brandstätter, 1994. 215 p.

Ausztria történelmi atlasza. Magyar vonatkozásokkal.

668. *Majoros Ferenc; Rill, Bernd:* Das osmanische Reich, 1300–1922. Die Geschichte einer Grossmacht. Regensburg. Verl. Pustet, 1994. 396 p.

Az oszmán birodalom, 1300–1922. Egy nagyhatalom története. Magyar vonatkozásokkal.

A kezdetektől a XV. század végéig

669. Mi táplálta Maszada védőit? = M. hírlap. 1994. 305. 8.

670. *Jfuhari] Zs[uzsanna]:* Ledöntött mítosz. A gall hős végnapjai? = Élet és tud. 1994. 18. 547–549.
Vencingetorix

671. *Kovács Lajos Olivér:* Európa harapófogóban. = IPM. 1994. 5. 32–33. 116–119.
VIII–IX. század

672. *Brunner, Karl:* Österreichische Geschichte. 907–1156. Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Wien, Ueberreuter, 1994. 560 p.
Ausztria története 2. köt. 907–1156. Hercegségek és grófságok. A magyarok ostromától a 12. századig.

673. *Szauter Lajos:* Magyarország hadtörténete a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. 1994. 85 p.
Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.

674. *Váczy Péter:* A magyar történelem korai századaiból. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. História. MTA Történettud. Int., 1994. 183 p. (História könyvtár. Monográfiák, 5).

675. Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Összeáll. Blazovich László, Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szerk. Blazovich László. Szeged, Szegedi Középkordász Műhely, 1994. 262 p. (Szegedi Közép-kortörténeti Könyvtár, 20).

676. *Steinhübel, Ján:* Stefanova cesta ku korune. = Historická Revue. 1994. 8. 4–5.
I. István király államalapítása.

677. *Steinhübel, Ján:* Úsvit Uhorska = Historická Revue. 1994. 4. 5–7.
A magyar királyság kialakulása

678. Cudzinci na uhorskom tróne. = Historická Revue 1994. 1. 10–12., 2. 8–9., 3. 8–9., 4. 7–8., 5. 7–9., 6. 5–6., 7. 8–10., 8. 8–10., 9. 10–12., 10. 6–8.
Trónharcok Magyarországon az Árpádoktól a mohácsi vészig.

679. *Dümmerth Dezső:* Az elfelejtett király. Aba Sámuel és a trónviszályok Magyarországon. [Riporter:] Ablonczay Balázs. = M. nemzet. 1994. 176. 11.

680. *Négyesi Lajos:* A ménfői csata. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 136–146.

681. *Négyesi Lajos:* A ménfői csata, 1044. július 5. Ménfőcsanak, Ménfőcsanaki Népfőiskola, 1994. 25, 8 p.

682. *Veszprémy László:* Magyar-bizánci összecsapás. = M. honvéd. 1994. 28. 40–41.
1167.

683. *Veszprémy László:* Egy magyar király a Szentföldön (1217–1218). = M. honvéd. 1994. 2. 40–41.
II. András

684. *Szabó Zita:* A legszentebb ürügy. Keresztesek a Szentföldön kívül. = IPM, 1994. 7. 30–35.

685. *Zimonyi István:* The Volga Bulghars between wind and water 1220–1236. = Acta Orientalia Acad. Sci. Hung. Tom. 46. 1992–93. 2–3. 347–355.

686. *Veszprémy László:* Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. = Iskolakultúra. 1994. 15–16. 28–35.

687. *Brezováková, Blanka:* Bitka na Moravskom poli. = Historická Revue, 1994. 1. 9–10.
Morvamezei csata

688. *Engel Pál:* Háború és külpolitika az Anjou-korban. = História. 1994. 2. 16.

689. *Engel Pál:* Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). = Századok. 1994. 2. 273–286.

690. *Kubinyi András:* A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. = Századok. 1994. 2. 288–318.

691. *Soreanu, Mircea:* Varna – 550. = Rivista de istorie militara. 1994. 6. 52.
A várnai csata

692. *Rázsó Gyula:* A flottára várva. Egy esküszegő hadjárat a török ellen. – – hadtörténész a várnai ütközetről. [Riporter:] Ablonczay Balázs. = M. nemzet. 1994. 266. 19.

693. *Tubero, Ludovicus:* Kortörténeti feljegyzések, Magyarország. Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, Szegedi középkorász Műhely, 1994. 403 p. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 4.)
Eredeti cím: Commentarii de rebus suo tempore, in Pannonia et finitimis regionibus gestis.

694. *Székely György:* Magyar parasztháború a székely szabadságért. – – a Dózsa-féle lázadásról. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 94. 20.

695. *Susarin, Vladimir Pavlovič:* Krest'ânskaâ vojna 1514 goda v Vengrii. Moskva, Rosiijskaâ Akademiâ Nauk, 1994. 253 p.
Az 1514-es magyarországi parasztháború.

696. *Fodor Pál,* Dávid Géza: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. = Történelmi szle. 1994. 3–4. 193–226.

697. *Fodor Pál:* A terjeszkedés ideológiái az Oszmán birodalomban. = Világtörténet. 1994. tavasz–nyár. 25–31.

698. *Szakály Ferenc:* Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp. História, MTA Történettud. Int., 1994. 39 p. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 5)
Barta Gábor, Czigány István és mások hozzászólásaival.

699. *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 62–79.

700. *Mezeiová, Adelaida:* Stopy bitiek v Moháci. = Historická Revue. 1994. 10. 8.
A mohácsi csata

701. *Tóth István György:* Legenda a mohácsi csatáról. = História. 1994. 3. 31.

702. *Várkonyi Ágnes, R.:* Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Bp. Akad. K., 1994. 268 p., 20 t.

703. *Urblik, Marián:* Turci v boji. = Historická Revue. 1994. 9. 16–18.
Magyarországi törökellenes harcok

704. *Suppan, Arnold:* Törökellenes küzdelem és modernizáció. = História. 1994. 5–6. 10–12.

705. Hungarian-Ottoman military and diplomatic relation in the age of Süleyman the Magnificent. Ed by Géza Dávid and Pál Fodor. Bp. Hung. Acad. of Sci. Inst. of History, 1994. 210 p.
Magyar–oszmán katonai és diplomáciai kapcsolatok Nagy Szulejmán idején.

706. Sir Thomas Seymour levelei az 1542-es magyarországi hadjáratról. = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 12–18.

707. *Köhbach, Markus:* Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verl., 1994. 491 p. (Zur Kunde Südosteuropas. 2., 18)
Fülek török bevétele, 1554-ben. Történeti-forráskritikai tanulmány a közép-kelet-európai török expanzióról.

708. *Veress D. Csaba:* Veszprém ostroma, a „tizenötéves háború" (1593–1606) kezdete. = Veszprémi szle. 1994. 1. 21–29.

709. *Ivanics Mária:* A Krími Kánság a tizenötéves háborúban. Bp. Akad. K., 1994. 235 p., 12 t. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22)

710. Thomas Glover és Edward Barton jelentése Eger 1596-os török ostromáról és bevételéről. = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 19–23. p.

711. Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően. Ford. és sajtó alá rend. Wölfinger Ildikó. Szeged, JATE Történész Diákkör, 1994. 12 p. (Documenta historica, 15)

712. John Smith kapitány kalandjai Magyarországon és Erdélyben. = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 24–34. p.
1602.

713. *Murgescu, Bogdan:* Aspecte financiare ale actiunii politico-militare a lui Mihai Viteazul. = Rivista de istorie militara. 1994. 3. 15–20.
Vitéz Mihály politikai és katonai tevékenységének gazdasági szempontjai.

714. Sydnam Poyntz magyarországi kalandjai és török rabsága (1626). = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 40–45. p.

715. *Hiller István:* Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára, 1637. = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére. Bp. ELTE, 1994. 177–186. p.

716. Rákóczi évfordulók 1993. Történelmi tanulmányok. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, Rákóczi Múzeum Baráti Kör, 1994. 93 p. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 29)
Rákóczi-szabadságharc kezdetének 290., Zrínyi Ilona születésének 350., I. Rákóczi György születésének 400. évfordulója.

717. *Várkonyi Ágnes, R.:* Erdély és a vesztfáliai béke. I. Rákóczi György politikájához. = Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60.

életévét betöltött Gerics József tiszteletére. Bp. ELTE, 1994. 187–198. p.

718. Sir Andrew Melvill az 1663/64-es török háborúról. = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 46–52. p.

719. *Püspöki Nagy Péter:* Inter Scyllam et Charybdim. Három adalék a török szövetség eszméjéhez a vasvári béke korában (1661–1670.) = Stud. nova/KRE BTK. 1994. 1. 59–67.

720. *Várkonyi Ágnes, R.:* A vasvári béke: ami elveszett és ami megmaradt. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 185. 10.

721. Beszámoló Érsekújvár 1685-ös ostromáról és bevételéről. = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. Argumentum, 1994. 75–81. p.

722. *Szita László:* Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről 1688–1690. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 25. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 1994. 51–124. p.

XVIII. század

723. *Bérenger, Jean:* A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században. = Aetas. 1994. 4. 166–178.

724. Beszélgetés a 18. századról Jean Bérenger professzorral. [Riporter:] Tóth Ferenc: = Aetas. 1994. 4. 160–164.
Bérenger, J. műveinek válogatott bibliográfiája 165. p.

725. *Czigény István:* Egy szabadságharc katonai anatómiája. 1. Kompromisszum vert helyzetből? 2. „Sosem felejtem el a fájadalmat". = Élet és tud. 1994. 2. 45–47., 3. 70–72.

726. II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Magyari András. Bukarest, Kriterion K., Polis K., 1994. 650 p.

727. *Mrva, Ivan:* Hlavné príciny povstania Frantiska II. Rákociho roku 1703. = Historicky Casopis. 1994. 4. 640–660.
A Rákóczi-felkelés kiváltó okai.

728. *Csikány Tamás:* Magyarország hadügye 1715 és 1867 között. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1993. 84 p.

729. *Gonda András:* Magyarország a Habsburg Birodalomban. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 53 p.

730. *Varga J. János:* Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétervaradi ütközethez. = Századok. 1994. 3–4. 634–649.

731. *Dogaru, Mircea:* Insurectia romanilor transilvaneni din 1784 prolog al revolutiilor europene. = Rivista de istorie militara. 1994. 6. 18–20.
A Horia-Closca felkelés.

732. *Diószegi István:* A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. Bp. História, MTA Történettud. Int., 1994. 477 p. (História könyvtár. Monográfiák, 4)

733. *Szász Erzsébet:* Angol–francia veresengés a keleti Mediterráneumban, 1797–1815. = Világtörténet. 1994. ősz–tél. 34–40.

734. *Vadász Sándor:* Thermidor kétszáz éve. = Népszabadság. 1994. 171. 25.

735. *Varga Mihály:* Puccs egy nő miatt. = M. honvéd. 1994. 31. 40–41.
Franciaország

736. *Kapronczay Károly:* Kosciuszko harca. A felkelések nyitánya. = Élet és tud. 1994. 13. 404–406.

737. *Domonkos László:* Titkos történetünk. Bp. Zrínyi K., 1994. 264 p.

A XIX. századtól 1914-ig

738. *Major Zoltán:* Szövetségi rendszerek 1814 és 1919 között. = Új Magyarország. 1994. 6. 14.

739. *Diószegi István:* „Külső tényező" – kisebbségi politika. 1815–1918. = História. 1994. 2. 20–23.
Balkáni államok

740. *Balázs Éva, H.:* Márciusunk évtizedes summázata. – – történész 1848 külföldi és hazai előzményeiről. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság. 1994. 60. 19.

741. *Katona Tamás:* Március tizenötödike. = Heti Magyarország. 1994. 10. 3.

742. *Urbán Aladár:* A modern Magyarország születése. = Népszabadság. 1994. 61. 18.

743. *Hermann Róbert:* Március 15. Ünnep beszédvázlat. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 16 p.

744. *Krámer Iván:* Kossuth és kora. Forrásgyűjtemény. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 189 p. (Honvéd tudósok, 5)

745. *Csorba László:* Az ország szíve és ura. Kossuth Lajos március 15-éről. = M. nemzet. 1994. 61. 11.

746. *Debreczeni József:* Mítosz és történelem. = M. nemzet. 1994. 61.
Megemlékezés 1848/49-ről.

747. *Zilizi, Tihamér:* Popraveny za názory. = Historická Revue. 1994. 3. 21.
1848–49-es szabadságharc.

748. *Egyed Ákos:* Kossuth és a székelyek 1848-ban. = Századok. 1994. 5. 831–871.

749. *Egyed Ákos:* Forradalom és szabadság. 1–2. = Erdélyi mság. 17. 1994. 17. 21., 18. 20–24.
A székelyekről 1848–1849-ben.

750. *Örsi Julianna:* Emlékezés és emlékeztetés 1848/49-re a Nagykunságon. = Jászkunság. 1994. 2. 3–7.

751. *Hermann Róbert:* Az olasz légió a magyar szabadságharcban. = Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Bp. Korona K., 1994. 319–332. p.

752. *Urbán Aladár:* Az Országos Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenysége dokumentumok tükrében, 1848. szeptember 30–október 7. = Hadtörténelmi közl. 1994. 4. 80–114.

753. *Urbán Aladár:* Kossuth Lajos a Batthány-kormányban. = M. honvéd. 1994. 16. 12–13.

754. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos mint kormányzóelnök. = M. honvéd. 1994. 39. 6–7.

755. *Hermann Róbert:* Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke. = M. honvéd. 1994. 32. 40–41.
Kossuth Lajos

756. *Hermann Róbert:* Mi történt 145 éve a Branyiszkói-hágónál? Magyar és szlovák honvédek győzelme a Felvidéken. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 30.18.

757. *Bona Gábor:* A reményt adó isaszegi csata. – – a szabadságharc második tavaszáról. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 79. 11.

758. *Hermann Róbert:* 1849. május 21. Budavár visszavétele. Ünnepi beszédvázlat. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 17 p.

759. *Hermann Róbert:* Budától Budáig. = M. honvéd. 1994. 20. 40–41.

760. *Győri László:* A honvédelem napján. = M. honvéd. 1994. 20. 14–15.

761. *Kovács István:* Bem tábornok a nyári erdélyi hadjáratban. (Bem születésének 200. évfordulójára.) = Tiszatáj. 1994. 11. 70–74.

762. *Tutula, Vasile:* 1848–1849. Tara Zarandului. = Rivista de istorie militara. 1994. 1–2. 25–32.
Harcok Délnyugat-Erdélyben.

763. *Kővári László:* Háromszék, július 27. 1849. [Közli:] Hermann Róbert. = M. honvéd. 1994. 29. 40–41.

764. Perczel Mór vezérőrnagy hadijelentése a turai ütközetről. Tápiószele, 1849. július 21. (A harcitudósítás változtatások nélküli leközlése.) = Huszár. 1994. 25.

765. *Szarka Lajos:* A Tihanyi-félsziget és a Balaton-felvidék az 1848–49-es szabadságharc utolsó napjaiban. = Hévíz. 1994. 2. 32–40.

766. *Veliky János:* A bűnbakkeresés szerencsétlen beidegződés. – – a világosi fegyverletételről, az alkotmányos fejlődés megszakadásáról. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 190. 9.

767. *Lukács Lajos:* A missouri hadműveletek magyar vonatkozásai. Frémont tábornok és a magyar emigránsok 1861–1862-ben. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 76–89.

768. *Fesser, Gerd:* 1866. Königgrätz – Sadowa. Bismarcks Sieg über Österreich. Berlin, Brandenburgisches Verlagshaus, 1994. 147 p. (Das Tagebuch Europas)
Königgrätz – Sadowa. Bismarck győzelme Ausztria felett. Magyar vonatkozásokkal.

769. *Diószegi István:* Kiegyezéstől a forradalmakig. = História. 1994. 5–6. 52.

770. *Diószegi István:* Bismarck és Andrássy 1870–1871-ben. = Századok. 1994. 3–4. 517–577.

771. *Diószegi István:* Egy dinasztia szolgálatában? Bismarck, Otto v.: A hármasszövetség. Részletek Bismarck Gedanken und Erinnerungen című visszaemlékezéseiből. = Aetas. 1994. 2. 170–193.

772. *Diószegi István:* Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában. = Aetas. 1994. 2. 5–42.

773. *Fellner, Fritz:* Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen, 1882–1919. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, München, Oldenbourg, 1994. 434 p.
A hármas szövetségből a Népszövetségbe. Tanulmányok az 1882–1919 közötti évek

nemzetközi kapcsolatok történetéhez. Magyar vonatkozásokkal.

774. *Beck Tamás:* A lissai csata. = História. 1994. 3. 33–35.

775. *Jeszenszky Géza:* Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. M. Szle. Alapítvány, 1994. 357 p. (Magyar Szemle Könyvek)

776. *Bencze László:* A fehér ember is elkergethető. A gyarmati rendszer felbomlása. = Élet és tud. 1994. 14. 434–435.

777. *Romsics Ignác:* Felszámolni vagy átalakítani? Franciaország dunai politikájának dilemmája a 20. század elején. = Rubicon. 1994. 2. 4–11.

778. *Barcza György:* Diplomataemlékeim, 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András írta. Összeáll. és szerk. Antal László. 1–2. köt. Bp. Európa K., História, 1994. 2 db. (Extra Hungariam)

779. *Diószegi György:* Háború pedig nem lesz! 1. A boszniai hadgyakorlatok véget értek. 2. A trónörökös tragédiája. 3. „... szűnjék meg a tüntetés és a fanatizálás..." 4. A háború „lehetetlenségének igazolása". 5. Ítéletidő és ultimátum – Akik hiányoztak. = Heti Magyarország. 1994. 25–29. 29.
Hozzászólás: Bóka Bátor. = uo. 28. 31. Szakály Sándor. = uo. 36. 31.

780. *Hanisch, Ernst:* Österreichische Geschichte. Bd. 9., 1890–1990. Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien, Ueberreuter, 1994. 599 p. Ausztria története. 9. köt. 1890–1990. Az állam hosszú árnyéka. Ausztria társadalomtörténete a 20. században. Magyar vonatkozásokkal.

XX. század
1914–1918

781. A világháborúk krónikája. Szerk. és a képanyagot összeáll. Jüling András et al. Bp. J. A. Z. Z., 1994. 511 p.

782. *Gilbert, Martin:* The Routledge Atlas of the First World War. 2. ed. London, Routledge, 1994. 164, XXXII p.
Az első világháború atlasza. Magyar vonatkozásokkal.

783. *Szabó József:* Az első világháború. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 117 p.

784. *Tunstall, Graydon A.:* A pángermanizmus víziója. Német Mitteleuropa-elképzelések az első világháború alatt. = Rubicon. 1994. 8. 11–13.

785. *Kovács M. Mária:* Az utolsó háború utópiája. Woodrow Wilson elképzelése az első nagy kísérletben elbukott. = Népszabadság. 1994. 290. 30.

786. *Varga Mihály:* Adalékok az első világháború történetéhez. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 16–25.

787. *Varga Mihály:* Nyolcvan éve tört ki az első világháború. = Új honvédségi szle. 1994. 8. 26–33.

788. *Ludwig, Emil:* Tizennégy július. = Új Magyarország. 1994. 177. 13–14.

789. *Szász Zoltán:* „Megölték a Ferdinándot!". = História. 1994. 5–6. 3–5.

790. *Pollman Ferenc:* Az első világháború első pisztolylövése. – – hadtörténész a szarajevói merényletről. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 149. 10.

791. *Pollmann Ferenc:* A béke utolsó napja. 1. A dilettáns merénylet. 2. Vaktában leadott lövések. = Élet és tud. 1994. 25. 771–772., 26. 805–806.

792. *Pollmann Ferenc:* A bolha, az elefánt meg a háború. = Élet és tud. 1994. 32. 1005–1006.

793. *Pollmann Ferenc:* Dédapáink háborúja. = Jászkun krónika. 1994. aug. 3.

794. *Szijj Jolán:* A puskaporoshordó „receptje". (Avagy: út a háborúba.) = M. honvéd. 1994. 21. 40–41.

795. *Szijj Jolán:* „Mindent megfontoltam és meggondoltam..." = M. honvéd. 1994. 26. 40–41.

796. *Szijj Jolán:* Magyarország és az első világháború. = M. honvéd. 1994. 30. 40–41.

797. *Pieropan, Gianni:* Monte Pasubio. Guida alla Zona Sacra itinerari, ambiente, storia. Valdagno, Gino Rossato, 1994. 111 p.
Monte Pasubio. Magyar első világháborús vonatkozásokkal.

798. Handbook of the Austro-Hungarian army in war, June, 1918. Issued by the General Staff. [Publ. by] The Imperial War Museum.

Nashville, The Battery Press, London, Imperial War Mus., 1994. VIII, 188 p. + 2 térk. mell.

Kézikönyv az osztrák–magyar hadseregről, 1918. június. Reprint. Eredeti kiad. London, 1918.

799. The Austro-Hungarian forces in the field, October, 1918. Prep. by the General Staff, War Office. [Publ. by] The Imperial War Museum. Nashville, The Battery Press, London, Imperial War Mus., 1994.225 p.

Az osztrák–magyar tábori erők, 1918. október. Reprint. Eredeti kiad. London, 1918.

800. *Rémiás Tibor:* Kordokumentumok az I. világháború idejéből. = Szülőföldünk. 21–22. 1994. 15–22.

Eredeti dokumentumok közlésével.

801. Tobolski album – 1916. [Közread. és bev.] Rémiás Tibor. = Szülőföldünk. 21–22. 1994. 25–36.

802. *Molnár Antal:* Emlékek a keleti frontról. = Bolyai hírek. 1994. 3. 51–59.

803. *Németh Zoltán:* Adatok a cseh légiók történetéhez. = Hodinka Antal emlékkönyv. Nyíregyháza, MTAK, 1993. 333–342. p.

1918–1939

804. *Major Zoltán:* Töprengés egy másí forradalom fölött. = Új Magyarország. 1994. 60. 16–17.

Szende Zoltán: A magyar katasztrófa 1918–19. Madách K., 1937. c. műve kapcsán.

805. *Hajdú Tibor:* A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. = Múltunk. 1994. 1–2. 3–16.

806. *Szijj Jolán:* Ország – hadsereg nélkül. = M. honvéd. 1994. 7. 40–41.

Szakály Sándor hozzászólása 1. 124. tételnél.

807. *Szijj Jolán:* Honvédő hadsereg. = M. honvéd. 1994. 15. 40–41.

808. *Kiss Gy. Csaba:* A gesztenyefákat régen kivágták. = M. nemzet. 1994. 193. 6.

Az 1919-es dunapataji felkelés.

809. *Kiss Gy. Csaba:* Történeti emlékezet nélkül nincsen haza. Újra áll Dunapataj emlékműve. = Heti Magyarország, 1994. 35. 29.

810. *Botlik József:* Hogyan veszett el a Felvidék? (1918. november – 1919. február.) = Erdélyi mság. 18. 1994. 34–38.

811. Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. November 1989. München, Oldenbourg Verl., 1993. 216 p. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum. 17.)

Csehszlovákia és Kelet-Közép-Európa az 1919-es években.

812. *Swanson, John C.:* Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság. = Aetas. 1994. 3. 57–70.

813. *Hronsky, Marián:* Szlovákia elfoglalása csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig. Bp. Honvéd Hagyományőrző Egyesület, 1993. 57 p.

Eredeti cím: Priebeh vojenského obsadzovania Slovenska ceskoslovenskym vojskom od novembra 1918 do januára 1919.

814. *Hronsky, Marian:* Priebeh prvej etapy vojenskeho konfliktu CSR Mádarskom v roku 1919. = Z vojenskej histórie Slovenska, 1918–1948. Trencin, Velitelstvo Armady SR, 1994. 5–34. p.

A csejszlovák–magyar katonai konfliktus első szakasza 1919-ben.

815. *Preda, Dumitru:* Alexandrescu, Vasile; Prodan, Costica: In apararea Romaniei Mari. Campania armatei romane din 1918–1919. Bucuresti, Ed. Enciclopedica, 1994. 336 p., 24 t.

Nagy-Románia védelmében. A román hadsereg hadjárata 1918–1919-ben.

816. *Alexandrescu, Vasile:* 1919. Armata Romana la Budapesta. = Rivista de istorie militara. 1994. 1–2. 65–69.

A román hadsereg bevonulása Budapestre.

817. *Szabó József:* Magyarország 1920–1940 között. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 59 p.

818. *Vargyai Gyula:* A vezérkar szerepe a katonai és politikai döntésekben Magyarországon, 1919–1944. Bp. ELTE BK, 1994. 38 p. (Történelemtanári füzetek, 6)

819. *Glatz Ferenc:* Trianon 1920–1994. = Népszava. 1994. 238. 6.

820. *István György:* Módosul a Trianon kép? [Riporter:] Kurucz Béla. = M. nemzet. 1994. 212. 12.

821. *Ádám Magda, Ormos Mária:* Nem tehették volna meg – de már aláírták. – – Trianon dokumentumainak eddigi legteljesebb kiadásáról. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság. 1994. 189. 25.

822. *Ádám Magda:* Vesztők és veszejtők. Új trianoni dokumentumok. [Riporter:] Réti Pál. = Heti világgazd., 1994. 31. 55–59.
Documents diplomatiques francais sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918–1932. Red. Magda Ádám.

823. A Trianon forrásai. 1. Szerk. Érdi M. Ferenc et al. Kaposvár, M. Nemz. Tört. Társ., 1994. 327 p. (Nemzeti történelmünk, 2)
Ism.: Bágyi Bencze Jakab: Keserű forrás – Trianon. = Magyar fórum. 1994. 22. 6.

824. *Bencze László:* 75 éve történt – A párizsi békeszerződések évfordulójára. = M. honvéd. 1994. 4. 40–41.

825. *Borhi László:* Az USA és a versailles-i békeszerződés. = História. 1994. 2. 17–19.

826. *Kocsis István:* Trianon átlényegítése. Beszélgetés – – nal a magyar–román viszony elmérgesedéséről. [Riporter:] Metz Katalin. = Új Magyarország. 1994. 82. 18.

827. *Dogaru, Mircea:* Spatiul romanesc si Europa. = Rivista de istorie militara. 1994. 1–2. 36–39.
Románia békeszerződései 1920-ban.

828. *Román Ildikó:* A magyar–román viszony alakulása 1937–1940 között. = Regio. 1994. 3. 95–118.

829. *Major Zoltán:* A háború visszatér, avagy ki volt Henri Pozzi? = Új Magyarország. 1994. 12. 13.
Hozzászólás: Bakonyi József: Ismét Henri Pozziról. = Új Magyarország. 1994. 177. 15.

830. *Magyari-Beck István:* Világháborúk mérnökei. [Riporter:] Kovács Nándor. = M. nemzet. 1994. 269 15.
Pozzi, H.: Századunk bűnösei c. könyvről.

831. *Zachar József:* Adalékok Ausztria 1918 utáni történetéhez. = Iskolakultúra. 1994. 21. 36–44.

832. *Fogarassy László:* Védelmi előkészületek Ausztriával szemben gróf Bethlen István kormányának hivatalbalépése után. = Soproni szle. 1994. 3. 307–312.

833. *Niederhauser Emil:* Jugoszlávia 1918–1990. = Iskolakultúra. 1994. 3. 27–36.

834. *Surányi Róbert:* Ukrajna és az európai hatalmak. = História. 1994. 7. 14–18.
1917–1921.

835. *Kapronczay Károly:* Vissza Európába! A lengyel függetlenség kivívása. = Élet és tud. 1994. 1. 8–9.

836. *Kapronczay Károly:* Háborútól háborúig. 1. A fenyegetettség árnyékában. 2. A vérrel szerzett függetlenség. = Élet és tud. 1994. 34. 1066–1068., 35. 1097–1099.
Lengyelország

837. *Kapronczay Károly:* Teleki és a lengyelek. – – az egykori miniszterelnök pályájának egy fejezetéről. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 256. 15.

838. *Diószegi István:* Briand és Stresemann. Nagyság helyett biztonság. = Rubicon. 93/10–94/1. 20–23.

839. *Lumans, Valdis O.:* Himmler's auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europa, 1933–1945. Chapel Hill, London, The Univ. of North Carolina Press, 1993. 335 p.
Himmler segédcsapatai. A Népi-német Közvetítőszerv és az európai német nemzeti kisebbségek, 1933–1945.

840. *Fenyő D. Mario:* Része-e Magyarország Mitteleurópának? = Rubicon. 1994. 8. 8–10.

841. *Láng Imre:* Semlegességből agresszor-ellenesség. (Az USA embargópolitikája 1931–1941.) = História. 1994. 9–10. 36–39.

842. *Surlémont, Raymond:* German tanks in Spain. = Bolyai hírek. 1994. 1. 45–49.
Német harckocsik Spanyolországban.

843. *Gradvohl, Paul:* 1936–1938: l'Armée francaise tente d'oublier Trianon. = Cahiers d'etudes hongroises. 1994. 6. 193–200. p.
1936–1938: A francia hadsereg megpróbálja elfejelteni Trianont.

844. *Dávidházy István:* Soproni egyetemi hallgatók és Albrecht királyi herceg kalandos terve Pozsony elfoglalására 1938-ban. = Soproni sz. 1994. 1. 64–68.

845. *Tilkovszky Lóránt:* Magyar látogatók Churchillnél. = História. 1994. 8. 31–32.
1939 nyarán.

846. *Réti György:* Gömbös és a római hármas egyezmény, 1934. = Történelmi szle. 1994. 1–2. 135–165.

847. *Berkovics Gábor:* Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia és utódállamaik 1938–41-ben. Az ellenállási harcok kezdete. = Hallg. közl./ZMKA. 43. 1994. 5–35.

848. *Erdélyi István:* A felszabadulást hozó március Kárpátalján. = Hadak útján. 1994. jan.–febr. (432.) 13–15.

849. *Juhász Gyula:* A magyar külpolitika hadbalépés előtt. = História. 1994. 1. 21–23.

850. *Diószegi István:* A balkáni országok útja a nagy háborúba. = História. 1994. 9–10. 8–10.
1940–1941.

851. *Szűcs István:* A titkos sítúra. = Új honvédségi szle. 1994. 4. 84–85.
1939. finn–orosz háború

852. *Aczél Endre:* Finn történelemóra. = Népszabadság. 1994. 218. 21.

853. *Sipos Péter:* Adattár a II. világháború történetéhez. Bp. História, MTA Történettud. Int., 1994. 150 p. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 2)

854. *Lengyel Ferenc:* A második világháború története. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 195 p.

855. *Matanle, Ivor:* A második világháború. Bp. Etűd K., 1994. 393 p.

856. *Jackson, Robert:* A második világháború érthetetlen rejtélyei. Bp. Etűd K., 1994. 93 p. Eredeti cím: Unexplained mysteries of World War II.

857. *Földes Péter:* A diplomáciai jegyzékek mesélnek. = M. nemzet. 1994. 204. 11. A második világháború kitöréséről.

858. *Szilassy Sándor:* Jegyzetek két világháború eseményeihez. = Életünk. 1994. 8. 742–752.

859. *Borus József:* Hadüzenetek nélkül a második világháborúban. = História. 1994. 1. 4.

860. *Liptai János:* A LEND-LEASE-ről 1941. június 22. évfordulóján. = Bolyai hírek. 1994. 6. 51–57.

861. A szövetséges hadműveletek fedőnevei. 1–2. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 42., 2. 51.

862. *Bán D. András:* A megbékítéstől a százalékos felosztásig. A brit külpolitika Közép- és Kelet-Európában. = Rubicon. 1994. 8. 24–28.

863. *Dérer Miklós:* Sokáig érvényben maradt. Churchill és Sztálin százalékos egyezsége. = M. hírlap. 1994. 245. 8.

864. *Borbás Károly:* Teheráni konferencia. = Hadak útján. 1994. jan.–febr. (432.) 12–13.

865. *Islamov, Tofik:* Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. = Múltunk. 1994. 1–2. 17–50.

866. *Borhi László:* Az USA és Kelet-Európa a II. világháború alatt. = História. 1994. 1. 14–15.

867. *Borhi László:* Az USA és Kelet-Európa. (1943–1945.) = História. 1994. 9–10. 40–42.

868. *Borhi László:* Háború és belpolitika. (USA, 1944–45.) = História. 1994. 9–10. 42–44.

869. *Sipos Péter:* Amerikai dilemma a győzelem évében. = História. 1994. 9–10. 44–46.

870. *Boros Zsuzsanna:* Vichy-Franciaország, 1940–1942. A francia állam születése és a „nemzeti forradalom" első időszaka. Bp. Akad. K., 1994. 179 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 116)

871. *Borus József:* Leningrád 900 napja. 1941. szeptember 8.–1944. január 27. = Népszabadság. 1994. 24. 22.

872. *Kiss Béla:* Kilencszáz napos gyötrelem. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 80–81. Leningrádi blokád

873. *Siklós Sebestyén:* Százezer halál a sivatagban. Eleven hadtörténelem. = Országhatár. 1994. 19. 26–27. El-Alamein, 1942.

874. *Green, John, H.:* Monte Cassino. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 17–35.

875. A Copperhead-hadművelet. Monty hasonmása. = Háború és 49 év béke. 1994. 2. 50–51. 1944. május.

876. *Rózsa László:* Az Overlod hadművelet. = Népszabadság. 1994. 128. 9.

877. A normandiai partraszállás. Az Overlord-hadművelet. = Háború és 49 év béke. 1994. 3. 3–36.

878. Európai tájkép – Normandiából nézve. = M. honvéd. 1994. 19. 16–17.

879. *Suba János:* 50 éve történt a normandiai partraszállás. = M. honvéd. 1994. 23. 40–41.

880. *Pethő Tibor:* A D-nap + 50 év. A normandiai partraszállás. = M. nemzet. 1994. 130. 8.

881. *Sebők János:* A franciaországi partraszállás története. 1. Az Ardennek erdeiben. 2. Az Európa-erőd. 3. A támadók. 4. Harc a hídfőkért. 5. „Ez az a nap, ez az az óra!" = Top Gun. 1993. 12.54–55., 1994. 2. 44–47., 3. 45–47., 4. 52–55., 5. 53–55.

882. D-nap: volt egyszer egy partaszállás... = Új Magyarország. 1994. 128. 14–15.

883. Fél százada tartó – „leghosszabb nap". = Respublika. 1994. 3. 48–50. 1944. június 6.

884. Párizs, 1944. augusztus 23. = Háború és 49 év béke. 1994. 5. 3–13.

885. *Földes Péter:* Párizsban megszólaltak a harangok. Ötven éve történt. = M. nemzet. 1994. 198. 6.

886. *Pataky Iván:* Csata az Ardennekben. = M. honvéd. 1994. 50. 42–43.

887. *Szász István:* A halál ötven órája. = M. hírlap. 1994. 295. 20. Ardenneki csata

888. *Punka György:* Átkelés a Rajnán. = Top Gun. 1994. 3. 35–38. Ludendorf-híd, 1944–1945.

889. *Sebestyén Béla:* Minden idők legnagyobb tömegmészárlása. = Magyar fórum. 1994. 8. 8. Drezda, 1944.

890. *Ábel András:* Drezda pokoli éjszakája – egy hadifogoly emlékei. = Heti Magyarország. 1994. 11. 22.

891. *Ábel András:* A tűzviharnál is iszonyúbb. Négy japán város 78 négyzetkilométer kiégett területe. = Heti Magyarország. 1994. 12. 22.

892. *Teller Ede:* Hirosima. = História. 1994. 9–10. 46–51.

893. *Szakály Sándor:* Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. = Szivárvány. 42. 1994. 129–136.

894. *Dombrády Lóránd:* Magyarország a háborúba lépéstől a német megszállásig. Katonapolitikai áttekintés. = Iskolakultúra. 1994. 11–12. 45–52.

895. *Dombrády Lóránd:* A második világháború magyar hadigazdaságának vázlatos áttekeintése. = Iskolakultúra. 1994. 17. 38–46.

896. *Ligeti Imre:* Magyarország a német hadigazdaság függvényében és ennek következményei (1938–1944). = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 147–153. p.

897. *Ölvedi Ignác:* Politika és hadászat Magyarországon a második világháború éveiben. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 26–35.

898. A szövetségtől a pusztulásig. (Részletek Horthy Miklós, Teleki Pál leveleiből, a Hungarista Kormány rendeleteiből...) = Új forrás. 1994. 3. 27–36.

899. *Ullein-Reviczky Antal:* Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Bp. Európa, 1993. 323 p. (Extra Hungariam)
Ism.: Pataky Iván: Emlékirat Magyarország drámájáról. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 113–115.

900. *Szakály Sándor:* Magyar–német katonai együttműködés a második világháborúban. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 26–29.

901. *Török Bálint:* Mennyire voltunk „utolsó csatlós"? = M. nemzet. 1994. 295. 6.

902. A Führer megveti a magyarokat. Szemelvények Joseph Goebbels naplójából és Peter Z emlékezéseiből. = Új Magyarország, 1994. 235. 11.

903. *Tatár Imre:* Mi lett volna, ha Hitlerék győznek. = M. nemzet. 1994. 104. 11.

904. *Kun Miklós:* Moszkvának jelentjük... Titok Magyarországról Sztálin asztalán. = M. nemzet. 1994. 24. 16.

905. *Kun Miklós:* Nagy történelmi térképprajzolások. Sztálin elhatározta, megbünteti Magyarországot. = M. nemzet. = 266. 12.

906. Amerikai kapcsolat. Bakach-Bessenyey György titkos tárgyalásai, 1943–1944. Dokumentum. [Összeáll. bev.] G. Vass István. = Rubicon. 1994. 7. melléklet. 1–9.

907. *Vass István, G.:* Bakach–Bessenyey György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai. = Levéltári közlemények. 1994. 1–2. 153–205.

908. Egy elkésett kísérlet. A Veréb-misszió. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 26–27.
1943.

909. Bokor László: A Veréb-misszió. = Népszabadság. 1994. 75. 9.

910. *Dombrády Lóránd:* Klessheim és a Sztrójay-kormány megalakítása. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 21–40. p.

911. *Borhi László:* „Az ujjunkat sem akarjuk mozdítani". Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia magyarországi politikája a Sztójay-kormány idején. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 54–66. p.

912. *Ravasz István:* Villámháború a Balkánon. = M. honvéd. 1994. 14. 40–41.
Délvidék, 1941.

913. *Horváth Csaba, Lengyel Ferenc:* A Kárpát-csoport megalakulása és hadművelete. (1941. június 27–július 9.) = Akad. közl./ZMKA. 202. 1994. 181–321.

914. *Lengyel Ferenc:* A Kárpát-csoport hadművelete 1941. június 28–július 8. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 109 p.

915. *Lengyel Ferenc:* A m. kir. I. gyorshadtest hadműveletei a Szovjetunió elleni háborúban (1941. július 9.–november 15.). = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 167–201.

916. *Lengyel Ferenc:* Az I. m. kir. gyorshadtest hadműveletei a Szovjetunió elleni háborúban. 1941. július 9.–november 15. hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 111 p.

917. *Szántó Mihály:* A második magyar hadsereg IV. hadtestének felépítése és fegyverzete 1942. tavaszán. = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 261–287.

918. *Szakály Sándor:* Magyarország katonapolitikai helyzetének alakulása a magyar 2. hadsereg frontra küldése előtt. = Somogy megye

múltjából. Levéltári évkönyv. 25. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 1994. 337–346. p.

919. *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története, 1942–1943. Bp. Zrínyi K., 1994. 309 p.

920. *Kreker, Hans-Justus:* Die Winterschlacht im Raum Woronesh-Kursk um die Jahreswende 1942–1943. = Deutsches Soldatenkalender 1994. München, Schild Verl., 1994. 286–289. p.
A téli ütközet Voronyezs–Kurszk térségében az 1942/1943. év fordulóján. Magyar vonatkozásokkal.

921. *Jermann Gábor:* Az urivi áttörés 1943. január 12–13. = Bolyai hírek. 1994. 1. 51–65.

921. *Glatz Ferenc:* Magyarország, 1944. = História. 1994. 2. 2–3., 5.

923. *Ormos Mária:* Az utolsó felvonás kezdete. Beszélgetés – – történészprofesszorral az ötven évvel ezelőtti magyar tragédiáról. = Népszabadság. 65. 17., 19.

924. *Vigh Károly:* Magyarország útja a német megszállásig. = Élet és tud. 1994. 11. 323–325.

925. *Vigh Károly:* Volt-e alternatívája a német megszállásnak? = M. nemzet. 1994. 65. 14.

926. *Ravasz István:* Fordulat a háború menetében. Magyarország német megszállásának előzményei. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 3–5.

927. *Ravasz István:* Magyarország német megszállása. = Új Magyarország, 1994. 65. 13–14.

928. *Ravasz István:* Tigrisek a várban. Magyarország német megszállása – 1944. március 19. = M. honvéd. 1944. 11. 46–47.

929. *Sipos Péter:* Horthy Miklós és Magyarország német megszállása. = História. 1994. 4. 23–24.

930. Magyarország német megszállása, 1944–1945. Válogatás az összefoglaló művekből. Összeáll. Várady Géza. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 154–168. p.

931. *Tóth Sándor:* A megszállás előkészítése és végrehajtása. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 41–53. p.

932. *Vargyai Gyula:* Így döntöttek... A Magyarország megszállását eredményező német katonai döntési mechanizmus. Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 7–20. p.

933. *Vargyai Gyula:* A Magyarország megszállását okozó német katonai döntési mechanizmus. = Új honvédségi szle. 1994. 3. 45–53.

934. *Vargyai Gyula:* Így döntöttek a megszállásról. = Népszava. 1994. 65. 7.

935. *Vargyai Gyula:* A megszállt ország politikai rendszere. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 67–79. p.

936. *Vargyai Gyula:* Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 107–122. p.

937. *Ölvedi Ignác:* Az akció fedőneve „Margarethe" = M. nemzet. 1994. 65. 15.

938. *Újházy László:* Hajnali négykor lépték át a határt... Hitler sürgette, Horthy engedett. = M. nemzet. 1994. 64. 6.

939. A Margarethe I. hadművelet. 1944. március 19. Szomorú vasárnap. = Háború és 49 év béke. 1994. 1. 6–17.

940. *Kepecs Ferenc:* Nem korszakhatár. = Népszava. 1994. 65. 7.
1944. márc. 19.

941. *Kende Péter:* Kerek számú évforduló. = M. hírlap. 1994. 65. 7.

942. *Czettler Antal:* Hazánk német megszállásának 50. évfordulójára. A „Margarethe" terv végrehajtása. 1–2. = Nemzetőr. 1994. ápr. (528.) 5., 6., máj. (529.) 7.

943. *Bokor Péter:* Így jöttek – Veesenmayer, Höttl, Trenker, Novak. = M. hírlap. 1994. 65. 8.

944. *Ungváry Krisztián:* „Hogyan kell viselkednünk a magyarokkal?" Magyarország német szemmel 1944 elején. = M. nemzet. 1994. 65. 14.

945. *Pritz Pál:* Horthy Miklós és Edmund Veesenmayer. A magyar–német viszony 1944 márciusa után. = M. tudomány. 1994. 5. 552–562.

946. *Karsai László:* Szálasi és Hitler 1944 nyarán. = Történelmi szle. 1944. 1–2. 167–180.

947. *Rozsnyói Ágnes:* A nyilasok kapcsolatai a náci Németországgal. = Magyarország 1944. 1. köt., Német megszállás. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 80–106. p.

948. *Sipos Péter:* A II. világháború kronológiája. Krónika, 1944. június–augusztus. = História, 1994. 3. 18–19.

949. *Gosztonyi Péter:* Magyarország forró nyara. Ötven éve történt. = M. nemzet. 1994. 187. 13.

950. *Ölvedi Ignác:* Egy elszabotált parancs. 1944 nyarán történt. = M. nemzet. 1994. 170. 7.

951. *Ravasz István:* Csendőrpuccs vagy zászlószentelés? = M. honvéd. 1994. 27. 40–41.
A budapesti deportálások leállítása.

952. *Ravasz István:* A román átállás hatása a délkeleti hadszíntérre. = Új honvédségi szle. 1994. 9. 14–23.

953. *Szabó A. Ferenc:* A román kiugrás és Magyarország. = Új Magyarország. 1994. 242. 14.

954. *Szász Zoltán:* A román kiugrás mai szemmel. = História. 1994. 8. 19. 23.

955. A Wehrmacht naplója. 1944. augusztus 23–24. = História. 1994. 8. 23–24.
Részlet a Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht című kötetből.

956. *Kovács Éva:* Krónika, 1944. augusztus–október. = História. 1994. 8. 19–25.

957. *Halmágyi Pál:* Az Arad környéki harcok. = História. 1994. 8. 29–30.

958. *Szentistványi József:* Részvételem az erdélyi harcokban. = Új honvédségi szle. 1994. 10. 84–95.

959. *Román Ildikó:* 1944. Dél-Erdély. = Világtörténet. 1994. tavasz–nyár. 61–72.

960. *Marssó József:* Nyíregyháza, 1944 őszén. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 1994. 3. 345–375.

961. *Bene János:* A nyíregyházi csata orosz és német források tükrében. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 1994. 3. 376–392.

962. *Futó István:* Ismeretlen dokumentumok az 1. magyar hadseregről. [Közread., bev. és szerk.] Szabó József. = Új Magyarország. 1994. 48. 15.

963. *Ölvedi Ignác:* Az 1. magyar hadsereg történetéből. = Új Magyarország. 1994. 65. 15–16. 88. 15., 135. 15., 141. 17., 147. 15.

964. *Ölvedi Ignác:* Az 1. hadsereg törzsszállásán történt. = M. honvéd. 1994. 41. 10–11.

965. *Ravasz István:* Hadsereg a bércek között. (Hadszíntér a Kárpát-medencében.) = M. honvéd. 1994. 37. 40–41.

966. *Ravasz István:* Honvédek a tordai csatában. = M. honvéd. 1994. 39. 40–41.

967. *Jakus János:* A magyar királyi 3. hadsereg megalakulása és hadműveletei (1944 szeptember–október). = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 63–125.

968. *Jakus János:* A 3. hadsereg a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén. = M. honvéd. 1994. 47. 40–41.

969. *Lengyel Ferenc:* A 3. magyar királyi hadsereg délvidéki hadművelete. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 82 p.

970. *Lengyel Ferenc, Horváth Csaba:* A magyar királyi 3. hadsereg délvidéki hadművelete. = Új honvédségi szle. 1994. 2. 19–30.

971. *Jakus János:* A m. kir. IV. hadtest támadó hadművelete, 1944. szeptember. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 19–53.

972. *Suba János:* A debreceni csata. = M. honvéd. 1994. 45. 40–41.

973. *Vigh Károly:* Ugrás a sötétbe. Ötven éve történt. = M. nemzet. 1994. 242. 12.

974. *Vigh Károly:* A kormányzó országlásának vége. 1944. október 15. = Élet és tud. 1994. 40. 1262–1264.

975. *Ölvedi Ignác:* A Lakatos-kormány és a fenyverszünet. = Új Magyarország. 1994. 200. 15., 206. 15., 212. 15., 236. 15., 242. 15.

976. *Dombrády Lóránd:* A hadsereg szerepe a kiugrási kísérlet kudarcában. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 19–27.

977. *Radnóczy Antal:* Október tizenötödike. A „kiugrási" kísérlet kudarca nem a honvédséget terheli. = Vitézi tájékoztató. 1994. 2–3. 3–5.

978. *Zákó András, Reszneki:* 1944. október 15. = Hadak útján. 1994. szept.–okt. (436.) 3–7.

979. *Rozsnyói Ágnes:* A hatalomátvétel előzménye. = História. 1994. 9–10. 52–53.

980. *Rozsnyói Ágnes:* A nyilas hatalomátvétel. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 7–18.

981. *Rozsnyói Ágnes:* A vég. Szálasi „országlása". = Múltunk. 1994. 3. 53–78.

982. *Ravasz István:* Magyarország hadászati helyzete és a magyarországi hadműveletek a nyilas éra idején. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 54–68.

983. *Vargyai Gyula:* A hungarista állam működése. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 28–37.

984. *Gazsi József:* A hungarista állam fegyveres erői. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 38–53.

985. *Harsányi Iván:* A nyilaskeresztesek kísérlete a Szálai-kormány spanyol elismertetésére. = Hadtudományi tájékoztató. 1994. 8. 97–105.

986. *Hajdú István:* Sztálin döntött a kormány megalakulásáról. = Népszava. 1994. 300. 8.
Tudományos konferencia az Ideiglenes Nemzetgyűlés évfordulóján. Vida István előadása alapján.

987. *Gyarmati György:* Korlátozott szuverenitású parlament. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés

huszonnyolc és fél órája – ötven esztendő távlatából. = Népszabadság. 1994. 299. 11.

988. *Csontos János:* Ötven éve Debrecenben. = M. nemzet. 1994. 303. 8.

989. So war der Zweite Weltkrieg, 1944. Die Rückzüge. Hrsg. von Gert Sudholt. Berg am Starnberger See, Druffel-Verl., 1994. 350 p., 20 t.

Ilyen volt a második világháború. 1944. A visszavonulás. Magyar vonatkozásokkal.

990. *Michaelis, Rolf:* Die Kavallerie-Divisonen Waffen-SS. Erlangen, Michaelis, 1993. 150 p.

A Waffen-SS lovas hadosztályai. Magyarországi harcok, 1944–1945.

991. *Klein, Erich:* Budapest im Todeskampf, 26. 12. 1944. – 11. 2. 1945. = Deutsches Soldatenkalender, 1994. München, Schild Verl., 1994. 369–377. p.

Budapest a halálos harcban. 1944. dec. 26.–1945. febr. 11.

992. *Gosztonyi Péter:* Harc Budapestért. 1–2. M. világl. 1994. 10. 52–55., 11. 52–56.

993. *Balogh Sándor:* Felszabadulás vagy megszállás? = Népszabadság. 1994. 78. 10.

994. Szovjet helyzetjelentés. (Magyarország 1945 májusában) Közzéteszi: Zseliczky Béla. = História. 1994. 1. 32–34.

995. *Berki Mihály:* A hatalom megragadásának évei és módszerei. = Valóság. 1994. 10. 55–62.

996. *Mitró István:* Felszabadulásunk ismeretlen lapjai. = Szülőföldünk. 21–22. 1994. 146–151.

997. *Deák István:* Végzetes kompromisszum? = Századvég/ (1994) 1994. 1. 138–150.

Az 1940-es évek magyarországi ellenállási mozgalmáról.

998. *Deák István:* Resistance, collaboration, and retribution during World War II and its aftermath. = Hung. q. 134. 1994. 62–74.

999. A Magyar Nemzet Titkos Rádiója. A bevezetőt írta és a dokumentumot közzéteszi: H. Haraszti Éva. = Élet és tud. 1994. 28. 876–879.

Londoni Petőfi Rádió, 1942. szept.–1945. jan. Szerk. Buday György.

1000. *Gazsi József:* Hősi harcuk része a történelemnek. Az antifasiszta ellenállás. = M. nemzet. 1994. 65. 15.

1001. *Gazsi József:* A német megszállás és a magyar társadalom. – – az antifasiszta ellenállásról [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 66. 8.

1002. Magyarország 1944. 3. köt., Fejezetek az ellenállás történetéből. M. Kiss Sándor szerk. Bp. Nemzeti Tankönyvk., Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 330 p.

1003. Börtönfelkelés. Sátoraljaújhely, 1944. március 22. Szerk. Székely Klára. Bp. M. Ellenállók és Antifasiszták Szöv., 1994. 273 p.

A dokumentumokat gyűjtötte, összeállította, írta: Bárdos Lajos, Gazsi József et al.

1004. *Nyéki Károly, Sárhidai Gyula:* Odescalchi Miklós repülése a szövetségesekhez. = Háború és 49 év béke. 1994. 3. 40–42.

1005. *Sárhidai Gyula:* Egy HE–111-es gép nem tért vissza. = Háború és 49 év béke, 1994. 5. 35.

Odescalchi Miklós repülése

1006. *Gálfi Ferenc:* Emlékezés az Aréna úti fegyveres ellenállásra. = Új Magyarország. 1994. 65. 16.

1007. *Eörsi László:* A Tompa–Ráday utcai felkelők. = Népszabaság. 1994. 253. 11.

1008. *Rózsa László:* A Gur-csoport. = Népszabadság. 1994. 112. 26.

1009. *Haraszthy Elemér:* Szervezkedés a rádióban. = M. nemzet. 1994. 288. 10.

A katonai ellenállás kapcsolata a Rádióval, 1944-ben.

1010. *Sárközi Sándor:* A katonai ellenállás ötvenedik évfordulója. = M. honvéd. 1994. 47. 24–25.

1011. *Vigh Károly:* A nyilasok rajtaütöttek a katonai ellenállókon. = M. hírlap. 1994. 274. 19.

1012. *Vigh Károly:* Az elárult haditerv. Kiss János és társai mártírhalálának 50. évfordulója. = M. nemzet. 1994. 288. 10.

1013. *Kunéry Istvánné Baluha Irén:* Aki egy életen át szolgált. Beszélgetés – –nel, a nemzeti ellenállási mozgalom tagjával. [Riporter:] S[ári] K[atalin]. = Új Magyarország. 1994. 240. 15.

1014. *Wolf Aida:* Elhallgatott múltunk. Beszélgetés – – val. [1.] „Minek kezdtek ki ezzel a diáklánnyal?" [2.] Hazaárulással vádoltak. [Riporter:] Sári Katalin. = Új Magyarország. 1994. 35. 12., 41. 17.

1015. *Nagy Lajos:* Magyar katonák a csehországi ellenállásban. = Új honvédségi szle. 1994. 5. 41–48.

1016. *Oravec János:* Magyar honvédek a dán ellenállásban. = M. honvéd. 1994. 5. 40–41.

1017. *Ravasz István:* Magyar katonák, ukrán partizánok. = Új Magyarország. 1994. 54. 14.

1018. *Ormos Mária:* Az utolsó merénylet Hitler ellen. = Respublika. 1994. 10. 12–16.

1019. Egy sikertelen merénylet. = M. honvéd. 1994. 28. 18–19.
Hitler elleni merénylet

1020. *Józsa György:* A nép nélküli ellenállás Mire volt jó a Hitler elleni merénylet? = M. nemzet. 1994. 168. 7.

1021. *S[ebők] J[ános]:* Plötzensee, Berlin. = Háború és 49 év béke, 1994. 4. 26–27.
Hitler elleni merénylet utáni felelősségrevonás.

1022. *Horváth Zoltán:* A tábornokok összeesküvése. A Valkűr-terv, 1944. július 20. = Háború és 49 év béke. 1994. 4. 22–26.

1023. *Török Gábor:* Merénylet Adolf Hitler ellen. = Népszabadság. 1994. 168. 11.

1024. *Dési András:* Stauffenberg, a „jók" meg a „rosszak". = Népszabadság. 1994. 175. 7.
Hitler elleni merénylet

1025. *Lagzi István:* Varsói napló, 1944. augusztus 17–október 26. Magyar katonák Varsó környékén a felkelés időszakában. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 124–150.

1026. *Kapronczay Károly:* A varsói felkelés emlékezete. = Valóság. 1994. 8. 18–23.

1027. *Szász István:* A halálra ítélt város. A varsói felkelés. = Respublika. 1994. 11. 88–90.

1028. *Kovács István:* A varsói felkelés feliratai. = Népszabadság. 1994. 177. 23.

1029. *Sutarski, Konrad:* A lángoló Varsó. Fél évszázaddal a felkelés után. = Heti Magyarország. 1994. 32. 23.

1030. *Kozminski, Maciej:* Az első napokban tizenötezer embert öltek meg. A varsói felkelés ötvenedik évfordulóján. [Riporter:] Rosdy Tamás. = M. nemzet. 1994. 178. 9.

1031. Vojenské aspekty slovenského národného povstania. Zbornik príspekov a materialov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 23–24. 8. 1994. Žilina, Vojensky hist. úst., 1994. 222 p.
A Szlovák nemzeti felkelés katonai aspektusai. Nemzetközi tudományos konferencia. Magyar vonatkozásokkal.

1032. *Fehér Pál, E.:* Egy felkelés – több történelem? A szlovák megmozdulás az ellenállás kiemelkedő eseménye volt. = Népszabadság. 1994. 201. 8.

1033. *Szarka László:* Felkelés a Tátra alján. = História. 1994. 8. 25–28.

1945–1994

1034. *Takács János:* Hadügyi kérdések a második világháború után és a jelentősebb helyi háborúk. Hadtörténelmi jegyzet. Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1994. 247 p.

1035. *Fülöp Mihály:* A befejezetlen béke. A külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Bp. Héttorony K., 1994. 237 p.

1036. *Romsics Ignác:* Hatalmi érdekek hálójában. Egy új Magyarország-terv fiaskója. = Rubicon. 1994. 8. 19–23.

1037. *Lukacs, John:* Éhes farkas a nyáj közt. – – a nagyhatalmi emésztés zavaráról. = Népszabadság. 1994. 260. 26.

1038. *Szarka László:* Szlovákia kérdése a párizsi békekonferencián. = Palócföld. 1994. 6. 573–581.

1039. *Čierna-Lantayova, Dagmar:* Koncepcia slovenskej politiky k otázkam hraníc s Maďarskom (1944–1945). = Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Bratislava, Historicky Ust. SAV, 1994. 131–140. p.
A szlovák politika koncepciója a magyarországi határ kérdésében (1944–1945).

1040. *Fülöp Mihály:* A királyi Románia és Erdély, 1944–47. = História. 1994. 2. 24–29.
Interjú I. Mihály volt román királlyal.

1041. *Borhi László:* Az Egyesült Államok és a szovjet zóna (1945–1990). Kronológia. Bp. História, MTA Történettud. Int., 1994. 198 p. (História könyvtár Kronológiák, adattárak, 3)

1042. *Okváth Imre:* A Honvédelmi Minisztérium békeelőkészítő tevékenysége magyarországon, 1945–1946. = Hadtörténelmi közl. 1994. 1. 54–76.

1043. *Okváth Imre:* Egy Magyarországra erőszakolt szerződés és következményei. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 28–35.

1044. A magyar állam szervei, 1950–1970. Központi szervek. Szerk. Boreczky Beatrix et al. Szerzők. Markó György et al. Bp. Magyar Országos Levéltár, 1993. 657 p.
Honvédségi szervek is.

1045. *Csendes László, Gellért Tibor:* Háborútól a forradalomig. Adatok a magyar hadsereg történetéből, 1945–1955. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp., 1994. 114 p. (Honvéd tudósok, 3)

1046. *Okváth Imre:* A hadsereg irányítása Magyarországon, 1945–1956. = Hadtörténelmi közl. 1994. 2. 75–98.

1047. *Okváth Imre:* Hadseregfejlesztési elképzelések és a hadiipar kiépítésének megkezdé-

se, 1947–1948. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 57–72.

1048. *Balló István:* Magyarország katonapolitikája, a hadsereg helyzetének főbb jellemzői (1951–1953). = Akad. közl./ZMKA. 204. 1994. 5–37.

1049. *Balló István:* Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951–1953). = Új honvédségi szle. 1994. 5. 48–59.

1050. *Balló István:* A katonapolitikai elképzelések megvalósítása a Magyar Néphadsereg szárazföldi csapatainál, 1951–1953. = Hadtörténelmi közl. 1994. 3. 121–135.

1051. *Reiter, Erich:* Sicherheitspolitik zwischen Wunsch und Wirklichkeit. = Österreichische Militärische Zeitschrift. 1994. 2. 125–130.
Ausztria és szomszédainak viszonya a hidegháború időszakában.

1052. *Szentesi György:* A 45 éves NATO. 1. A megalakulás és a szervezet. 2. A szövetség katonai ereje. 3. A szövetség jövője. = Top Gun. 1994. 3. 30–34., 4. 27–29., 5. 27–29.

1053. *Márton Attila:* Salom, Izrael! = M. honvéd. 1994. 36. 18–19.
Arab–izraeli háborúk 1948–1985.

1054. *Gál József:* Oroszlánkölykök. Az első arab–izraeli függetlenési háború 1948. május 15. – 1949. február 24. = Top Gun. 1994. 1. 21–22.

1055. *Avineri, Shlomo:* Izrael és a hidegháború vége. = História. 1994. 2. 13–15.

1056. *Ravasz István:* A Ho Si Minh – ösvényen Hanoitól Saigonig. Az indokínai háborúk 1945–1979. = M. honvéd. 1994. 8. 40–41., 9. 40–42., 10. 40–41.

1057. *Tischler János:* Az 1956. októberi szovjet intervenció Lengyelországban. Újonnan előkerült dokumentumok tükrében. = M. nemzet. 1994. 6. 18.

1058. 1956. Évkönyv. 3., 1994. Szerk. biz. Bak János et al. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 377 p.

1059. *Horváth Miklós:* Október 23. Ünnepi beszédvázlat. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Közp. 1994. 16 p.

1060. *Horváth Miklós:* Mozaikok az '56-os magyar forradalom és szabadságharc történetéből. = M. honvéd. 1994. 42. 40–43., 43. 40–41.

1061. *Zimányi Tibor:* 1956, elő és utóéletével együtt. = Új Magyarország. 1994. 259. 11.

1062. *Békés Csaba, Kalmár Melinda:* Mikor lehet belőle történelem? = Népszabadság, 1994. 248. 27.

1063. *Kiss Sándor, M.:* Az ötvenhatosokért. = Heti Magyarország. 1994. 42. 6–7.

1064. *Tyekvicska Árpád:* A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban. Bp. Századvég K., 1956-os Intézet, 1994. 178 p. ('56)

1065. *Szesztay Ádám:* Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. = Regio. 1994. 2. 106–126.

1066. *Kozári József:* Adalék 1956. október 23. és december 31. közötti időszak eseménytörténetéhez a 6. lövészhadtest-parancsnokság 1957. január 11-én kelt jelentése alapján. = Egri tört. évkv. 1994. 210–259. p., 3 t.
Eredeti dokumentumok közlésével.

1067. Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Szerk. Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Bp. Századvég K., 1956-os Intézet, 1994. 239 p. ('56)

1068. *Eörsi László:* A Bástya csoport. = M. hírlap. 1994. 259. 4.

1069. *Gosztonyi Péter:* Menekülés Bécsbe. Szemben a történelemmel. = M. nemzet. 1994. 304. 9.
1956.

1070. *Kovrig, Bennett:* A felszabadító teória csődje. A magyar '56 és a nagyhatalmak. = Rubicon. 1994. 8. 4–7.

1071. *Zseliczky Béla:* Moszkva–Budapest: 1956. (A felső szintű szovjet–magyar kapcsolatok történetéhez). = Múltunk. 1994. 3. 20–52.

1072. *Malasenko, E. I.:* A különleges hadtest Budapest tüzében. = Hadtudomány. 1994. 1. 121–124.
Részlet a könyvből.

1073. *Malašenko, E. I.:* Osóbyj korpus v ogne Budapesta. = Voenno-istoričeskij Žurnal. 1994. 1. 30–36.
A különleges hadtest Budapest tüzében.

1074. *Kő András, Nagy J. Lambert:* Ungvár, 1956. = Új Magyarország. 1994. 278. 12., 284. 12., 290. 11., 296. 12., 302. 12., 307. 12.

1075. *Borbándi Gyula:* A Szabad Európa Rádió 1956-os felelőssége. = Új forrás. 1994. 10. 67–74.
Részlet Borbándi Gy.: Magyarok az Angol Kertben c. könyvéből.

1076. *Bílek, Jiri:* Československá reakce na maďarské povstání v roce 1956. = Historie a vojenství. 1994. 2. 187–190.
Csehszlovák vélemény az 1956-os magyar felkeléssel kapcsolatban.

1077. *Szabó A. Ferenc:* Ausztria és a magyar kérdés (1956–58). = Bécsi napló. 1994. 6. 3.

1078. Rahman budapesti indiai ügyvivő beszámolói az 1956. november–decemberi napok-

ról. Közli: Vida István. = Múltunk. 1994. 1–2. 257–282.

1079. *Kiss Sándor:* „Ne fogjon senki könnyelműen..." = Új honvédségi szle. 1994. 1. 81–86.

Hozzászólás Pataki István: A hadsereg újjászervezése az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után (Új honvédségi szle. 1993. 10.) tanulmányhoz.

1080. *Pataky Iván:* '68 forró nyara. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. Bp. MH Okt. és Kult. Anyagellátó Központ, 1993. 112 p.

Ism.: Móricz Lajos: Forró nyár – 1968. = Új honvédségi szle. 1994. 7. 127.

M[móricz] L[ajos]. = Hadtudomány. 1994. 2. 131.

1081. *Pataky Iván:* Magyarország, a vonakodó szövetséges szerepében. = M. honvéd. 1994. 33. 40–41.

1968. Csehszlovákia.

1082. *Pataky Iván:* A Magyar Néphadsereg bevonása Csehszlovákia elleni 1968. évi agresszióba. = Társadalmi szle. 1994. 7. 85–94.

1083. *Pataky Iván:* 1968 eddig ismeretlen arca. = Új honvédségi szle. 1994. 1. 120–122.

Pithart, Petr: Hatvannyolc c. könyvéről.

1084. *Szász István:* Egy megszállás rejtélyei. Prága, 1968. = Respublika. 1994. 14. 12–14.

1085. *Berki Mihály:* Bevonultunk Szlovákiába 1968 augusztusában. = Magyar fórum. 1994. 36. 12.

1086. A kurd dráma folytatódik. = M. honvéd. 1994. 15. 16–17.

1087. *Nyári Dezső:* Angolai helyzetjelentés. = Új honvédségi szle. 1994. 5. 116–117.

1088. *Ravasz István:* Háború a sivatagban. = M. honvéd. 1994. 18. 40–41.

Öböl-háború – 1991.

1089. *Borosy András:* Öböl-háború – 1991. = Valóság. 1994. 8. 56–64.

1090. *Csécsi Sándor:* A délszláv válság katonai aspektusai. = Új honvédségi szle. 1994. 5. 32–37.

1091. *Bellér Béla:* Tito és az internacionalizmus csődje. A mai balkáni háború háttere. Gazdasági ellentétek. = Heti Magyarország. 1994. 19. 30–31.

1092. Elhúzódó állóháború? = M. honvéd. 1994. 2. 16–17.

A jugoszláviai háború 1994-ben.

1093. A népirtás „előszava". = M. hírlap. 1994. 291. 9.

Pszichológiai hadviselés a jugoszláviai háborúban.

1094. *Rózsa Flores György Eduardo:* Mocskos háború. Bp. Beremányi K., 1994. 240 p.

Egy magyar önkéntes a jugoszláviai háborúban.

1095. *Gereben Ágnes:* A csecsen válság tétje. = M. hírlap. 1994. 302. 27.

1096. Kísért a szovjet–finn téli háború. = M. hírlap. 1994. 303. 8.

A csecsenföldi harcok és az 1939–40-es szovjet–finn háború.

1097. *Kun Miklós:* Miért félnek az oroszok a csecsenektől? = M. hírlap. 1994. 304. 7.

Ábel András 890–891
Ablonczay Balázs 679, 692
Ács Tibor 77, 82, 86, 92, 95–97, 107, 125, 291, 513, 603, 634
Aczél Endre 852
Ádám Magda 821–822
Adonyi-Naredy Ferenc 277
Ágoston Gábor 170
Ágoston József 195
Agoston, Tom 578
Aksënov, Andrej 467
Akszjonov l. Aksënov
Albrecht főhg. 844
Alexa Károly 524
Alexandru, Vasile 815–816
Almási János 492
Amaczi Viktor 464
András, II. magyar király 139, 683
Andrássy Gyula 770
Antal László 778
Antall József 558
Antonescu, Ion 518
Aviani Fulvio, Guido 178
Avineri, Shlomo 1055
Ayton, Andrew 140

Bagu Balázs 496
Bágyi Bencze Jakab 823
Bajcsy-Zsilinszky Endre 520–522, 583
Bak János 1058
Bak József 473, 481
Bakach-Bessenyei György 906–907
Bakay Szilárd 523
Bakonyi József 829
Baky László 413
Balassi Bálint 524
Balázs Éva, H. 740
Balázs Péter 352
Balázs Piri László 610
Balló István 169, 1048–1050
Balogh Ernő 127
Balogh Gyula 513
Balogh Sándor 993
Bán D. András 778, 862
Bánhidi Antal 525–526
Barabás Tamás 572
Bárány György 400, 653
Bárány István 364
Barcza György 356, 373, 778
Bárdos Lajos 1003
Bárdossy László 412
Barta Gábor 141, 698
Barton, Edward 710
Basó József 437
Báthory István 527
Bauer, Otto 812
Baumgartner, Lothar 240
Beck Tamás 774
Beke György 664
Békés Csaba 1062
Belaev, V. 467
Belina, Pavel 112
Beljajev l. Belaev
Bellér Béla 1091
Bem József (Józef) 528-535, 761
Bene János 541, 961
Bencze László 268, 513, 643, 663, 665, 776, 824
Benkő Zoltán 622
Bercsényi László 536-537
Bercsényi Miklós 538-539
Berek Lajos 130, 150, 537, 574
Bérenger, Jean 723–724
Béres Endre 189
Berki Mihály 260, 995, 1085
Berkovics Gábor 847
Bernstein, Jeremy 485
Bessenyei József 649
Bethlen István 49, 550, 832
Bílek, Jiří 1076
Binder István 45
Bindhoffer Györgyi 1067
Birago, Karl v. 540
Bíró Ádám 452-454
Bismarck, Otto v. 770–771
Blazovich László 675
Bódis Gábor 645
Bodnár Dániel 565, 639
Boissau, Raymond 158
Bókai Bátor 779
Bokor László 353, 909
Bokor Péter 943
Bona Gábor 265, 626, 757
Bondor Vilmos 541, 621
Bonhardt Attila 430, 448
Borbála, Szt. 313–314
Borbándi Gyula 1075
Borbás Károly 864
Boreczky Beatrix 1044
Borhi László 825, 866–868, 911, 1041
Boros Zsuzsanna 870

Borosy András 1089
Borovi József 321
Borsa Gedeon 54
Borus József 215, 242, 859, 871
Botlik József 370, 810
Botos János 245
Braham, Randolph L. 392, 413
Brezovakova, Blanka 687
Briand, Aristide 838
Brunner, Karl 672
Buday György 999
Bujdosó Győző 509
Bujtás Pál 548
Bús János 284

Churchill, Winston 845, 863
Cierna-Lantoyova, Dagmar 1039
Corvisier, André 157
Csabai György 130, 150
Csák Zsófia 22
Csáky György 542
Csáky Miklós 542
Csanádi Norbert 526
Csapó Csaba 249
Csapody Tamás 324
Csárádi József 51, 431
Császár Ottó 635
Csatáry György 47
Csécsi Sándor 1090
Csendes László 1045
Csiffáry Gabriella 429
Csiffáry Gergely 447
Csikány Tamás 111, 171, 530, 728
Csipkés György 261
Csizmarovics Mária 543
Csohány János 326
Csonkaréti Károly 297, 325, 472
Csontos János 988
Csorba Csaba 495
Csorba László 75, 604, 745
Czaga Viktória 246
Czegő Zoltán 360
Czettler Antal 942
Czigány István 90–91, 154-155, 581, 663, 698, 725
Czinege Judit 339

Damjanich János 544–546
Damó Elemér 191–192
Dániel József 353
Daniss Győző 740, 821
Dávid Géza 345, 696, 705
Dávidházy István 844
Deak, Alexander 366
Deák István 268, 406, 997–998
Deák Péter 85
Debreczeni József 746
Delfiner, Henry 575
Dérer Miklós 863
Deseő László 547–550
Dési András 1024
Dessewffy Arisztid 551
Dezsőfia János 410
Dienes Erzsébet 347
Dikowitsch, Hermann 31
Diószegi György 607, 779
Diószegi István 514, 732, 739, 769–772, 838, 850
Dobák Géza 15
Dobó Ferenc 201
Dogaru, Mircea 731, 827
Dombrády Lóránd 101, 148, 624, 894–895, 910, 976
Domokos György 506
Domonkos László 737
Dózsa György 694
Dreyfus, Alfred 366–369
Dueller, Franz 241
Dümmerth Dezső 679

Éder Miklós 135, 454
Egri Magdi 6, 78, 82, 106-107, 273, 309, 460, 605
Egyed Ákos 748–749
Eichmann, Karl Adolf 651
Eisenbarth Tamás 175
Ember Mária 651
Endre László 413
Ene, Emanoil 186
Engel Pál 688–689
Eörsi László 1007, 1068
Erdélyi István 848
Érdi M. Ferenc 823
Erdős László 304
Erényi Tibor 639
Erszény István 294
Esterházy Pál Antal 159
Eszényi József 273–275

Farkas Jenő 288
Fehér József 293
Fehér Pál, E. 1032
Feke László 203
Fekete Lajos 62
Fekete László 341
Fellner, Fritz 773

Fenyő D. Mario 840
Ferenc József, I. 31
Fesser, Gerd 768
Fodor Pál 238, 696–697, 705
Fogarassy László 371, 832
Forgách Simon 90–91
Fórizs Sándor 254, 256
Forró János 251
Földes Péter 857, 885
Földi Pál 342
Franco, Francisco 552
Frémont, John Charles 767
Friss Róbert 127
Frivaldszky János 512
Fuchs, Fritz 41
Futó István 962
Fülöp Mihály 1035, 1040
Fülöp Tibor 319, 348–349
Füzes Miklós 435

Gál József 235, 465, 469, 1054
Gálfi Ferenc 652, 1006
Gallyas Ferenc 548, 553
Garda Dezső 252
Gaulle, Charles De 554
Gazdag Ferenc 554
Gazdag István 510
Gazsi József 984, 1000–1001, 1003
Gecsényi Lajos 142
Gellért Tibor 1045
Gereben Ágnes 1095
Gerelyes Ibolya 10
Gergely Jenő 663
Gerő László 491
Gersits István 365
Gilbert, Martin 782
Glatz Ferenc 355, 674, 386–387, 819, 922
Glover, Thomas 710
Glück Jenő 545
Goebbels, Joseph 555–556, 902
Gohlke, W. 444
Gonda András 146, 729
Gosztonyi Péter 277, 385, 416, 616, 949, 992, 1069
Göcsei Imre 438
Gömbös Gyula 846
Görgei (Görgey) Artur 16, 94, 557-560, 602
Göring, Heinrich 210
Gradvohl, Paul 843
Gráfel Lajos 111
Green, John 874
Gyarmati György 987
Gyenes Pál 1067
Gyóni Géza 57
Gyöngyössy János 490
Györfi Sándor 336
Győri László 31, 1539, 544, 638, 760
Györkei Jenő 48–49, 277, 548, 637

Habsburg, Otto 580
Hajagos József 111
Hajdú István 986
Hajdú Tibor 266, 805
Halmágyi Pál 957
Hanák Péter 396
Hanisch, Ernst 780
Haralyi László 540
Haraszthy Elemér 1009
Haraszti Éva, H. 999
Hárs József 225
Harsányi Iván 514, 552, 985
Hatvani Imre 561
Hausner Gábor 55
Havas Tibor 459
Haynau, Julius v. 364
Hazai György 2
Hazai Samu 100
Heckenast Gusztáv 264
Hefty Frigyes 562
Hegedüs Zoltán 513
Heitmann, Jan 477
Héj j a István 150
Hellenbart Gyula 616
Herczl, Moshe Y. 393
Hermann Róbert 14–16, 93–94, 111, 162, 362, 529, 561, 602, 605, 657, 663, 665, 743, 751, 754–756, 758–759, 763
Hess, Rudolf 563–564
Heywood, Colin 62
Hidán Csaba László 151
Hiller István 715
Himmler, Heinrich 839
Hirnschall, Johann 208
Hitler, Adolf 385, 556, 565–569, 938, 946, 1020–1024
Hoch, Peter 451
Hogg, Ian V. 443
Horánszky Nándor 642
Horthy Miklós 373, 385, 898, 929, 938, 945
Hortobágyi Nándor 212
Horváth András 52, 120–121, 584
Horváth Csaba 181, 231, 913
Horváth János 476
Horváth Jenő 660

Horváth Lajos 440
Horváth Lajos 422
Horváth László 399
Horváth Mihály 99
Horváth Miklós 423, 616–617, 1059–1060
Horváth Ödön 516
Horváth Zoltán 39, 233, 518, 585
Hoyt, Edwin P. 210
Höttl, Wilhelm 943
Hronsky, Marián 813–814
Hudi József 19
Huntington, Samuel P. 263
Huszár Éva, B. 66
Huszár János 173, 211
Hüvös Sándor 417

Illés Sándor 379
Imreh István 358
Isépy Dezső 570–571
Islamov, Tofik 856
István, I. magyar király 675–676
Iszlamov ld. Islamov
Ivanics Mária 709
Izsa Jenő 58

Jackson, Robert 856
Jakus János 967, 968, 971
Jalsovszky Jenő 286–287
Jankó Annamária 498
Jánosik József 27, 40
Jány Gusztáv 572–573
Jaross Andor 413
Jeney Lajos Mihály 574
Jermann Gábor 921
Jeszenszky Géza 775
Jónás Ilona, Sz. 137
Józsa György 1020
József főhg. 33
Juhari Zsuzsanna 670
Juhász Gyula 849
Juhász István 458–461
Jurisics Miklós 575
Jüling András 781

Kacsó Lajos 48, 51, 125, 330, 425, 437, 553, 549, 570, 625
Kahler Frigyes 418–419
Kálló Ferenc 576–577
Kálmán Lajos 362
Kalmár Melinda 1062
Kammler, Hans 578
Kapisztrán János 330–331
Kapronczay Károly 375, 433, 736, 835–837, 1026
Károly, I. magyar király 579
Károly, V. német-római császár 580
Károly főhg. 92
Károlyi Sándor 581–582
Karsai László 397, 413, 946
Kása Béla 349
Kásás Andor 584
Kasza Imre 228
Kaszai Pál 65
Kaszala Károly 583
Katona, Gabriel P. 398
Katona M. István 5, 29, 72
Katona Tamás 98, 111, 332, 361, 528, 741
Kecskeméthy Klára 102
Kecskés László 370
Kedves Gyula 111, 161, 504
Kelenik József 89
Kemenes Egon 261
Kende Péter 941
Kennedy, John Fitzgerald 585
Kenyeres Dénes 30, 35–37, 613, 546, 551, 614, 629, 600–601
Kepecs Ferenc 940
Keresztes-Fischer Ferenc 245
Kéri Kálmán 586–595
Kéri Tamás 59
Kerny Terézia 3
Kertész István 376
Keserű István 248, 255
Kézy László 596
Kincses Imre 290
Kinizsi Pál 597–598
Király Béla 263
Kiséri-Nagy Ferenc 76
Kisfaludy-család 599
Kiss Béla 627, 573, 872
Kiss Ernő 600
Kiss Gy. Csaba 808–809
Kiss István Géza 257, 317
Kiss János 1012
Kiss József 204
Kiss József 425
Kiss Ottokár 175
Kiss Sándor 1079
Kiss Sándor, M. 420, 1002, 1063
Kiss Zoltán 38
Klapka György 111, 601
Klein, Erich 991
Kleinné Horváth Magda 440
Kocsis István 826
Kollár Nóra 247

Kollarova, Zuzana 497
Koltay Péter 507
Kónya Péter 500
Koós Anna 307–309
Kopcan, Vojtech 197
Kopeczky Győző 35
Koppány Tibor 493
Korossy Kamillo 602
Korsós László 6–7, 341
Kósa Attila 144–145
Kosáry Domokos 557–558
Kosciuszko, Tadeusz 736
Kossuth Lajos 14, 16–19, 75, 95–98, 427, 603–609, 748, 753–755
Kovács Ágnes 582
Kovács Éva 956
Kovács G. Ilona 168
Kovács István 533, 761, 1028
Kovács Jenő 103, 130, 150
Kovács Jenő 226, 408
Kovács Lajos 277
Kovács Lajos Olivér 671
Kovács László 446
Kovács M. Mária 785
Kovács Nándor 830
Kovács S. Tibor 34
Kovács Vilmos 172
Kovrig, Bennett 1070
Kozári József 1066
Kozma Tóth István 122
Kozminski, Maciej 1030
Kő András 343, 415, 421, 617, 1074
Köhbach, Markus 707
Körmöczi Katalin 14
Kőszegvári Tibor 666
Kővári László 236, 468
Kőváry László 763
Krajcár Gyula 11
Králl Csaba 391
Kralovánszky Alán 508
Krámer Iván 744
Krausz Tamás 514
Kreker, Hans-Justus 920
Kristó Gyula 87, 675
Kubinyi András 618, 690
Kubinyi Ferenc 517
Kuczka Péter 661
Kun Miklós 184, 904–905, 1097
Kunéry Istvánné Baluha Irén 1013
Kunszt György 261
Kurcz Béla 332, 920
Kútvölgyi Mihály 259
Lackó Mihály 133
Laczik Bálint 461
Lagzi István 434, 1025
Lajos, I. magyar király 138
Lajos, XIV. francia király 158
Lakatos Géza 975
Láng Imre 841
László, I. magyar király 3
Lászlóffy Gábor 69
Laurenszky Ernő 277, 610
Lavoisier, Antoine 611
Lázár Károly 612
Lázár Vilmos 613
Leiningen-Westenburg Károly 614
Léka Gyula 193
Lenardon, Roberto 178
Lengyel Ferenc 147, 149, 299, 663, 854, 913–916, 969–970
Lenkefi Ferenc 111, 426, 657
Lenkey János 615
Ligeti Imre 896
Liptai Ervin 513
Liptai János 860
Liptai László 262
Litván György 820
Lőcsei Gabriella 8
Ludwig, Emil 403, 788
Lugosi József 341
Lukacs, John 127, 1037
Lukács Lajos 767
Lukácsy András 569
Lumans, Valdis O. 839

Mácza Mihály 370
Magyar Zoltán 359
Magyari András 726
Magyari-Beck István 830
Major Zoltán 374, 738, 804, 829
Majoros Ferenc 668
Makk Ferenc 675
Malasenko, F. I. 1072–1073
Maléter Pál 616–617
Margitay-Becht András 475
Markó György 417, 1044
Márkó Katalin 503
Marosi László 71–72
Marssó József 960
Márton Attila 1053
Matanle, Ivor 855
Mattheidesz Konrád 457
Matuska Márton 381
Matuz Krisztián 344

Mátyás, I. magyar király 491, 618
Melvill, Andrew 718
Merényi-Metzger Gábor 616
Mesterházy Károly 134
Mészáros Sándor 380
Mezeiova, Adelaida 700
Michaelis, Rolf 990
Mihály, I. román király 1040
Mihály, Vitéz, havasalföldi vajda 713
Mihályi Gábor 387
Miklós Gábor 640
Mikó Zoltán 619–622
Mindszenty József 1064
Mitró István 996
Molnár András 258
Molnár Antal 802
Molnár Gergely 166
Molnár László 234
Móra László 519, 559–560
Móricz Gábor 126
Móricz Lajos 80, 84, 130, 179, 292, 513, 1080
Morvay Zoltán 314
Mrva, Ivan 727
Mujzer Péter 213
Murányi Gábor 566–567
Murgescu, Bogdan 713
Müller, J. C. 63

Nagy Csaba 331
Nagy Domokos Imre 541
Nagy J. Lambert 343, 415, 421, 1074
Nagy Jenő 623
Nagy Lajos 1015
Nagy László 527, 662–663
Nagy Miklós 102
Nagy Vilmos, Nagybaczoni 624
Náray Lajos 308
Négyesi Lajos 680-681, 699
Nemeskéri-Kiss Miklós 625
Németh Ernő 198–200
Németh István 514
Németh Zoltán 803
Niederhauser Emil 833
Novak, Franz 943
Novák Károly 520
Nyári Dezső 1087
Nyéki Károly 1004

O'Connor, Martin 515
Odescalchi Miklós 1004–1005
Okváth Imre 291, 1042–1043, 1046–1047
Oravec János 1016
Ormos Mária 384, 555–556, 565–567, 821, 923, 1018
Oroszi Antal 285

Ölvedi Ignác 104, 276–277, 897, 937, 950, 963–964, 975
Örsi Julianna 750

Pálffy Károly 626
Pálinkás-Pallavicini Antal 1064
Pandula Attila 13, 33
Papp Tibor 318, 441
Parádi József 113, 253
Pataki István 1079
Pataky Iván 217, 219–222, 224, 244, 268, 277, 394, 448 886, 899, 1080–1083
Paulus, Friedrich 627–628
Pavlov, Florea 186
Peiper, Joachim 407
Pelyach István 111
Perczel Mór 629, 764
Perjés Géza 588, 636
Pethő Tibor 639, 880
Pieropan, Gianni 797
Pithart, Petr 1083
Pohl Ferenc 176
Pohly János 329
Pollmann Ferenc 790–793
Pongrácz István 362
Pór Vilmos 28
Porsche, Ferdinand 630
Poynitz, Sydnam 714
Pozzi, Henri 829–830
Preda, Dumitru 815
Pritz Pál 412, 945
Prodan, Costica 815
Prückler József 163
Puncz Márta 535
Punka György 463, 888
Pusztaszeri László 609, 612
Püspöki Nagy Péter 719

Rab Ákos 371
Rácz Elemér 300
Rácz György 542
Radetzky, Josef 160
Radnóczy Antal 594, 977
Raffay Ernő 126
Rahman, M. A. 1078
Rákóczi Ferenc, II. 716, 726–727
Rákóczi György, I. 716–717
Ránki Júlia 26

Ráskay Pál 301–302
Rátkai Ferenc 555
Ravasz István 83, 116, 912, 926–928, 951–952, 965–966, 1017, 1056, 1088
Rázsó Gyula 597, 663, 692
Rédei Ottó 243
Reiter, Erich 1051
Rémiás Tibor 800–801
Réti György 846
Réti Pál 822
Rév Pál 525
Révai András 523
Rideg Gábor 337
Rill, Bernd 668
Ritecz Miklós 534
Róbert László 61, 647
Román Ildikó 828, 959
Rommel, Erwin 353
Romsics Ignác 777, 1036
Rónay Gábor 631
Rónay János 631
Rosdy Tamás 7, 345, 528, 597, 618, 658, 694, 720, 756–757, 766, 790, 837, 1001, 1030
Rosner, Willibald 187–188
Rotschild-család 364
Rózsa László 876, 1008
Rózsa Flores, György Eduardo 1094
Rózsás János 442
Rozsnyói Ágnes 947, 979–981
Rozsos László 221–222, 224

Ságvári Ágnes 388, 436
Ságvári György 156
Sajtár Endre 230
Sallai János 63–64
Sándor Zsolt 164–165
Sárhidai Gyula 194, 214, 218, 221–224, 448, 455, 464, 479, 483, 488, 1004–1005
Sári Katalin 577, 621–622, 1013–1014
Sárközi Sándor 313, 1010
Sásik László 354
Sauer, Herbert 31
Scheuch, Manfred 667
Schiller, Bernt 654
Schlag, Gerald 159
Schmidt László 449, 456, 471
Schmidt Mária 383
Schubert Katalin 619–620
Schwarz, Walter 32
Schwendi Lázár 89
Sebestyén Béla 889
Sebestyén István 432
Sebők János 42, 43, 230, 564, 568, 881, 1021
Sereda, Václeslav 50
Sereg András 411
Serra, Alessandro 632
Seymour, Thomas 707
Siklós Sebestyén 873
Sikorski, Wladislaw 633
Simon M. Mihály 305
Simonffy András 595
Sipos Péter 104, 404–405, 853, 869, 929, 948
Smith, John 712
Soltész József 428
Somogyi Endre 102
Somogyi Győző 160, 310
Sondhaus, Lawrence 239
Soós István 237
Soreanu, Mircea 691
Sós Ágnes, Cs. 511
Speidl Zoltán 591
Spira György 18
Stadler László 283
Stalin, Iosif Vissarionovič 863, 904, 986
Stark Tamás 401–402
Stauffenberg, Claus 1024
Steinhübel, Ján 676–677
Stresemann, Gustav 838
Suba János 67, 499, 665, 879, 972
Sudholt, Gert 989
Sudplatov, Pavel 487
Sugár István 424, 494
Suppan Arnold 704
Surányi Endre 583
Surányi Róbert 514, 834
Surlémont, Raymond 842
Susarin, Vladimir Pavlovič 695
Sutarski, Konrad 531, 1029
Svéd László 206
Swanson, John C. 812
Sweeney, James Ross 357
Sylvester Lajos 335, 338, 532

Szabó A. Ferenc 953, 1077
Szabó Dániel 639
Szabó János 279–280
Szabó József 99, 207, 267, 783, 817, 962
Szabó József 79
Szabó József János 100, 269
Szabó József Jenő 25, 108
Szabó Lajos, K. 333, 502
Szabó Mária 303
Szabó Miklós 78, 223, 479, 488, 663
Szabó Péter 547, 919

Szabó Zita 684
Szabó-Pelsőczi Miklós 261
Szakáll Mihály 496
Szakály Ferenc 658, 698
Szakály Sándor 123–124, 250, 270–272, 278, 518, 589–590, 779, 893, 900, 918
Szálasi Ferenc 946, 981, 985
Szanati József 177
Szántó Mihály 128–129, 663, 917
Szarka Lajos 765
Szarka László 1033, 1038
Szász Erzsébet 733
Szász István 887, 1027, 1084
Szász Zoltán 789, 954
Szauter Lajos 202, 673
Széchenyi István 634
Székely Gábor 565
Székely György 694
Székely Klára 1003
Szemere Bertalan 245
Szénássy Zoltán 111
Szende Zoltán 804
Szendrei Mihály 12, 23, 115
Szentesi György 1052
Szentgyörgyi Dezső 635
Szentistványi József 958
Szentiványi (Schmidt) János 229
Szentkirályi Frigyes 124, 334, 623
Szentpéteri József 132
Szepesi József 562
Szereda, Vjacseszlav l. Sereda, Václeslav
Szesztay Ádám 1065
Szijj Jolán 56–57, 124, 315, 794–796, 806–807
Szikora András 646
Szilágyi László 205
Szilárd István 298
Szilassy Sándor 858
Szinai Miklós 382
Szita László 722
Szita Szabolcs 377–378, 389–390, 395
Szokolay Katalin 633
Szombathelyi Ferenc 636–637
Sztálin l. Stalin
Sztójay Döme 910–911
Szudplatov l. Sudplatov
Szulejmán, II. török szultán 10, 345–347, 638, 705
Szűcs István 851
Szűcs Jenő 439

Takács János 289, 663, 1034
Tamási Orosz János 565
Tatár Imre 316, 903
Taylor, Telford 406
Teleki Pál 898
Teller Ede 892
Thomas, Hugh 563
Thuróczy György 174
Tietzel, Andreas 2
Tikalin, Aleksandr 50
Tilkovszky Lóránt 522, 845
Tischler János 1057
Tisza István 639–644
Tito, Josip Broz 645, 1091
Tobak Tibor 216
Tóbiás Áron 442, 610
Tóth Attila 336
Tóth Ferenc 157, 724
Tóth Ferenc 470
Tóth Ferenc, br. 647
Tóth István György 143, 701
Tóth József 648
Tóth Lóránd 323, 445
Tóth Sándor 931
Touvier, Paul 408–410
Töll László 9
Török Bálint 901
Török Bálint, Enyingi 649
Török Gábor 1023
Török J. Tibor 363
Tötschinger, Bernhard 451
Tremmel Ágoston 4, 68
Trenker, Alfred 943
Tubero Ludovicus 693
Tunstall, Graydon A. 784
Turcsányi Károly 130, 150
Turnbull, Stephen 131
Tutula, Vasile 762
Tyekvicska Árpád 1064

Újházy László 938
Ullein-Reviczky Antal 899
Ungár Tamás 346
Ungváry Krisztián 167, 944
Urbán Aladár 17, 268, 427, 742, 752–753
Urblik, Marián 703
Ury János 227

Vadász Sándor 734, 358–369
Valuev, Nikolaj 466–467
Valujev l. Valuev
Várady Géza 930
Várady Géza 327
Varga Beáta 153

Varga J. János 599, 730
Varga József 312, 327–328, 458, 576
Varga Mihály 81, 96, 130, 180, 185, 598, 611, 628, 630, 659, 735, 786–787
Varga Vanda Éva 70
Vargyai Gyula 104, 182, 514, 818, 932–936, 983
Várkonyi Ágnes, R. 538, 702, 720
Vass Dénes 277
Vass István, G. 906–907
Vázsonyi Miklós 295–296
Veesenmayer, Edmund 385, 945
Vekerdi László 136
Veliky János 766
Vencingetorix 670
Veres D. Csaba 232, 708
Vermes Gábor 639–641
Vértes Endre 478, 482
Veszprémy László 53, 88, 138–139, 152, 579, 682–683, 686
Vida István 50, 986, 1078
Vigh Károly 521, 924–925, 973–974, 1011–1012
Villányi György 450
Voit Krisztina 60
Vondrovsky, I. 190
Vörös Béla 322
Wallenberg, Raoul 652–654
Wehner Tibor 340
Weisz, Giuseppe 608
Werth Henrik 101
Wighardt Edit 655
Wilson, Woodrow 785
Winkler László 209, 462, 448
Wolf Aida 1014
Woroszylski, Wiktor 656
Wölfinger Ildikó 711

Zachar József 114, 119, 122, 663, 831
Zaharia, Petre 186
Zákány Lajos 306
Zakar Péter 321
Zákó András 978
Zecha, Wolfgang 208
Zichy Ödön 657
Zilizi, Tihamer 747
Zimányi Tibor 1061
Zimonyi István 685
Zrínyi Ilona 716
Zrínyi Miklós 55, 91, 658–659
Zseliczky Béla 994, 1071
Zsigmond, I., magyar király 689

Afganisztán 235, 237
Afrika 873, 1087
Amerikai Egyesült Államok 43, 206, 233–236, 243, 263, 585, 767, 825, 841, 860, 864, 866–869, 906–907, 911, 1041, 1088–1089
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 395, 398–399, 576–577, 612, 619–623, 651–654, 997–1033
arab országok 1053–1055
atomfegyverek 484–489
Ausztria 46, 159–160, 164, 178, 187–188, 208, 239–241, 515, 667, 672, 768, 771–774, 812, 831–832, 1051, 1077
l. még Magyarország (XVI. sz.–1918.)
avarok 132

Balkán 739, 850
l. még az egyes országoknál
békeszerződések 717, 719–720, 819–827, 829–830, 1035, 1038–1039, 1043
Belgium 886–887
bibliográfiák 1–4
Bizánc 682
Bosznia-Hercegovina 327
l. még Jugoszlávia

csecsenek 1095–1097
Csehország 687, 803
Csehszlovákia 811, 813–814, 847–848, 1015, 1076, 1080–1085
csendőrség 249–251
cserkészmozgalom 261–262

Dánia 45, 1016

egészségügy 206, 424
ejtőernyőzés 211–212
életrajzok 513–569
l. még a NÉVMUTATÓ-t
első világháború 20-22, 57, 76, 112, 166–168, 172, 178, 189, 198–199, 208, 239–241, 315–316, 334, 428–430, 515, 781–803
emlékművek, emlékhelyek 330–353, 809
Erdély 249, 252, 358–360, 490, 606, 664, 710, 713, 717, 726, 731, 748–749, 761–763, 864, 957–959, 966, 1040
érmek, kitüntetések 29–39, 546, 600–601
Európa 671, 731, 738, 834
l. még az egyes országoknál

fegyverek 9, 13, 443–445, 483–489
fegyveres testületek 113, 245–260, 284
felderítés 180–181
l. még hírszerzés, elhárítás
Finnország 213, 851–852, 1096
Franciaország 157–158, 348–349, 351–353, 366–369, 403, 408–410, 426, 536–537, 554, 670, 723–724, 733–735, 777, 838, 843, 870, 875–885
gépjárművek 449
gyarmatok 776

háborús bűnök, megtorlások 26, 354–423
hadifogság, internálás 318, 375, 400–402, 426, 442
hadigazdaság 895–896
hadiipar 172, 447, 462–464, 578, 1047
haditechnika 9, 13, 28, 45, 443–489, 506, 540, 559–560, 630
haditengerészet 37, 45–46, 238–244, 472–482, 774
hadkiegészítés 144–145, 504
hadművészet 128–130, 133–134, 140, 146–150, 283, 574, 897
l. még az egyes haderőnemeknél és fegyvernemeknél
hadtáp 197–206
l. még egészségügy
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 5–7, 20–21, 23–25, 29
hadtudomány 53, 55, 77–86, 88–103, 105–107, 207
harcjárművek 450, 452–455
határőrizet 252–256
hegyi csapatok 178–179
helyi háborúk 150, 206, 235–237, 466–467, 1034, 1053–1056, 1086–1097
helytörténet 64, 66, 111, 225–227, 265, 432, 490–512, 748–750, 765, 960–961
híradás, híradó csapatok 38, 195, 196, 282, 476
hírszerzés, elhárítás 180, 182–184
holocaust 26, 382–401
Horvátország 249

Indokína 1056
Irak 206, 235–236, 1053–1055
Izrael 669, 1053–1055

Japán 131, 233–234, 243, 404, 891–892
jog 104, 119, 354, 404, 414

l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 379–381, 645, 833, 847, 912, 1090–1094

katonai középiskolák 301–303
katonai nevelés 304–353
katonazene 71–72
keresztes háborúk 139, 683–684
könyvtárak, könyvek 53–55, 60
Krimi kánság 709
kronológiák 660, 853, 924
kurdok 1086

légierő, repülés 27–28, 36, 40–41, 118, 207–237, 288, 334, 462–471, 515, 525–526, 562, 583, 634
légvédelem 208, 218–219, 457–461
Lengyelország 254, 372, 375, 433–434, 633, 736, 835–837, 847, 1025–1030, 1057
levéltárak 47-52
lovasság 151–169, 265, 319–320

Magyarország 46, 186, 661–668
– **IX–XV. sz.** 12, 53, 87–88, 134, 136–139, 153, 357, 445–446, 491, 542, 579, 597–598, 618, 672–683, 686–693
– **XVI. sz.** 10–11, 54, 89, 108–109, 141, 345–347, 424, 447, 494–495, 506, 524, 527, 575, 638, 646, 649, 694-711
– **XVII. sz.** 55, 62, 108–109, 197, 447, 506, 581–582, 658–659, 697–698, 702–704, 708–709, 712–722, 724–731, 737
– **XVIII. sz.** 47, 63, 66, 90–91, 143, 154–159, 264, 358–360, 425–426, 536–539, 574, 581–582, 647, 702, 716
– **XIX. sz.** 728–729, 737
–– **1800–1848.** 92, 160, 258, 634
–– **1848–1849.** 14–19, 30, 47, 93–98, 161–163, 171, 245, 259, 265, 281, 332–333, 361–365, 427, 472, 496, 502, 504, 507, 513, 528–535, 543–546, 551, 557–561, 596, 600-609, 613–615, 626, 629, 650, 657, 740–776
–– **1849–1900.** 99, 164–165, 187–188, 239, 245–247, 249–250, 266 269, 282, 327, 513, 767–773, 775, 779–780
– **XX. sz.** 272, 282, 513, 737
–– **1900–1918.** 190, 239, 245, 250, 267–269, 451, 473–476, 639–644, 729, 773, 775, 777–780
––– **1914–1918.** 20–22, 57, 76, 112, 166–168, 172, 178, 189, 198, 208, 239–241, 315–316, 334, 341, 428–430, 515, 781–802
–– **1918–1919.** 270, 370–371, 804–816
–– **1919–1945.** 58, 101–102, 148, 190, 201, 213, 245, 248, 250–251, 253, 257, 261–262, 271, 273–277, 283–288, 299, 301–303, 328, 334, 382, 430, 448, 450, 452–455, 462–464, 483, 519–523, 547–550, 586–595, 636–637, 778, 781, 817–830, 832, 837, 839–840, 843–846, 848–849
––– **1941–1945.** 194, 211–212, 214–219, 226, 318, 329, 335–340, 350, 373–374, 382–384, 431–442, 503, 505, 541, 553, 570 573, 584, 624-625, 632, 893–905, 997–1000
–––– **1941.** 912–916
–––– **1942–1943.** 202, 231, 342–343, 572–573, 906–909, 917, 921
–––– **1944–1945.** 23–27, 115–116, 174–176, 191–192, 220–225, 227–230, 232, 276–277, 375–381, 385–399, 491, 576–577, 612, 619–623, 648, 651–655, 906–907, 910–911, 922–996, 1001–1017
–– **1945–1994.** 117, 177, 193, 201, 203–205, 289–290, 298–299
––– **1945–1956.** 169, 256, 260, 278, 291–297, 411–417, 517, 1035, 1040, 1042–1051
––– **1956.** 418–423, 610, 616–617, 656, 1058–1078
––– **1957–1994.** 103, 206, 304, 1044, 1079–1085
második világháború 5, 23–27, 43–44, 73–74, 149, 174–176, 191–192, 194–196, 199, 202, 210–212, 214–234, 242–244, 276–277, 318, 329, 335–340, 342–343, 350–353, 372–413, 431–442, 484, 491, 503, 505, 518, 541, 555–556, 563–573, 576–578, 584–595, 612, 619–625, 627–628, 632, 651–655, 781, 853–1033
Mongol birodalom 357, 686
munkaszolgálat 396, 400
múzeumok 5–14, 20–26, 28–29, 42–46
műszaki biztosítás, műszaki csapatok 185–194, 613
művészetek 10–11, 70–76

Nagy-Britannia (Anglia, Skócia) 70, 140, 243, 279–280, 478, 482, 706, 710, 712, 718, 733, 775, 845, 862–864, 873, 911, 999
NATO 1052
Németország 195–196, 210, 243, 348–349, 385, 403, 405–407, 516, 555–556, 563–569, 578, 580, 627-628, 630, 680–681, 687, 768, 770, 771, 784, 838–842, 846, 873–874, 889–890, 896, 900-903, 910, 923–947, 989–991, 1018–1024

l. még második világháború
Olaszország 330–331, 341, 427–428, 632, 751, 774, 794, 846, 874
Oroszország 48–50, 153, 1095–1097
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

páncélosok, páncélos csapatok 452–455
polgári védelem 219

rakéták 456
rendfokozatok 135
rendvédelmi szervek 113, 245–260, 284
Római birodalom 8, 669–670
Románia 186, 350, 518, 713, 731, 815–816, 826–828, 952–955, 1040

sajtó 56–59, 61
Spanyolország 552, 580, 842
Svédország 481

Szlovákia 100, 1031–1033, 1038–1039
Szovjetunió 195, 213, 372, 400–402, 430, 479–480, 851–852, 860, 863–865, 871–872, 904–905, 913–921, 993–994, 1017, 1057, 1071 1074
l. még második világháború

tábori posta, bélyegek 40–41
térképészet 62–69, 102, 498
tisztek, tisztképzés 264–265, 267–272, 275–293, 305–309, 416, 417, 516
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés 373–374
l. még életrajzok
Törökország (Oszmán birodalom) 10–11, 170, 197, 238, 345–347, 638, 668, 689, 691–692, 696–712, 714–716, 718–722
l. még Magyarország (XVI–XVII. sz.)
tudományos élet 5–7, 52, 77–83, 105–127, 306, 606
tüzérség 170–176, 313–314, 451

Ukrajna 834, 1017

vallás, egyházak 313–318, 321–333, 393, 426, 576–577, 631
várak, erődök 12, 185, 197, 424, 490, 493–495, 497–501, 506, 508–509, 511–512, 707–708, 710, 721–722
veszteségek 424, 431–432
l. még hadifogság, internálás

TARTALOM

TANULMÁNYOK

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ — A honfoglalás előtti magyar kalandozások - - - - - - - - - - 3
CSETRI ELEK — Francia hadifoglyok Erdélyben - - - - - - - - - - - - - - - - 37

KÖZLEMÉNYEK

MARTIN KORNÉL–UGRON ISTVÁN — Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből, II. rész - - - 56

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

FODOR PÁL — Adatok a magyarországi török rabszedésről - - - - - - - - - 133

SZEMLE

PETER LOCK — The Franks in the Aegean 1240–1500 *(Veszprémy László)* - - 143
KRZYSZTOF BACZKOWSKI — Walka O Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jegiellońskiej w basenie środkowego Dunaju *(Stanisław A. Sroka)*- 144
MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ — The Origins of the Ottoman Empire *(Domokos György)* - - - - 145
GEORG SCHMIDT — Der Dreissigjährige Krieg *(Veszprémy László)* - - - - - - - - 146
CSATÁRY GYÖRGY — Múltunk írott ereklyéi *(Hermann Róbert)* - - - - - - - - - - 146
BEN WEIDER–STEN FORSHUFVUD — Assassination at St. Helena Revisited *(Zachar József)* - - - - - 148
ÁCS TIBOR — Mészáros Lázár *(Hermann Róbert)* - - - - - - - - - - - - - 149
ALAN PALMER — Twilight of the Habsburgs. The Life and Times of Emperor Francis Joseph *(Balla Tibor)* - - - - - - - - - - - - - - - - - 152
SPENCER C. TUCKER (ED) — The European Powers in the First World War. An Encyclopedia *(Pollmann Ferenc)* - - - - - - - - - - - - - - - - 153
JOHN LUKACS — Az európai világháború, 1931–1941 *(Nagy Domokos Imre)* - - 154
MARTIN KITCHEN — Nazi Germany at War *(Szegzárdy-Csengery Klára)* - - - - - - 155
DAVID H. CLOSE — The Origins of the Greek Civil War *(Szegzárdy-Csengery Klára)*- 156

KRÓNIKA

MARKÓ GYÖRGY — Nemzetközi katonai levéltári szimpózium, Bukarest, 1996. szeptember 5–8. - 158
VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Nikápoly, 1396–1996. Tudományos ülésszak, Budapest, 1996. szeptember 27. - 160

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1994. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *(Bojtásné Damó Csilla–Bolyósné Újfalusi Éva)* - - - 162

CONTENTS

STUDIES

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Hungarian Raids Before the Conquest of Hungary - - - - - - 3
ELEK CSETRI — French Prisoners of War in Transylvania, 1800–1815 - - - - - 37

PUBLICATIONS

KORNÉL MARTIN–ISTVÁN UGRON — Chapters from the History of the „Szent László" Division, Part 2 - 56

HISTORICAL SOURCES

PÁL FODOR — Data on the Turkish System of Taking Slaves in Hungary - - - 133

REWIEV

PETER LOCK — The Franks in the Aegean 1240–1500 *(László Veszprémy)* - - - 143
KRZYSZTOF BACZKOWSKI — Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju *(Stanisław A. Sroka)* - 144
MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ — The Origins of the Ottoman Empire *(György Domokos)* - - - 145
GEORG SCHMIDT — Der Dreissigjährige Krieg *(László Veszprémy)* - - - - - - - - 146
GYÖRGY CSATÁRY — The Written Relics of Our Past *(Róbert Hermann)* - - - - - - 146
BEN WEIDER–STEN FORSHUFVUD — Assassination at St. Helena Revisited *(József Zachar)* - - - - - 148
TIBOR ÁCS — Lázár Mészáros *(Róbert Hermann)* - - - - - - - - - - - - - 149
ALAN PALMER — Twilight of the Habsburgs. The Life and Times of Emperor Francis Joseph *(Tibor Balla)* - - - - - - - - - - - - - - - - 152
SPENCER C. TUCKER (Ed.) — The European Powers in the First World War. An Encyclopedia *(Ferenc Pollmann)* - - - - - - - - - - - - - - 153
JOHN LUKACS — The European World War, 1931–1941 *(Imre Nagy Domokos)* - 154
MARTIN KITCHEN — Nazi Germany at War *(Klára Szegzárdy-Csengery)* - - - - - - 155
DAVID H. CLOSE — The Origins of the Greek Civil War *(Klára Szegzárdy-Csengery)* - 156

CHRONIC

GYÖRGY MARKÓ — International Symposium on Military Archives, Bucharest, 5–8 September 1996 - 158
LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Nikopoli, 1396–1996. Scientific Session, Budapest, 27 September 1996 - 160

BIBLIOGRAPHY

* * * — Select Bibliography of the Hungarian Literature on Military History, 1994 *(Csilla Damó-Éva Ujfalusi)* - - - - - - - - - - 162

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Les incursions des Hongrois avant la conquête du pays - - - 3

ELEK CSETRI — Prisonniers de guerre français en Transylvanie, 1800–1815 - 37

COMMUNICATIONS

KORNÉL MARTIN–ISTVÁN UGRON — Chapitres de l'histoire de la division „Szent László", 2éme partie - 56

PUBLICATIONS DES SOURCES

PÁL FODOR — Précisions sur la capture turque de Hongrie - - - - - - - - 133

REVUE

PETER LOCK — The Franks in the Aegean 1240–1500 *(László Veszprémy)* - - 143

KRYSZTOF BACZKOWSKI — Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jegiellońskiej w basenie środkowego dunaju *(Stanoslaw A. Sroka)* - - - - - - - - - - - - - - - - - - 144

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ — The Origins of the Ottoman Empire *(György Domokos)* - - - 145

GEORG SCHMIDT — Der Dreissigjährige Krieg *(László Veszprémy)* - - - - - - - 146

GYÖRGY CSATÁRY — Reliques écrites de notre passé *(Róbert Hermann)* - - - - - 146

BEN WEIDER–STEN FORSHUFVUD — Assassination at St. Helena Revisited *(József Zachar)* - - - - 148

TIBOR ÁCS — Lázár Mészáros *(Róbert Hermann)* - - - - - - - - - - - - 149

ALAN PALMER — Twilight of the Habsburgs. The Life and Times of Emperor Francis Joseph *(Tibor Balla)* - - - - - - - - - - - - - - - - 152

SPENCER C. TUCKER (ED) — The European Powers in the First World War. An Encyclopedia. *(Ferenc Pollmann)* - - - - - - - - - - - - 153

JOHN LUKÁCS — La guerre mondiale européenne, 1939–1941 *(Imre Nagy Domokos)* - 154

MARTIN KITCHEN — Nazi Germany at War *(Klára Szegzárdy-Csengery)* - - - - - 155

DAVID H. CLOSE — The Origins of the Greek Civil War *(Klára Szegzárdy-Csengery)* - 156

GYÖRGY MARKÓ — Symposium international des archives militaires, Bucarest, du 5 au 8 septembre 1996 - - - - - - - - - - - - - - - - - - - 158

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Nicapolis, 1396–1996. Session scientifique, Budapest, le 27 septembre 1996 - 160

BIBLIOGRAPHIE

* * * — La bibliographie choisie des oeuvres d'histoire militaire hongroises de l'année de 1994 *(Csilla Damó–Éva Újfalusi)* - 162

INHALT

STUDIEN

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Die Streifzüge der Ungarn vor ihrer Landnahme - - - - - - - 3
ELEK CSETRI — Französische Kriegsgefangene in Siebenbürgen, 1800–1815 - - 37

MITTEILUNGEN

KORNÉL MARTIN–ISTVÁN UGRON — Kapitel aus der Geschichte der „Szent László" Division. II. - - 56

QUELLENPUBLIKATIONEN

PÁL FODOR — Angaben über die türkische Erhebung von Sklaven in Ungarn - 133

RUNDSCHAU

PETER LOCK — The Franks in the Aegean 1240–1500 *(László Veszprémy)* - - - 143
KRZYSZTOF BACZKOWSKI — Walka o Węgry w latach 1490–1492. *(Stanoslaw A. Sroka)* - - 144
MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ — The Origins of the Ottoman Empire *(György Domokos)* - - - 145
GEORG SCHMIDT — Der Dreissigjährige Krieg *(László Veszprémy)* - - - - - - - - 146
GYÖRGY CSATÁRY — Geschriebene Reliquien unserer Vergangenheit *(Róbert Hermann)* - 146
BEN WEIDER–STEN FORSHUFVUD — Assassination at St. Helena Revisited *(József Zachar)* - - - - - 148
TIBOR ÁCS — Lázár Mészáros *(Róbert Hermann)* - - - - - - - - - - - - - 149
ALAN PALMER — Twilight of the Habsburgs. The Life and Times of Emperor Francis Joseph *(Tibor Balla)* - - - - - - - - - - - - - - - - 152
SPENCER C. TUCKER (ED) — The European Powers in the First World War. An Encyclopedia *(Ferenc Pollmann)* - - - - - - - - - - - - - 153
JOHN LUKÁCS — The Last European War: September 1939–December 1941 *(Imre Nagy Domokos)* - 154
MARTIN KITCHEN — Nazi Germany at War (Klára Szegzárdy-Csengery) - - - - - - 155
DAVID H. CLOSE — The Origins of the Greek Civil War (Klára Szegzárdy-Csengery) - 156

CHRONIK

GYÖRGY MARKÓ — Internationales Symposium der militärischen Archive, Bucharest, 5–8 September 1996- - - - - - - - - - - - - - - - 158
LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Nikopol, 1396–1996. Wissenschaftliche Tagung, Budapest, 27. September 1996- 160

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Die ausgewählte Bibliographie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 1994 *(Csilla Damó–Éva Újfalusi)* - 162

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТОТ ЛАСЛО ШАНДОР — Набеги венгров в период до обретения родины - - - - - - 3

ЭЛЕК ЧЕТРИ — Французские военнопленные в Трансильвании 1800–1815 гг. - 37

ПУБЛИКАЦИИ

КОРНЕЛЬ МАРТИН – ИШТВАН УГРОН — Главы из истории дивизии „Сент Ласло" часть II. - - - - - 56

ИСТОЧНИКИ

ПАЛ ФОДОР — Данные о захвате пленных в Венгрии турками - - - - - - 133

ПЕТЕР ЛЮК — The Franks in the Aegean 1240–1500 *(Ласло Веспреми)* 143

КРИСТОВ БАЧКОВСКИ — Walka o Wegry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jegiellońskiej w basenie sródkowego Dunaju *(Станислав А. Шрока)* - - - - - - - - - - - - - - 144

МЕХМЕД ФУАД КОРПЮЛЮ — The Origons of the Ottoman Empire *(Дьёрдь Домокош)* 145

ГЕОРГ ШМИДТ — Der Dreissigjährige Krieg *(Ласло Веспреми)* - - - - - 146

ДЬЁРДЬ ЧАТАРИ — Писанные реликвии нашего прошлого *(Роберт Херманн)* - 146

БЕН ВЕЙДЕР – ШТЕН ФОРШУФВУД — Assassination at St. Helena Revisited *(Йожеф Захар)* - - 148

ТИБОР АЧ — Лазар Месарош *(Роберт Германн)* - - - - - - - - - 149

АЛАН ПАЛМЕР — Twilight of th Habsburgs. The Life and Times of Emperor Francis Joseph *(Тибор Балла)* - - - - - - - - - - - - 152

СПЕНСЕР С. ТУККЕР (Эд) — The Europen Powers in the First World War. An Encyclopedia *(Ференц Польманн)* - - - - - - - - - - - - - - - - 153

ДЖОН ЛУКАЧ — Европейская мировая война, 1931–1941 гг. *(Имре Надь Домокош)* - 154

МАРТИН КИЧЕН — Nazi Germany at War *(Клара Сегзарди-Ченгери)* - - 155

ДАВИД Х. КЛОЗ — The Origons of the Greek Civil War *(Клара Сегзарди-Ченгери)* - 156

ХРОНИКА

ДЬЁРДЬ МАРКО — Международный симпозиум военных архзивариуров, Бухарест, 5–8 сенхября 1996 г. - - - - - - - - - - - - - 158

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Никаполь. 1396–1996 гг. Научная сессия, Будапешт, 27 сентября 1996 г. - 160

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Выборочная библиография венгерской военно-исторической литературы за 1994 год. *(Чилла Дамо – Ева Уйфалуши)* - 162

FELHÍVÁS

A Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága közli, hogy a

XXIII. NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNELMI KOLLOKVIUM
a „Harmincéves háború" témában
1997. augusztus 24–29. között
Prágában, a

XXIV. NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNELMI KOLLOKVIUM
„A háború mint kultúrák találkozása
a XVI. századtól napjainkig" témában
1998. augusztus 24–29. között
Lisszabonban kerül megrendezésre.

A jelentkezési lapok a Hadtörténeti Intézet és Múzeum épületében
(1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)
a Hadtörténelmi Könyvtárban dr. Veszprémy László ügyvezető titkár
úrnál vehetők át.

Ára: 170,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.

2. A kéziratot három példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve – új szerző esetében – külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

3. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra (kiegészítésekre) már nincsen lehetőség.

4. A szerkesztőség optimális terjedelmének az 1,5–2,5 íves kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 32 géppel írt oldal, oldalanként 25 sorral, soronként 50 leütéssel.)

5. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatokat is az első példánnyal azonos – nem másoló – papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs írógéppel. Az esetleges javításokat a második és harmadik példányra is kérjük rávezetni.

6. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze, külön lapszámozással.

7. Az idegen nyelvű forrásokból az idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor értelmezésük problematikus lehet.

8. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

9. Folyóiratunk az évszázadokat római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

10. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítása is. A recenziók terjedelme az öt kéziratoldalt lehetőleg ne haladja meg.

11. Nyomdatechnikai és terjedelmi okokból csak minimális illusztrációs anyagot fogadunk el. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és az ábrák helyét.